

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
TREBALLS DE LA SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS, XVIII

ACTES DE LA I TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA

Volum 1

Edició a cura de
JOSEP PERARNAU

BARCELONA
1995

ACTES DE LA I TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
TREBALLS DE LA SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS, XVIII

ACTES DE LA I TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA

Volum 1

Edició a cura de
JOSEP PERARNAU

BARCELONA
1995

Els treballs recollits en l'obra present han estat publicats prèviament
en el volum núm. 13 de l'*Arxiu de Textos Catalans Antics*
(Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994)

amb la col·laboració de

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

INSTITUT D'ESTUDIS ILERDENCs

© 1994, by *Arxiu de Textos Catalans Antics*

© Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya,
per a aquesta edició

Producció i composició: Editorial Claret, SA
Roger de Llúria, 5. 08010 Barcelona
Imprès a Libergraf, SA
Constitució, 19. 08014 Barcelona

ISBN de l'obra completa: 84-7283-271-6
ISBN del primer volum: 84-7283-272-4
Dipòsit Legal: B. 42218-1994

Prohibida la reproducció total o parcial per qualsevol
mitjà sense l'autorització escrita de l'editor.

PRESENTACIÓ

En les pàgines que segueixen immediatament després d'aquestes preliminars, el lector trobarà la crònica de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», que tingué lloc a Barcelona els dies 6-8 d'abril del 1994. Allí també veurà que les aportacions dels assistents giraren entorn de dos únics temes: el de l'autenticitat d'obres arnaldianes tant religioses com mèdiques i alquímiques; i el de la possible relació entre els textos dels tres grups acabats d'esmentar.

El present volum de les actes de la dita «I Trobada...» conté els cinc estudis relatius a l'autenticitat d'obres religioses; les altres aportacions són destinades a un segon volum.

La intenció inicial fou la de publicar ací el mateix text d'aquells cinc estudis, tal com fou presentat per endavant pels respectius autors i com, ja compaginat, havia d'ésser i realment fou distribuït als assistents; el dit text havia d'ésser (i realment és) completat amb les respostes dels participants a un qüestionari que fou presentat en començar la dita trobada. Així, el possible estudiós hauria tingut al seu abast tant el text immediatament anterior a les sessions com la posició dels respectius autors a l'acabament de les mateixes. El prof. Dr. Gian Luca Potestà i el Dr. Francesco Santi han preferit refer els seus estudis i, d'acord amb llur voluntat, el text considerat per ells com a definitiu és el publicat ací. Els estudis, en canvi, de Josep Perarnau, de Jaume Mensa i de Jaume de Puig són els oferts, compostos i compaginats abans de la «I Trobada...», i només

en algun cas excepcional hi ha estat afegida alguna frase, ací col·locada entre parèntesis quadrats { }.

La dinàmica de text anterior a les sessions, de discussió col·lectiva i de posterior resposta a les preguntes del qüestionari era només prevista, a tall de prova, en la secció relativa a l'autenticitat de les obres arnaldianes de tema religiós, no pas en les altres. Per això el lector no estranyarà que les «Respostes al qüestionari», presents en aquest volum, no es repeteixin en el següent.

La darrera paraula ha d'ésser de remerciament: als autors que amb tant de desinterès han assegurat per llur treball els resultats de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»; a l'Institut d'Estudis Catalans i a la Facultat de Teologia de Catalunya, que des dels moments inicials la patrocinaren científicament; i al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i a l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida, sense l'ajut dels quals la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» no hauria estat factible. A tots, doncs, moltes i grans mercès!

CRÒNICA

JAUME DE PUIG I OLIVER

CRÒNICA DE LA «I TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA»

Celebrada els dies 6, 7 i 8 d'abril de 1994 a Barcelona i, per dificultats econòmiques de darrera hora, no a la Vall d'Aran, tal com inicialment hom havia pensat, aquesta primera trobada no havia estat prevista com un congrés obert a tothom que hi volgués participar, sinó com una reunió de treball entorn de dos temes centrals, distribuïts en quatre blocs: 1) problemes d'autenticitat de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova; 2) de les mèdiques; 3) de les alquímiques, i 4) relació entre les obres mèdiques i les espirituals.

Un dels elements de la preparació de la trobada fou l'elaboració durant un llarg temps del llibre de Jaume Mensa i Valls, *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*, publicada per l'Institut d'Estudis Catalans sota el patrocini del Fons Noguera, obra amb la qual l'autor obsequià tots els assistents.

El plantejament de la trobada fou resumit pel Dr. Josep Perarnau amb el parlament inaugural, que fou del tenor següent:

«Les primeres paraules han d'expressar un doble reconeixement: el primer va a tots els qui, des de fa un segle, amb el seu treball han fet avançar els estudis sobre Arnau de Vilanova fins al punt de fer imprescindible aquesta nostra I Trobada: de Marcelino Menéndez y Pelayo fins a Miquel Batllori i Munné (impossibilitat de presidir-nos per absència a l'estranger), passant per una sèrie de grans mestres com són Heinrich Finke i la seva escola, Roc Chabàs i Ramon d'Alòs i Moner, Martí de Barcelona i Joaquim Carreras i Artau; sense llurs aportacions no hauria estat possible el treball d'aquests dies, raó per la qual crec d'elemental justícia d'encetar-lo manifestant-los record i agraïment.

L'altra és de gratitud a tots els ací presents, que no sols han acceptat de col·laborar en aquesta «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», ans encara ens han ofert estudis que demostrin la serietat amb què

s'han pres el compromís. Benvinguts, doncs, a aquesta terra que fou i és la del personatge que ens acomuna i us desitja una estada agradable i profitosa. Repeteixo: moltes i grans mercès!

Dit això, crec que cal recordar dues característiques d'aquesta nostra Trobada. La primera és que no es tracta d'un congrés obert a tothom, sinó d'una reunió de treball o d'estudi entorn de només dos temes, a la qual han estat convidades persones que podien aportar quelcom a llur clarificació. Ho demostra el fet que els estudis ja han estat redactats prèviament, alguns d'ells ja són compaginats de forma definitiva, prests a la impressió en les pàgines de les actes, i de tots coneguts dies ha; per això, la trobada pretén sobretot de propiciar un intercanvi d'aportacions que condueixin a clarificar col·lectivament els dubtes que o no permetien d'avançar en l'estudi de l'obra arnaldiana o almenys de fer-ho damunt terreny sòlid i segur.

L'altra té caràcter experimental i per això no s'aplica als quatre blocs de la nostra trobada (problemes d'autenticitat d'obres espirituals, de les alquímiques, de les mèdiques; i relació entre obres mèdiques i espirituals), ans només al primer, en el qual s'integren els cinc estudis dedicats a esbrinar no sols l'autenticitat d'algunes obres religioses, en relació a les quals s'ha formulat o es pot formular la pregunta de si són autèntiques d'Arnau de Vilanova, ans encara, si fos possible, a establir criteris que permetin de clarificar previsibles dubtes futurs. Justament el fet que els textos d'aquest bloc siguin els més coneguts de tots nosaltres, ens permet d'aventurar-nos en aquest experiment: suposat el coneixement dels dits estudis, no els repetirem ací, ans ens limitarem a formular, mitjançant punts numerats, els problemes que en resulten i seran l'objecte de la nostra discussió immediata aquest matí i, tant com sigui possible, els dies següents. L'experiment prosseguirà fins al resultat, consistent a demanar a tots els participants de la Trobada en general i als col·laboradors d'aquest bloc en particular que donin per escrit llur resposta als punts dubtosos discutits en aquesta sessió, resposta que serà publicada sota nom de cadascú en les actes d'aquesta I Trobada.

Intentem, doncs, de formular els dits punts:

1. Els criteris externs per a judicar de l'autenticitat arnaldiana d'una obra s'han de limitar a les llistes ofertes pels documents contemporanis indicats en les pàgines 27-46 (o per d'altres de reduïbles a aquests); o s'hi ha d'afegir l'arquetipus del manuscrit de l'Arxiu General dels Carmelitans de Roma, tal com diu la pàgina 289.
2. a) L'aplicació tant dels criteris interns com dels externs a l'*Expositio super Apocalypsi* datada a Sant Víctor de Marsella el 1306 resulta a favor o en contra l'autenticitat arnaldiana de la dita obra?

- b) En cas contrari a l'autenticitat, hi ha algun criteri que pugui contribuir a identificar l'autor?
3. Les mateixes dues preguntes s'han de formular en relació al *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Anticristi*.
4. També en relació a l'*Expositio super XXIV capitulum Matthaei*;
5. al *Conflictus iudaeorum*;
6. i al *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*
7. Hi ha criteris interns d'autenticitat d'obres arnaldianes i en cas afirmatiu quins?
8. Por haver-hi algun dubte de la no-autenticitat d'unes profecies escrites durant el segle XV i atribuïdes a Arnau de Vilanova?»

El matí de dimecres 6 d'abril fou dedicat a estudiar els problemes d'autenticitat de les obres espirituals arnaldianes. A suggerència dels presents, el moderador Joan Botam concedí cinc minuts a cadascun dels ponents d'aquest bloc perquè resumís els resultats del seu treball.

Les ponències encarregades eren:

Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova, a càrrec de Josep Perarnau, de la Facultat de Teologia de Catalunya i de l'Institut d'Estudis Catalans.

Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'«Expositio super apocalypsi»: anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, per Jaume Mensa, autor d'una tesi doctoral sobre els tractats autèntics dels anys 1299-1305, defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona.

Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnaldo di Villanova nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani, a càrrec de Gian Luca Potestà, de la Universitat del Sacro Cuore de Milà i de la Comissió Internacional per a l'edició de les obres de Gioacchino da Fiore.

Unes prediccions pseudo-arnaldianes del segle XV. Edició i estudi, a càrrec de Jaume de Puig i Oliver, d'«Arxiu de Textos Catalans Antics».

Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio della «Expositio super Apocalypsi», per Francesco Santi, de l'Istituto per lo Studio dell'Alto Medioevo i de la Fondazione Ezio Franceschini, de Perugia i Firenze.

Després del torn de paraules, la discussió se centrà gairebé exclusivament sobre el problema de l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*, no essent possible d'examinar els problemes relatius al *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De Adventu Antichristi*, al *Conflictus Iudaeorum*, a l'*Expositio super XXIV capitulum Mattbei* i al *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*. Tampoc no fou possible d'abordar per ell mateix el problema dels criteris interns d'autenticitat d'obres arnaldianes, i encara menys de fixar-los, perquè en la discussió aparegueren punts de vista diversos i inicialment distants, fonamentats en dades objectives i en consideracions metodològiques de pes divers, que no van fer possible la coincidència d'opinió.

La tarda del dimecres fou dedicada al problema de l'autenticitat de les obres alquímiques d'Arnau de Vilanova. Les ponències encarregades eren:

Arnaldo da Villanova e l'alchimia: Un'indagine preliminare, per Michela Pereira, de la Universitat de Florència.

Il "Rosarius philosophorum" nella tradizione alchemica del Trecento, a càrrec de Giuliana Camilli, de la Universitat de Gènova.

Les ponents van coincidir, per als escrits alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova, que els criteris de crítica externa aporten més dubtes que solucions, i que els criteris interns més aviat indicarien una gran distància entre l'Arnau històric i l'interès per l'alquímia. Això no obstant, el problema de l'atribució d'obres alquímiques a Arnau de Vilanova ha de tenir alguna causa, sentit o fonament, que per ara, malgrat alguna pista aclaridora, queda per precisar.

Dijous dia 7 al matí encara va continuar la discussió sobre el sentit de l'atribució d'obres alquímiques a Arnau i tot seguit es passà al problema de l'autenticitat de les obres mèdiques. Les ponències encarregades eren:

En torno a la problemática del 'corpus' científico arnaldiano, a càrrec de Juan Antonio Paniagua, de la Universitat de Navarra.

El comentario de Arnau de Vilanova al «De morbo et accidente» de Galeno. Nota previa sobre su autenticidad, per Luis García Ballester, Fernando Salmón y Eustaquio Sánchez Salor, del CSIC i de la Universitats de Navarra, respectivament.

Two Texts, One Problem: The Authorship of the «Antidotarium» and «De venenis» attributed to Arnau de Vilanova, a càrrec de Michael McVaugh, de la Universitat de North Carolina (Chapel Hill).

Després del resum dels ponents, i lamentant l'absència per causa de força major del professor Lluís Garcia Ballester, la discussió va posar en relleu que, a partir d'un corpus mèdic arnaldià segurament autèntic i coherent, hom no s'ha de tancar a noves possibilitats, de les quals el professor Michael McVaugh oferí un bon exemple en assenyalar que algunes parts de l'*Antidotarium* i del *De venenis*, fins ara considerades obres segurament apòcrifes, podien molt plausiblement ésser considerades obres autèntiques d'Arnau. L'aportació del professor McVaugh va donar peu a un debat animat sobre els conceptes d'autoritat, autoria, edició, adaptació, traducció i cura d'un text en temps d'Arnau, amb referències constants en el curs del debat als problemes plantejats per les seves obres espirituals.

Tal com era previst, la tarda del dijous fou dedicada al problema de la relació doctrinal entre obres mèdiques i obres espirituals arnaldianes. Les ponències encarregades eren:

L'antropologia en els escrits espirituals d'Arnau de Vilanova, a càrrec d'Eusebi Colomer, de la Universitat Ramon Llull (Barcelona) i de la Universitat de Deusto (Bilbao).

Arnau de Vilanova - a Case Study of a Theologizing Physician, per Joseph Ziegler (Universitat d'Oxford, Merton College).

«*De esu carniū*»: *Arnald of Vilanova's Defence of Carthusian Abstinence*, a càrrec de Dianne M. Bazell, de la Syracuse University, New York.

La discussió que va seguir l'exposició dels ponents, a part de recaure sobre punts concrets o textos dificultosos d'Arnau, va servir per a evidenciar el ventall d'interessos intel·lectuals i, per tant, la complexitat del pensament d'Arnau, potser esmunyedissa quan hom intenta de copsar-lo únicament des d'un sol ordre de consideracions o a partir d'un sol aspecte de la seva personalitat rica i variada.

El matí del divendres dia 8 d'abril fou dedicat a reprendre punts discutits en les sessions anteriors sobre els quals els participants encara creien oportú de debatre, abans d'emprendre el tema propi del dia, que havia de consistir en una recollida i formulació de la problemàtica global que la «I Trobada» havia contribuït a circumscriure a través del debat. La discussió se centrà principalment entorn dels problemes d'autenticitat de les obres espirituals d'Arnau, tenint en compte els elements nous que les aportacions dels diversos ponents havien fet emergir.

La sessió de clausura

La Trobada no desembocà en conclusions solemnes, però tots els participants van estar d'acord:

- a) que la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» havia estat fructífera i que s'havia de repetir;
- b) que calia prosseguir-la en noves sessions amb els mateixos criteris organitzatius i mètodes de treball;
- c) que els participants lliurarien per escrit el seu parer sobre els punts dubtosos discutits en les diverses sessions, en particular en la primera, abans del primer de juny, per tal que fos adjuntat a les actes d'aquesta I Trobada.

A la una del migdia del divendres dia 8 d'abril, hom procedí a l'acte de clausura d'aquesta I Trobada, presidit pels senyors Gaspar Mora, degà de la Facultat de Teologia de Catalunya, Emili Giralt, president de l'Institut d'Estudis Catalans, i Joaquim Triadú, secretari general del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

En el transcurs d'aquest acte van prendre la paraula els Srs. Jaume de Puig, Juan Antonio Paniagua, Giuliana Camilli i Michael McVaugh, els quals van parlar respectivament en català, castellà, italià i anglès —llengües de treball corrents durant tota la I Trobada— resumint les tasques i les discussions aparegudes en les distintes sessions i en el debat global; les respectives síntesis són transcrites a continuació:

Els resums de les quatre seccions

- a) El de la secció dedicada als escrits religiosos:

El doctor Jaume de Puig va resumir la discussió sobre el problema de l'autenticitat de les obres religioses d'Arnau de Vilanova de la forma següent:

«El debat sobre l'autenticitat de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova ha estat el més llarg, el més polèmic i possiblement el que ha deixat més qüestions obertes. Per això mateix, també ha estat aquell en el transcurs del qual les diverses aportacions i punts de vista han estat sotmeses al burí de la crítica, la rectificació i la discussió més viva.

Per començar, s'han manifestat punts de partida metodològics ben diversos. J. Perarnau s'ha arrapat a la solidesa del que anomena els criteris externs

per a judicar l'autenticitat dels escrits espirituals d'Arnau, que són criteris de naturalesa documental, assenyaladament les llistes que dona Arnau dels seus escrits religiosos i la que apareix en el ms. Vat. lat. 3824, bo i admetent que és difícil de dir l'última paraula sobre l'autenticitat d'aquells escrits arnaldians que encara no han estat editats ni estudiats. En la seva ponència rebutja l'autenticitat de l'*Expositio super Apocalypsi* i del *Tractatus quidam...*; suspèn el judici pel que fa a l'*Expositio super vigesimum quartum capitulum Matthei* i admet l'autenticitat arnaldiana del *Conflictus indaeorum* i del *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*.

Per la seva banda, Jaume Mensa se centra en l'*Expositio super Apocalypsi* i, comparant-la amb els textos arnaldians de polèmica escatològica ja editats, arriba a la conclusió que tant pel que fa a la interpretació dels textos bíblics i d'altres autors i fonts citades, com pel tipus d'arguments i per les diverses teologies de la història exposades en l'*Expositio super Apocalypsi* i en els escrits arnaldians de polèmica religiosa certament autèntics, cal separar la dita *Expositio...* del grup d'obres arnaldianes indiscutiblement autèntiques.

El punt de partida de Francesco Santi, ja convençut per endavant de la no-autenticitat de l'*Expositio...*, fou el de trobar-li deductivament un possible autor concret que reunís les característiques següents: havia de ser algú que esguardés amb predilecció els ordres religiosos i, en aquest context, que admetés la importància de la problemàtica d'aquells temps entorn dels ordres militars; algú que coneixia bé Itàlia; algú que fos molt pràctic de la discussió escolàstica; una persona veïna del papa Climent V i, evidentment, d'Arnau de Vilanova. A través d'un exercici de brillants deduccions, Francesco Santi apuntava que el carmelitè Gerard de Bolonya reunia plenament cadascuna d'aquestes condicions.

La posició de Gian Luca Potestà, en contrast amb totes les anteriors, consistia a no qüestionar d'entrada l'autenticitat arnaldiana de l'ESA i, a més, a admetre la de tots els escrits que li són atribuïbles en el ms. III Varia 1 de l'Archivio Generale dei Carmelitani, de Roma, i en concret el *Tractatus quidam ...* i l'*Expositio super XXIV capitulum Matthei*. Gian Luca Potestà posava en relleu en la seva ponència que fins al 1304 Arnau es troba immers en un conflicte heresiològic i les obres posteriors, en canvi, són escrites en un moment de més tranquil·litat, en el qual certs temes perden virulència (el temps de la vinguda de l'Anticrist) i d'altres emergeixen amb més força (la insistència en el tema del papa angèlic). Pel que fa a l'autoritat del manuscrit dels carmelitans de Roma, Potestà arguïa l'existència d'un autògraf escrit abans del 1305 a Perusa, ciutat per on passà Arnau l'any anterior.

A partir d'aquests posicionaments, la polèmica fou inevitable. Foren examinades un sens fi de qüestions annexes a la problemàtica esbossada, començant per l'autoritat dels manuscrits i altres documents coetanis, les

pistes que donen els textos, la diversitat de gèneres literaris emprada per Arnau, la presència de fonts i citacions significatives, el problema de la coherència ideològica d'un autor, etc. Les posicions exposades per cada ponent, bo i admetent rectificacions de detall, foren mantingudes en l'essencial. Però mentrestant s'anaven obrint camí perspectives noves: el concepte d'autoria en els segles de la baixa edat mitjana, els cercles als quals anaven adreçades les diferents obres, la possibilitat de distingir més d'un nivell d'autoria en obres complexes, la vida atzarosa que podia tenir un text determinat en el si d'uns grups d'alta sensibilitat religiosa, a través dels anys i dels canvis històrics, etc. Totes les posicions demostraven la fecunditat de llur punt de partida i alguna o algunes de les febleses que hi podien ésser detectades. En el conjunt dels tres dies de discussió es va posar de manifest que tots els ponents haurien de rectificar o afinar alguns dels seus judicis i atemperar els punts de partida metodològics a crítiques i consideracions ben fundades. Algunes d'aquestes consideracions afecten no tant al problema de l'autenticitat estricta de tal o tal altre escrit d'Arnau, com a la intervenció en diversos graus de la figura d'Arnau en tots aquells escrits espirituals que en algun moment li han estat atribuïts, intervenció que pot anar des d'una participació externa, però molt pròxima, fins a una simple influència més o menys esvaïda i distant. Potser sense proposar-s'ho, la Trobada desembocava així en un tema per encetar: les formes de la pervivència del pensament i de l'obra d'Arnau, tema que els estudis del futur hauran de tenir en compte, perquè ja d'entrada sabem que, a més de l'Arnau religiós i reformador de la cristiandat, hi ha hagut un suposat Arnau alquímic i un suposat Arnau profeta, els rastres dels quals han d'ésser seguits amb atenció, a través de les fluctuacions que l'obra d'Arnau, per obra i gràcia d'aquells que foren els seus adversaris, però també per la seva pròpia fecunditat, va experimentar després de la seva mort».

b) El de la secció dedicada a les obres mèdiques

El professor Juan A. Paniagua va resumir el debat sobre l'autenticitat de les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova de la forma que segueix:

«Arnau de Vilanova fue, antes que nada, un médico. Los únicos estudios que cursó de modo sistemático fueron los que le llevaron a alcanzar el título de maestro en medicina, obtenido algo después del año 1260 en la entonces floreciente Escuela de Montpellier. Allí mismo había de ejercer la docencia médica, oral y escrita a lo largo de la última década del siglo XIII y aún algunos años antes y después. A lo largo de su vida, el ejercicio de la medicina le dio prestigio ante los grandes de su tiempo y facilitó la difusión de sus ideales religiosos. En todos los documentos que a él se refieren su nombre va

acompañado por su título académico y por la mención de su profesión: «Magister Arnaldus de Villanova, physicus». Sus obras médicas fueron profusamente copiadas a lo largo de los siglos XIV y XV y editadas repetidamente por la nascente imprenta; y en esta transmisión se infiltrarían escritos espurios que buscaban el cobijo de un autor tan ilustre, lo cual habría de originar complicados problemas de atribución.

Justo es, pues, dentro de la temática suscitada por esta «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», que una de las secciones hubiera de referirse al aspecto médico de tan sugestiva figura. Iba a estar a cargo de los tres investigadores que actualmente promovemos la edición de las *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*: Luis García Ballester, Michael R. McVaugh y yo mismo. Luis no ha podido venir por inopinados problemas de salud familiares. Así quedó sin exponer la comunicación en la que daba cuenta del estudio que junto con F. Salmón está llevando a cabo sobre el extenso comentario al texto galénico que los medievales llamaron *De morbo et accidente*, que como obra del maestro Arnau se presenta en un manuscrito de Cracovia.

Michael R. McVaugh, después de haber estudiado y editado varias de las obras médicas auténticas de Arnau de Vilanova, aporta las primicias de su intento de penetrar en el campo fragoso e intrincado de los escritos de farmacia práctica atribuidos al maestro catalán. Aborda aquí el arnaldista americano el problema de la atribución de dos de los más extensos tratados de este tipo: el *Antidotarium* y el *De venenis*, unidos por la mención que en uno y en otro se encuentra del nombre de Petrus Cellerarius. Es este personaje un aragonés, discípulo de Arnau de Vilanova, que se ve mencionado en la ya célebre glosa de un viejo códice del *Speculum medicine* que hace nacer a Arnau de Vilanova en las proximidades de Daroca. El profesor McVaugh ya había reconstruido la imagen de este médico al exhumar documentos a él relativos en el Archivo de la Corona de Aragón. Y puesto que él se presenta como editor del *Antidotarium* bien pudo haberlo compuesto con material dejado por el maestro Arnau, al que añadiría caudales de otras fuentes. El análisis del texto del *Antidotarium* y del *De venenis* que McVaugh hace induce a ver en ambos libros una estructura compleja. Por ahí puede llegarse al esclarecimiento de esta parte de la producción arnaldiana, en la que no cabe encontrar la fijeza de los tratados de doctrina o de práctica médica, sino una progresiva elaboración que integra elementos dispares, cuya trayectoria habrá de ser descubierta en cada caso.

De mi personal aportación a este encuentro, he de decir que la considero peculiar y atípica. Las restantes comunicaciones abordan temas recientemente investigados por sus autores; se ocupan de cuestiones concretas, de las que ahora llamamos 'puntuales'. Yo, en cambio, al cabo de mi vida científica, me encuentro sin nada nuevo que comunicar. Creo que lo último que tenía que

decir lo he puesto en las dos partes del volumen VI de las *Arnaldi Opera Medica*, publicados respectivamente en 1990 y 1993. Pero pienso que sería útil, para los arnaldistas que no abordan directamente la faceta médica del vilanovano, la redacción de una síntesis sencilla, llanamente expuesta, que expresara lo que, al cabo de tantos años de estudio del tema, he deducido acerca de la reconstrucción del 'corpus' científico de nuestro autor. Aunque el trabajo que aquí presento sea fruto de prolijas investigaciones lo ofrezco desprovisto de toda erudición; deliberadamente he prescindido de toda clase de notas. Los fundamentos de lo que en esta concisa exposición digo pueden hallarse en diversas publicaciones mías que ahora se están reeditando bajo el título *Studia arnaldiana*. Aquí expreso la quintaesencia de cuanto en esta línea he elaborado; los criterios para determinar la autenticidad de un texto científico atribuido a Arnau de Vilanova, el contenido de lo que he llamado 'la obra de Montpellier', la problemática de otros escritos médicos, la complejidad de aquellos dedicados a la farmacia práctica—para cuyo esclarecimiento buen principio es el que McVaugh ha aportado a este encuentro—y mi punto de vista negativo con respecto a la alquimia arnaldiana; punto de vista que he enfocado desde el ángulo de los escritos médicos y que habrá de ser examinado mediante el análisis riguroso de los textos alquímicos. A este respecto, he escuchado con sumo interés las ideas y las puntualizaciones aquí sugeridas por una profunda conocedora de la alquimia medieval como la doctora Michaela Pereira, y me he complacido al apreciar el estudio que sobre el texto latino del *Rosarius philosophorum* ha emprendido Giuliana Camilli, aquí presente, el cual va a la par del que Antoine Calvet lleva a cabo, en París, sobre la versión provenzal de dicho tratado.

Al término de mi comunicación doy una lista de obras auténticas del maestro Arnau y otra de escritos que le fueron falsamente atribuidos. Conviene destacar de entre estos últimos aquellos que por la difusión de la que gozaron y por el pintoresquismo de su contenido han proporcionado una figura de Arnau de Vilanova muy alejado de su genuino perfil; concretamente el *Breviarium practicae*, el *Regimen sanitatis Salernitanum* y el *De conservanda iuventute*. Desgraciadamente, entre una y otra de estas listas, queda una larga relación de obras más o menos dudosas en cuanto a su atribución. Hay aquí un ancho espacio de investigación para los estudiosos».

c) El de la secció sobre l'alquímia:

La senyoreta Giuliana Camilli resumí així les aportacions al tema de les obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova:

«Quello che vorrei sottolineare sono solo, schematicamente, alcuni punti emersi dalla discussione di queste tre giornate che mi sono sembrati particolarmente significativi e utili per la ricerca sull'alchimia legata al nome di Arnau de Vilanova, cui questo incontro è stato dedicato.

1. La fama di Arnau come alchimista nasce e si diffonde precocemente: già verso la metà del XIV secolo, cioè relativamente pochi anni dopo la sua morte. I testimoni sono stati indicati da Michela Pereira: il giurista Giovanni d'Andrea che nelle *Additiones in Speculum* di Guglielmo Durante, che risalgono agli anni 1346-7, alla rubrica *De crimine falsi* presenta Arnau come alchimista trasmutatore alla curia papale; il francescano Giovanni da Rupescissa che nel *Liber lucis*, composto verso il 1350, cita più volte il nome di Arnau come 'auctoritas' alchemica; ed infine Geoffrey Chaucer che in uno dei racconti di Canterbury, *The Canon's Yeoman Tale*, presenta Arnau come il prototipo dell'alchimista nell'Inghilterra di fine Trecento, associandolo per la prima volta esplicitamente all'opera conosciuta come *Rosarius philosophorum*.
2. La formazione del 'corpus' alchemico che gli è stato attribuito, sicuramente non prende avvio dal *Rosarius philosophorum*, da sempre considerato suo nucleo centrale, ma da altri testi: in particolare sono stati indicati il *Liber defloracionis philosophorum* (la cui precoce attestazione si trova nel manoscritto 4 Qq A 10 della Biblioteca comunale di Palermo, una importante miscellanea di opere alchemiche redatta da un monaco del monastero di San Procolo a Bologna e datata al terzo decennio del XIV secolo) e gli *Exempla in arte philosophorum* (attribuiti ad Arnau ancora nel *Liber lucis* di Rupescissa), due testi con caratteristiche diverse.
3. Altro dato importante emerso dalla discussione: la corte di Roberto d'Angiò come luogo in cui appare concentrarsi un certo tipo di ricerca sulla filosofia naturale, o la 'scientia', della seconda metà del Trecento. Dato emerso sia dalla relazione di McVaugh sia dall'analisi del testo del *Rosarius philosophorum* condotta sul manoscritto E IV 22 della Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino.

Ma la domanda che si impone è fondamentalmente questa: perché Arnau? Cioè, perché questo personaggio poteva essere considerato un alchimista, e di fatto lo è stato praticamente fino ad oggi? La risposta credo sia venuta alla luce proprio in questi giorni, dall'analisi condotta a tutto tondo sia sul versante medico, sia su quello spirituale, sia su quello alchemico, la cui sintesi mi sembra si trovi soprattutto nel contributo di Joseph Ziegler.

Ma più in particolare: dal punto di vista della figura del riformatore spirituale, «gli *Exempla* costituiscono uno dei primi casi di sistematico

collegamento fra temi alchemici e temi religiosi. Dunque, sotto l'unità fornita dall'attribuzione ad Arnau si manifesta precocemente con chiarezza la distinzione fra le due componenti dell'alchimia dell'elixir —la ricerca farmacologica e l'aspetto mistico religioso— trovando nel duplice impegno medico e teologico profetico cui Arnau si era dedicato una radice di credibilità». Dal punto di vista del 'magister' di Montpellier, c'è la testimonianza dell'autore del *Testamentum* pseudo Iuliano, che nel *Liber mercuriorum* cita gli *Aphorismi de gradibus*, mentre nel *Codicillus* afferma di aver appreso la tecnica corretta della distillazione dall'insegnamento (diretto?) di Arnau.

Conclusione: Arnau ha veramente scritto opere alchemiche? Solo Paniagua si è sentito di dare una risposta decisa, e non in senso positivo».

d) El de la secció sobre relació entre unes obres i altres:

Mr. Joseph Ziegler va resumir així les aportacions que hi foren exposades: «The success of an academic meeting can be judged by the definitive answers it produced for the debated questions. However, in my opinion, a much more significant criterion for success can be found in the new questions which the meeting has produced for future research. With regard to this criterion, the last session in the Colloquium was highly successful. Each of the three papers dealing with various aspects in the relationship between Arnau's medical and spiritual writings introduced larger topics which will captivate the attention of historians in the future.

Eusebi Colomer analyzed the internal development in Arnau's anthropology and showed how Arnau increasingly disparages the understanding through the senses (*intellectus sensibilis*) and finally rejects the corporeal world all together. This dynamic picture draws on Josep Perarnau's observation that Arnau's spiritual writings until the *Allocutio Christini* portray a transition from a cabalistic approach to the questions at stake to a practical approach via a scholastic phase. Professor Colomer's paper induces me to reconsider my static picture of the relationship between Arnau's medical and spiritual writings, but it also leaves behind an unanswered and intriguing question: how is it possible to explain the apparent dissonance between Arnau's plea for a growing renunciation of this world, including the physical body, and his continuous and active involvement in practical medicine?

Dianne M. Bazell's paper discussed Arnau's unique treatise —*De usu carniū*—, which can be viewed at the same time as part of his spiritual as well as medical corpus of writing. This treatise demonstrates Arnau's contribution

as a physician to a religious debate: the controversy about the Carthusian practice of vegetarianism. How unique was his use of medical knowledge in a religious context at his time? Professor Bazell's paper invites a systematic study of the use of medical knowledge in scholastic debates in general.

My attempt to create an integrative portrait of Arnau in which his medical background partly explains his spiritual activity and its mode of expression, should also be a starting point for some broader discussions. Is Arnau, the theologizing physician, a unique case or does he represent a broader phenomenon? Here a comparative approach is essential. Both Christian and non-Christian physicians who produced spiritual and theological texts should be examined in order to answer this question.

Thus, this stimulating session provided new insights into Arnau's personality and thought. In addition, it also highlighted the need to expose him to the broader cultural context of which he was a part. One should look forward to future occasions in which medical historians and those interested in Arnau's spirituality meet and enhance this fruitful dialogue».

Al final de la seva intervenció, i en nom de tots els participants, tots els quals l'havien signada, el Sr. Jaume de Puig va llegir la petició següent, elevada a l'Institut d'Estudis Catalans:

«Els sotasignants, participants de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», celebrada a Barcelona els dies 6, 7 i 8 d'abril del 1994, conscients dels problemes que cal aclarir entorn de la figura, l'acció i la producció intel·lectual d'Arnau de Vilanova, i a la vista dels projectes d'edició d'obres arnaldianes actualment en curs, creuen que el resultat final d'aquesta primera Trobada i la possibilitat de continuar-la en noves sessions depèn en gran manera de la continuació de l'edició d'obres espirituals que en el seu moment l'Institut d'Estudis Catalans es va comprometre i va començar a dur a terme».

«Per això els sotasignants voldrien instar l'Institut d'Estudis Catalans perquè reemprengués la continuació de l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, iniciativa sense la qual l'estudi d'aquesta figura-clau del món medieval no es podrà abordar sobre base segura i, per tant, quedarà bloquejat i interromput, situació que fa contrast amb l'edició actualment en curs de les obres mèdiques d'Arnau, una de les iniciatives actuals més oportunes per a impulsar i facilitar els estudis sobre Arnau de Vilanova».

«Barcelona, 8 d'abril del 1994».

En nom del Conseller de Cultura el Sr. Joaquim Triadú expressà la seva satisfacció per la celebració de la Trobada, tant pel que era en ella mateixa com pel que significava com a projecció de Catalunya, i la satisfacció de la Conselleria per haver participat en el seu finançament.

El president de l'Institut d'Estudis Catalans agraï als ponents el seu esforç i dedicació a Arnau de Vilanova, de la figura del qual evocà l'interès que li havia suscitat en èpoques diverses de la seva formació i del seu treball. Acceptà a títol personal la petició que els participants havien adreçat a l'Institut, expressant el seu desig i compromís perquè en el si de la secció de Filosofia i Ciències Socials la represa de l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova fos un fet i completés, així, l'edició de les obres mèdiques actualment en curs.

No seria objectiva la crònica d'aquesta I Trobada si ara no es feia esment que, amb la constant col·laboració del prof. Dr. Lluís Garcia Ballester, la idea, la selecció dels ponents i tota l'organització de l'esdeveniment fou idea i fruit de la dedicació i tenacitat de Josep Perarnau i Espelt, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i director d'aquest anuari.

ESTUDIS

JOSEP PERARNAU I ESPELT

PROBLEMES I CRITERIS D'AUTENTICITAT
D'OBRES ESPIRITUALS ATRIBUÏDES
A ARNAU DE VILANOVA

Amb l'objectiu de contribuir, tant com es trobi al meu abast, a la clarificació del problema de l'autenticitat d'obres espirituals d'Arnau de Vilanova o a ell atribuïdes, començaré establint la llista d'aquells dels seus tractats, l'autoria dels quals em sembla segura, o en major o menor grau probable, per raons diverses: perquè és explícitament o implícitament afirmada, tant si ho ha estat per documents procedents del mateix autor, com pels de persones de la seva absoluta confiança, tal com foren els marmessors testamentaris, i en particular En Ramon Conesa; o per les raons que per a cada un dels tractats seran exposades en les pàgines següents.

Immediatament després, seran recordats els problemes que en aquest sentit presenten d'altres obres espirituals i no poden ésser solucionats per la documentació abans esmentada. Fan referència a l'*Expositio super Apocalypsi*,¹ al *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*,² a l'*Expositio super vigesimum quartum capitulum*

1. La informació relativa a la tradició manuscrita d'aquesta obra es pot veure més avall en l'apartat II.1 del present estudi. El dit comentari ha estat publicat: Arnaldi de VILANOVA, *Expositio super Apocalypsi*, cura et studio Ioachimi CARRERAS i ARTAU (†) cooperantibus Olga MARINELLI MERCACCI et Iosepho M. MORATÓ i THOMÀS (Corpus Philosophorum Medii Aevi. Arnaldi de Vilanova. Scripta Spiritualia, I), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1971, XXIV + 306 pp.

2. Obra globalment inèdita conservada en còpia única en la biblioteca del Convent de Carmelitans Calçats de Roma, Via Sforza Pallavicini, dins el volum manuscrit, que fins fa poc portava la signatura d'A.O.III.556.A i que ara té la de Codice III, Varia I. En els darrers temps ha estat objecte d'anàlisi per obra de Miquel BATLLORI i MUNNÉ, *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova. El ms. joaquimític A.O.III.556.A de l'Arxiu Carmelità de Roma*, dins

Matthaei,³ al *Conflictus iudaeorum*,⁴ i al *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*.⁵

Com a conseqüència, ja en la segona part del present estudi, hom intentarà de sintetitzar el resultat de l'aplicació dels criteris externs al tema de l'autenticitat d'obres arnaldianes, i [en la tercera] es farà la pregunta de si és possible d'assenyalar algun criteri intern que ajudi a clarificar possibles futurs problemes d'autenticitat de les dites obres, i intentarà de donar-hi qualche principi de resposta. Subratllo ja des de bell començament que, sobretot les pàgines dedicades a la qüestió dels criteris interns, no són altra cosa que un primer planteig del tema, sense altra pretensió que impulsar a una col·laboració amb la vista posada en la progressiva clarificació del problema.

«Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955 = Collectanea E. Serra Buixó), 45-70, en particular 53-56; i de Kurt-Viktor SELGE, *Un codice quattrocentesco dell'Archivio Generale dei Carmelitani, contenente opere di Arnaldo da Villanova, Gioacchino da Fiore e Guglielmo da Parigi*, dins «Carmelus», 36 (1989), 166-176 (cf. ATCA, X (1991), 676, núm. 7008, on hi ha la identificació del text del foli 89v); i *Ancora a proposito del Codice III, Varia I dell'Archivio Generale dei Carmelitani*, dins «Carmelus», 37 (1990), 170-172 (cf. ATCA, XII (1993), 694, núm. 8849). S'ha ocupat recentment de l'origen del dit volum manuscrit Robert E. LERNER, *The Prophetic Manuscripts of the «Renaissance Magus» Pierleone of Spoleto*, dins *Il Profetismo Gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento*. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Gioachimiti. S. Giovanni in Fiore, 19-21 settembre 1989, a cura di Gian-Luca POTESTÀ (Opere di Gioacchino da Fiore. Strumenti, 3), Gènova, Marietti 1991, 97-116 (cf. ATCA, XII (1993), 606, núm. 8551). En l'estudi de BATLLORI citat més amunt hi ha editats fragments discontinus d'aquest text a les pàgines 57-70.

3. Valen per a aquest tractat les informacions ofertes en la nota anterior. Només el seu fragment inicial ha estat publicat per BATLLORI, *loc. cit.*, 70.

4. Aquest text, fins ara desconegut i, per tant, totalment inèdit, es troba a Gènova, Biblioteca Universitaria, ms. A. IX. 27, ff. 101c-110c; hom en pot tenir una primera notícia per Oriana CARTAREGIA, *I manoscritti «G. Gaslini» della Biblioteca Universitaria di Genova*, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato 1991, 13-15 (cf. ATCA, XII (1993), 692, núm. 8844); i també per Oriana CARTAREGIA, Josep PERARNAU, *El text sencer de l'Epistola ad gerentes zonam pelliceam d'Arnau de Vilanova*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 7-42, en particular 20-23. Vegeu allò que en diem en la part II. 2, d'aquest estudi. Espero oferir-ne dins pocs anys l'edició crítica.

5. Allò que acabem d'exposar en la nota anterior també val per a aquest text, tret que es troba en el dit volum, ff. 131c-132d; el seu fragment inicial també és copiat en el volum manuscrit de la mateixa biblioteca, A. IX. 29, ff. 136v, tal com hom pot veure en Oriana CARTAREGIA, *I manoscritti...* (cit. en la nota anterior), 30, VI.

I. EL TESTIMONIATGE DELS DOCUMENTS CONTEMPORANIS

Sortosament, ha arribat fins a nosaltres una sèrie de documents i de fets constatables que permeten de trepitjar terreny absolutament ferm i sòlid en allò que afecta l'autenticitat arnaldiana d'una vuitantena d'obres espirituals, perquè contenen, de mà mateixa d'Arnau de Vilanova o de persones de la seva màxima confiança o del màxim de crèdit en aquest punt, llistes d'obres espirituals del dit mestre. Els documents esmentats són:

a) la *Protestatio XV kl. augusti A. D. M CCC IV facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*,⁶

b) la *Praesentatio facta Burdegaliae coram domino Summo Pontifice Clemente V*,⁷ ambdues escrites pel mateix Arnau;

c) la llista d'obres copiades dins el Vat. Lat. 3824, obres que ningú no dubta a atribuir al mateix Arnau;⁸

6. Aquesta *Protestatio*..., copiada dins el Vat. lat. 3824, ff. 214d-217c, ha estat darrerament publicada per mi en *L'Ars catholicae philosophiae (primera redacció de la Philosophia catholica et divina) d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text. En apèndix, les dues lletres que acompanyaven les còpies destinades a Bonifaci VIII i al Col·legi Cardenalici i les requestes a Benet XI i al Cambrer Papal en Sen vacant*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 7-223, en concret 215-218. N'havia publicat fragments Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Funde und Forschungen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II), Münster im Westfalen, Aschendorff 1902, *Quellen*, CXCI-CXCVII. Vegeu també Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Mig-aval*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1908, 33-37.

7. La dita *Praesentatio*... ens ha arribat, segurament incompleta, car la còpia del Vat. lat. 3824 és mancada del text corresponent a un foli, arrancat, tal com explico en el meu *L'Allocutio christini... d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 12 i 22, núm. 30. També és incompleta la de Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226, ff. 32c. Ha estat parcialment publicada per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los Heterodoxos Españoles. II. España romana y visigótica*. Edición preparada por D. Enrique SÁNCHEZ REYES (Edición Nacional de las Obras Completas de Menéndez y Pelayo, XXXVI), Santander, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1947, 283, nota 3; i per Heinrich FINKE, *Aus den Tagen... Quellen* (citat en la nota anterior), CCII-CCXI.

8. La llista es troba en el Vat. lat. 3824, f. VIa-b i ha estat publicada tant per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, com per Heinrich FINKE en els llibres citats en les dues notes anteriors, 263, nota 1, i CXVII-CXVIII, respectivament. Vegeu allò que en dic en *L'Allocutio christini...* també citada en la nota anterior, 11-12.

d) la de les obres tocades per la sentència inquisitorial condemnatòria de Tarragona del 18 de novembre del 1316;⁹ i

e) les llistes de llibres integrades dins l'inventari dreçat entre el 1311 i el 1318 a iniciativa d'un dels marmessors de mestre Arnau, l'esmentat En Ramon Conesa,¹⁰ inventari que, quant al punt de l'autenticitat d'obres, per ventura presenta més problemes que no en soluciona.

9. Aquella sentència condemnatòria fou primer integrada per Josep BLANCH, en el seu *Arxiepiscopologi de la Santa Església metropolitana i primada de Tarragona*, I, obra que ha estat editada recentment a cura de Joaquim ICART (Arqueologia i Història, 55), Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV 1985, 185-188, a base de l'arxiu metropolità de Tarragona; després fou publicada per Jaume VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, XIX. *Viage a Barcelona y Tarragona*, Madrid, Imprenta Real 1851, 320-329, a base de la còpia en poder de l'inquisidor conservada a Santa Caterina de Barcelona; d'ell el reberen Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 7), VII. *Apéndice I: Documentos* (Edición Nacional de las Obras Completas de Menéndez y Pelayo, XLI), Santander, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1948, 316-322; i Francesco SANTI, *Gli «Scripta Spiritualia» di Arnau de Vilanova*, dins «Studi Medievali», XXVI (1985), 977-1014, en concret 1006-1010, que també l'incloué en el seu *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (Història i societat, 5), València, Diputació Provincial 1987, 283-289.

Quant a la validesa crítica de les atribucions d'obres a Arnau de Vilanova per part de la sentència inquisitorial condemnatòria, cal assenyalar el fet que en tota la documentació emanada d'En Ramon Conesa des del mateix moment en què el 25 de novembre del 1316 la dita sentència fou publicada a València, la primera acta de la qual, certificada per l'actual pergami núm. 6092 de l'Arxiu de la Seu de València, és de l'endemà, 26 de novembre del 1316, i fou publicada per Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins «Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado». *Estudios de erudición española*, II, Madrid, Victoriano Suárez 1899, 367-382, mai ni una sola vegada, ni en una sola i la més mínima al·lusió, és negada o posada en dubte l'autenticitat arnaldiana de les dites obres; aquesta protesta i d'altra documentació, ha estat darrerament de nou publicada per Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam», I (1981), 241-273, en particular 260-263, però a base de la còpia que el notari Jaume Martí incloué en un dels seus protocols, conservat a València, Arxiu del Regne de València, *Protocolos*, núm. 2813, ff. 87v-90r.

10. Aquest i d'altres documents procedents de l'herència d'En Ramon Conesa s'ha conservat a València, Arxiu de la Seu, *Pergamins*, núm. 7430; fou publicat per Roc CHABÀS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dins «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», IX (1903), 189-203. La transcripció d'aquest document havia d'ésser completada amb un «estudio prometido, por persona competentísima, para esta revista» (203: es tractava de Marcelino Menéndez y Pelayo?). No sembla que l'estudi promès arribés a ésser publicat, si mai fou escrit.

El dit document no és un inventari realitzat d'un sol cop immediatament després de la mort de mestre Arnau, ans el resultat de l'aplec de documents relatius a béns d'Arnau de Vilanova (entre els quals es trobaven els seus llibres, tant en sentit d'escrius per ell com en el de volums de la seva propietat) de procedència i calendació diversa, que tant engloba tot o part de

1. Les tres llistes d'obres presentades a la Santa Seu fins al 1305

La consideració global de les tres llistes (les de la protesta de Perusa i de la presentació de Bordeus i la del Vat. lat. 3824) condueix al convenciment que les obres que hi són acollides eren vistes en aquell primer moment com un únic bloc de textos arnaldians, identificable per la presència simultània en ells de totes tres les característiques següents, les d'aplegar: a) tots els textos arnaldians; b) escrits en llengua llatina; c) sobre el tema de la veritat evangèlica.¹¹ També permet de veure que el dit objectiu potser s'anà modificant en

l'inventari realitzat a Barcelona a casa de l'apotecari Pere Jutge el 6 de desembre del 1311 (189-190, núms. 1-4), com el dels béns que es trobaven a València, a casa del notari Tomàs de Claramunt, del 9 de febrer del 1312 (1311) (190, núm. 5), en el qual també semblen integrats documents de datació i procedència diversa relatius a béns arnaldians en poder d'Arnau de Fàbregues (190, núm. 6), un «inventarium secundum de rebus que erant in domo» (197, núm. 228: a quina casa?), i un altre de coses trobades en cofrets «in camera domini magistri Arnaldi» (200, núm. 299: a casa seva de València?). El document comprensiu era acabat i datat el 30 de juliol del 1318 (203, núm. 381).

Feia, doncs, més d'un any i mig que havia estat promulgada la sentència inquisitorial condemnatòria d'algunes obres espirituals d'Arnau de Vilanova i aquesta pot ésser una raó que expliqui la poca precisió d'aquesta redacció del 1318 quant a l'autenticitat arnaldiana de les obres, de les quals En Ramon Conesa es declarava posseïdor en virtut de la seva marmessoria.

L'abast de la intervenció inquisitorial en aquest conjunt bibliogràfic és deduïble de la comparació entre l'inventari que acabem d'esmentar, el qual, quantitativament, reflecteix la situació anterior a la sentència inquisitorial esmentada, i l'acta notarial de la liquidació de la marmessoria, datada al començament el 26 de juny del 1318 i a l'acabament el 22 d'octubre del mateix any 1318, també conservada en l'Arxiu de la Seu de València, *Pergamins*, en còpia repetida en els núms. 9402 i 9414, i publicada per Ramon d'Alós [i MONER], *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, dins «Miscel·lània Prat de la Riba», I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans [1923], 289-306, en la qual consta explícitament el pas dels inquisidors, que no sols afectà els llibres de propietat de mestre Arnau, ans també els de propietat particular d'En Ramon Conesa: «Constat eciam nobis per publicum aliud instrumentum quod dictus Raymondus [Conesa] ex mandato dicti inquisitoris tradidit fratri Bernardo de Pinu vices gerenti ut asserebat dicti inquisitoris Valencie aliquos libros et tractatus seu scripturas editos et editas per dictum magistrum Arnaldum licet non essent ipsius dicte manumissorie immo erant dicti Raymundi pro maiori parte, ut in dicto instrumento... continetur.» (*ibid.*, 300).

Quant a la datació del document de liquidació de la marmessoria, cal tenir en compte que Elías OLMOS CANALDA, *Inventario de los Pergaminos del Archivo de la Catedral de Valencia*, València 1961, 169, núm. 1401, atribueix a l'acte només la data del 26 de juny del 1318 que troba al començament (pàgina 297 de l'edició de Ramon d'Alós), sense segurament adonar-se que al final, que és quan la liquidació es pogué donar per acabada, porta la del dia 22 d'octubre del 1318 (pàgina 306 de l'edició esmentada).

11. Aquestes tres característiques es troben plegades en la lletra que el 13 de desembre del 1305 el cardenal Berenguer Fredol adreçà al rector de Murvedre a favor de Gombau de Piles, al qual el rector havia de restituir textos doctrinals d'Arnau de Vilanova (sobre aquest afer, hom pot veure una lletra de Jaume II de Catalunya-Aragó al mestre general de l'orde dominicà, Aimerico da Piacenza, datada el 18 de novembre del 1305, publicada per Marcelino

el curs d'un any i mig (18 de juliol del 1304 – final del 1305?) o que, si, pròpiament parlant, no es modificà, només hauria estat assolit de manera progressiva.

Perquè el 18 de juliol del 1304, dia de la protesta de Perusa, en la ment de l'autor el dit bloc era constituït només pels quinze tractats que incidién en el tema plantejat pel *De tempore adventus Antichristi* (aquest mateix i els que d'alguna manera a tall d'explicació o de polèmica, n'havien derivat fins a aquella data).¹² Un any i un mes més tard, el 24 d'agost del 1305, en presentar les seves obres al papa i amic, Climent V, aquella quinzena d'escrius havia augmentat en doble direcció; d'una banda, amb els nous textos dedicats al mae tema, que eren justament l'acabada d'esmentar protesta davant el cambrer de la Seu Apostòlica llegida aquell 18 de juliol del 1304, i l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atbeca, praedicatorum*; però, de l'altra, a l'autor li recordà que «iam diu est» havia publicat dos altres textos de temàtica teològica, i els féu constar: els *De significatione nominis tetragrammaton*, i el *De semine scripturarum*.¹³ I a l'hora de fer copiar el Vat. lat. 3824, continuava imposant-se

MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 9), 309-310). El cardenal innovava el rector que «cum... venerabilis vir magister Arnaldus de Vilanova opera que edidit super evangelica veritate latina lingua Sanctissimo Patri... apud Burdegalam presentaverit, nobis presentibus...», les dites obres eren reservades al judici de la Seu Apostòlica. El detall de 'totes' les obres és explícitament afirmat en la lletra del 21 de desembre del 1311 d'Arnau d'Aux, bisbe de Poitiers, cambrer papal de Climent V, als inquisitors d'Ais de Provença: «cum ...magister Arnaldus, phisicus, dum adhuc viveret, se ipsum et omnes scripturas per eum editas, examinationi, discussioni et iudicio Sedis Apostolice motu proprio et ex abundante et sponte subjecerit...» (vegeu també la nota 32); aquestes dues lletres foren incloses en l'acte de protesta que En Ramon Conesa elevà al bisbe de València el divendres, 26 de novembre del 1316, contra la publicació de la sentència inquisitorial de Tarragona feta en aquella ciutat el dia abans, protesta que es basà en el fet que la Santa Seu s'havia reservat el judici sobre les dites obres, i per això reportava documentació d'autoritats papals certificant-ho; hom en pot veure el text sencer en Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros...* (citad en la nota 9), 378 i 379, respectivament.

12. Hom pot veure l'enumeració dels títols i la indicació dels respectius incípits en la *Protestatio XV kl. Augusti A. D. M CCC IV facta Perusii coram domino camerario Summi Pontificis*, publicada per mi a tall d'apèndix a *L'Ars catholicae philosophiae...* (citad en la nota 6), 216-217. [Les sis denúncies de Girona i de Marsella hi figuren només com a dues obres].

13. Aquesta és la situació dibuixada el 24 d'agost del 1305 dins el text de la *Praesentatio facta Burdegaliae coram domino Summo Pontifice Clemente V*, només parcialment publicada. Recordem que, just en arribar a l'enumeració de tractats arnaldians, manca en el Vat. lat. 3824 un foli, el 246, cosa que allí ens obliga a saltar de la *Prima denuntiatio Gerundensis*, text vuitè en la llista anterior, al final de la *Protestatio coram Benedicto XI*, setzè i darrer dels textos de la mateixa llista; i això ens permet d'afirmar que en la situació actual de la *Praesentatio facta Burdegaliae...* no hi manca cap text arnaldià que ens sigui desconegut, extrem, d'altra banda, confirmat per la seqüència dels tractats copiats en el Vat. lat. 3824, coincidint amb la de la protesta de Perusa.

la voluntat de completar l'aplec de tractats en la doble direcció acabada d'assenyalar: i així, per una banda, hi trobem les lletres que acompanyaren els exemplars [del *De mysterio cymbarorum*; i els] de la *Philosophia catholica et divina* tramesos a Bonifaci VIII i al Col·legi dels Cardenals, i la *Praesentatio Burdegaliae coram Clemente V*; i per l'altre cantó, tres tractats de naturalesa religiosa, no pas estrictament «de evangelica veritate»: l'*Allocutio christini...* a Frederic de Trinària, la defensa de l'abstinència de carn per part dels cartoixos i el comentari a la poesia de tema marià escrita per Jaume II; i dues cartes que fins aleshores havien restat escadusseres: les adreçades a Bremon, senyor de Montferrat, i a Bartomeua Montaner.¹⁴

Tenim, doncs, en el Vat. lat. 3824 el conjunt de totes les obres que en sentit ampli recauen dins el tema «de evangelica veritate» escrites en llengua llatina fins entorn del final del 1305 (data aproximada de l'enllestiment del dit volum), conjunt que uns cinc anys més tard seria completat amb l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*.¹⁵

Només cal afegir que aquests no són tots els escrits fets públics per Arnau de Vilanova amb motiu de la publicació del *De tempore adventus Antichristi*, car hi manquen, almenys, la protesta davant el rei de França i l'apel·lació a la Seu Apostòlica a fi d'alliberar-se del procés que li havien fet incoar els teòlegs de la Facultat de Teologia de París.¹⁶ I em pregunto si quan, escapat de París, es trobà per primera vegada davant Bonifaci VIII, no presentà cap escrit de descàrrec, escrit que ens seria desconegut ara del cas que hagués considerat que tal escrit era englobat en el *De mysterio cymbarorum*, posteriorment presentat al dit papa).

14. La llista dels tractats acabats de copiar en el Vat. lat. 3824 poc després de la presentació de Bordeus és deduïble d'un doble fet coincident: de la taula dels mateixos copiada al començament del dit volum, en el seu foli VIa-b, publicada pels autors indicats en la nota 8; i del conjunt d'obres copiades per mà idèntica en el manuscrit acabat d'esmentar i són les trenta primeres que hom pot veure en la descripció del mateix volum en el meu *L'Allocutio christini...* (citada en la nota 7), 12-23.

15. Sobre el fet de l'afegitó de l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam* al final del Vat. lat. 3824, vegeu allò que n'he anat dient en *Trobada de tractats espirituals perduts d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», I (1976), 489-512, en particular 502-503; en *L'Allocutio christini...* (citada en la nota 7), 23-24; i en Oriana CARTAREGIA, Josep PERARNAU, *El text sencer de l'Epistola ad gerentes zonam pelliceam d'Arnau de Vilanova*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 7-42, en particular 17-18.

16. Les dites protesta i apel·lació foren publicades per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 9), 260-265 i 265-270, respectivament.

2. La sentència condemnatòria del 1316

Dissortadament, no tenim per als anys entre el 1306 i el 1311 un conjunt comparable amb l'anterior, tot i que en algun moment aquest conjunt sembla segur que existí¹⁷ i que, per tant, aleshores no hauria estat gens difícil de conèixer la totalitat de l'obra arnaldiana autèntica de tema religiós.

Ara, però, mentre no torni a comparèixer algun d'aquells volums, que de les mans d'En Ramon Conesa passaren a Sicília a les mans de Pere de Montmeló, o en els Països Catalans a les dels inquisidors de la Corona Catalano-Aragonesa, ens veiem limitats a treure (o a intentar de treure) tota la informació que ens proporciona la sentència inquisitorial condemnatòria de Tarragona del 6 de novembre del 1316.

Comencem relacionant el fet d'aquest procés inquisitorial amb allò que sabem d'altres iniciatives.

Ens consta, d'una banda, que Climent V, responent a la presentació de Bordeus, el 24 d'agost del 1305 havia donada satisfacció a Arnau de Vilanova acceptant de revisar en Cort Romana des d'un punt de vista doctrinal els seus

17. Que, després de la mort de mestre Arnau, aplecs d'obres completes arnaldianes existiren és un fet certificat per l'acta de liquidació de la marmessoria, en la qual podem llegir, d'una banda: «...libros omnes quos magister Arnaldus assignaverat usui pauperum et omnia opera edita per dictum magistrum, qui iverunt ad Siciliam ad portandum et tradendum ea dicto Petro de Montemolonis...»; la dita acta fou publicada per Ramon d'Alós [i MONER], *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 299; de l'altra, una pàgina més enllà, llegim: «...eidem inquisitori... tradidit quandam caxietam plenam libris et operibus dicti magistri Arnaldi et unum volumen extra ipsam caxietam de omnibus operibus dicti magistri Arnaldi in romancio compilatis tam per ipsum inquisitorem damnatis quam non damnatis», *ibid.*, 300. Cf. nota 32.

Els llibres destinats a l'ús dels pobres consten en l'inventari dels anys 1311-1318 amb els nùms. 255 i 259; si les obres completes ('omnia opera') eren aplegades en volums, es podria tractar dels esmentats en els nùms. 2, 3, 89, 144 i 273; la 'caxieta' podria ésser el 'cofrellus' del número 87; i el volum de totes les obres en romanç, el del núm. 241; l'inventari és el publicat per Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), pàgines 198; 190, 193, 194 i 199; 193; i 199, respectivament.

Sigui'm permès d'assenyalar l'interès que té la indicació que unes 'opera omnia' arnaldianes anaren a Sicília; ens hi haurem de referir al final d'aquestes pàgines en ocupar-nos dels textos del manuscrit de Gènova, Biblioteca Universitaria, A IX 27, ff. 99-132, tots els quals semblen tenir, en darrera instància, la mateixa procedència.

També crec que he de manifestar la meua impressió, pura hipòtesi de treball, que sèries (completes?) d'obres d'Arnau de Vilanova es conservaren a Catalunya almenys en dos llocs: a la Cartoixa de Scala Dei, tal com consta pel document publicat per Ramon d'Alós, *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 300 (vegeu més avall la nota 28); i a Vilafranca del Penedès, d'on haurien passat a Girona, i allí, a l'escalinata de la Seu, serien cremats en acte inquisitorial el 22 d'octubre del 1346, tal com hom pot veure en el meu *El text primitiu del De mysterio cymbalorum Ecclesiae d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu Tractatus de tempore adventus Antichristi*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 19-20, nota 52.

tractats llatins «de evangelica veritate»¹⁸ i, en conseqüència, el 13 de desembre del mateix 1305, el cardenal Berenguer Fredol manava al rector de Morvedre de retornar a Gombau de Piles els textos arnaldians que hom li havia segrestat;¹⁹

—també ens consta que el 21 de desembre del 1311, ja difunt, per tant, Arnau de Vilanova, el cambrer papal Arnau d'Aux manava als inquisidors de Provença d'abstenir-se de tirar endavant el procés a càrrec dels llibres arnaldians, ja que l'autor «omnes scripturas per eum editas examinationi, discussioni et iudicio Sedis Apostolice motu proprio ex abundante et sponte subjecerit...»;²⁰

—consta, finalment, que quan el 26 de novembre del 1316, En Ramon Conesa reaccionà fulminantment contra la proclamació, el dia abans, de la sentència condemnatòria de Tarragona a València, no pogué presentar altres actes d'inhibició que els dos acabats d'esmentar;²¹ d'on sembla que hem de deduir que no existí una prohibició particular als inquisidors de la Corona Catalano-Aragonesa, els quals, en conseqüència:

a) començat el pontificat del successor, Joan XXII, consideraren, segurament amb l'aquiescència d'aquest, atesa la seva trajectòria posterior,²² que la

18. La *Praesentatio facta Burdegaliae coram Summo Pontifice Clemente V*, en la qual l'autor repetí la petició feta inútilment als dos papes anteriors, la que una comissió papal esbrinés l'ortodòxia dels escrits arnaldians, també conté la resposta del papa: «Et incontinenti dominus papa superius nominatus, respondens dicto magistro Arnaldo, et eum nominans filium suum dilectum, dixit ei quod factum sive negotium ab ipso magistro Arnaldo propositum magnum erat, quia tangebatur in aliquibus fidem catholicam et evangelicam veritatem. Adiciens idem dominus papa quod opera per ipsum magistrum Arnaldum eidem reddita diligenti examinatione ac maturo consilio indigebant, nec constabat eidem, ut dixit, quod essent a Deo, nec noverat quidquam de tenore ipsorum. Et ideo ipse nec approbat nec reprobat ad presens, sed recipiebat ea et examini ac iudicio suo et sedis apostolice reservabat», Vat. lat. 3824, f. 261b.

19. Vegeu les notes 9 i 11 d'aquest estudi; també, més avall, nota 239.

20. Cf. *ibid.*

21. Cf. *ibid.*

22. La literatura de la incidència de Joan XXII en el problema de la pobresa franciscana i en general en els moviments reformistes de començaments del segle XIV és immensa. Hom pot veure, com a presentació global i alhora resum d'allò que s'havia publicat sobre el tema fins a fa pocs anys, els dos volums de Marino DAMIATA, *Guglielmo d'Ockham: Povertà e potere. I. Il problema della povertà evangelica e francescana nei sec. XIII e XIV. Origine del pensiero politico di G. d'Ockham*; II. *Il potere come servizio. Dal Principatus dominationis al Principatus administrationis*, Florència, Studi Francescani 1978 i 1979; més en concret, ha estudiat recentment aquell punt Andrea TABARRONI, «*Paupertas Christi et apostolorum*». *L'ideale francescano in discussione (1322-1324)* (Nuovi Studi Storici, 5), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1990, 128 pp., on hom pot trobar la bibliografia posterior a Damiata.

inhibició general havia deixat d'ésser vinculant per a ells i per això procediren a dictar sentència en un procés que feia anys ells anaven elaborant; i

b) sense limitar-s'hi de forma estricta, centraren llur anàlisi en les obres catalanes.

De fet, tenim una sentència que afecta i per tant ens informa de l'existència de catorze obres (o quinze, si les dues que començaven «Entès per vostres paraules», no eren la mateixa, és a dir, el *De fine mundi*), l'autenticitat arnaldiana de les quals, tal com ja sabem, mai no fou discutida per En Ramon Conesa ni per cap altre marmessor o amic d'Arnau de Vilanova,²³ onze en llengua catalana, i tres en llengua llatina (dues de les quals ja es troben en el Vat. lat. 3824). Però fora de l'existència, de l'autenticitat, dels títols i dels incipits, no sembla que la sentència condemnatòria ens innovi de gaire res més, com podria ésser, per exemple, de llur cronologia, car entre l'*Apologia de versutiis et pseudoperversitatibus...* i la *Denuntiatio Gerundensis* col·loca una lletra, que per l'incipit semblaria adreçada a Jaume II: «Domino suo karissimo...», desconeguda del Vat. lat. 3824, tan abundós en lletres, i que, per tant, en principi caldria suposar posterior a darreries del 1305, en què tal volum devia ésser acabat d'escriure (i, en realitat, tractant-se d'una lletra relativa al procés contra els Templers, certament és posterior a aquella data).

3. Documents d'inventaris i de marmessoria dels anys 1311-1318

En donar per acabada la seva transcripció del pergamí 7430 de l'Arxiu de la Seu de València, Roc Chabàs assenyalava que «no nos ha sido posible mejor transcripción por el estado del pergamino»,²⁴ i aquest és un detall que sempre ha d'ésser tingut present, car ja se sap que «peiores semper sequitur conclusio partem» i, per tant, només poden ésser conjectures les afirmacions basades en lectures dubtoses.

Recordem, per començar, que les llistes de llibres i d'altres objectes conservats en el dit pergamí no són peça única, ans enfilall d'inventaris elaborats en temps i llocs diversos;²⁵ i que llur finalitat no era pas la de contribuir a la clarificació i destriament entre les obres autèntiques i les d'altri posseïdes per mestre Arnau de Vilanova, ans la d'establir la llista d'objectes de més o menys valor propietat del dit mestre, dels quals, en la seva qualitat de marmessor, havia de respondre En Ramon Conesa, i dels quals de fet respongué, cosa que ens consta en el document de liquidació dels comptes de

23. Vegeu les referències de la nota 19.

24. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 203.

25. Vegeu el text de la nota 10.

la seva marmessoria presentats davant els delegats del bisbe de València entre el 26 de juny i el 22 d'octubre del 1318.²⁶

D'ací ve la constatació que, tot i ésser documentada la presència d'aplec diversos d'obres autèntiques d'Arnau de Vilanova en el moment d'establir les esmentades llistes, obres que, per tant, eren a l'abast del dit marmessor, aquell enfilall d'inventaris ara només té una importància menys que secundària a l'hora de clarificar problemes d'autenticitat. Afegim que aquell tan interessant document complementari publicat per Ramon d'Alòs-Moner, en el qual En Ramon Conesa passava comptes de la marmessoria d'Arnau de Vilanova davant els delegats del bisbe de València i aquests la donaven per liquidada, no proporciona cap dada sobre el nostre tema de l'autenticitat d'obres arnaldianes, per la senzilla raó que entre el moment dels inventaris i el de la liquidació havien passat per aquella riquesa bibliogràfica els inquisidors i havien segrestat tots els llibres que havien volgut,²⁷ llibres que, per tant, ja no figuraren en el document de liquidació de comptes. Algú podria pensar que eren obres arnaldianes tots els llibres que manquen en el document de liquidació, però, prescindint ara dels «multos et diversos libros dicti magistri Arnaldi» (propietat de o escrits originals de mestre Arnau?) enviats o dipositats per En Ramon Conesa en la cartoixa de Scala Dei (Tarragona),²⁸ tal pressupòsit no tindria en compte que els inquisidors s'interessaven no sols per les obres d'un autor, ans per totes les seves possibles derivacions, pels «crendentes, fautores, receptatores»,²⁹ és a dir, per les obres que defensessin doctrines que els semblaven heterodoxes.

26. Vegeu la nota 10.

27. El fragment relatiu al pas del o dels inquisidors per casa d'En Ramon Conesa, pertanyent al document publicat per Ramon d'ALÓS [I MONER], *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 298-306, es pot veure al final de la mateixa nota 10 i en el de la nota 17.

28. Cf. Ramon d'ALÓS [I MONER], *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 300: «...constat nobis ex quadam littera per priorem monasterii Scale Dei ordinis Cartusie missa eidem Raymundo Conesa, in qua continetur dictum priorem recepisse quandam bonetam cum quibusdam libris magistri Arnaldi predicti... Asseruit etiam dictus Raymundus misisse seu deposuisse multos et diversos libros dicti magistri Arnaldi in posse dicti prioris».

29. L'atenció dels inquisidors envers persones no directament sospitoses d'heretgia, però vinculades amb sospitosos ja fou objecte d'indicacions en el primer aplec de normes inquisitorials elaborat per sant Ramon de Penyafort, tal com hom pot veure en Ferran VALLS I TABERNER, *El diplomatarí de sant Ramon de Penyafort*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», V (1929), 249-304, en particular les normes per als inquisidors de la província eclesiàstica de Tarragona, pp. 254-261, en el primer apartat de les quals hi ha justament les definicions de «celatores», «occultatores», «receptatores», «defensores», «fautores» (255). No cal dir que l'atenció envers aquests grups seguia viva en les dues primeres dècades del segle XIV, tal com ho demostra l'obra de Bernat GUIU (Bernardus Guidonis), *Practica inquisitionis heretice pravitatis*. Document publicat pour la première fois par C. DOUAIS, París, A. Picard 1886, 186: «[Inquisitores] possunt procedere contra quoscumque hereticos, aut de pravitare heretica culpabiles, vel

Anem, doncs, a les dades que els dits documents ens proporcionen.

Per l'inventari ens consta l'existència de disset exemplars d'aplecs diversos de catorze o de quinze obres de mestre Arnau existents a Barcelona, a casa de l'apotecari Pere jutge, exemplars que, almenys en un primer moment, no es mogueren de Barcelona.³⁰

Però, de més a més, a València, en poder d'En Ramon Conesa, hi havia:

– un «volumen de operibus Magistri in latino cum postibus albis»;³¹

– «duos tractatus vel volumina duo dicti magistri deferendos domino Pape vel Vicecancellario et domino camerario eiusdem domini, de quibus habet Papa unum, reliquum tenet Bernardus Oliverii»;³²

– «volumen operum Magistri»;³³

– un «volumen operum Magistri in romancio cum *Es tu fidelis*»;³⁴

– i «tres libri operum Magistri in romancio».³⁵

Però cap dada nova en relació a obres autèntiques, car l'única, deduïble de l'anotació núm. 89,³⁶ és que aquell volum començava amb l'*Alphabetum catholicorum*, exactament igual que els disset volums que hem trobat a casa de Pere jutge.³⁷ Era, doncs, un exemplar més d'aquella fabricació en sèrie?

El document de marmessoria precisa una mica, encara que no en allò que fa referència a l'autenticitat de textos arnaldians, en informar que En Ramon Conesa havia lliurat a l'inquisidor una caixeta plena de llibres i d'obres d'Arnau de Vilanova (i ja sabem que és dubtós si aquest genitiu possessiu, es refereix a escrits autèntics d'Arnau o a llibres de la seva propietat), i un volum de totes les obres escrites per Arnau en llengua vulgar (ací sí que hi ha afirmació d'autenticitat), tant si eren condemnades per la sentència inquisitorial com si no ho eren, detall que també ens consta pel fragment copiat en la nota 17. De més a més, li havia lliurat «aliquos libros et tractatus seu scripturas editos et editas per dictum

suspectos, seu etiam diffamatos, et contra receptatores, defensores, aut fautores eorum»; cf. també 226-232.

30. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citad en la nota 10), 189-190, núms. 1-4. Aquells volums ja cridaren l'atenció de Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La llibreria d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935), 63-84, en concret 67-68; també la meua en *L'«Alia Informatio Beguinorum» d'Arnau de Vilanova* (Studia, textus, subsidia, II), Barcelona, Facultat de Teologia 1978, 122-126.

31. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citad en la nota 10), 194, núm. 144.

32. *Ibid.*, 195, núm. 169.

33. *Ibid.*, 199, núm. 273.

34. *Ibid.*, 193, núm. 89.

35. *Ibid.*, 198, núm. 24.

36. Vegeu la nota 34.

37. Vegeu el text corresponent a la nota 30.

magistrum Arnaldum, licet non essent ipsius dicte manumissorie immo erant dicti Raymundi [Conesa] pro maiori parte».³⁸

Cap nova dada, doncs, entorn de l'autenticitat d'obres arnaldianes.

I si dels aplecs d'obres diverses passem a les anotacions que ens poden informar, un per un, de llibres d'Arnau, tampoc no sabrem gaire res més d'allò que ja sabíem. En l'inventari dels anys 1311-1318, en efecte, ultra els que acabem de recordar, són atribuïts a l'autor Arnau de Vilanova els llibres següents:

«Duo quaterni *Epistolarum* ipsius Magistri»,³⁹

«Instrumentum publicum, quo presentavit magister Arnaldus opera sua domino pape Clementi V»,⁴⁰

«Testamentum Magistri». ⁴¹

I encara que no siguin explícitament atribuïts, en virtut del títol o de l'incipit que consta en l'inventari, podem afirmar amb certesa ésser obres autèntiques d'Arnau de Vilanova els tractats següents:

38. Cf. Ramon d'ALÓS [I MONER], *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 300.

39. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 191, núm. 41. No puc dir si es tractava de dues còpies de les mateixes lletres, o de dos quaderns en cada un dels quals hi havia lletres no repetides en l'altre. Hom pensa instintivament en la dotzena que acompanyaren la tramesa d'exemplars del *De mysterio cymbalorum*, i foren agrupades sota el títol unitari d'*Opus epistolarum christini*; les tenim manuscrites tant al ms. de Roma, Biblioteca Corsiniana, 40. E. 3., ff. 29r-47r, com en el de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, ff. 98b-110c (cf. ATCA, VI (1987), 299-303; i XI (1992), 15-16, respectivament). Les altres podrien ésser tant les cinc, afegides a les abans esmentades, en el dit Vat. lat. 3824, com d'altres d'escadusseres. Les llatines han estat publicades per Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Del epistolario espiritual d'Arnau de Vilanova*, dins «Estudios Franciscanos», 49 (1948), 392-403; i en *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, X), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1950, 28 pp.; han estat publicades per mi les dues que acompanyaren els exemplars de la *Philosophia catholica et divina* destinats a Bonifaci VIII i al Col·legi dels cardenals; i per Miquel BATLLORI les dues catalanes als reis Jaume II i Blanca d'Anjou, en Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*. Volum I: *Escriptos religiosos* (Els Nostres Clàssics, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 245-250. Hi ha diverses edicions parcials d'algunes o d'alguna de les lletres.

40. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 200, núm. 305. És el text conegut com a *Praesentatio facta Burdegalliae coram domino summo pontifice Clemente V*, del 24 d'agost del 1305; és copiat en el Vat. lat. 3824, ff. 254d-261d; en transcriví fragments Heinrich FINKE, *Aus den Tagen... Quellen*, CCII-CCXI. [Vegeu la nota 7].

41. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 202, núms. 358 i 360. El testament que fou efectivament aplicat després de la mort d'Arnau de Vilanova (per tant, el vàlid, amb el o els possibles codicils) fou el dictat a Barcelona el 20 de juliol del 1305 (recordem que la *Confessió de Barcelona*, a la qual és dedicada la nota següent, és datada el dia 11 del mateix mes i any), davant Bartomeu Marc, el mateix notari que aixecà acte de la *Confessió...*, tal com hom pot veure en la primera pàgina de l'edició del dit text dins Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*, I (citat en la nota 39), 101. [Vegeu més avall la nota 75].

«Quaternus ,Reverendissime patrum mortalium'» = *Protestatio... Benedicto XI... data*;⁴²

«Concessum (! Confessio?) coram rege Aragonum» = *Confessió de Barcelona*;⁴³

«Alia facta coram episcopo Barchinone»⁴⁴ (obra desconeguda, si el seu text no coincideix amb l'anterior);

«Liber ,Si quis intente desiderat scire'» = *Tractat ,Per ciò che molti...' (?)*;⁴⁵
Tractatus de prudentia catholicorum scholarium;⁴⁶

Denuntiatio Avenione = text llatí paral·lel al *Raonament d'Avinyó*;⁴⁷

Tractatus de caritate in romancio = *Ad priorissam, sive De caritate*;⁴⁸

42. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 192, núm. 72. Aquesta *Protestatio, praesentatio ac supplicatio Benedicto XI postridie kl. iunii A. D. M CCC IV data* es troba en el Vat. lat. 3824, ff. 204c-214c, i ha estat publicada per mi en l'apèndix a *L'Ars catholicae philosophiae...* (citada en la nota 6), 201-214.

43. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 192, núm. 75. Hom pot estar segur que el títol és deformat, i que ho és en concret en la seva paraula inicial 'Concessum'. Ho demostra el detall que després d'aquest títol segueix 'Alia', paraula que suposa dues coses: a) que el substantiu bàsic del primer títol era de gènere femení; i b) que un i altre escrit eren de la mateixa naturalesa; si, de més a més, ens fixem en 'facta', deduirem que la cosa pressuposada per aquell femení era una 'Confessio'. S'havia conservat a Morella, Arxiu Arxiprestal, ms. I, núm. 37; ha estat publicada per Miquel BATLLORI, dins Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*, I (citat en la nota 39), 101-139. Aquest escrit fou tocat per la sentència inquisitorial de Tarragona. L'incipit de Morella i de l'edició resulta ampliat en relació al de la sentència.

44. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 192, núm. 75. Puc dir que no n'hi ha rastre en els registres de documentació contemporània de l'Arxiu Diocesà de Barcelona.

45. Cf. *Ibid.*, 193, núm. 111. Ara no es coneix ni text català ni llatí d'aquest escrit, però, tot fa pensar que és identificable amb el *Per ciò che molti...*, conegut en versions toscana i grega, la primera conservada a Florència, Biblioteca Nazionale, *Conventi soppressi*, G. 3.368, i la segona a Sant Petersburg, Publichnaja Bibliotheka, CXIII; la versió toscana ha estat publicada per Miquel BATLLORI [I MUNNÉ], *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova*, dins «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 454-462; i per Raoul MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano», 63 (1951), 92-100. La versió grega segueix inèdita.

46. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 194, núm. 119. Aquest tractat no ha canviat de títol, i és conservat en almenys sis còpies manuscrites. La seva millor edició és la de GRAZIANO DI SANTA TERESA, *Il «Tractatus de prudentia catholicorum scholarium» di Arnaldo de Villanova*, dins «Divinitas», 11 (1967), 821-844, d'on passà a la «Miscellanea André Combes», Roma i París 1967, 425-448.

47. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 194, núm. 139. Conegut posteriorment com a *Interpraetatio de visionibus in somniis dominorum Iacobi, regis Aragonum, et Friderici, regis Trinacriae*. L'edició més abastable és la de Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 7), XLI, Santander 1948, 232-254; també en publicà extensos fragments, Josep M. POU I MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes. Siglos XIII-XV*, Vic, Editorial Seráfica 1930, 68-84.

48. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 200, núm. 316. Tractat també present en la sentència inquisitorial de Tarragona del 6 de novembre del 1316. L'exemplar

Alius, cum catholicis scriptis = el mateix, possiblement seguit del *De belemosina et sacrificio*,⁴⁹

,Al cathòlic...' = *De belemosina et sacrificio*.⁵⁰

Només, doncs, tindríem un tractat a afegir a les obres autèntiques d'Arnau: la *Confessio facta coram episcopo Barchinone*, si no és la mateixa *Confessió de Barcelona*, traduïda al llatí i repetida davant el bisbe. Si es tractés de dos textos diferents, no sembla que s'hagi conservat ni rastre de la llatina destinada al bisbe.

4. Quadre d'obres espirituals autèntiques d'Arnau de Vilanova

Després de tot allò que acabem d'exposar, potser podem aventurar una llista de les obres doctrinals, de les quals amb certesa o amb major o menor probabilitat em sembla que consta l'autenticitat arnaldiana. L'oferim en el quadre següent, per a la comprensió del qual hem d'assenyalar allò que figura en cada una de les columnes:

1. Primera columna: número d'ordre consecutiu.

2. Segona columna: títol de l'obra arnaldiana, normalment abreujat amb no més de tres substantius; quan en tenim el text, el títol és completat amb una majúscula, que indica la llengua o llengües en les quals l'escrit ens és conservat: C = català; Cs = castellà; G = grec; I = italià toscà; L = llatí; N = italià napolità; P = provençal.

integrat en l'inventari era 'en romanç', és a dir, en català, llengua en la qual no s'ha conservat, car ara només el posseïm incomplet en traducció toscana, a Florència, Biblioteca Nazionale, *Conventi soppressi*, G. 3.368, text publicat tant per Miquel BATLLORI, *Les versions...* (citat en la nota 45), 411-427, com per Raoul MANSELLI, *La religiosità...* (també citada en la nota 45), 60-76; el text napolità complet segueix inèdit, encara que penso ocupar-me'n bentost. També és inèdita la versió grega de Sant Petersburg, Publichnaja Bibliotheka, CXIII.

49. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 200, núm. 317. Per a la hipòtesi d'identificació dels *Catholica scripta* amb el *De belemosyna et sacrificio*, vegeu el paràgraf final d'aquest apartat I.

50. Cf. *ibid.*, 200, núm. 318. L'incipit és el del *De belemosyna et sacrificio*, també documentat en la sentència inquisitorial de Tarragona. El text català original és perdut. Se n'ha conservat traducció castellana, ja publicada per mi en *Dos tratados 'espirituales' de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval*, dins «*Anthologica Annua*», 22-23 (1975-1976 [1978]), 581-602, i després com a edició en forma de llibre del mateix títol (Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica, 25), Roma 1978, 133-154. També n'hi ha traducció napolitana, encara inèdita, la publicació de la qual preparo.

3. Tercera columna, assenyalada amb el núm. 1: fa constar la presència de l'obra corresponent en la *Protestatio XV kl. augusti A. D. MCCC IV facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*, del 18 de juliol del 1304;⁵¹

4. Quarta columna, assenyalada amb el núm. 2: fa constar la presència de l'obra en allò que resta de la *Praesentatio facta Burdegaliae coram Summo Pontifice Clemente V*, del 24 d'agost del 1305; els interrogants que figuren en aquesta columna corresponen als tractats descrits en el foli perdut;⁵²

5. Cinquena columna, assenyalada amb el núm. 3: fa constar la presència de l'obra en el Vat. Lat. 3824;⁵³

6. Sisena columna, assenyalada amb el núm. 4: fa constar la presència de l'obra en la sentència inquisitorial de Tarragona, del 6 de novembre del 1316;⁵⁴

7. Setena columna, assenyalada amb el núm. 5: fa constar la presència de l'obra en l'inventari global dels anys 1311-1318; hi ha un interrogant en la línia corresponent a un tractat, la presència del qual en el dit inventari és dubtosa;⁵⁵

8. Vuitena columna, assenyalada amb el núm. 6: fa constar la presència de l'obra en d'altres fonts.⁵⁶

51. Vegeu l'edició indicada en la nota 6; la llista dels tractats arnaldians es troba en les pàgines 216-217. [Les sis denúncies de Girona i de Marsella hi figuren només com a dues obres]. Aquesta llista té un precedent en l'aplec de tractats arnaldians del Vat., Borghes. 205, on es troben, seguint el mateix ordre, els set opuscles que van de l'*Alphabetum catholicorum...* a l'*Apologia de versutiis...* Per tant, el dit aplec correspon al conjunt de l'obra arnaldiana 'de evangelica veritate', tal com es trobava quan l'any 1303 el seu autor feia el trajecte entre Niça (des d'on enviava a Bonifaci VIII i als cardenals la *Philosophia catholica et divina*, penúltim dels dits set tractats) i Girona, on publicaria l'*Eulogium...*, primer dels tractats que ja no es troben en el Borghes. 205. Sobre aquest volum vegeu Anneliese MAIER, *Handschriftliches zu Arnaldus de Vilanova und Petrus Johannis Olivi*, dins «*Analecta Sacra Tarraconensia*», XXI (1948), 53-66; i *Codices Burghesiani Bibliothecae Vaticanae* (Studi e Testi, 170), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana 1952, 261-263.

52. Vegeu la nota 7.

53. Vegeu la nota 8.

54. Vegeu la nota 9.

55. Vegeu la nota 10 [i la 39].

56. D'altres fonts poden ésser, per exemple, els manuscrits arnaldians de París, Bibliothèque Nationale, lat. 15033 i 17534, diversos fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de Barcelona, per a certs tractats i lletres, o el recentment descobert volum de Gènova, Biblioteca Universitària, fons G. Gaslini, A. IX. 27, sobre el qual hom pot veure Oriana CARTAREGIA, Josep PERARNAU, *El text*

Remarquem que els títols actualment conservats, tant si ho són en la llengua original com en una o més traduccions, seran escrits amb lletra cursiva; els perduts o actualment no identificats, amb lletra rodona; i els que encara considerem d'autenticitat arnaldiana només probable són escrits dins parèntesis quadrats.

Nº	TÍTOL	1	2	3	4	5	6
1.	<i>De significatione tetragrammaton</i> LG		+	+			
2.	<i>De semine scripturarum</i> L		+	+			
3.	<i>Alphabetum catholicorum</i> LGCs	+	+	+		+	
3b.	<i>Antilogíai katà tòn eiremènon</i> (final de l'anterior) ⁵⁷ LG						+
4.	<i>De prudentia cathol. scholarium</i> L	+	+	+		+	
5.	<i>De tempore adventus Antichristi</i> L	+		+	+		
6.	<i>Protestatio coram Rege Francorum</i> L						+
7.	<i>Appellatio ad Summum Pontificem</i> L						+
8.	<i>De mysterio cymbalorum</i> L	+	+	+			
9-20.	<i>Tractatus epistolarum christini</i> L	+	+			?	
21.	<i>Philosophia catholica et divina</i> LG	+	+	+			+
22.	<i>Apologia de versutiis</i> ...L	+	+	+	+		
23.	<i>Eulogium de notitia</i> ...LG	+	+	+			
24.	<i>Prima denuntiatio Gerundensis</i> L	+	+	+	+		
25.	<i>Secunda denuntiatio Gerundensis</i> L		?	+			
26.	<i>Tertia denuntiatio Gerundensis</i> L		?	+			
27.	<i>Confessio Ilerdensis</i> L	+	?	+			
28.	<i>Prima denuntiatio Massiliae</i> L	+	?	+			
29.	<i>Gladus iugulans Thomatistas</i> L	+	?	+			
30.	<i>Secunda denuntiatio Massiliae</i> L	+	?	+			
31.	<i>Carpinatio theologi deviantis</i> L	+	?	+			
32.	<i>Tertia denuntiatio Massiliae</i> L	+	?	+			
33.	<i>Protestatio coram Benedicto XII</i>	+	?	+		+	
34.	<i>Antidotum contra Martinum de Atbeca</i> L		+	+			
35.	<i>Protestatio coram Camerario</i> L		+	+			

sencer de l'Epistola ad gerentes zonam pelliceam d'Arnau de Vilanova, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 7-42. En canvi, l'abans citat volum de Sant Petersburg, conté, certament, la traducció grega d'un text, almenys per ara, altrament perdut, el *De la humilitat i paciència de Jesucrist*, però no fa conèixer cap tractat que ja no ho sigui per d'altres fonts (l'acabat d'esmentar, per exemple, es troba en la sentència inquisitorial de Tarragona).

57. Per a la identificació d'aquest escrit com a la part dedicada a les objeccions del *Alphabetum catholicorum*, em permeto de remetre al meu *L'Allocutio christini... d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 7-135, en particular 34-35.

Nº	Títol	1	2	3	4	5	6
36.	<i>Allocutio christini ad Fridericum</i> L			+			
37.	<i>De abstinentia carnis Carthusiensium</i> L			+			
38.	<i>Epistola ad Bonifacium VIII</i> L			+			
39.	<i>Epistola ad dominos Cardinales</i> L			+			
40.	<i>Epist. ad Bremundum Montisferrarii</i> L			+			
41.	<i>Epist. ad Bartholomaeam Montanerii</i> L			+			
42.	<i>Dancia Jacobi II cum commento</i> P/L			+			
43.	<i>Praesentatio Burdegaliae coram Clemente VI</i>			+		+	
44.	<i>Epist. ad gerentes zonam pelliceam</i> L			+			+
45.	<i>De humilitate et patientia Jesuxristi</i> G				+		+
46.	<i>De fine mundi</i> C (bis?)				+		
47.	<i>Informatio Beguinorum sive Lectio Narbonae</i> CGI				+		+
48.	<i>Ad priorissam sive De caritate</i> GIN				+	+	
49.	<i>«Domino suo karissimo...»</i> L				+		+
50.	<i>De belemosyna et sacrificio</i> CsN				+	+	+
51.	<i>„Per ço que molts desigen saber...”</i> GI				+	+	+
52.	<i>Alia informatio beguinorum</i> CN				+	+	
53.	<i>Confessió de Barcelona</i> C				+	+	+
54.	<i>Raonament d'Avinyó</i> C				+		+
55.	<i>Responsio contra Bernardum Sicardi</i>				+		
56.	<i>Confessio coram Episc. Barchinonae</i>					+	
57.	<i>Protesta al justícia de València</i> C ⁵⁸						+
58.	<i>Informació per al rei Frederic</i> C ⁵⁹						+
59.	<i>Constitutiones regni Trinacriae</i> L ⁶⁰						+

58. Aquest escrit català de mestre Arnau ha estat publicat sembla per primera vegada en l'obra pòstuma de MARTÍ DE BARCELONA, *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, dins «Estudios Franciscanos», 91 (1990), 260-262, amb data de València, 20 d'abril del 1300; és conservat a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, *Canc., pergamins de Jaume II*, núm. 1352. Ell mateix n'havia donats d'altres de complementaris en *Nous documents per a la biografia d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935), 95-99.

59. Sobre el *Còdex de la Casa Reial*, 1, de Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, del qual forma part el fascicle que conté aquesta *Informació...*, vegeu Miquel BATLLORI, *Notícia preliminar a Arnau de VILANOVA, Obres catalanes*. Volum I: *Escriptos religiosos* (Els Nostres Clàssics, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 86-87.

60. Segurament les *Constitutiones Regni Trinacriae* no foren redactades per Arnau de Vilanova, però foren escrites basant-se en la *Informació...*, tal com diu el mateix rei Frederic en trametre-les a Jaume II de Catalunya-Aragó: «Noveritis, reverende frater, quod ex illo scripto informationis venerabilis et sapientis viri Arnaldi de Villanova, quod mittimus vobis, collegimus et edidimus nuper quasdam constitutiones nostras, que sunt per nos ubique per Siciliam promulgate et ad honorem Dei et laudem sui nominis observantur», segons transcripció de Heinrich FINKE, *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, Band 2, Berlin, Dr. W. Rotschild

Nº	Títol	1	2	3	4	5	6
60.	[Prima propositio de conflictu iudaeorum] ⁶¹						+
61.	[<i>Conflictus iudaeorum (altera propositio)</i>]]L ⁶²						+
62.	[<i>Expositio super XXIV Matthaei</i>]]L						+
63.	[<i>Tractatus contra passagium</i>]]L ⁶³						+
64.	Ad Jacobum II ante 1306 ⁶⁴						+
65.	Ad Jacobum II ante nov. 1307 ⁶⁵						+

1908, 695; ell mateix dona breus extrets de llur contingut en les pàgines 695-699. Normalment els autors les han assumides dins les llistes d'obres d'Arnau de Vilanova. Però tant com globalment considerat l'influx d'Arnau de Vilanova en les *Constitutiones Regni Trinacriae* és indubtable, la seva concreció encara no sembla prou clarificada. I així, les dites constitucions són un sol text o dos d'anys consecutius? Obliga a fer-se aquesta pregunta el fet que en la seva edició dels *Capitula Regni Siciliae, quae ad hodiernum diem lata sunt...*, Tomus primus, Palerm 1741, 65-88, Francesco Testa acull primer uns *Capitula alia eiusdem domini nostri regis Federici Tertii edita in Generali Colloquio apud Placiam celebrato...* (1308), i a continuació, 88-99, trobem les *Ordinationes generales et speciales editae per serenissimum D. D. Federicum tertium in Colloquio Generali Messanae celebrato...* (1309), en particular els capítols XC-XCVII, *De vestibus, et apparatibus dominarum* (89-93). Puc dir que tant les unes com les altres són, almenys en les parts més significatives pel fet d'ésser menys de tema polític, clarament inspirades en Arnau de Vilanova. En les primeres tot allò relatiu a sarraïns i a jueus (per exemple, la prohibició de qualificar els conversos de 'cans renegats', cap. LXIII, p. 78: cf. *Informació...* («Els Nostres Clàssics», A. 53-54), 234, línies 4-19); en les segones totes les prescripcions antiumptuàries, per a l'ornament femení sobretot (compareu 88 ss. amb *Informació...*, 229-230 i 236, lín. 25-28). I heus ací que cent cinquanta anys més tard, sense fer cap referència a les dites *Ordinationes...*, Karl Leopold HITZFELD, *Studien zu den religiösen und politischen Anschauungen Friedrichs III. von Sizilien* (Historische Studien, 193), Berlín 1930, com a resultat d'una discussió de divuit pàgines (18-36), arriba a la conclusió que hi ha hagut dues informacions per al rei Frederic, les quals, però, haurien estat sintetitzades en l'actual: «...der Traktat 'Senyor vos sots tengut', in seiner ersten Hälfte eine Neuredaktion nach der Disposition der früheren 'Informacio' darstellt, der zweite Teil aber im wesentlichen Neues bringt...» (33; cf. 34). És possible que l'actual *Informació...* sigui el resultat de més d'una redacció prèvia, si també hi desembocaren aquells 'capítula' que Pere de Montmeló lliurà a Jaume II abans del 18 de novembre del 1307 (cf. *Acta Aragonensia...* (citad més amunt en aquesta nota), II, 875). És un tema ben obert a futur estudi.

61. L'existència d'una primera proposició relativa als jueus, com també el detall que fou feta pel mateix autor de la segona, consta explícitament en aquesta: «Ipse [dominus rex] enim proposuerat vobis per me...», Gènova, Biblioteca Universitària, *Manoscritti G. Gaslini*, A. IX. 27, f. 102b. L'autenticitat arnaldiana d'aquest text, doncs, va unida a la de la següent, a la qual remeto.

62. Sobre l'autenticitat arnaldiana d'aquest text, vegeu allò que n'és exposat més avall, en la segona part d'aquest estudi, núm 4 (II. 4).

63. També per a l'autenticitat d'aquest text, cal veure el punt 5 de la segona part (II. 5).

64. L'existència d'aquesta carta d'Arnau de Vilanova consta per la resposta del rei: «Litteram vestram recepimus, transmissam per fidelem nostrum P. de Montemolono...». La resposta és del 11 de febrer del 1306, tal com hom pot veure en H. FINKE, *Acta Aragonensia...* (citad en la nota 60), 874.

65. Es repeteix ací allò que hem dit en la nota precedent: «Vidimus litteram, quam nobis misistis per fidelem nostrum Petrum de Montemolone...», del 18 de novembre del 1307, *Ibid.*, 875.

Nº	Títol	1	2	3	4	5	6
66.	Ad Jacobum II ante jul. 1308 ⁶⁶						+
67.	Ad Philippum Franciae de Templariis ⁶⁷						+
68.	Ad Clementem V de Templariis ⁶⁸						+
69.	Ad Jacobum II de Templariis ⁶⁹				+		
70.	A la reina Blanca de Catalunya-Aragó ⁷⁰						+
71.	Ad Jacobum II de titulo regali Frederici ⁷¹						+
72.	Al rei Jaume II de Catalunya-Aragó ⁷²						+
73.	Ad magistrum Jacobum Albi ⁷³			+			
74.	Ad Raimundum Conesa ante 27 julii 1310 ⁷⁴						+

66. Altra vegada en sabem l'existència per la resposta del rei, del primer de juliol del 1308: «Litteram vestram recepimus, iuxta quam...», *ibid.*, 876.

67. Sabem que aquesta carta existí i fou tramesa, perquè és esmentada al començament de l'adreçada a Jaume I el 19 de febrer del (1308): «Quia consanguineus vester, illustris rex Francie, nuper scripsit michi stilo simili, quo scripsistis, rescribo vobis similiter et multo apertius. Scripsi, enim, quod, licet id, quod emergerat apud eum, videretur ei valde stupendum...», tal com hom pot veure en la compilació documental citada en la nota següent, pàgina 92.

68. El text d'aquesta lletra s'ha conservat en la còpia que l'autor en trameté a Jaume II de Catalunya-Aragó i es troba a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, *Templers*, n. 56; porta títol: *Transumptum litere directe ad summum pontificem post responsiones ad regem Francie*. Fou publicada per Heinrich FINKE, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II Band: *Quellen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, V), Münster, Aschendorff 1907, 92-94.

69. També aquesta carta s'ha conservat en l'Arxiu Reial de Barcelona, ara Arxiu de la Corona d'Aragó, *Separat., Or. paper*, i ha estat publicada per Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Mig-èval*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1907, 42-44; i per H. FINKE, *Papsttum...* (citat en la nota anterior), 94-98. Aquesta és la carta al rei desautoritzada per la sentència inquisitorial de Tarragona.

70. La lletra a la reina Blanca d'Anjou, muller de Jaume II, s'ha conservat a Madrid, Real Academia de la Historia, Colección Salazar, A. 2, f. 42; i és publicada per Miquel BATLLORI en el llibre citat en la nota 59, 245-247.

71. Aquesta lletra, relativa a l'afer del títol reial de Frederic de Trinària (sobre el qual vegeu més avall, II, 1.b), s'ha conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Canc., Cartes Reials Diplomàtiques de Jaume II*, núm. 10921, i Heinrich FINKE, que l'ha publicada, creu que és autògrafa; vegeu-la en *Acta Aragonensia...* (citat en la nota 60), 701-702. BATLLORI, en el llibre acabat de citar (nota 69 i nota 59), la diu, com les altres, «obra d'un acuradíssim copista», 88.

72. Aquesta lletra es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Canc., Cartes Reials Diplomàtiques de Jaume II*, núm. 4182; ha estat publicada tant per H. FINKE, *Acta Aragonensia...* (citat en la nota 60), 694-695, com per M. BATLLORI, en Arnau de VILANOVA, *Obres...* (citat en la nota 59), 248-250.

73. L'existència d'aquesta missiva, altrament per ara desconeguda, consta pel mateix Arnau dins el tractat que dedica al dit mestre, l'*Apologia de versutis atque perversitatibus pseudo theologorum et religiosorum, ad magistrum Jacobum Albi canonicum Dignensem*, Vat. lat. 3824, f. 147c-d: «Cum autem obiciunt vobis quod de medicina debetis vos intrmittere et non de theologia, et spernunt veritatem, que procedit de ore vestro, iam scripsi vobis quod istud...».

74. El 27 de juliol del 1310, En Ramon Conesa començava una lletra seva a Jaume II amb

Nº	Títol	1	2	3	4	5	6
75.	<i>Interpretatio visionum in somniis</i> ⁷⁵					+	
76.	<i>Testamentum magistri Arnaldi</i> ⁷⁶					+	
77.	<i>Codicillus testamento appositus</i> ⁷⁷					+	

De més a més, tot sembla abonar l'autenticitat arnaldiana de dos textos, que per ara segueixen essent desconeguts:

78.	<i>Lectio Cathaniae</i> ⁷⁸					+	
79.	<i>Lectio Almariae</i> ⁷⁹					+	

Hi ha en l'inventari alguns títols, dels quals confesso no tenir cap dada objectiva per a identificar-los amb algun dels tractats arnaldians coneguts, encara que subjectivament se m'ha presentat la idea de llur possible identificació. Exposo la dita idea només a tall d'hipòtesi de treball, per si qualche lector trobés alguna

aquestes paraules: «Dominus magister A. de Villanova scripsit michi, quod presentarem dominationi vestre...». és a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Canc., Cartes Reials Diplomàtiques de Jaume II*, núm. 3723; és parcialment publicada per H. FINKE, *Acta Aragonensia...* (citat en la nota 60), 890.

75. Aquesta versió llatina de l'exposició feta davant papa i cardenals a Avinyó és la primera unitat de les tres que constitueixen el volum de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Còdex de la Casa Reial*, 1, sobre el qual pot hom veure allò que en diu la nota 59.

76. Vegeu més amunt, nota 41. El testament, conegut per còpia conservada a l'Arxiu de la Seu de València, fou d'allí transcrit i publicat per Roc CHABÀS, *Testamento de Arnaldo de Vilanova*, dins «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXVIII (1896), 87-90; Fidel Fita hi afegí unes *Observaciones sobre el testamento de Arnaldo de Vilanova*, 90-92. L'acte del testament tingué lloc a Barcelona el 20 de juliol del 1305 davant el notari Bartomeu Marc; en fou treta una primera còpia el 22 de desembre del 1321 (undecimo kalendas januarii anno Domini millesimo CCC vicesimo primo), i d'aquesta una altra còpia el 23 de gener del 1336 (1335) (decimo kalendas februarii anno Domini millesimo CCC tricesimo quinto), que és la transcrita. Roc Chabàs parla d'un pergamí («he descubierto este pergamino», 90), però no en dóna la localització arxivística. En canvi, Elías OLMOS Y CANALDA, *Inventario...* (citat en la nota 10), 232, núm. 1956a, registra un testament d'Arnau de Vilanova, cal suposar escrit en pergamí, amb aquestes referències: «Notarios del traslado, Juan Cerdà i Ferrer de Espinavell. 1 de febrero de 1335. Leg. 6.002:4». És el transcrit per Chabàs? Les dates certament no coincideixen, encara que siguin molt pròximes i fàcils de confondre.

No cal dir que el testament autèntic no pot ésser confós ni amb el *Testamentum*, ni amb el *Testamentum novum*, textos alquímics dels quals parla Barthélemy HAURÉAU, *Arnaud de Villeneuve, médecin et chimiste*, dins *Histoire Littéraire de la France*, XXVIII, *Suite du quatorzième siècle*, París, Imprimerie Nationale 1881, 88-89.

77. L'existència del codicil és afirmada en la liquidació dels comptes de la marmessoria presentats per En Conesa, dins Ramon d'ALÓS, *De la marmessoria...* (citat en la nota 10), 298: «...viso... testamento predicti magistri Arnaldi..., viso eciam codicillo per ipsum magistrum ad ipsum testamentum secuto...». No em consta que s'hagi conservat.

78. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 194, núm. 137.

79. *Ibid.*, núm. 138.

vegada raons a favor o en contra de la mateixa, raons que, per tant, contribuïssin a clarificar tant si fos en sentit positiu com negatiu la seva autenticitat arnaldiana. Em pregunto, doncs, si els llibres intitulats *De epilogationibus christianismi*, *Epilogus christiani*, *Epilogus editionum xre* (christini?),⁸⁰ no són algun volum semblant a aquells disset constituïts per un conjunt de quinze o de catorze obres de mestre Arnau, que l'inventari dels anys 1311-1318 situa a Barcelona, a casa d'En Pere Jutge.⁸¹ I també em pregunto si les *Quaestiones catholicae*, repetides tres vegades, i la *Responsio quaestionis catholicae ad cives Barchinonae*,⁸² no són el *De belemosina et sacrificio*, tractat que, tal com hom sap, és format per tres respostes (ja tenim la ,responsio') a preguntes (i ja tenim les ,quaestiones') formulades per un «cathòlic enqueridor».⁸³

II. INTENT DE CLARIFICACIÓ DE TRACTATS DUBTOSOS

L'inventari dels anys 1311-1318 pel fet de donar-ne el títol, o l'incipit, o alguna altra forma de descripció, innova d'una sèrie d'obres que semblen doctrinals, posseïdes per mestre Arnau de Vilanova, de les quals no tenim (o almenys jo no la conec) cap raó objectiva que ens permeti d'atribuir-les-hi. D'algunes d'elles fins i tot sabem que eren copiades pel mateix mestre i que tractaven de teologia en general («quaterni papirei scripti per manum Magistri, tam in theologia quam in medicina»,⁸⁴ ultra «plura scripta de manu Magistri»⁸⁵). D'altres, en sabem que eren escrits autògrafs de mestre Arnau i que tenien els següents incipits: *Cum necessarium esset ut Filius*⁸⁶, *Quaeso te, o lector*,⁸⁷ *Scripta testantur*.⁸⁸

80. *Ibid.*, 192, núm. 47; 193, núm. 92; i 202, núm. 370.

81. *Ibid.*, 189-190, núms. 1-4; vegeu més amunt la nota 30. Recordaré només que, tal com acaba d'observar Pep Balsalobre en aquestes pàgines, encara a les acaballes del segle XVIII hom emprava ,epileg' «en la seva accepció (un xic rebuscada, si es vol, però no infreqüent aleshores), de col·lecció, recopilació» (cf. «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 466).

82. *Ibid.*, 192, núm. 62; 193, núm. 95; i 194, núm. 140; també 192, núm. 64.

83. Que el *De belemosyna et sacrificio* és un tractat arnaldia constituït per l'aplec de tres respostes és dada que consta en el meu *Trobada de tractats espirituals perduts d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», I (1976), 499-500.

84. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 191, núms. 34 i 35; 192, núm. 54; i 102, núm. 364. Vegeu també la nota 86.

85. *Ibid.*, 191, núm. 15.

86. *Ibid.*, 201, núm. 342.

87. *Ibid.*, 201, núm. 347. M'és possible d'identificar el dit text, ja que aquest és l'incipit del *De seminibus Scripturarum* de Joaquim de Fiore. I aquesta dada és important, car demostra que «text copiat personalment per Arnau de Vilanova» no equival a «obra autèntica» del mateix autor.

88. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 202, núm. 351. Ultra el llibre

D'altres només en coneixem títol o tema, per exemple: «Epistola quod Christus non fuit calciatus»,⁸⁹ o «De facto domini Marcelli».⁹⁰ Afegim-hi les *Opiniones haereticorum contra catholicum*,⁹¹ el *Tractatus quod Machometus non fuerat verus propheta*,⁹² el *De vita spirituali et de corporea*,⁹³ el *Volumen d'En Estorgat*,⁹⁴ la *Collectio catholicae et canonicae*,⁹⁵ el *Tractatus de finibus paupertatis*,⁹⁶ el *Super revelatione Ioachim*,⁹⁷ les *Regulae catholicae*,⁹⁸ el *Filii Ismael*,⁹⁹ el *Malleus cum aliis*

esmentat en la nota anterior, els incipits consignats en l'inventari han permès d'oferir noves hipòtesis d'identificació d'alguns dels llibres posseïts per Arnau de Vilanova, que s'afegeixen a les que ja havia proposat Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La llibreria d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935), 63-84. Les presentem per ordre alfabètic dels incipits. En la recerca m'he ajudat de Marcus VATTASSO, *Initia Patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum ex Mignei Patrologia et ex compluribus aliis libris*. I-II (Studi e testi, 16-17), Roma, Tipografia Vaticana 1906 i 1908, IX i 696 i IV i 650 pp; i de J[ocelyn] N[igell] HILLGARTH, *Readers and Books in Majorca. 1229-1550*. Volume II, París, Centre National de la Recherche Scientifique 1991, 1005-1018. Sempre en referència a l'inventari publicat per Roc Chabàs i als volums de la patrologia llatina de Jean-Paul Migne (ML), les noves propostes són les següents: 200, núm. 315: «Exercitus non debet...» = Arnau de Vilanova, *Regimen Almariae/Regimen castra sequentium* (cf. Michael R. McVAUGH, *Arnald of Vilanova's Regimen Almarie (Regimen castra sequentium) and Medieval Military Medicine*, dins «Viator. Medieval and Renaissance Studies», 23 (1992), 201-213.— 201, núm. 335: «In lacrymas risus...» = Alanus de Insulis (Alà de Lilla), *De planctu naturae*, ML 210, col. 431.— 202, núm. 353: «In prima parte...» = Magister Gratianus, *Decretum*; o Robertus Pullus, *Sententiarum libri octo* (?), ML 186, col. 639.— 201, núm. 326: «Inter ceteros...» (Vattasso, I, 576 assenyala nou obres que comencen amb aquestes paraules; «Inter caetera» comença la *Catena aurea*, de sant Tomàs d'Aquino).— 201, núm. 324: «Interrogatus...» podria ésser Rabanus Maurus, *Homilia XLIX de jejuniis, vigiliis atque orationibus*, ML 110, col. 90; amb més probabilitat, una obra de Bernat de Gordon, que comença amb la dita paraula.— 193, núm. 109: «...lunam et solem...», qui sap si podria ésser la *Postilla in Apocalypsim* de Peire Joan, que comença «Erit lux lune sicut lux solis...».— 201, núm. 340: «Presens opusculum dividitur in quinque partes...»: comença així una *Summa vitiorum* anònima, manuscrita a Hildesheim, Dombibliothek, ms. 638; en un inventari mallorquí del 1498, hi ha un llibre amb l'incipit «Presens opusculum», no atribuït: HILLGARTH, 599, núm. 42.— 201, núm. 348: «Primus liber...»: comencen així els *Decretorum libri XX* de Burchardus de Worms i l'*Expositio libri II De caelesti hierarchia Dionisii*, d'Hug de Sant Víctor, ML 140, col. 539, i 175, col. 935 respectivament.— 302, núm. 352: «Vir prudens...» és el començament d'una butlla d'Anastasi IV *Ad Petrum Massiliensem episcopum*, ML 188, col. 1069.

89. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 196, núm. 188.

90. *Ibid.*, 196, nota 191.

91. *Ibid.*, 191, núm. 30.

92. *Ibid.*, 191, núm. 40.

93. *Ibid.*, 192, núm. 67.

94. *Ibid.*, 193, núm. 88; a 198, núm. 259 consta que era «in romancio».

95. *Ibid.*, 193, núm. 104.

96. *Ibid.*, 196, núm. 180.

97. *Ibid.*, 196, núm. 187.

98. *Ibid.*, 196, núm. 193.

99. *Ibid.*, 198, núm. 258, «in romancio».

operibus,¹⁰⁰ la *Concordia tribuum duodecim cum totidem ecclesiis*,¹⁰¹ el *De nostra Domina*,¹⁰² el *Quaternus pasagii*,¹⁰³ el *Cerilus cum expositione*.¹⁰⁴

Ni dels volums escrits per Arnau 'manu propria' ni d'aquests altres no tenim, per ara, que jo sàpiga, la possibilitat d'identificar-los amb algun dels textos arnaldians coneguts, ni cap certesa, almenys apodíctica, que es tractés d'obres autèntiques del mateix mestre Arnau. I no crec que ara com ara puguem fer res més que repetir-nos les dites preguntes i seguir esbrinant.

D'un altre grup de d'escrits, en canvi, no sols en coneixem el text al qual es refereixen, ans també sabem que qualche vegada han estat atribuïts a Arnau de Vilanova, sense que la dita atribució resulti satisfactòria per a tothom, i sense que, almenys que jo sàpiga, hom n'hagi clarificada l'autenticitat de forma convincent i definitiva. Per això sembla enraonat de seguir esbrinant entorn del problema en relació a aquells textos que han estat enumerats en la introducció a aquestes pàgines.

Comencem per la

1. [Expositio Apocalypsis (*Expositio super Apocalypsi*)]

Després d'haver plantejat el tema tal com ha arribat als nostres dies, ens ocuparem, successivament, d'allò que ens diu la tradició manuscrita i d'algun dels punts concrets del seu text i de la seva doctrina.

La notícia segurament més antiga sobre aquell text, no sé si tinguda en compte, és el fet d'ésser un dels llibres posseïts per Arnau de Vilanova, qui

100. *Ibid.*, 199, núm. 272; cf. 194, núm. 146, on formava volum amb les *Parabola Salomonis*.

101. *Ibid.*, 200, núm. 306.

102. *Ibid.*, 201, núm. 325: no serà el comentari a la *Dancia illustris regis Aragone cum commento*? Tant estrofes com comentari es troben en al Vat. Lat. 3824, ff. 235-237.

103. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 202, núm. 363. Em pregunto si no serà el *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*, que ens ocuparà més avall, en la secció II, núm. 5.

104. *Ibid.*, 202, núm. 368. Serà encertat de recordar que el ms. Vat., Borghes. 205, ben arnaldia tal com hem dit en la nota 51, comença amb l'*Oraculum angelicum* i amb una *Epistola ad Ioachim*, ambdós textos atribuïts a Ciril, d'altra banda sovint citat com a autoritat en les obres arnaldianes.

Dins el tema de la possible identificació de tractats a base del títol que tenen en l'inventari, afegiré que el *Rabanus* de 193, núm. 113, pot no ésser un escrit de Raban Maur, ans una profecia que li era atribuïda, tal com diu la còpia del *Liber de flore* del mateix manuscrit de Gènova, Biblioteca Universitaria, G. Gaslini, A. IX. 27, f. 131: «...illa [prophetia] que *Horoscopus* intitulatur... Illa tamen que Rabano attribuitur...».

sap si en més d'un exemplar: «Item, quandam scripturam papiri que incipit *Pertransibunt plurimi*, et sunt multi quaterni». ¹⁰⁵ La presència d'aquesta obra entre els llibres posseïts per mestre Arnau, i sobretot el detall de la seva repetició, indica, en principi i a grans trets, almenys l'interès que ell tenia a posseir-la i, segurament, la coincidència doctrinal de base entre la doctrina de l'*Expositio super Apocalypsi* i el pensament de mestre Arnau de Vilanova. Però ací tractem de l'autoria o de l'autenticitat arnaldiana de l'obra, que és ben altra cosa que la coincidència en alguna doctrina o en algun objectiu, que no són altres que la doctrina i els objectius de l'espiritualisme reformista i escatològic d'aquells primers decennis del segle XIV.

És cert que en realitzar els treballs previs a l'edició de la dita *Expositio...*, sorgiren dubtes sobre la seva autenticitat, dubtes que Joaquim Carreras i Artau, responsable de la dita edició, intentà de desfer mitjançant una reflexió que és exposada en dues de les seves publicacions, ¹⁰⁶ a les quals s'han d'afegir les pàgines d'una seva col·laboradora en l'edició esmentada. ¹⁰⁷

Tinc la impressió que l'atribució a Arnau de Vilanova de l'*Expositio super Apocalypsi* en l'edició barcelonina del 1971 –i, per tant, el problema de la seva autenticitat arnaldiana– estigué fortament determinat pel fet que els treballs preparatoris de l'edició es basaren només en el Vat. lat. 5740, l'única còpia

105. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 201, núm. 329; és possible que també fos l'obra corresponent a *ibid.*, 202, núm. 369; i segurament era la segona de les obres que consten en el volum d'*ibid.*, 193, núm. 90 (*Expositio XXIII Matthaei cum Regulis expositionis Sacrae Scripturae*), tal com intentaré d'exposar més avall, en parlar del Vat. lat. 1305. Afegiré que un exemplar de l'*Expositio super Apocalypsi*, qui sap si un dels dos (o tres) d'Arnau de Vilanova, encara el 1354 es trobava en poder de l'Hospital dels Beguins de València, tal com hom pot veure en Agustín RUBIO VELA, Mateu RODRIGO LIZONDO, *Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres*, dins «Miscel·lània Sanchis Guarner», I. València, Universitat 1984, 339, 10, [1]: «Primo, unum librum pergamini (!) vocatum "Apocalipsi expositio", et incipit in nigro: *Pertransibunt plurimi*».

Una observació purament anecdòtica: un dels exemplars, almenys, de l'*Expositio...* propietat d'Arnau de Vilanova era en paper, tal com diu explícitament l'anotació citada al començament d'aquesta nota. I no puc deixar de recordar que tots els exemplars manuscrits d'obres d'Arnau, contemporanis d'ell, són en pergamí. Vull dir que dubto que Arnau hagués encarregat de copiar damunt paper una obra seva, tan important com aquesta. Detall, en canvi, més adient a la pobresa oficial d'un monjo. [També és en paper el Vat., Ottob. lat. 536].

106. Joaquim CARRERAS I ARTAU, L'*Expositio super Apocalypsi* d'Arnau de Vilanova: autenticitat, data i lloc de composició, dins «Estudis Romànics», VIII (1961 [1966]), 49-55; i en el *Praefatio* a l'edició esmentada en la nota 1, un dels apartats de la qual s'intitula *De operis auctore* (XVI-XVIII). Es refereix als dubtes, Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova. El ms. joaquimític A. O. III. 556. A. de l'Arxiu Carmelità de Roma*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955), 49, nota 10.

107. Olga MARINELLI, *La tradizione manoscritta dell'Expositio super Apocalypsi di Arnaldo de Vilanova*, dins «Estudis Romànics», V (1955-1956), 111-126.

que, tal com hom sap, atribueix l'*Expositio...* a Arnau de Vilanova, i per tant sense tenir cap dubte de la seva autenticitat, fins que hom s'assabentà pel repertori de Friedrich Stegmüller¹⁰⁸ que a la mateixa Biblioteca Apostòlica Vaticana hi havia dues altres còpies del mateix llibre, i aleshores féu tot el possible per salvar el treball ja realitzat, amb l'opció a favor del text del Vat. lat. 5740,¹⁰⁹ i, doncs, l'atribució arnaldiana.

Aquesta, tal com ja sabem, fou dues vegades objecte de l'atenció de Joaquim Carreras i Artau.¹¹⁰ En la darrera,¹¹¹ veient que els arguments de crítica externa no afavoreixen l'autenticitat, es refiava que «argumenta interna poterunt nunc inscriptionem codicis Vaticani latini 5740 communire», la llista dels quals arguments enunciava, sense exposar-ne cap de forma detallada, fora d'algunes observacions terminològiques en nota, i fora de la frase relativa a una de les característiques dels escorpins, «scilicet leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda», que també es troba en la *Confessió de Barcelona*: «...lepan ab la lengua e ferin ab la coha...» (XVII).¹¹²

Crec que no és gens exagerat de pensar que no s'ha pas dit tot després d'una prova que de fet només ha indicat possibilitats de coincidència i exposat la identitat, d'altra banda innegable, d'una frase, que, però, segurament pot explicar-se per algun dels bestiaris medievals, i que fins i tot, atesa la documentada relació entre Arnau de Vilanova i almenys quatre monjos de Sant Víctor de Marsella (vegeu la nota 113), és absolutament normal de pensar que hauria estat repetida de viva veu en les trobades personals, insisteixo,

108. FRIDERICUS STEGMÜLLER, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*. Tomus II: *Commentaria. Auctores A-C*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1950, 132-133.

109. L'opció a favor del Vat. lat. 5740 fou defensada amb aquestes paraules: «...in un campo puramente ipotetico, ritengo che il Vat. lat 5740 sia contemporaneo all'Ottob. lat. 536 o di qualche anno più tardo...», Olga MARINELLI, *La tradizione...* (citada en la nota 107), 121. Però tot i admetre que el Vat. lat. 5740 podia ésser «di qualche anno più tardo», no dubta a col·locar-lo al capdamunt del «stemma codicum» (126), seguida en aquest punt per Joaquim Carreras en la *Praefatio* a l'*Expositio...*, (XIV); fins i tot diria que es veié obligada a minimitzar la considerable diferència de temps que separa la còpia dels dos manuscrits esmentats; del Vat. lat. 5740 diu que «appare del sec. XIV avanzato» (115) i en canvi del Ottob. lat. 536 només en diu que la seva lletra «è gotica del sec. XIV» (116), fent així possible de defensar que són contemporanis. Amb no tanta cautela, Joaquim Carreras i Artau en la *Praefatio* esmentada presentava el Vat. lat. 5740 com a «codicis antiquioris tempore...» (XVIII). Tant com jo puc judicar-ne, ja Batllori encertà la datació en la nota abans citada (cf. més amunt la nota 105), en atribuir l'Ottob. lat. 536 als «primers decennis del segle XIV» i l'altre «al segle XIV molt avençat (*sic*)». En els paràgrafs següents coincidiré amb aquestes apreciacions.

110. Cfr. nota 106.

111. Dins Arnaldi de VILLANOVA, *Expositio...* (citada en la nota 1), XVI-XVIII.

112. La frase llatina es troba en l'*Expositio...* (citada en la nota 1), 132 (no pas 134, que diu la pàgina XVII), línies 43-44; la catalana en Arnau de VILANOVA, *Confessió de Barcelona*, dins *Obres catalanes* (citades en la nota 39), 118, línies 17-18.

documentades els mesos de febrer i març del 1304 (1303 de l'Encarnació), amb motiu de les tres *Denuntiationes Massilienses*,¹¹³ car fa tot l'efecte d'un lloc comú dels grups espirituals en qualificar els seus detractors i perseguïdors, lloc comú o observació verbal que de la conversa podia haver saltat tant a la *Confessió de Barcelona* com a l'*Expositio super Apocalypsi*. El mateix Miquel Batllori, al final de la nota a la qual darrerament ens hem referit, suggeria que «un estudi a fons no tant de les doctrines com de l'estil de l'*Expositio* podria fàcilment comprovar si és o no una obra autèntica d'Arnau de Vilanova».¹¹⁴

Això és justament allò que farà En Jaume Mensa i Valls en la seva col·laboració a aquesta primera trobada, col·laboració que és publicada immediatament després d'aquesta, i a la qual em remeto.

Per la meua banda, em fixaré primerament en algun dels criteris externs, i després assenyalaré alguns punts doctrinals que m'han cridat l'atenció en rellegir darrerament el text de l'*Expositio super Apocalypsi*, després d'haver dedicat moltíssimes hores dels darrers anys a l'edició de textos arnaldians d'autenticitat indiscutible.

Recordem, doncs, que aquella explicació del llibre bíblic de l'*Apocalypsi*, publicada l'any 1971 sota el nom d'Arnau de Vilanova, ens ha arribat en les següents quatre còpies manuscrites:

Vat., Ottob. lat. 536, amb molta versemblança copiat en la segona dècada del segle XIV = ms. O.¹¹⁵

Vat. lat. 5740, amb molta versemblança copiat durant la segona meitat del segle XIV = ms. V.¹¹⁶

113. En l'acta notarial de la presentació de la *Denuntiatio secunda facta Massiliae* consta que entre els testimonis hi eren «presentibus... fratre Hugone de Certo loco, fratre Hugone de Nivernis, fratre G. Raynaldi, fratre G. de Roca, monachis Sancti Victoris Massiliensis...», tal com hom pot veure en el Vat. lat. 3824, f. 193b.

114. Vegeu Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits...* (citad en la nota 105), 49, nota 10.

115. Una descripció, atenta sobretot a allò que hom pot saber de la història del manuscrit, és oferta per Olga MARINELLI, *La tradizione...* (citada en la nota 107), 115-117. Crec necessari de completar-la amb dues observacions. La primera fa referència al detall que el suport de la còpia és paper, encara premsat i sense filigrana (un servidor, almenys, no l'he sabuda veure); la segona assenyalava el fet que la lletra és d'un tipus molt semblant (no dic pas idèntic, però sí notablement acostat, encara que clarament divers) al tipus de lletra amb què foren copiats els actuals dos folis darrers del Vat. lat. 3824, ff. 263-264 (text de l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*); ambdues indicacions ens porten als primers, si no anys, decennis del segle XIV; i certes anotacions marginals, per exemple, als ff. 84v i 91r, són escrites amb lletra no formada, encara més arcaica. Vegeu també la *Praefatio* de Joaquim CARRERAS I ARTAU (citada en la nota 106), XII.

116. Cf. Olga MARINELLI, *La tradizione...* (citada en la nota 107), 114-115; Joaquim

Vat. lat. 1305, exemplar copiat a València el 1416 = ms. T.¹¹⁷ Aquest volum fou transcrit d'un altre de molt més antic vinculat a Tortosa i que assenyalarem amb la D = Dertusensis.

Florència, Biblioteca Marucelliana, C 279, del segle XIV = ms. F.¹¹⁸

Com que només una de les quatre còpies atribueix aquesta exposició apocalíptica a Arnau de Vilanova, la del Vat. lat. 5740, crec que és convenient de posar davant els ulls del possible lector els elements de l'encapçalament i del colofó, que acostumen a ajudar de forma considerable en l'atribució dels llibres manuscrits.¹¹⁹

Ms. O (Vaticanus/Ottobonianus):

F. 1r. Splendor eterne lucis pelle tenebras [tue] dom[us].¹²⁰

CARRERAS, *Praefatio...* (citada en la nota 106), XI.

117. Cf. *Ibid.*, 118-119; Joaquim CARRERAS, *Praefatio...* (citada en la nota 110), XII-XIII. En relació a la lletra d'aquest exemplar, que Carreras defineix «gothica... ad modum scribarum catalanicorum saeculi XV», l'autora esmentada en la nota anterior es limita a qualificar de «gotica del seculo XV» (119), i Batllori precisa ésser «de lletra cursiva francesa del segle XV» (lloc citat en la nota 114), observaré que és semibastarda, introduïda a Catalunya entorn del 1370 segurament per imitació de la cúria avinyonesa (cf. ATCA, VI (1987), 364-367), i emprada fins al darrer moment de la supervivència de les restes de la dita cúria a Peníscola, tal com vaig fer observar dins ATCA, VI (1987), 12, nota 13.

Marinelli s'adonà del fet que el volum és escrit en part sobre pergamí, en part sobre paper (118). Però no es tracta només de l'existència de dos suports per a l'escriptura, ja que es tracta de pobresa. Els primers plecs, en efecte, foren copiats en pergamí nou; en segueixen d'altres d'escrius damunt pergamí reutilitzat, detall que no passà per alt a Marinelli; però arribà un moment que també s'acabà el pergamí reutilitzat i calgué emprar paper; era en copiar el plec sisè (ff. 61-72: tots els quaderns són de sis fulls doblats, menys el darrer que és de tres); en havent copiat els dos primers folis del plec (ff. 61-62), només li restava un full de pergamí i el reservà per al centre del plec (ff. 71-72), i entre els dos primers i aquest central introduí tres fulls de paper doblats (ff. 63-64-65; i 68-69-70); però en acabar la còpia d'aquest plec (f. 72v), el pergamí s'havia esgotat i calgué completar el llibre només amb fulls de paper, tots els quals, tant els del plec sisè com els dels dos següents porten filigrana única, la torre, que en Gerhard PICCARD, *Wasserzeichen Turm*, Stuttgart, Kohlhammer 1979, 96 (= Abteilung II, 512), és documentada a Francfort del Main i a Viena el 1427 i el 1429; i en Charles Moïse BRIQUET, *Les filigranes...*, té el número 15865 i és documentada el 1427 a Prato.

118. Només els darrers anys ha estat conegut aquest exemplar, per obra de Francesco SANTI, *Per lo studio di Arnau de Vilanova: Nota sul manoscritto C 279 della Biblioteca Marucelliana di Firenze*, dins «Estudios Franciscanos», 87 (1986), 967-978.

119. Els fragments que a continuació són copiats dels quatre exemplars manuscrits ho són d'acord amb les normes metodològiques que per al dit cas vaig proposar en el meu *Als manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic. I. Volums amb textos catalans* (Studia, Textus, Subsidia, III), Barcelona, Facultat de Teologia 1982, 10-16. Quant als de l'exemplar de Florència, he procurat de copiar al peu de la lletra Francesco SANTI, *Per lo studio...* (citat en la nota anterior), 974.

120. Les lletres escrites entre parèntesis quadrats han estat llegides amb llum de quars i

Inc.: p Ertransibunt plurimi et multiplex erit scientia. Quamuis hoc dictum commune sit toti Scripture sacre... [F. 174v: *Exp.:*] ...deinde subiungit adopcionem catholicam proximis sicut patet.

Explicit expositio apocalypsis, quam scribi fecit dominus ihesus xristus anno ipsius M.CCC.vj. in monasterio sancti victoris Massilie.

Una creu marcada en el marge superior remet a l'inferior, en el qual una mà d'escriptura més arcaica escriví: «Expositio apocalypsis nouissima reserans prophetatam ystoriam et ostendens plenarie formam scolastice lectionis et omnium agendorum in ecclesia xristi».

Al final, f. 174v, després del colofó, una mà no gaire posterior a la que copià el llibre, afegí: «Aput Massiliensem urbem Sanctus Victor insigne claruit».

Ms. V (Vaticanus):

Pàg. 1a. *Expositio super apocalipsi Magistri Arnaldi de uilla noua.*

Inc.: Pertransibunt plurimi et multiplex erit scientia. Quamuis hoc dictum commune sit toti scripture sacre... [Pàg. 105a: *Exp.:*] ...demumsubiungitadoptionem catholicam proximis sicut patet.

Explicit expositio apocalissis quam scribi fecit dominus Jhesus xristus. Amen Amen Amen.

Ms. T (Valentinus/Dertusensis):

A. F. 1a. *Inc.: [v]idi in dextera sedentis super tronum librum scriptum intus et foris.* Apoc. 2°. Sicut dictum est in prologo precedenti... [F. 2c. *Exp.:*] ...Ita est in processu (de in mg) diuinorum reuelatione et promissionibus. Hec prefatus magister.

B. F. 2d. *Inc.: pErtransibunt plurimi et multiplex erit scientia. Daniel XII° capitulo.* Quamuis hoc dictum commune sit toti Scripture sacre... [F. 89a. *Exp.:*] ...deinde subiungit adeptionem catholicam proximis sicut placet.

[F. 89b] Explicit expositio appocalipsis quam scribi fecit dominus Jhesus xristus anno ipsius Millesimo cccvj° in monasterio sancti Victoris Massilie.

Ista postilla fuit copiata seu translata a quodam libro domini prioris sedis dertusensis, qui liber erat scriptus de lictera multum antiqua in Ciuitate Valencie Regni Aragonje Anno domini Millesimo cccxvi°.

Ms. F (Florentinus):

Expositio Apocalypsis novissima reserans prophetatam ystoriam et ostendens plenarie formam scholastice lectionis et omnium agendorum in ecclesia Christi.

F.(1r) . *Inc.: Pertransibunt plurimi et multiplex erit scientia,* quamvis hoc dictum comune sit toti scripture sacre... [F. (90r?). *Exp.:*] ...deinde subiungit adoptionem catholicam proximis sicut patet.

Explicit Expositio Apocalypsis quam scribi fecit dominus Iesus Christus anno ipsius M. CCC. VI. in monasterio Sancti Victoris Massilie. Amen.

Afegim que, ultra ésser informats dels elements identificadors de les actuals quatre còpies, ho som d'una cinquena, «qui liber erat scriptus de lictera multum

resulta més clar el [tue] que l'[-us].

antiqua», que denominarem D (Dertusensis), algunes característiques del qual, encara que possiblement no els salts o les llacunes textuais ni les grafies de cada paraula, podem deduir de l'actual ms T, que el tingué per base.

Tot el conjunt de dades de les pàgines anteriors ja permet de fer algunes constatacions:

1. La continuïtat des del primer moment fins ja ben entrat el segle XV, per tant durant un segle, de la línia representada per les còpies O, D, F, i T, en el sentit de no assenyalar l'autor i en el d'indicar que l'obra fou feta escriure (remarquem, feta escriure, no feta copiar, precisió confirmada per la referència a Jesucrist com a autor principal) a Sant Víctor de Marsella l'any 1306. De més a més, en el fet de no assenyalar l'autor, els dits quatre exemplars es poden sumar a les còpies que consten en l'inventari de llibres d'Arnau de Vilanova, tots anònims, com també ho era el de l'Hospital dels Beguins de València.¹²¹

2. Justament el fet de l'existència d'exemplars no atribuïts a cap autor en la llibreria d'Arnau de Vilanova sembla desautoritzar aquella observació de Francesco Santi, per al qual la manca d'atribució d'O, F i T, permetria de fer la suposició que estarien vinculats «alla tradizione posteriore alla condanna del 1316».¹²²

3. Només V s'aparta, i per partida doble, de la dita línia, tant en l'encapçalament com en el colofó, de manera que a) la modificació en l'encapçalament, que consisteix a atribuir l'*Expositio...* a Arnau de Vilanova, no sols entra en contradicció amb l'anonimat, tan ben conservat, de l'autor, que es considerava mer instrument de Jesucrist, ans encara respon b) al canvi en el colofó, consistent a callar que l'obra ha estat escrita a Sant Víctor de Marsella; i aquest doble detall no sembla que es pugui explicar d'altra manera sinó perquè qui atribuï l'obra a Arnau, ultra ésser insensible a la voluntat de l'autor de restar anònim, devia veure la tal atribució incompatible amb el fet que l'*Expositio...* hagués estat escrita en aquell monestir l'any 1306.

4. T (i cal suposar que D) s'aparten dels altres pel fet de col·locar abans de l'*Expositio super Apocalypsi* un text relativament breu, tampoc no atribuït, però ben conegut. És, en efecte, el *Prologus secundus de intentione auctoris, et modo*

121. Recordem les notícies ofertes en la nota 105 sobre exemplar(s) de l'*Expositio...* que ens ocupa en la llibreria d'Arnau de Vilanova.

122. Francesco SANTI, *Per lo studio...* (citad en la nota 118), 973.

procedendi {in Postilla totius Sacrae Scripturae}, noresmenys que de Nicolau de Lira, en el qual aquest autor exposa les regles interpretatives que presidiran la seva obra.¹²³

5. Cal dir que la simultaneïtat dels dos textos acabats d'esmentar no és una simple coincidència, tal com es dona en altres casos, ans hi ha una connexió orgànica entre ells. Només aquesta coexistència del *Prologus secundus...* de Nicolau de Lira i de l'*Expositio super Apocalypsi* respon a l'objectiu de l'autor d'aquesta, ja que ell en el seu comentari al primer capítol del llibre bíblic fa referència almenys set vegades a les «regulae expositionis», de les quals acabem de parlar, i són les que ell segueix en l'elaboració del seu comentari.¹²⁴ Recordem que unes *Regulae expositionis Sacrae Scripturae* es trobaven en el volum 90 de l'inventari dels llibres i béns de mestre Arnau,¹²⁵ raó per la qual podem

123. Per si alguna vegada es demostrés d'algun interès, recordaré que entre O i F també hi ha un detall signifiicatiu comú: aquell títol, que en O és afegit amb lletra més arcaica en el marge inferior de la primera pàgina, ha passat en F a ocupar el lloc que li correspon, encapçalant l'obra; recordaré també que BATLLORI, *Dos nous escrits...* (citats en la nota 106), 49, nota 10 considera que O és «possiblement de Sicília», i que SANTI, *Per lo studio...* (citats en la nota 117), 972-973, ha indicat en F algun detall que assenyalaria vers un origen sicilià o almenys vers una estada a la dita illa.

124. Les set vegades que el comentari al primer capítol fa referència a les «regulae expositionis» són les següents i són indicades d'acord amb l'edició esmentada en la nota 1 (assenyalo primer la pàgina i a continuació la línia, separades per barra inclinada /): 1/11, 2/26, 2/38, 2/47, 9/131-132, 10/160-161 i 31/833; de més a més, sense cap pretensió d'exhaustivitat, també n'he trobada referència en 71/77, 79/22-23.

Però la primera de les 'regulae' o potser la seva base és constituïda per aquesta declaració liminar del dit *Prologus secundus...*: «...sub quolibet membro [entenguem: 'expressió bíblica'] potest fieri expositionum mysticarum multiplicatio in speciali, omnes tamen presupponunt sensum litteralem tamquam fundamentum. Propter quod, sicut edificium declinans a fundamento disponitur ad ruinam, sic expositio mystica discrepans a sensu litterali reputanda est indecens et inepta vel saltem minus decens ceteris paribus et minus apta. Et ideo volentibus proficere in studio Sacre Scripture necessarium est incipere ab intellectu sensus litteralis, maxime cum ex solo sensu litterali et non ex mystico possit argumentum fieri ad probationem vel declarationem alicuius dubii...», Vat. lat. 1305, f. 1a. I al cap de poc rebla el clau: «Sciendum etiam quod sensus litteralis est multum obumbratus propter modum exponendi communiter traditum ab aliis, licet multa bona dixerint, tamen parum tetigerunt sensum litteralem, et sensus mysticos in tantum multiplicaverunt quod sensus litteralis inter tot expositiones mysticas interceptus partim suffocatur», *ibid.*, f. 1b. D'acord amb aquest principi, l'autor de l'*Expositio...* té molt present que el «principalis intellectus sacrorum eloquiorum facit notitiam de hiis quae vera sunt secundum rem...», 9/135-136; cf. 15/324-325 i 335-337, 17/398-399. De forma significativa, en canvi, Arnau de Vilanova reconeix en el *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* que l'exposició de la seva tesi sobre l'Anticrist feta en el mateix tractat (i encara més en el *De tempore adventus Antichristi*) «quamvis fuerit defectiva, non tamen est profananda, quoniam catholica est et typice vera et, inquantum etiam deficit a litterali seu principali, est toleranda...» (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 106, línies 1050-1052).

preguntar si després d'aquelles *Regulae...* seguia, com en D i T, l'*Expositio super Apocalypsi*.

6. Les dades fornides pels encapçalaments i els colofons, a les quals s'ha d'afegir la de la juxtaposició de textos de la qual acabem de parlar, ens condueixen a constatar que l'*Expositio super Apocalypsi* és una obra escrita:

- a) a Sant Víctor de Marsella;
- b) d'acord amb les regles hermenèutiques exposades per Nicolau de Lira al començament de la seva *Postilla totius Sacrae Scripturae*;
- c) per un autor que es considerava pur instrument de Jesucrist i que per això callava el seu nom;
- d) que aquest autor acabà la seva feina el 1306.

I ja sabem que quatre monjos de Sant Víctor de Marsella foren presents en l'acte de la *Denuntiatio secunda facta Massilie* el 28 de febrer del 1304 formulada per Arnau de Vilanova al bisbe de la dita ciutat.¹²⁶

D'aquesta primera consideració es dedueix que l'atribució de l'*Expositio super Apocalypsi* a Arnau de Vilanova és un fet no sols tardà i marginal, ans desfigurador de les notícies fidedignes relatives a la voluntat decidida de l'autor de restar en l'anonimat, i a l'origen real de la dita obra i, per tant, refusable. Caldrà, doncs, esbrinar allò que pot aportar l'anàlisi interna del text i de la seva doctrina. D'altra banda, res no permet d'afirmar que les regles o bases de l'hermenèutica bíblica d'Arnau de Vilanova siguin les de Nicolau de Lira.¹²⁷ Els estudis realitzats fins ara més aviat apunten a resultats ben contraris.¹²⁸

Deixant per a l'aportació d'En Jaume Mensa l'exposició de les formes d'argumentar i altres aspectes de crítica interna, ara em limitaré a l'estudi d'un punt

125. Vegeu més amunt la nota 105.

126. Vegeu més amunt la nota 113.

127. Ultra el fragment del mateix Arnau transcrit al final de la nota 124, vegeu més avall el text corresponent a les notes 243-255.

128. Així, per exemple, darrerament Francesco SANTI, *La vision de la fin des temps chez Arnould de Villeneuve. Contenu théologique et expérience mystique*, dins «Cahiers de Fanjeaux», 27 (1992 = *Fin du monde et signes des temps. Visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIII – début XV siècle)*), 107-127, en particular 112-114.

doctrinal, intentant de proposar orgànicament un seguit de formulacions, que, si no m'erro, són de les centríques del missatge de la dita *Expositio*...

*El seu autor, en efecte, assumeix i resumeix amb claredat absoluta la teologia de la història de Joaquim de Flore, amb la partició en les tres edats (els 'tres status saeculi') del Pare, del Fill i de l'Esperit Sant.¹²⁹

*En particular, divideix el segon dels dits 'status', el del Fill, en 'septem Ecclesiae tempora'.¹³⁰

*La seva atenció, però, es concentra en el sisè dels dits temps de l'Església del Fill, «in quo sumus», dins el qual distingeix i pronostica «tres principales eventus»:

** «...generalis Ecclesiae ruina...»;

** «...generalis electorum perplexitas [sive timor]...»; i

** «...generalis Ecclesiae reformatio in electis».¹³¹

*Aquesta reforma de l'Església, pròpia del darrer estadi del seu sisè temps, és vinculada a una personalitat o figura que, sota diversos noms (d',angelus', de 'minister', o de 'nuntius Dei'), és present i central en tota l'*Expositio super Apocalypsi*.¹³²

129. És bàsic el llarg paràgraf de les pàgines 24-25/606-634 de l'*Expositio super Apocalypsi* en l'edició assenyalada en la nota 1, car és la formulació de la teoria joaquimita de la dinàmica trinitària dels «tres status saeculi» succeint-se la un a l'altre. Però no sols és trinitari l'esquema de la història humana; ho és també el de la constitució de tota la realitat, trinitàriament estructurada segons 23/578-587.

130. En relació a *Apoc* I, 11, l'*Expositio*... (citada en la nota 1), diu: «...nomina septem ecclesiarum Asiae... convenientius aliis nominibus et ecclesiis designant illos Ecclesiae status, ad quos revelatio secundum principalem intellectum extenditur, qui sunt septem status temporales in toto cursu Ecclesiae militantis...», 26/663-669.

131. *Ibid.*, 106/331-337: «Quia sexto Ecclesiae tempore tres principales eventus et valde notabiles erant futuri, pro tanto etiam apertione istius sigilli tria recitat se vidisse: primum, per quod describitur generalis Ecclesiae ruina; secundum, per quod describitur generalis electorum perplexitas; tertium, per quod describitur generalis Ecclesiae reformatio in electis. Haec autem dicuntur generalia, quoniam omnes status Ecclesiae comprehendunt...»; «...tempore sexto Ecclesiae, in quo sumus...», *ibid.*, 135/132-133; aquesta darrera frase es troba gairebé al peu de la lletra almenys en dues obres autèntiques d'Arnau de Vilanova, la *Philosophia catholica et divina*: «...sexto tempore, in quo sumus...» (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1991), 90, línia 499); i la *Confessio de Barcelona* (BATLLORI, «Els Nostres Clàssics», 53-54, Barcelona 1947, 114, línia 25- 115, línia 2): «...Antechrist regnarà en lo .VI. temps de la Sglésia, e sia cert que ara siam en aquell temps...»). Hom la pot llegir, gairebé idèntica, en Ramon LLULL, *Liber de fine* (MADRE, «Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis», XXXV), Turnholt, Brepols 1981, 254, línia 119): «...in tempore, in quo sumus...».

132. Vegeu la denominació 'angelus' en l'*Expositio*... (citada en la nota 1), 21/521 i 529; 147/27; la de 'minister' en 19/466; 22/551 i 554; 23/568-569; 141/4; i la de 'nuntius Dei' en 22/546; aquestes indicacions no són exhaustives, ans només indicadores d'algun dels llocs on es troben les dites denominacions.

**La dita personalitat o figura és papa, el primer de sis que regnaran fins a l'Anticrist, «missus a Deo pro reformatione veritatis et sanctitatis catholicae».¹³³

**Per això, complint la missió rebuda de Déu, de la qual acabem d'ésser informats, la seva activitat consistirà en la «reformatio catholicae sanctitatis aut veritatis evangelicae», i aquesta restauració «continuabitur usque ad praedicationem Eliae et Enoch...».¹³⁴

**Quant a la 'veritat evangèlica', el dit papa:

***serà «...constans in zelo evangelicae veritatis»;

***baixant de la contemplació de la veritat evangèlica a la feina del govern universal;

***conceixerà bé tant el text sagrat com les revelacions privades i així tindrà presents els molts sentits espirituals de la Sagrada Escriptura;

***resumirà la doctrina de la veritat de la religió catòlica en un opuscle breu i intel·ligible, i potser autògraf;¹³⁵

***col·laborarà amb ell un grup de «praecones evangelicae veritatis».¹³⁶

**En virtut d'aquesta actuació seva, amb ell ja s'encetarà el terç estat del món, el presidit per l'Esperit Sant, dins el qual terç estat hi haurà la gran prova protagonitzada per l'Anticrist.¹³⁷

133. Que el dit 'angelus – minister – nuntius' serà un papa: «Vicarius autem Christi supradictus... habebit *clavem David* in potestate summi pontificatus...», *ibid.*, 59/195-196; vegeu també 31/841-842; 46/277; 47/310; 54/42; 57/125; 59/195-203; 82/87, etc. Que serà el primer de cinc o sis papes anteriors a l'Anticrist: «...reformator per scripturas propheticas certificabit eos... quod post eum usque ad Antichristum non erunt ad plus nisi quinque generales pontifices», 153/197-198 i 201-202; o «...quinque duces Ecclesiae spiritualis, scilicet quinque summi pontifices, qui usque ad Antichristum notabilius Ecclesiam regulabunt ad pugnandum cum dracone: quorum primus erit ille qui reformabit Ecclesiam spiritualem supra descriptus...», 184/94-97; la frase relativa a la reforma és a 59/201-202.

134. «...reformatio catholicae sanctitatis aut veritatis evangelicae facta per ministerium angeli nunc praedicti continuabitur usque ad praedicationem Eliae et Enoch...», *ibid.*, 147-148/26-28, els quals, «completo praedicto tempore praedicationis eorum, occidentur... a bestia... scilicet Antichristo...», 150/92-94.

135. Hi ha un paràgraf de l'*Expositio...* que aplega les característiques acabades d'indicar: «Hic... principaliter describitur minister reformationis, scilicet pontifex superius memoratus... fortem, id est constantem in zelo evangelicae veritatis..., descendentem de caelo, id est de contemplatione veritatis evangelicae descendet ad actionem universalis regiminis, amictum nube, id est informatum littera sacri textus et prophetia sive prophetis revelationibus; et iris in capite eius, id est multiplicitas spiritualium intellectuum praedictae nubis in mentem ipsius... Et habebat in manu sua libellum apertum, id est scripturam breviter et intelligibiliter exprimentem religionis catholicae veritatem, quam exequuntur [! exequuntur?] opere manuque propria forsitan scripserit», 141/2-27.

136. *Ibid.*, 22/554-556: «...praecones evangelicae veritatis, quibus loquitur, ut gregem suum regulabit et ducet colligendum, atque praemittet ad colendum in populis pascua fidelium animarum...».

137. «...pontifex superius memoratus, qui tertium statum saeculi non figurative sed

Hom pot assegurar amb tota certesa que el cos doctrinal acabat de formular és, en la seva globalitat, totalment aliè a aquelles obres autèntiques d'Arnau de Vilanova que em són conegudes, en les quals, tot i ésser de tema escatològic i reformador, només es troba un dels punts anteriors, el de la divisió de la història de l'Església en set temps, història que, remarquem-ho, Arnau mai no vincula o relaciona amb el Fill, ans es limita a parlar-ne com de «status... in toto cursu Ecclesiae, qui sunt septem», o dient-ne «en lo sisè temps de la Sglésia temporal». Aquesta divisió en set temps de l'Església és present en dues obres arnaldianes autèntiques, la *Philosophia catholica et divina* i la *Confessió de Barcelona*.¹³⁸ Subratllem també que l'explicació arnaldiana de cada un dels dits temps no coincideix amb la que trobem en l'*Expositio super Apocalypsi*, tal com hom pot veure comparant justament la caracterització del temps darrer, el més interessant per a autors escatòlegs dels primers anys del segle XIV com els que ens ocupen, temps que Arnau de Vilanova descrivia així en la *Philosophia catholica et divina*:

«Septimo vero et ultimo succedet status durationis brevissime, in quo fideles indifferenter adhibebunt Altissimo in tanta devotione ac tranquillitate, ut videantur iam eterne felicitatis pregustare dulcedinem, quod primis sex statibus non potuit convenire, quoniam unicuique fuit amaritudo persecutionis annexa...».¹³⁹

Vegem ara el paràgraf corresponent de l'*Expositio super Apocalypsi*:

realiter inchoabit, et qui respectu status illius fuit per angelum Ioanni loquentem principaliter designatus...», *Ibid.*, 141/4-7; vegeu també 23/567-575; 46/275-277; 24/626-25/634.

138. El lector pot veure en la *Philosophia catholica et divina* tot el fragment de l'edició citada en la nota 131, 78, línia 326 a 81, línia 355; quant a la *Confessió de Barcelona*, vegeu també l'edició indicada en la mateixa nota, 114, línia 5 a 115, línia 3; les dues frases transcrits al peu de la lletra es troben respectivament a 78/326-328 i 114/7-8 i 114-115/25 i 1. Hom potser podria pensar que hi ha coincidència en la previsió del papa reformador de l'*Expositio*..., al qual hem dedicat la nota 133, i del 'papa espiritual' de la *Informació espiritual per al rei Frederic* (edició citada en la nota 114), 242, línies 4-6. Però la simple lectura demostra que no hi ha coincidència, car en l'*Expositio*... la compareixença del papa reformador no és condicionada per les decisions de cap rei, favorable o engatjat en la 'veritat del cristianisme', com ho és el postulat en la *Informació*...; més encara, el cèlebre passatge de l'*Expositio*... relatiu als quatre regnes i a llurs reis, del qual ens ocuparem no gaire més avall, no diu res de cap opció evangèlica per part d'ells, ans només els esmenta en tant que «nuntii sunt Dei ad populum in executione iustitiae temporalis» (edició citada en la nota 1), 110/29-30. Cap coincidència doctrinal, doncs.

I quant a l'esquema doctrinal bàsic, hom el pot comparar amb l'autènticament arnaldian, exposat més avall en el text corresponent a les notes 257-262.

139. *Philosophia catholica et divina* (edició citada en la nota 131), 80-81, línies 289-293. La *Confessió de Barcelona* (edició citada en la mateixa nota, 114, línies 21-23), es limita a dir: «lo .VII. temps de la Sglésia serà aquell qui's seguirà après la mort d'Antechrist».

«ECCLESIA LAODICIE respicit primo et principaliter septimum et ultimum tempus Ecclesiae militantis, quod post mortem Antichristi curret usque ad finem mundi. Secundario respicit statum regularem Christo militantem, tam corporaliter quam spiritualiter, ut est status Hospitalariorum et Templariorum et Uclesii et Calatravae et similibus...».¹⁴⁰

La contraposició és més frapant pel fet de la radical desqualificació, que Arnau de Vilanova ja havia feta de l'ús de la violència en les croades (per tant, dels ordes militars), des del primer moment de la seva dedicació al servei de la 'veritat evangelical', i estava a punt de repetir, i de forma certament inequívoca, en relació als Templers.¹⁴¹

Si, en canvi, ens fixem directament en les diferències, ni que sigui limitant-nos a les més importants, entre l'obra arnaldiana autèntica d'una banda, i l'*Expositio super Apocalypsi* de l'altra, és fàcil d'indicar uns quants casos que poden servir de mostra de divergències profundes en els camps teològic, bíblic, filològic i escatològic.

És teològica la diferència entre els dos blocs quant a l'Esperit Sant: en Arnau no sols no compareix una edat o estat de la història del món particularment vinculat a l'Esperit Sant, ans encara, segons el *De tempore adventus Antichristi*, tal edat o estat n'és exclòs, o almenys això és el que sembla dir textualment; més encara, l'Esperit Sant és poc anomenat en l'obra d'Arnau. Recordem, per contra, que l'*Expositio...* és en aquest punt clarament joaquimita.¹⁴²

140. *Expositio super Apocalypsi* (edició citada en la nota 1), 62/289-293. Segui'm permès d'assenyalar que la diferència relativa a la presència o absència dels ordes militars no és pas, com a primera vista podria semblar, circumstancial, car, tal com intentaré d'explicar en ocupar-me més avall de l'autenticitat del *Tractatus contra passagium in partes ultramarinas*, la diferència en la superfície de l'esment o no dels dits ordes amaga una divergència de molta profunditat, tal com hom pot veure en particular al final de la nota 224. Una exposició molt més detallada de la teologia de la història de l'*Expositio super Apocalypsi* es pot trobar en el llibre de Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (Història i Societat, 5), València, Diputació Provincial 1987, tota la tercera part del qual és dedicada al dit tema, 163-241.

141. Com que ens n'hauem d'ocupar en parlar del *Tractatus...* esmentat en la nota anterior, ara em limitaré a recordar que el fragment arnaldia relatiu a la inutilitat de les croades es troba en el *De tempore adventus Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 163, línia 1250, a 164, línia 1292. Per als Templers, vegeu la lletra citada en la nota 69. En canvi, el text de l'*Expositio super Apocalypsi*, citat en la nota anterior, coincideix amb la frase que Ramon LLULL, *Liber de fine* (citat en la nota 131), 270-271, línies 653-659, dedica als ordes militars, amb els quals certament compta, i de forma ben inequívoca, en els seus projectes de conversió dels infidels i de recuperació de la Terra Santa.

142. Justament en l'intent d'explicar l'encaix entre les dues expressions paulines de 'fines saeculorum' (1 Cor X, 11) i 'novissima tempora' (1 Tim IV, 1), en un moment, doncs, en què

És teològica la diferència entre la doctrina arnaldiana que, per entendre'ns, 'democratitza' la il·luminació divina per a la comprensió de la veritat revelada, segurament per autodefensa; i la posició de l'autor de l'*Expositio...*, que és en aquest punt, potser per influx del pseudo-Dionís, platònicament o neoplatònicament jeràrquica, paral·lela a l'estructura feudal de la societat.¹⁴³

És bíblica la diferència en les bases de la doctrina fonamental de les previsions escatològiques imminents, que en Arnau és sobretot *Daniel XII*, 11, i, per la necessitat de defensar-se contra les objeccions, *Act I*, 7. Si hem de creure la taula de llocs bíblics de l'edició de l'*Expositio super Apocalypsi*, justament aquests dos textos bíblics no són clarament i directament citats en tota la dita obra.¹⁴⁴

Fem l'observació filològica: tal com, en parlar del *Conflictus iudaeorum* recordarem més avall, Arnau de Vilanova emprà amb abundància la denominació de 'Iesus Nazareus' sobretot quan, en marc polèmic, n'havia de parlar com d'un simple personatge històric, sense pressuposar la fe de l'Església cristiana, i li calia demostrar que en ell s'havien acomplert les promeses de l'Antic Testament, denominació que de forma significativa es torna a trobar en el dit text. En canvi, en l'*Expositio...* (que, per cert, qualche vegada usa la dita expressió), no sols no es troba l'ús sistemàtic de la denominació referida, ans n'hi és defensada una altra, la de 'Iesus Christus' amb el sentit que Arnau

calia exposar amb precisió allò que és la darrera etapa de la història (*fines saeculorum*), i almenys teòricament diferenciar-la dels temps finals, darrera etapa que per a l'*Expositio...* era la presidida per l'Esperit Sant (vegeu la nota 129), Arnau de Vilanova fa aquesta afirmació: «...Apostolus per 'fines saeculorum' non intelligit seculi consummationem aut finem, quod ex hoc patet, quia non dixit 'finem' sed 'fines', aperte significans quod plura tempora continentur sub una finali mensura durationis mundi; finalis autem mensura durationis mundi, sub qua plura centenaria continentur, est ultima etas, que a Christo incepit et sub qua etate fuerunt apostoli et universi mortales usque ad finem mundi», *De tempore adventus Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 142, lín. 349-355). Tenim, doncs, que la 'finalis mensura durationis mundi' és la darrera divisió de la història humana, divisió que dura de Jesucrist fins a la fi del món. No hi ha lloc per a una edat de l'Esperit Sant. Quant al joaquimisme de l'*Expositio super Apocalypsi*, vegeu el text corresponent a les notes 129-137.

143. La defensa arnaldiana de la 'democràcia il·luminativa' es pot veure ja en el *De tempore...* acabat d'esmentar, 164, línies 1299-1316; però on, potser, la defensa de la dita posició és més apassionada és en la controvèrsia gironina contra Bernat de Puigercós i concretament en la *Tertia denuntiatio Gerundensis* (CARRERAS I ARTAU, «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V (1950), 55-56). En canvi, la posició diguem-ne feudalitzant de l'*Expositio...* ens diu que Déu «innuit per gradualem influentiam suae revelationis. Nam, ut dixit, prius influit eam Christo, et per Christum angelo, et per angelum Ioanni, et per Ioannem septem ecclesiis Asiae, per illas autem cunctis aliis ecclesiis: in quo docet quod, sicut caelestis influencia fit gradatim a superioribus ad inferiora, sic debet Ecclesia gradus debitos influentiae superiorum ad inferiores aut praelatorum ad subditos imitatione celestis ordinis observare» (edició citada en la nota 1, 26/675-681).

144. Hom pot comparar les taules de llocs bíblics de les dues publicacions citades en les notes 1 i 141, pàgines 295-296 i 130-133, respectivament.

dóna a 'Jesus Nazarenus': «Jesus Christus... est nomen exprimens eius humanitatem».¹⁴⁵

I finalment l'observació escatològica. Des del *De tempore adventus Antichristi*, basat, justament, en el text de *Daniel* esmentat dos paràgrafs més amunt, Arnau de Vilanova anunciava que l'Anticrist es trobaria en plena actuació ja en els anys entorn el 1376-1378. L'autor de l'*Expositio...*, en canvi, no sols no repeteix mai tal indicació, ans sembla que segons el seu recompte, basat exclusivament en l'*Apocalipsi*, XIII, 18, tal presència i actuació de l'Anticrist hauria d'ésser prevista entorn del 1332.¹⁴⁶

De tota l'exposició anterior sembla clarament justificat deduir-ne que els móns mentals, el de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* del 1306, i el de les obres autèntiques d'Arnau de Vilanova conegudes fins ara, són radicalment altres, encara que en certs punts, àdhuc importants, puguin coincidir.

Més encara, l'obra arnaldiana 'espiritual' i l'*Expositio...* potser no sols són radicalment altres, ans encara trobaria enraonat que hom es preguntés (es preguntés, no pas donés resposta, almenys per ara) si la segona no fa la competència a la primera, ni que fos en el sentit que, en formular que la proclamació eficaç de la 'veritat evangèlica', fins i tot escrivint-ne un manual, és reservada al primer d'aquells sis papes, que de forma especial serà ministre, àngel i vicari de Jesucrist,¹⁴⁷ sembla afirmar que correspon a altri allò que Arnau de Vilanova ja estava fent pel seu compte, sense respectar la graduació jeràrquica.

145. En l'*Expositio...* he trobat 'Jesus Nazarenus' a 169/23 de l'edició citada en la nota 1, però en sentit que és totalment oposat al que es troba en les obres arnaldianes de polèmica antijueva: «...qui publice negant Iesum Nazarenum, geniti sunt in abyssio infidelitatis...», car ací la denominació pressuposa la fe cristiana; la mateixa denominació, però amb referència al títol de la creu, compareix en 97/59-60. Vegeu més avall el text corresponent a les notes 193 i 194.

146. Quant a la d'Arnau de Vilanova, dels anys 1376-1378, tant en el *De tempore adventus Antichristi* com en el *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, vegeu l'edició citada en la nota 141, 92, línies 726-728, amb la nota explicativa corresponent. Trobo en l'*Expositio...*, 177/282-285: «Cum igitur sexcenti sexaginta sex [d'*Apoc XIII*, 18] sint medietas mille trecentorum triginta duorum, aperte docetur hic quod, quando divulgatio Christi curret in isto numero annorum, tunc divulgabitur Antichristus...»; el dubte rau a saber quan s'ha de posar la 'divulgatio Christi': en el moment del naixement, que fou divulgat als pastors, en l'adoració dels reis, que ho fou als savis, al començament de la vida pública, en què es divulgà en el poble d'Israel, o a Pentecosta, en què es divulgà a tots els pobles? Tindriem, doncs, l'any 1332, o el 1362 o el 1365. Ni que sigui fent una mica de força al context, recordaré que el 1365 era per a Joan de Rocatalhada el gran any de Nostre Senyor, tal com hom pot veure en la traducció catalana del seu *Vade mecum in tribulatione* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 87-88, línies 146-165).

147. Vegeu més amunt, les notes 132 i 133.

Recordem que la jerarquització en la derivació doctrinal propugnada per l'*Expositio super Apocalypsi* (vegeu la nota 143), desautoritzava Arnau de Vilanova, d'una forma certament més educada, però no menys inapel·lable de com l'havien desautoritzat els professors de la Facultat de Teologia de París, o els frares dominicans com Joan Vigorós o Bernat de Puigcercós. Si Arnau de Vilanova estava disposat a escoltar el missatge, l'*Expositio super Apocalypsi* li deia amb tanta educació com claredat que el de la seva doctrina no era el camí jeràrquic propi de l'Església.

L'*Expositio super Apocalypsi* podria haver estat un intent (sigui'm permès de subratllar les paraules ,podria' i ,intent') de formular allò que aleshores hom creia de poder preveure dels pròxims esdeveniments escatològics a base d'un esbrinament seriós d'una font bíblica, que acceptés les normes del joc, aquelles que hom trobava, per exemple, en les regles hermenèutiques elaborades per Nicolau de Lira, amb el retruc de desestimar i desqualificar les ,trufes' de què havia parlat el desconegut canonge de Tolosa.¹⁴⁸

2. La referència al *Regnum Siciliae* prova l'autenticitat?

Després de la consideració general anterior, passem a ocupar-nos d'un punt molt concret, perquè darrerament ha estat proposat com a prova de l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*.

En article recent, en efecte, Miquel Batllori estableix que allunyant-se del pacifisme de Joaquim de Flore, Arnau de Vilanova, com d'altres espirituals, preveïé la proximitat d'un Papa Angèlic, que reformaria l'Església, i d'un Rei Cristià, que reconqueriria la Terra Santa. Ell, Arnau, hauria intuït que el rei predestinat a això era «Frederic de Sicília, posat que aquest no n'esdevingués indigne».

El primer pas de la prova és un fragment de la *Informació espiritual per al rei Frederic*, segons el qual, tan bon punt com existís en països cristians un rei que demostrés tenir «la veritat de Crist en vós, e que avets ver zel de crestianisme e de la honor de Déu», abans que passés un any també hauria

148. «Quod si dixerint, ut eorum collega Tholosane [ecclesiae] canonicus dixit, scilicet: "Tales trufas non esse summo pontifici presentandas"...», *De tempore adventus Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 166, línies 1388-1389). Encara que pel títol ho podria semblar, no hi ha res de relatiu a la topada entre els teòlegs dominicans (p. e., els de la sentència inquisitorial de Tarragona, en ple temps dels papes d'Avinyó) i Arnau de Vilanova en l'article d'André VAUCHEZ, *Les théologiens face aux prophéties à l'époque des papes d'Avignon et du Grand Schisme*, dins «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age», 102 (1990), 577-588.

pujat al tron de sant Pere un papa ,espiritual', «qui ab aytal rey porgarà tot crestianisme, e tornarà·l universalment a la veritat primera, ço és, de Jesuchrist e dels apòstols». Ja sabem qui Arnau de Vilanova intuïa que seria tal rei: Frederic de Trinàcia.¹⁴⁹

Enf conseqüència, prossegueix Batllori, «tenim una prova més de la paternitat arnaldiana... de la gran *Expositio super Apocalypsi...*», ja que «en aquesta obra... s'hi diu clarament que el rei preanunciat en aquelles profecies... només podia ésser el de Sicília (en primer lloc) o el de França o el d'Anglaterra o el d'Aragó (al lloc darrer)...»; «i com que aquella *Expositio* és datable l'any 1306, aquells reis més alts de tota l'Europa occidental eren, respectivament, Frederic d'Aragó...; Felip IV, el Bell, de França; Eduard I d'Anglaterra...; i Jaume II de Catalunya-Aragó, el Just».¹⁵⁰

Prescindiré de qualsevol altra consideració, a fi de no desviar la dinàmica del raonament, i aniré dret al punt crític amb aquesta formulació: l'any 1306, el «regnum Siciliae» no era el constituït accidentalment per l'illa de Sicília ni, per tant, el «rex Siciliae» era Frederic de Trinàcia.

Només per un frapant anacronisme pot hom pretendre que l'any 1306 hom confonia el «Regnum Siciliae» amb l'entitat política constituïda per l'illa de Sicília. Anacronisme contra el qual ja en ple segle XVIII, Francesco Testa prevenia el possible lector en el mateix llindar del seu *De vita et rebus gestis Federici II. Siciliae regis*, en dir: «Siciliae Regnum, quod non sola huius nominis insula, sed et continentibus trans fretum regionibus, ex quibus deinde Neapolitanum Regnum consistit, definiebatur...».¹⁵¹

No cal dir que la documentació contemporània d'aquells fets dóna, sense cap excepció, tota la raó a Francesco Testa. Vull dir amb això que, contra allò que ara ens pot semblar a nosaltres, les Vespres Sicilianes no introduïren cap canvi ni en l'abast o en l'amplitud o en el ròdol oficial del territori que

149. Arnau de VILANOVA, *Informació espiritual per al rei Frederic* (BATLLORI, «Els Nostres Clàssics», A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 239, línies 16-17, i 242, línies 5-8.

150. Miquel BATLLORI i MUNNÉ, *Sicília i la Corona d'Aragó en les profecies d'Arnau de Vilanova i de Joan de Rocatalhada*, dins *Mediterraneo Medievale*. Scritti in onore di Francesco Giunta. I. Boveria Mannelli-Catanaro 1989, 89-105. Text reproduït dins Miquel Batllori. *Temas de varia historia* (Suplementos. Antologías temáticas, 23), Barcelona, Editorial Anthropos 1991, 32-40. També publicat en adaptació francesa: *La Sicile et la Couronne d'Aragon dans les prophéties d'Arnaud de Villeneuve et de Jean de Roquetaillade*, dins «Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age», 102 (1990 = *Textes prophétiques et prophétie en Occident (XII-XVI siècle)*. Actes de la Table Ronde organisé par l'U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherche «Histoire Sociale et Culturelle de l'Occident, XII-XVIII siècle» de l'Université de Paris X-Nanterre (Chantilly, 30-31 mai 1988) sous la direction d'André VAUCHEZ, Rome, École Française 1990, 73-89), 363-379, en concret 365.

151. Franciscus TESTA, *De vita et rebus gestis Federici II. Siciliae regis*, Palerm 1775, XII i 300 pp.; el fragment transcrit és de la pàgina 3.

constituïa el 'regnum Siciliae', ni en la pretensió dels dos reis contendents a la sobirania tant real com oficial sobre la totalitat del dit territori, aquell que temps a venir seria anomenat 'regne de les Dues Sicílies'. I com que la idea actual prové del fet que durant més d'un segle, la dinastia dels Anjou (amb el beneplàcit de la Santa Seu) seguí governant a Nàpols o en la part continental o 'citra Farum' d'aquell regne unitari, i una dinastia de la Casa de Barcelona en l'illa de Sicília, donem falsament per suposat que l'illa era el regne de Sicília, i que el territori continental o peninsular entre els Estats Pontificis i l'esmentada illa era un altre regne, el de Nàpols. Però aquesta no és la veritat d'aquells moments: car almenys durant el regnat de Frederic de Trinàcria (1296-1336), cada una de les dues parts en el conflicte derivat de les Vespres Sicilianes seguí mantenint la pretensió de posseir la sobirania legítima de la totalitat del territori peninsular i insular que constituïa el dit regne.¹⁵²

Proposaré una mostra per a cada una de les dues parts. Per a la de la Santa Seu i els Anjou serà un fragment de la butlla de Bonifaci VIII, del 23 de maig del 1303, '*Nosti, Fili, certa notitia...*', adreçada, fixem-nos-hi ben bé, «Carolo, regi Siciliae...»: «...declarantes et decernentes expressius... per... reformationem pretactam [de Bonifaci VIII, precisant el tractat de Caltabellotta]... conventionibus initis inter Romanam Ecclesiam et eundem Carolum, patrem tuum, quibus regnum ipsum Siciliae et terra alia citra Farum prohibetur dividi, nullum prejudicium, mutilatio vel diminutio afferatur, quin, prefato Friderico defuncto, jam dicta insula Siciliae, cum insulis ei adjacentibus aliisque praedictis juribus et pertinentiis suis, ad unitatem, integritatem et soliditatem alterius partis dicte terre, citra Farum posite, sicut erat concessionis tempore...». I encara continua: «Specialiter autem exprimimus, quod per nominationem ipsam regis Trinacrie honori regalis tituli de toto regno Sicilie ultra Farum et citra, qui apud te remanet et quem integre remanere volumus, nullum in aliquo, etiam quantum ad vulgi labia, prejudicium afferatur...».¹⁵³

152. La bibliografia generada per la qüestió del títol de 'regnum/rex Siciliae' és considerable, però darrerament hom pot disposar de la monografia dedicada al tema per Enrico PISPISA, *Regnum Siciliae. La polemica sulla intitolazione* (Supplementi. Serie Mediolatina e Umanistica, 4), Palerm, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani 1988, 152 pp., on hom pot veure les publicacions anteriors. Entre aquestes, precisament perquè elaborades en ambient molt divers, hom pot veure les pàgines dedicades al tema per Eugen HABERKERN, *Der Kampf um Sizilien in den Jahren 1302-1337* (Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, 67), Berlín i Leipzig, Dr. Walter Rotschild 1921, 20-21, i sobretot l'excurs primer, 160-162.

153. *Les registres de Boniface VIII... par Georges DIGARD*, etc., III (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Deuxième Série, IV), París, E. de Boccard 1921, 874-877, en concret 875-876.

Per l'altra banda, recordaré dues frases, tretes de dos documents, un del començament i l'altre de l'acabament del regnat de Frederic de Trinària. En efecte, la carta amb la qual ell comunicava al seu germà i predecessor i cap del Casal de Barcelona, Jaume II de Catalunya-Aragó, el començament del seu regnat, conté aquestes expressions: «...apud Panormum regni nostri Sicilie feliciter sumpsimus dyadema et nostri dominii corroborando preconium Siculi et alii ultra Farum fideles et subditi nostri... beneplacitis nostris ardentem obtemperant et nostre per omnia serviunt voluntati. Et ut predicti regni Sicilie reliqua pars nostro dominio celerius acquiratur...».¹⁵⁴ I uns quaranta anys després, malgrat totes les vicissituds i malgrat que només hagués regnat realment damunt l'illa, Frederic de Trinària, en fer testament, reafirmava de forma tan clara com solemne l'abast dels seus drets: «Volentes... de regno nostro Sicilie, ducatu Apulie et principatu Capue... tam de illa parte quam tenemus et possidemus, quam de alia que nobis pertinet de iure, ordinare et disponere...».¹⁵⁵

No pot resultar més clar: tant l'una part com l'altra mantenen el principi jurídic de la totalitat del territori com a constitutiu del 'Regnum Siciliae', i el de la legitimitat de les pròpies pretensions a la dita totalitat en un període en què, de fet la dinastia dels Anjou només regna damunt la part peninsular i la de Barcelona damunt la insular d'un regne que, almenys oficialment, tothom segueix considerant únic. No cal dir que, malgrat totes les paus, la situació de guerra o estava a l'aguait o era real. I un dels camps en el qual la guerra per la totalitat del 'Regnum Siciliae' fou més virulent fou entorn el títol reial de Sicília. Per part dels Anjou, no hi havia problema, car tant ells com la Santa Seu (ho acabem de veure en la butlla de Bonifaci VIII) i fins i tot Jaume II de Catalunya-Aragó els l'atribuïa i els el reconeixia en exclusiva.¹⁵⁶

Per això, preguntem-nos què passa amb el títol reial de Sicília i amb els seus derivats en la documentació reial tant dels predecessors com del mateix Frederic de Trinària. Ens proporcionarà la resposta l'encapçalament dels documents reials sicilians de més d'un segle, datats entre el 1200 i el 1314, i aplegats en els *Privilegia Urbis Panormii collecta iussu praetoris Petri Specialis*:

154. La lletra, a la qual pertany aquest fragment, es troba a l'ACA, *Canc., Cartes Reials Diplomàtiques de Jaume II*, núm. 10054, i ha estat publicada per Heinrich FINKE, *Acta Aragonensia...* (citada en la nota, 60), III, Berlín 1922, 53-54.

155. El testament de Frederic de Trinària és del 29 de març del 1334 i fou publicat per Giuseppe LA MANTIA, *Il testamento di Federico II Aragonese, re di Sicilia*, dins «Archivio Storico Siciliano», II-III (1936-1937), 13-50, en concret 31.

156. Quant a Jaume II de Catalunya-Aragó, em permeto de remetre a allò que en vaig dir en el meu *L'Allocutio christini... d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 7-135, en particular 68-71.

1. F. 2v. (Any 1200, setembre): «Fridericus, divina favente clementia Rex Siciliae, ducatus Apuliae et principatus Capuae...
2. F. 3r. (Any 1221, setembre): Fridericus, Dei gratia Romanorum imperator semper Augustus, Rex Sicilie, ducatus Apuliae, principatus Capue...
3. F. 4r. (Sense data): Fridericus, Dei gratia Romanorum Imperator semper Augustus, Hierusalem et Sicilie rex...
4. F. 7r. (Any 1253, agost): Corradus, Dei gratia Romanorum in Regem electus semper Augustus, Hierusalem et Sicilie Rex, etc...
5. F. 8r. (Any 1258, agost): Manfridus, Dei gratia rex Sicilie, etc...
6. F. 9v. (Any 1272, juliol): Carolus, Dei gratia Rex Sicilie, ducatus Apuliae et principatus Capue...
7. F. 10v. (Any [1291], març): Iacobus, Dei gratia rex Sicilie, ducatus Apuliae et principatus Capue...
8. F. 12r. (Any 1299, desembre): Fridericus tertius, Dei gratia rex Sicilie, ducatus Apuliae et principatus Capue...
9. F. 17r. (Any 1305, juliol): Fridericus tertius, Dei gratia rex Sicilie, ducatus Apuliae et principatus Capue...
10. F. 26r. (Any [1306], febrer): Fridericus tertius, Dei gratia rex... [sensetopònim de regne, com en els set següents]
11. F. 27v. (Any [1310], febrer): Fridericus tertius, Dei gratia rex...
12. F. 29r. (Any [1311], octubre): Fridericus tertius, Dei gratia rex...
13. F. 29v. (Any 1312, juliol): Fridericus tertius, Dei gratia Rex...
14. F. 33v. (Any [1314], gener): Fridericus tertius, Dei gratia rex...
15. F. 34r. (Any [1314], gener): Fridericus tertius, Dei gratia rex...
16. F. 35r. (Any [1314] maig): Fridericus, Dei gratia rex...
17. F. 35v. (Any [1314], maig): Fridericus, Dei gratia rex...
18. F. 37r. (Any [1314], agost, 9): *Titulus dicti domini regis noviter assumptus per notarios de cetero apponendus*. Fridericus, Dei gratia rex Sicilie: ...Licet cum consiliariis nostris habita deliberatione consulta ordinatum extitisset hactenus et provisum quod nos predictum regni Sicilie nostri titulum resumere deberemus, nos tamen usque nunc decrevimus differendum. Verum, ex quo hostes nostri contra nos ac vos et alios fideles nostros venire infeliciter se accingunt, quod iuste et licite facere possumus ulterius sub dissimulatione nolumus aliquatenus prorogare, predictum titulum... [f. 37v] ...resumentes...».¹⁵⁷

157. Els *Privilegia Urbis Panormii collecta iussu praetoris Petri Specialis* han estat publicats en reproducció facsimilar a Palerm per l'Accademia Nazionale di Scienze, Lettere e Arti, 1992; la referència a cada un dels documents en la llista nostra del text porta indicat el foli en el qual comença. La presència i absència del títol reial de Sicília en la intitulació de Frederic de Trinàcria també pot ésser seguida en l'aplec de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, publicat per Francesco GIUNTA i Antonino GIUFFRIDA, *Acta Siculo-Aragonensia. II. Corrispondenza fra Federico III di Sicilia e Giacomo II d'Aragona* (Documenti per servire alla Storia di Sicilia. Serie I, vol. XXVIII), Palerm, Società Siciliana per la Storia Patria 1972, 234 pp., i en concret les 32-34 de la introducció, i els documents copiats en les pàgines 82-84, 98-99, 123-124, 136-138 (sobre el procés de l'emperador germànic deposant Robert d'Anjou i reconeixent Frederic com a únic legítim rei de Sicília), 143-145 i 176-177.

Si ara ens fixem en les divuit mostres anteriors, ens adonarem del gran salt qualitatiu, en virtut del qual, com a conseqüència més o menys tardana del tractat de Caltabellotta (1302) i de la seva revisió, confirmació i aplicació, el títol de Sicília deixa de completar la referència reial de Frederic de Trinàcria;¹⁵⁸ també ens podem adonar que en els nou primers casos, en els quals el dit títol reial sicilià és explicitat, tant a continuació dels noms dels antics reis de la dinastia suàbia dels Hohenstaufen entre el 1194 i el 1266 (núms. 1-5), com del de la dinastia capeta dels Anjou del 1272 (núm. 6), o dels de la casa de Barcelona des del 1285 (núms. 7-9), l'afirmació de l'expressat títol reial en els sis primers casos responia a una sobirania veritable damunt els territoris tant continentals com insulars, 'citra et ultra Pharum', de tot el Regne de Sicília, però en els altres (núms. 7-9) només manifestava l'afirmació que el dit títol corresponia als successors dels antics Hohenstaufen, ara pertanyents al Casal de Barcelona.

El fet, doncs, que en un moment determinat, en aplicació de la Pau de Caltabellotta, la documentació emanada de la mateixa cancelleria de Frederic de Trinàcria deixi d'atribuir-li el títol reial de Sicília, significa que no sols no posseïa la sobirania fàctica damunt tot el territori peninsular i insular corresponent al títol esmentat (el 'regnum Siciliae'), ans encara, que el dit Frederic havia renunciat a la pretensió que li pertangués tant el dit títol com el corresponent regne (núms. 10-17), acceptant que el dret tant al títol com a la totalitat del territori, continental i insular, era dels Anjou i que ell no era, ans només faria de rei de l'illa de Sicília 'vita natural durante' amb el títol que els Anjou li assenyalessin, que fou el de Trinàcria.

I aquesta era la situació de l'any 1306, durant el qual Frederic de Trinàcria ni fàcticament ni en pretensió legal o oficial no era rei de Sicília. I l'únic que no li hauria atribuït el dit títol indegut era justament Arnau de Vilanova, membre de la cort papal, i obligat per (jurament de?) fidelitat a captenir-se de forma coherent a les posicions pontifícies. I aquesta no és afirmació gratuïta. Ben al contrari, feia poc més d'un any que s'havia adreçat al rei Frederic, en tant que 'Trinacriae regem illustrem' en dedicar-li l'*Allocutio christini...*,¹⁵⁹

158. Ultra la bibliografia relativa al títol reial de Sicília (vegeu la nota 152) o la que s'ocupa del tractat de Caltabellotta, entre la qual destaca darrerament la d'Antonino Franchi (cf. ATCA, XI (1992), 68, nota 157), cal assenyalar aquestes pàgines específiques de la repercussió del dit tractat en la titulació reial de Frederic: Rafaele STARRABBA, *Documento inedito riguardante la esecuzione di uno dei patti della pace di Caltabellotta (1302)*, dins «Archivio Storico Siciliano», N. S. IV (1879), 189-192, que és presentació i transcripció (realitzada per Manuel de Bofarull) de la lletra de Jaume II al seu germà Frederic, datada a Albocàsser el 7 d'octubre del 1304, ara a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, *Canc.*, reg. 335, f. 313v; Frederic s'havia queixat de la manca de paraula dels Anjou en imposar-li el títol de 'rei de Trinàcria' i Jaume li responia que aquella decisió entrava plenament dins el text del tractat de Caltabellotta.

159. Vegeu la nota 156.

d'acord, per tant, amb les prescripcions dictades per la cort Romana i contra el gust d'aquell rei, el qual, tal com hem vist, certament havia deixat d'usar el títol de ,rei de Sicília', però tampoc no emprava, amb el consegüent disgust de la cort pontifícia (i cal suposar també de la dels Anjou), el de ,rei de Trinàcria', cort que també en aquest punt li exigia de complir el tractat de pau, tantes vegades esmentat, de Caltabellotta.¹⁶⁰

L'any 1306, per tant, el ,Regnum Siciliae' no pot ésser identificat, si no és per anacronisme, amb l'illa de Sicília, ans ho ha d'ésser amb la totalitat del territori ,citra et ultra Pharum', peninsular i insular; com tampoc, si no és per anacronisme, el rei de tal regne no pot ésser identificat amb Frederic de Trinàcria, ans ho ha d'ésser amb Carles II d'Anjou (1285-1309). I així, el cèlebre fragment de l'*Expositio super Apocalypsi*, escrit a Sant Víctor de Marsella l'any 1306,¹⁶¹ en territori, per tant, governat, en qualitat de comte de Provença, pel Carles II acabat d'esmentar, pren una significació natural i coherent: el primer dels regnes indicats és el que pertany al rei de casa, el qual és l'únic a portar legalment i fàcticament i de forma reconeguda per les cancelleries, la de Barcelona inclosa, el títol de rei de Sicília, i a tenir pretensió legal a la totalitat del dit regne, insular i peninsular, ,ultra et citra pharum'; i així s'entén de forma planera la reafirmació continguda en la frase «adhuc habet» del fragment que ens ocupa, en el sentit que el ,Regnum Siciliae' segueix tenint la varietat de llengües i de ritus que sempre havia tingut, perquè segueix essent el mateix que era de feia segles; ve després el rei que a Marsella es troba damunt el comte de Provença i com a rei de França ho és també de l'abadia marselesse de Sant Víctor (però fixem-nos en un detall: en la frase dedicada al regne de França, són col·locats en primer lloc els pobles de llengua d'Oc, precisió només explicable perquè són els de l'autor; car, mirades les coses des del regne de França, calia que el primer lloc fos ocupat pels ,francigenae'); segueix el d'Anglaterra, que en aquell moment posseeix gran part de l'antiga Gàl·lia i de l'actual França, l'Aquitània; i per últim el veí rei de Catalunya-Aragó. Altrament, no deixava de fer estrany que, contra tota obligació de ,naturalesa', un pretès súbdit de Jaume II de Catalunya-Aragó, en aquells moments en relacions excel·lents amb la casa reial de Barcelona, esmentés el seu propi rei col·locant-lo a la cua.

160. *L'Allocutio christini...* (citada en la nota 156), 69 i nota 161.

161. El dit fragment diu així: «In tota vero latitudine populi christiani tantum inveniuntur quatuor regna notabiliora ceteris in praedictis [*i. e., regna sub quorum dominio concurrunt populi differentes lingua et ritu*]. Nam regnum Siciliae Latinos et Graecos semper sub se habuit, et adhuc habet; regnum vero Galliae, linguam d'och et gallicanam; regnum vero Angliae, Aquitanos et Anglicos et insuper Hibernos et Scotos; regnum vero Aragoniae, Cathalanos et Aragonenses, et haec tota diversitas est catholica», *Expositio super Apocalypsi* (citada en la nota 1), 109/21-110/28.

En comptes, doncs, d'ésser una prova de l'autenticitat arnaldiana, el fragment dels quatre regnes de l'*Expositio super Apocalypsi* confirma allò que el colofó de quatre dels cinc exemplars coneguts (encara que un no s'hagi conservat), ja assenyalava: que l'autor del dit llibre s'havia de trobar a Sant Víctor de Marsella i que no era un passavolant, ans un home de llengua d'Oc, súbdit de Carles II d'Anjou.

El rei Frederic de Trinària, doncs, no és de cap manera contemplat en el fragment dels quatre regnes de l'*Expositio*... O, portant el tema fins a les darreres conseqüències, només ho és negativament, pel fet que el dit text atribueix a qui feia de rei a la Provença i a Marsella, és a dir a Carles II d'Anjou, el títol reial de Sicília i, per tant, el deixava ell, Frederic, sense l'esmentat títol.

Cap, doncs, de les possibles proves de l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi* no sembla haver donat un resultat positiu, raó per la qual sembla que cal descartar l'atribució del dit llibre a Arnau de Vilanova com a autor.

3. *El Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Antichristi*

Aquest text és conegut pel fet d'haver-se conservat en còpia única dins el volum manuscrit de Roma, Collegio Internazionale Sant Alberto, Codice III, Varia I.

Després de la notícia que del dit volum donà Nicolás Antonio, n'oferí descripció Miquel Batllori, el qual també en transcriví alguns fragments, com també un de l'*Expositio in caput XXIV Matthaei*, atribuint-los tots dos a Arnau de Vilanova, el qual hauria escrit el *Tractatus quidam*... entre el 1309 i el 1311, i l'*Expositio in caput XXIV Matthaei* entre el 1305 i el 1311.¹⁶² Darrerament, Robert E. Lerner, sense qüestionar l'autenticitat arnaldiana de cap dels dos textos acabats de recordar, ha manifestat la seva certesa que Arnau de Vilanova no hauria escrit el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus*... abans del 1303, ja que el dit tractat conté una referència a la *Confessio Ilerdensis* del dit any, ans immediatament després del 1303; i que hauria escrit l'*Expositio in caput XXIV Matthaei* entre el juliol del 1304 i el juny del 1305.¹⁶³

Per la meua banda, crec que la primera cosa que cal fer és destriar cada un d'aquells dos tractats i esbrinar per separat de cada un d'ells la respectiva autenticitat arnaldiana. Car, a diferència d'allò que, si no m'erro, n'afirmà

162. Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits*... (citats en la nota 2), 50.

163. Robert E. LERNER, *The Prophetic*... (citats en la nota 2), 100-101.

Batlloori,¹⁶⁴ jo no sé veure que el manuscrit romanocarmelita atribueixi el *Tractatus quidam...* en tant que tal a Arnau de Vilanova.¹⁶⁵

Limitant-me, doncs, per ara, al dit *Tractatus quidam...*, em sembla que, d'entrada, hom pot estar segur que, a diferència d'allò que en diu el prof. Lerner, si (sigui'm permès d'insistir en el condicional) el tractat fos d'Arnau de Vilanova, certament no hauria estat escrit immediatament després del 1303, ni tant sols, afegixo per la meua banda, entre el 1303 i el 1305. En efecte, si Arnau hagués escrit el *Tractatus quidam...* entre el 1303 i el 1305, necessàriament l'hauria inclòs en l'actual Vat. lat. 3824, car aquell text és directament vinculat a la polèmica suscitada pel *De tempore adventus Antichristi*, i el dit Vat. lat. no sols inclou totes les peces que es referien directament a l'esmentada polèmica fins al 24 d'agost del 1305, ans totes les que hi podien tenir referència indirecta i que l'autor considerà que podien incidir en el judici que la Santa Seu faria de les seves obres.

Vull dir amb això que, si el tractat sobre el dejuni dels cartoixos o el comentari a la *Dancia illustris regis Aragonie* o l'*Allocutio christini... ad Fridericum, Trinacriae regem illustrem*, han estat integrats en l'aplec del Vat. lat. 3824, per força, pel seu enllaç amb allò que havia estat el nucli inicial dels quinze escrits «de evangelica veritate» (els recordats en la *Protestatio XV kl. Augusti A. D. M CCC IV facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*), hi havia d'entrar un tractat directament vinculat amb tota la controvèrsia entorn de l'Anticrist, si hagués estat escrit abans del juny del 1305, de la mateixa manera que a darrera hora hi entraven l'opuscle contra Martín d'Ateca i la *Protestatio...* acabada d'esmentar.¹⁶⁶

164. «Les dues raons que ens fan acceptar la paternitat arnaldiana de les peces 6 [*Tractatus quidam...*] i 7 [*Expositio capituli XXIV...*] són: 1^a, que a ell les atribueix el manuscrit únic que ens les ha conservades, el qual les dóna a la fi d'un boldró d'opuscles autènticament arnaldians...», Miquel BATLLORI, *Dos nous...* (citats en la nota 2), 48.

165. Constató, en efecte, una diferència clara entre l'atribució explícita en el mateix títol de l'*Expositio Arnaldi de Villanova super vigesimum quartum capitulum Matthaei* i la no atribució del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, tal com hom pot veure en el mateix BATLLORI, *ibid.*, 54, núms. 6 i 7, i en Kurt-Viktor SELGE, *Un codice...* (citats en la nota 2), 169, núm. 6. I preciso que esbrinaré l'autenticitat del *Tractatus quidam...* globalment considerat, no pas la d'alguna o algunes de les seves parts.

166. El fet de la còpia, diguem complementària, dels dos textos que són el tractat contra Martín d'Ateca i la *Praesentatio facta Burdegaliae* és certificat per la datació de la còpia immediatament anterior, la de la *Dancia illustris regis Aragonum*, del 5 de juny del 1305, i per la de la dita *Praesentatio...*, del 24 d'agost del mateix any (data que no s'ha de confondre amb la de la seva còpia, de datació desconeguda, encara que no gaire posterior a la de la presentació de Bordeus), tal com hom pot veure en el meu *L'Allocutio christini...* (citada en la nota 7), 22-23. En el text citat en la nota 32 hi ha una confirmació de com, àdhuc després de mort Arnau de Vilanova, hom feia arribar al papa exemplars de les seves obres.

I he dit ,per força' perquè no es tractava d'un aplec d'obres fet ,ad libitum' de l'autor, ans, per dir-ho així, d'una peça judicial consistent en la còpia de la totalitat dels tractats arnaldians ,de evangelica veritate' escrits en llengua llatina, sobretot dels relatius a la controvèrsia suscitada per la previsió dels esdeveniments finals en anys determinats amb precisió dins el mateix segle XIV, totalitat que, en tant que ho era, l'autor sotmetia a la Santa Seu a fi que judiqués de llur ortodòxia. I Arnau mai no s'hauria permès de no presentar i de no sotmetre a la dita Santa Seu un escrit seu tan vinculat amb aquell tema, i, per damunt de tot, mai no s'hauria permès que ningú li pogués retreure d'haver amagat a la Seu Apostòlica algun dels seus tractats relatius a aquella controvèrsia dels anys 1299-1305.

Però tampoc no sembla possible de defensar que el *Tractatus quidam...* pugui ésser una obra arnaldiana dels anys 1305-1311. Ja he dit que el 24 d'agost del 1305, a Bordeus, Arnau de Vilanova llegia o feia llegir davant Climent V la *Praesentatio facta Burdegaliae*, i aquest, conscient que «opera per ipsum magistrum Arnaldum eidem redditā diligenti examinatione ac maturo consilio indigebant... recipiebat ea et examini ac iudicio suo et sedis apostolice reservabat».¹⁶⁷

Trobant-se, doncs, ,sub iudicio sedis apostolicae' en particular les obres derivades del *De tempore adventus Antichristi*, sembla normal que Arnau s'abstingués d'incidir de nou en el tema abans que arribés el judici de la Santa Seu (judici que no arribaria ni durant la seva vida ni després), i per això qui volgués afirmar o suposar que en temps posterior al 24 d'agost del 1305 Arnau havia escrit el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus...* caldria que ho demostrés amb arguments positius, perquè els pressupòsits semblen ésser contraris. I aquesta consideració també és aplicable a l'*Expositio super Apocalypsi* del 1306, de menys d'un any després de la reserva apostòlica.

Un possible argument favorable a l'autenticitat arnaldiana del *Tractatus quidam...* seria la presència del dit text en les llistes d'obres autèntiques posteriors a la data esmentada. Però tal com ja sabem, no es troba en la sentència condemnatòria de Tarragona; i tampoc en els inventaris de Barcelona i de València, on només hi ha una *Responsio ad cavillationes adversarii veritatis*, certament no atribuïda al mestre,¹⁶⁸ i de la qual no sabem si es pot identificar amb el tractat que ens ocupa,¹⁶⁹ personalment, més aviat m'inclinaria a veure

167. Vat. lat. 3824, f. 261b.

168. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario...* (citat en la nota 10), 194, núm. 116.

169. Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits...* (citat en la nota 2), 50, sembla afirmar rotundament tal identitat: «Ja he dit al començament del present estudi que jo acceptava plenament,

en la *Responsio...* acabada d'esmentar aquell escrit d'un partidari d'Arnau contra Martín d'Ateca, al qual es referia el mateix mestre en el seu *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Ateca, praedicatorem* amb aquestes paraules: «Reperi etiam quod uni de suis angelis dederat iam sapientie spiritum ad iudicandum de contentis in eo, qui lucide manifestat in scriptura, quam edidit contra illam, omnia predicti fratris deliramenta».¹⁷⁰ Voldria només assenyalar que l'adreça de la *Responsio...* a un sol destinatari, a un sol «adversarius veritatis», encaixa amb el fet que l'àngel recordat per Arnau també pledejava contra un sol contrincant, Martín d'Ateca. I aquesta és una de les raons per les quals no em semblen identificables la *Responsio ad cavillationes adversarii veritatis* i el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*: aquella, ja pel títol, s'adreça a un sol contrari; en canvi, ressonen en aquest, si no m'erro, molts objectants: els professors de París, Bonifaci VIII, Bernat de Puigcercós, i àdhuc, possiblement, Agostino Trionfo.¹⁷¹

La lectura del *Tractatus quidam...* podria, per ventura, proporcionar qualche clarícia. I dic 'clarícia' i no pas solució del problema de l'autenticitat arnaldiana, cosa que, si no m'erro, serà impossible fins que no disposem d'una edició, tant de bo que crítica, del dit tractat, i d'un estudi dels seus punts de referència (recordem que és una resposta a les objeccions contra el *De tempore adventus Antichristi* d'Arnau de Vilanova, i caldria identificar l'origen de les objeccions, sense el qual pas és impossible de tenir una idea justa de la naturalesa d'aquell *Tractatus quidam...*).

Amb tota la provisionalitat que hom vulgui atribuir a les observacions següents, recordaré que en les pàgines del *Tractatus quidam...* cal distingir dues parts: aquella que es presenta com a expressió verbal d'Arnau de Vilanova, però escrita en tercera persona, tant si empra l'estil directe com l'indirecte;¹⁷² i aquella que discuteix les objeccions que els o alguns contemporanis feien al *De tempore adventus Antichristi*, part que, de més a més, serveix de marc a les 'declaracions', en les quals Arnau de Vilanova explicaria i precisaria el seu pensament, o és col·locada entre una declaració arnaldiana i la que la segueix.

després de l'examen del primer text, la seva identificació amb la *Responsio ad cavillationes adversarii veritatis*, com havia agudament conjecturat Joaquim Carreras i Artau.

170. Var. lat. 3824, f. 237d.

171. La identificació dels objectants (no m'atreveria a afirmar que la de tots) hauria d'ésser possible un cop pugui ésser conegut el text de la primera part del tractat que ens ocupa, de la qual també només coneixem breus extrets en l'article de Miquel BATLLORI citat en la nota 169, 57-60.

172. Hom pot veure mostra dels dos estils al començament dels dos darrers paràgrafs de la pàgina 60 de l'article acabat d'esmentar, estils que són constantment repetits en les pàgines següents del mateix estudi.

Acabo d'emprar una paraula, la de 'declaracions', que, judicant pels fragments fins ara coneguts, em sembla correspondre a allò que actualment seria la definició de les parts del tractat posades en boca del mestre, parts que, sense voler precisar més, i parlant de forma molt general, que no exclouria excepcions, podrien reflectir la doctrina d'Arnau; però aquella mateixa paraula em porta a preguntar-me si tals declaracions han estat reproduïdes de forma literal, o si, per contra, qualche vegada inclouen algun element d'aquells que ara en diríem 'off the Record' i àdhuc algun que ja podria expressar el mite que es començava de forjar entorn de la persona d'Arnau de Vilanova, o fins i tot si alguna vegada contenen expressions alienes al pensament arnaldia.

Dic això, perquè una observació és òbvia. Arnau també ha contestat personalment i per escrit a les objeccions que hom li contraposava,¹⁷³ però mai no s'ha servit de la fórmula o de l'estratagema de fingir una distància entre el marc global d'una obra i les seves explicacions pròpiament dites. Una altra diferència entre les pàgines polèmiques d'Arnau i les del nostre *Tractatus...* rau en el fet que en aquelles el mestre s'encara directament amb contraris anomenats pel seu nom, els discuteix la doctrina i àdhuc els insulta,¹⁷⁴ cosa que no sembla succeir en el tractat que ens ocupa, on, tant com jo en conec el text, tots els autors d'objeccions o de crítiques són coberts per l'anonimat.

Miraré de dir-ho d'una altra manera. En el *Tractatus quidam...* mai Arnau de Vilanova no respon directament, és a dir, de tu a tu, a les objeccions que li són formulades, ans l'autor del tractat ha aplegades i reportades, primer, les o algunes objeccions i crítiques, i després les o algunes de les 'declaracions' o explicacions del mestre, adreçant-les globalment a terceres persones a fi de solucionar sempre teòricament els atacs dels objectants. I així tenim en el dit *Tractatus quidam...* unes parts que són atribuïdes a Arnau, sempre formulades en tercera persona,¹⁷⁵ i d'altres de formulades com a pròpies de l'autor del

173. Vegeu, per exemple, les tres *Denuntiationes Gerundenses* ja publicades per Joaquim CARRERAS I ARTAU, «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V (1950), 33-58. Entre les obres encara inèdites, sense oblidar les altres, en seria mostra l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Ateca praedicatorem adversus denuntiationes finalium temporum...*, del Vat. lat. 3824, ff. 237c-254c.

174. Llegim, per exemple, aquesta observació, més aviat poc caritativa, en relació a fra Martín d'Ateca en el tractat polèmic en contra seva acabat d'esmentar: «Ego autem, volens deferre confessori meo, dico quod hec oblivio processit a morbo et non a mero», Vat. lat. 3824, f. 254b.

175. En insistir en l'observació de l'ús de la tercera persona àdhuc en les parts atribuïdes a Arnau de Vilanova, em refereixo al fet que, tant els paràgrafs escrits en estil directe com els que ho són en indirecte, tenen el comú denominador de presentar Arnau manifestant-se en tercera persona: «Quibus denuntians respondebat quod...», i «Item, dicebat summis sacerdotibus: —Hoc fatio...», tal com hom pot veure en els dos paràgrafs de la pàgina 60 citats en la nota 172.

tractat. Sorgeix així la pregunta: qui és l'autor del tractat, si només algunes de les seves parts són atribuïdes a Arnau de Vilanova?

Reproduiré a tall d'exemple concret d'això que acabo de dir un fragment, del qual Miquel Batllori només transcriví la part inicial, mínima en relació al conjunt del dit fragment. Es troba immediatament després d'enumerades les objeccions, i comença amb el segon paràgraf de la seva pàgina 59:¹⁷⁶

«Ad que omnia respondendo prefatus denuntians dixit: «Er[r]atis, nescientes Scripturas», neque intelligentes ea de quibus loquimini seu allegatis.

(Aquesta és formulació atribuïda a Arnau. Ara segueix una llarga explicació de l'autor del Tractatus...):

«Ad cuius erroris evidentiam oportet nos reducere ad memoriam illa que sunt tam fidelibus quam philosophis per se nota (*i ací comença la transcripció meua*). Sic licet (! Scilicet), quod nullus sane mentis ac fidei negaret ipsa ullo modo.

«Quorum primum est quod Deus nihil facit frustra.

«Secundum est quod ad conceptum eius, qui loquitur per aliquam scripturam, percipiendum, nullus potest rectius deduci quam per signa, quibus utitur loquens ad significandum conceptum suum, dum tantum sciat propriis signis ita fallere non intendat.

«Tertium est quod omnes quicumque docent aliquid per scripturam, utuntur sermone scripto tamquam proprio signo illius conceptus, quem volunt significare.

«Quartum est quod sermo scriptus per aliquem sapientem, si fuerit ambiguus, non potest melius declarari quam per eum a quo manavit. Et hoc, in absentia eius, non potest fieri nisi altero duorum modorum. Quorum unus est ut ipsemet per alium sermonem declaret ipsum. Alius est: in sermone scripto, et circumstantie litterales dilligenter considerentur. Et ab ista consideratione dat Augustinus in principio *Genesis* regulam cognoscendi rectam expositionem sacrorum eloquiorum, dicens quod recta est illa que fidei et moribus consonat et circumstantiis littere non repugnat.

«Quintum est quod Deus scit illud, quod est illud quod vult per sermonem scriptum significare et quibus vocibus potest proprius significare.

«Sextum, quod ipse neminem intendit per Scripturam seducere, maxime suos electos, propter quos principaliter edidit eam.

«Septimum, quod illos intellectus Scripture non claudit [nisi] ad tempus, aperit electis tempore illo quo potest el[e]ctis prodesse, et tenet clausos illis temporibus, quibus scire non prodesset eis ad sui directionem in salutem eternam.

«Octavum est quod inter ceteras doctrinas, divina est perfectior.

«Nonum est quod Cristus et Antixristus sunt [f. 48b] contraria principia populi fidelis, ut pastor et lupus, et ut custos et fur, et ut sponsus et adulter, et ut veritas et mendacium.

«Decimum est quod *Daniel* prenuntiavit adventum Cristi sub determinato numero ebdomadatum annualium.

«Ex quibus concluditur quod, cum dicitur: «Contrariorum eadem sit disciplina», necesse est ut per eundem prophetam prenuntietur tempus adventus Antichristi, quoniam aliter perfecta (?) esset doctrina Dei.

176. Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits...* (citad en la nota 2), 59.

«Item, ex predictis patet quod numerus temporis, quo prenuntiabatur adventus utriusque predictorum, erat exprimendus divino eloquio sub forma contraria, sicut conveniebat contrarietati principiorum. Nam, quia Cristus venturus erat ut congregaret electos, conveniens fuit ut eius adventus prenuntiaretur sub forma congregatorum annorum et specialiter sub septenario ebdomade annualis, in qua, secundum Legem, septimus annus perfect[i]orem habet quietem, quam septimus in hebdomada dierum. Per hec, duo invenirentur: unum, quod Cristus erat col[lect]ur fideles per gratiam septiformem et per septem Ecclesiae tempora, de quibus agitur in *Apocalypsi*; aliud, quod erat eos col[lect]ur ad plenitudinem eterne quietis.

«Quoniam autem Antichristus venturus est ad disgregandum fideles, congruum fuit ut tempus adventus eius prenuntiaretur per numerum exprimentem solam continentiam unitatum, que sunt disgregationis principia.

«Et quia prenoscere tempus illud non est necessarium nisi appropinquantibus ei, ut infra patebit, idcirco ad clausonem intellectus ordinavit sapientia Dei quod exprimeretur sub nomine dierum et non annorum.

(*S'acaba ací la intervenció de l'autor del tractat, i torna la part atribuïda a Arnau de Vilanova*).

«Dicebat, ergo, denuntians quod denuntiatio supradicta tam Christo quam sue veritati est consona seu conveniens, et in nullo contraria.

«Respondet autem ad singula obiecta superius, dicendo ad primum, quod...».¹⁷⁷

177. *Tractatus in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, Roma, Col·legi de Sant'Alberto, Archivio Generale dei Carmelitani, Codice III, Varia I, f. 48a-b.

Només un estudi detallat dirà fins a quin punt cada una de les deu premisses respon al pensament d'Arnau de Vilanova, però ja ara siguin-me permeses dues observacions: en la lletra a Bonifaci VIII (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 197-198) narra una sèrie de fets, que ell presenta com a manifestació de la voluntat de Déu, a justificació d'haver escrit la *Philosophia catholica et divina*; i en la protesta davant Benet XI (*ibid.*, 201-214, en concret 205-207) en narra una altra en relació, primer, al *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, que immediatament fa extensiva a la *Philosophia catholica et divina*, a l'*Apologia de versutiis...*, a l'*Eulogium*, i encara als tractats següents. En aquestes narracions Arnau és taxatiu quant als tractats nascuts per voluntat de Déu. El *Tractatus quidam...*, en canvi, narra uns fets paral·lels en relació al *De tempore adventus Antichristi*, segons que sembla desconeguts d'Arnau durant el primer semestre del 1304. D'ací ve la pregunta: la narració del *Tractatus...* és declaració d'Arnau o extensió feta per l'autor a l'únic dels tractats de la controvèrsia que restava sense la protecció del mantell de la intervenció divina? I encara una altra pregunta: podia Arnau, conscient del doble refús del *De tempore...*, almenys amb qualificació de temerari, tant per part de l'autoritat eclesiàstica de París com per part de Bonifaci VIII, atribuir a Déu la iniciativa de tal tractat, ell que tant exalçava l'Església Romana?

L'altra observació assenyalaria l'absència d'un principi per a Arnau de Vilanova important, el que jo anomenaria de la superioritat de la coloma damunt el milà, és a dir, del poble cristià per damunt del jueu. En virtut d'aquest principi o premissa, Arnau confirma la validesa de la seva exegesi de Daniel XII, 11, car si els exegetes jueus en dedueïen les previsions relatives a la fi del món, amb més raó les havien de deduir els cristians. Aquest principi, important en el *De mysterio cymbalorum* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 99, línies 882-891), no es troba tan elaborat en el *De tempore adventus Antichristi*, tal com ja vaig assenyal·lar allí mateix, 97, nota complementària a les línies 848-874, i hom pot comprovar en

La diferència entre la part atribuïda a Arnau de Vilanova i la part que l'autor escriu pel seu compte no pot ésser més clara. I dubto que mestre Arnau hagués escrit algunes de les observacions que es troben en la part totalment atribuïble a l'autor del tractat en el fragment copiat més amunt.

Encara que només fos per aquestes raons, doncs, semblaria evident que no es pot confondre amb Arnau de Vilanova l'autor del *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*. O que només després d'una demostració apodíctica —demostració que fins ara no em consta que hagi estat donada— seria lícit d'atribuir aquest tractat a Arnau de Vilanova.

Però aquesta demostració és impossible mentre no tinguem transcrit i publicat el text complet de la dita resposta.

4. *L'Expositio Arnaldi de Villanova super vigesimum quartum capitulum Matthaei*

A diferència de l'anterior, tal com ja sabem, aquest text és atribuït a Arnau de Vilanova en el volum manuscrit del Col·legi Carmelità de Roma. Però, igual com la còpia del tractat, el títol amb l'atribució és de darreries del segle XV o de començaments del XVI.¹⁷⁸

També a diferència del text anterior, aquest es trobava amb certesa entre les obres posseïdes per Arnau de Vilanova, més encara, consta que d'aquest en tenia tres còpies, una d'elles assenyalada amb el títol d'*Expositio .xxiiij. Mathei* en el núm. 90 (al qual ens hem referit més amunt, en parlar de les *Regulae* prèvies a l'*Expositio super Apocalypsi*), i dues d'identificables per l'incipit d'*Ecce relinquetur vobis {domus deserta}*..., en els núms. 320 i 371 (on és qualificat de 'libellus').¹⁷⁹ En cap d'aquests tres casos, però, no és atribuït a Arnau de

aquest darrer text, *ibid.*, 155, línies 894-992. L'absència, doncs, del principi de la superioritat de la coloma damunt el milà, obliga a plantejar-se una doble hipòtesi: o bé l'autor del *Tractatus quidam*... l'escriu en el temps que hi ha entre el *De tempore adventus Antichristi* i el *De mysterio cymbalorum*, o l'escriu en temps posterior, però sense tenir en compte [la doctrina] d'Arnau posteriors al *De tempore*... La primera hipòtesi és impensable, car aleshores el tractat s'hauria de trobar en el Vat. lat. 3824; i la segona hipòtesi és impensable en Arnau de Vilanova i certament no respon als seus successius tractats polèmics entorn del tema. És, doncs, d'un altre.

178. *Expositio Arnaldi de Villanova super vigesimum quartum capitulum Matthaei*, diria el títol, normalitzada la transcripció de Miquel BATLLORI, *Dos nous escrits*... (citat en la nota 2), 54.

179. Cf. Roc CHABÀS, *Inventario*... (citat en la nota 2), 193, núm. 90; 200, núm. 320; i 202, núm. 371. Les respectives anotacions diuen així: «Item expositio .XXIIII. Mathei cum regulis expositionis sacre scripture»; «Item duos quaternos quorum primus incipit *Ecce*

Vilanova. L'atribució, doncs, en tant que en podem judicar per les dades objectives que ens proporciona el volum, seria molt posterior.

El petit fragment transcrit per Miquel Batllori ens col·loca davant un text que, si continués de la manera que comença, seria un escrit de controvèrsia antijueva. Les idees d'aquesta pàgina transcrita m'han semblat pròximes a les presents en obres de mestre Arnau.¹⁸⁰

Però, només amb aquests elements és impossible de decidir l'autenticitat arnaldiana de l'opuscle, mentre no tinguem a l'abast de la mà el seu text sencer. Per això, no m'atreveixo a fer cap judici d'autenticitat, ni en sentit positiu ni en sentit negatiu.

Passem, doncs, a un altre opuscle, que sembla relacionable amb l'*Expositio XXIV capituli Matthaei*, si, tal com sembla, aquest també és un text de polèmica antijueva.

5. *Conflictus iudaeorum*

Absolutament desconegut fins ara, aquest breu tractat ha comparegut en el manuscrit de Gènova, Biblioteca Universitària, Manoscritti G. Gaslini, A. IX 27, ff. 101-110.¹⁸¹

relinquetur vobis»; i «Item alium libellum qui incipit *Ecce relinquetur vobis domus deserta*».

180. Vegeu *Dos nous tractats...* (citats en la nota 2), 70. Crec que cal fer una observació: si aquest escrit resultés ésser de polèmica antijueva, cosa que ja sabem del que ens ocuparà a continuació, i ambdós resultessin autèntics, es dibuixaria un bloc de textos arnaldians polèmics fins ara desconegut, car allò que hom sabia era vinculat a l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, l'objectiu de la qual no és de polèmica amb els jueus, ans d'utilització de dades bíbliques per a enfortir la fe dels cristians, tal com diu el mateix Arnau: «Cogitans vero sepius qualiter noticia lingue huius [*hebraicae*] posset fidelium cetui fructum edificationis catholice parere illuminando et roborando mentes credentium erga fidem eorum que predicat evangelica lectio...» (CARRERAS I ARTAU, dins «Sefarad», IX (1949), 80); hom pot veure l'estudi del mateix autor, *Arnaldo de Vilanova, apologista antijudaic*, dins «Sefarad», VII (1947), 49-61, on constatarà que l'esmentada apologètica antijueva és només la del dit tractat, que, com acabem de llegir, no és precisament antijueu ans procristià. Vegeu també Josep M. MILLÀS I VALLICROSA, *Nota bibliogràfica acerca de las relaciones entre Arnaldo de Vilanova y la cultura judaica*, dins «Sefarad», XVI (1956), 149-153, on hom podrà adonar-se de l'absència d'un planteig de polèmica antijueva per part d'Arnau de Vilanova.

181. Fins ara, la informació sobre el dit manuscrit, format per la juxtaposició de tres blocs, és la proporcionada per Oriana CARTAREGIA, *I manoscritti...*; i *El text complet...* (citats en la nota 4), en les respectives pàgines indicades allí mateix. A aquella informació em sembla poder afegir el següent en relació al segon dels blocs esmentats, el que ja ha proporcionat el text sencer de l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*. Els ff. 111c-131c contenen, tal com ja assenyalà la senyora Cartaregia, «profezie riguardanti gli anni del XIII secolo». Em sembla que és possible de proposar una primera identificació de les dites profecies, que són dues. La primera, la que

Comencem dedicant-li una brevíssima informació, que de cap manera no pretén d'ésser completa i molt menys exhaustiva. I la primera cosa que cal dir-ne és que es presenta com una proposició reial, de data posterior al 1297 en què fou canonitzat el rei de França Lluís IX¹⁸² (proposició que ja és la segona, car comença resumint-ne una d'anterior, que havia tingut lloc, nuper = no feia gaire'); tant la primera proposició com aquesta segona haurien estat llegides no pel rei mateix, ans per un seu intermediari (per me'),¹⁸³ a un mestre Samuel,¹⁸⁴ que cal suposar rau o cap o representant d'una aljama o jueu o sinagoga. El raonament, en el qual els textos bíblics en llatí són seguits de la corresponent transcripció hebrea transliterada en caràcters llatins, intenta de demostrar que la captivitat dels hebreus posterior a la destrucció de Jerusalem per obra de Titus i de Vespasià, amb tota la seva gravetat, és conseqüència de llur pecat d'incredulitat i d'odi en relació al Messies diví, Jesús de Nazaret,¹⁸⁵ raó per la qual, si el rei vol ésser plenament fidel a les exigències de la consciència cristiana, no té altra sortida que la d'invitar-los insistentment al baptisme, i, si refusen la invitació, la de separar-los de la convivència amb els cristians.¹⁸⁶

Un paràgraf de la darrera part del tractat, expressa les conseqüències polítiques resultants per deducció lògica de les explicacions doctrinals:

comença «Tempore colubri leone filii...» és la *Prophetia de summis pontificibus* atribuïda a Joaquim de Flore. L'altra és una versió del *Liber de flore*, en gran part dedicat a Arnau de Vilanova. Sobre ambdues peces, hom pot veure Herbert GRUNDMANN, *Liber de Flore. Eine Schrift der Franziskaner-Spiritualen aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts*, dins «Historisches Jahrbuch», 49 (1929), 43 i 80-91, respectivament; ha estat reproduït en l'aplec d'estudis del mateix autor, *Ausgewählte Aufsätze. Teil 2. Joachim von Fiore* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 25/2), Stuttgart, Anton Hiersemann 1977, 101-165.

182. «Et hec fuit causa quare sanctus Ludovicus, rex Francie, fecit comburi omnia Talmuta...», *Conflictus Iudaeorum*, Gènova, Biblioteca Universitària, ms. A. IX. 27, f. 108a.

183. «Ipse enim [dominus rex] proposuerat vobis, per me,...», *ibid.*, f. 102b.

184. «Magister Samuel: nuper in presencia domini regis confessus fuistis...», *ibid.*, ff. 101d-102a; les referències al mateix mestre Samuel són nombroses dins el tractat.

185. «...ista captivitas et dispersio Iudaeorum, in qua nunc sunt et fuerunt a tempore quo Titus et Vespasianus eiecit eos de Terra Sancta, multo gravior est quam aliqua earum que precesserunt et etiam quam omnes ille simul...», *ibid.*, f. 102a; «Iam, ergo, declaratum est per verba Dei quod Judei sunt magis impii vel rei quam Gentiles propter offensiones quas fecerunt Sancto suo, scilicet, Ihesu Nazareno, et quod propter hoc in tam gravem captivitatem deduxit eos», *ibid.*, f. 103c.

186. «...dominus rex per suam propositionem invitabat vos et hortabatur quod susceperetis baptismum, scilicet, doctrinam evangelii, et efficeremini fratres eius. Alias, non posset vos tolerare, salva iustitia publica tam civilitatis quam fidei christiane, in societate christianorum...», *ibid.*, f. 102b.

«Ad illud vero quod tam pro fratribus suis quam pro se dixit ultimo magister Samuel, scilicet, quod cum non sint ydolatre nec fures, aut predones vel homicide, etc., tollerandi sunt, respondet dominus rex quod dum Deus, ut ostensum est, dicat quod ipsi sunt deteriores sive magis impii quam omnes ydolatre mundi, et quam patres eorum, ideo quia sunt blasphemi Dey et impugnatores sue veritatis, ut demones, minus sunt tollerandi quam aliqui alii malefactores, ymo, sicut demones evitandi, quamdiu persistent in predicta impietate, propter quam omnes, ut est ostensum, cum demonibus in inferno damnantur.

«Sed, si volueritis cognoscere veritatem et illam recipere propter salutem animarum vestrarum, dominus rex tractabit vos non solum ut fratres, sed etiam ut filios. Alias mandat vobis ex nunch, et pro definitiva sententia vobis dicit quod, si volueritis in terra sua vel dominio remanere, ceperitis infra mensem a die hodierna mutare vos ad solum vel locum, quem ista ebdomada vobis faciet assignare extra civitatem vel habitationes christianorum. Quod si infra mensem a die hodierna vel a die assignacionis loci [f. 110b] non ceperitis vos mutare, vult vos scire quod ex tunc ipse providebit pueris utriusque sexus ne propter vestram impietatem dampnentur in eternum, sed omnes quos inveniet a quinquennio supra usque ad annos pubertatis separabit a vobis et faciet baptizari; nec tantum hoc faciet in suo dominio, sed cum omni diligencia procurabit quod sic fiat in omni dominio catholicorum, quoniam alio modo non posset quietare conscientiam suam. Quia, cum jam nuper certificatus fuisset de modis quibus corrumpere satagunt, et ad interitum ducere christianos, modo specialiter certificatus quod Jhesum capitaliter oditis, consciencia dictat ey quod nullo modo permittat illud odium in pueris vestris seminari vel radicari».¹⁸⁷

«Mandat eciam vobis quod omnia *Talmuta* infra octo dies afferatis ey vel sue curie».¹⁸⁸

Qui serà aquest rei que actua o fa actuar o permet d'actuar de tal manera? La documentació publicada d'ençà de fa més d'un segle ens assenyala un camí de resposta.

D'una banda, Bartolomeo e Giuseppe Lagumina apleguen en llur *Codice Diplomatico dei Giudei di Sicilia*, un dels documents de F[rederic] de Trinària ja coneguts per llur presència entre els *Privilegia Urbis Panormii*, el datat a Messina, 23 de juliol del 1312, document que es pot resumir d'aquesta manera:

«Fredericus Tertius, Dei Gratia Rex. Solida laus est Regiae dignitatis, etc... Quia vero Iudaei hactenus habitantes in Cassaro Civitatis praedictae incolatum eorum abinde extra moenia Civitatis ipsius ad separationes eorum a Christifidelibus de nostri ordinatione, et praecepto culminis nostri transtulerunt: unde Cassarum ipsum quasi ex toto inhabitatum remansit: propter quod, et Civitatis ipsius status internus decorem primum amisisse dignoscitur, et fideles nostri Civitatis ipsius in eodem Cassaro domos

187. *Ibid.*, f. 110a-b.

188. *Ibid.*, f. 110c.

habentes, ex domorum ipsarum pensionibus nulla sentire commoda, vel saltem modica consequerentur, super his Nos opportuno remedio providentes...».¹⁸⁹

De l'altra, Vito LA MANTIA, *Antiche consuetudini delle città di Sicilia*, precisa que el dit precepte reial fou atorgat a petició de la ciutat de Palerm presentada a primers de juliol del 1312 en la cort del Regne de Trinàcria celebrada a Messina, i resumeix la dita petició amb aquests termes:

«Item supplicat dicta Universitas quod quia propter recessum Iudeorum de Cassaro dicte urbis, dictum quarterium Cassari videatur exhabitatum, si aliqui burgenses... veniant...».¹⁹⁰

Tenim, doncs, que allò que el *Conflictus iudaeorum* preveia no es limità a ésser una amenaça, ans fou portat a la pràctica a Palerm, i almenys l'autor

189. Bartolomeo e Giuseppe LAGUMINA, *Codice Diplomatico dei Giudei di Sicilia*. Vol. I, Parte I, Palerm, Amenta 1884, 35. Els mateixos germans Lagumina, que només publicaren un fragment de la disposició, resumeixen tot l'edicta en el següent regest: «Re Federigo revoca una precedente disposizione per la quale i Giudei di Palermo erano stati obbligati ad abitare fuori le mura della città».

190. L'esmentat privilegi reial fou publicat sencer per Vito LA MANTIA, *Antiche consuetudini delle città di Sicilia*, Palerm, Reber 1900, 251-255. El paràgraf transcrit, pertanyent a la petició de la ciutat, es troba a la pàgina 252, nota, tertio. Sobre el Cassaro (= al-Qassar), hom pot veure el bell plànol de la ciutat de Palerm, amb indicació dels diversos barris, al final de l'opuscle de Vincenzo DI GIOVANNI, *Sul porto antico, e su le mura, le piazze e i bagni di Palermo dal secolo X al secolo XV. Con la carta topografica della città cavata dagli scrittori e da' diplomati*, Palerm 1884, 108 pp. Per a allò que el Cassaro representa en l'evolució de la ciutat, vegeu també Mario SANFILIPPO, *Le città siciliane dal VI al XIII secolo: note per una storia urbanistica*, dins *Storia della Sicilia*. Volume terzo, [Nàpols], Società Editrice Storia di Napoli e della Sicilia 1980, 458. El Cassaro és el barri entorn del darrer tram del carrer que va del port a la plaça de la catedral. A Palerm vivia el grup més nombrós de jueus de l'illa de Sicília, segons Illuminato PERI, *Città e campagna in Sicilia*. Parte Prima. *Dominazione normanna*. Volume II (Atti della Accademia di Scienze e Arti di Palermo. Serie Quarta. Volume XIII. Parte Seconda. Lettere. Anno Accademico 1952-53. Fascicolo IX), Palerm 1956, 212-214 (*I Giudei*): «Il nucleo principale era a Palermo, dove al tempo di Beniamino di Tudela sembra ascendessero a circa millecinecento, e dove avevano una sinagoga».

Tal com sol passar sempre, la prescripció reial de separació de la ciutat només fou complerta a mitges, car a l'hora de l'expulsió, els membres de la comunitat jueva posseïen cases tant al Cassaro com Forams de la ciutat de Palerm, segons Eliahu ASHTOR, *La fin du judaïsme sicilien*, dins «Revue des études juives», CXLII (1983), 328-329.

Encara, doncs, que les prescripcions més radicals es localitzessin a Palerm entorn del call més important de l'illa, el conjunt de mesures (cal pensar sobretot en les integrades dins les *Constitutiones regni Trinacriae*), degueren tenir repercussió en la vida dels altres grups de jueus sicilians, car la d'un cert enduriment de les condicions de vida entorn del 1310, és la constatació feta, en allò que fa referència a la petita comunitat de la no gaire gran Erice, per David ABULAFIA, *Una comunità ebraica della Sicilia Occidentale: Erice 1284-1304*, dins «Archivio Storico per la Sicilia Orientale», LXXX (1984), 180 i 184.

d'aquestes línies no ha trobat cap indicatiu que la dita amenaça fos ni proclamada ni aplicada en cap més lloc, sobretot fora del Regne de Trinària.

Per camí de les coincidències, cal assenyalar que en la *Informació espiritual per al rei Frederic*, Arnau de Vilanova propugnava la següent política reial envers els jueus:

«Item, farets manament als jueus que agen lur acord, d'emfra un an, o de penrrre lo crestianisme (per ço quar vós los mostrarets clarament que són en error, e volets lur salut e squivar lo corrompiment dels crestians), o d'estar a part, quar no soferriets que entre-ls crestians habiten ni ab ells converssen, per la constitució dyabòlica que an en lo *Talmut* contra los crestians. E farets-los saber que, si a açò no s'acorden, finalment, axí com lo rey d'Anglaterr[a] primer, [e] puxes lo rey de França, los gitarets de tota vostra senyoria».¹⁹¹

Les dades presentades fins ara permeten de suposar que el *Conflictus iudaeorum* és el text amb el qual Frederic de Trinària (un any després de feta la primera proposició, segons que acabem de llegir en la *Informació...*?), feia dir la darrera paraula en l'aplicació de les exigències i de les normes de l'autenticitat cristiana en versió 'espiritual' a la ciutat de Palerm, capital del seu regne. I així com les *Constitutiones Regni Trinacriae* són atribuïdes a Arnau de Vilanova en virtut de l'influx que pogué haver tingut en llur elaboració, amb molta més raó sembla que cal deixar-se conduir per la mateixa lògica en l'atribució del *Conflictus iudaeorum*.¹⁹²

Però les raons de l'atribució no es redueixen a les convergències exposades. En recordaré un parell més, que semblen confirmar fins al detall l'autoria d'Arnau de Vilanova.

El dit *Conflictus...*, en efecte, empra, si no m'he descomptat, vint-i-nou vegades la denominació «Iesus Nazareus»,¹⁹³ denominació de cap manera

191. Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*. Volum I: *Escriptos religiosos*. Edició a cura de Miquel BATLLORI (Els Nostres Clàssics, 53-54), 1947, 234, línia 20-235, línia 4; vegeu la nota 180.

192. El sentit de l'observació és el següent: tant les constitucions oficials per a tot el regne de Trinària com el text que ens ocupa, són peces atribuïdes a l'autoritat reial. La diferència entre les constitucions i el nostre *Conflictus...* en allò que afecta l'autenticitat arnaldiana, rau en el fet que les constitucions reials tenien normalment una llarga elaboració, en la qual els principals agents eren juristes; en el nostre cas ens consta que l'intermediari era únic i ni ens consta ni tenim raons per a suposar que d'altres intervinguessin en la redacció del *Conflictus iudaeorum*. Per això, cal atribuir-lo a l'autor amb més raó de la que justifica que li siguin atribuïdes les *Constitutiones Regni Trinacriae*.

193. En algun cas, la gairebé identitat s'estén al context, com és ara en la frase: «...credere quod Ihesus Nazareus est veritas, id est, principalis Christus...», de la *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 109, línies 805-806), que hom pot comparar amb «...veritatem Sancti Israel, scilicet Messie principalis, qui est Ihesus

usual en aquells moments, però que, en canvi, Arnau de Vilanova empra, també si no m'he descomptat, trenta-dues vegades ja en la primera versió de la *Philosophia catholica et divina*.¹⁹⁴

L'altra és la plena coincidència doctrinal i fins a un cert punt verbal entre un fragment de la *Philosophia...* acabada d'esmentar i un del *Conflictus iudaeorum*.

Llegim en la *Philosophia catholica et divina*:

«Sed quia «mendax propria cadit arte propriisque sermonibus capitur», ideo Lex, qui dicunt se adherere, manifestat eos mendaces ex dictis suis et in eis oppositum inculcare. Nam decimo octavo *Deuteronomii*, [XVIII, 20. 22] dicitur quod ille, qui dicit se esse prophetam vel a Deo missum ad aliquid nuntiandum et tamen non est, damnatur a Deo et est ei exosus tanquam ille, qui usurpat et nomen et officium nuntii Dei. Datur etiam ibidem pro signo certo cognoscendi talem quia quod dicit futurum esse, non evenit... Nam, si ille est odiosus Deo, qui usurpat nomen creature vel nuntii, multo fortius qui usurpat Creatoris nomen et dignitatem, nec sanctus existit mendax tam impius».¹⁹⁵

I diu el *Conflictus iudaeorum*:

«...ipse [magister Samuel] scit per Legem Moysi quod quando aliquis dicebat se esse nuncium Dey, et non erat, Deus puniebat ipsum graviter, nec aliquid eorum que dicebat verificabatur. Et hoc etiam Deus dederat Judeis pro signo falsi prophete. Quare, scire debet quod ex quo Deus punit illum, qui usurpat dignitatem nuntii, multo forcius punit illum, qui usurpat nomen et dignitatem Domini Dey sui. Et si ille nichil potest operari ex parte Dey, multo minus iste».¹⁹⁶

Una altra petita mostra ajudarà a fer l'escaiguda. Es tracta del breu comentari que segueix la transcripció de *Gen XLIX*, 10, i es refereix a una de les seves frases, la de «...donec veniat qui mittendus est»: diu la *Philosophia catholica et divina*: «...et in translatione facta per Iudeos de hebreo in chaldaicum continetur: "Donec veniat messias"»;¹⁹⁷ i el *Conflictus iudaeorum*: «...et in *Targum*, scilicet, in translatione quam fecerunt Iudey Scripture Sacre in linguam caldeorum continetur: "Qad de yeste mossilza", hoc est: "Donec veniat messias"».¹⁹⁸

Nazarenus...», *Conflictus iudaeorum*, Gènova, Biblioteca Universitària, Manuscrits G. Gaslini A. IX. 27, f. 105a. Remarquem en poques paraules la sinonímia dels tres conceptes de 'veritas', 'messias principalis' i 'Ihesus Nazarenus'.

194. La presència de l'expressió en la *Philosophia catholica et divina* es pot veure en la taula de mots de l'edició citada en la nota anterior, 181, columna 1. Vegeu la nota 145.

195. *Ibid.*, 102-103, línies 674-689.

196. *Conflictus Iudaeorum* (citat en la nota 194), f. 109b-c.

197. En l'edició citada en la nota 193, pàgina 117, línies 902-904.

198. En el manuscrit citat en la nota 194, f. 106a.

Podem, doncs, mentre no s'hagi realitzat un estudi més detallat, arribar a la conclusió provisional que aquell «per me» de l'intermediari entre el rei Frederic i mestre Samuel pot molt ben ésser mestre Arnau de Vilanova, del qual, d'altra banda, ens consta la seva estada a l'illa de Sicília immediatament abans de la seva mort, que hom data del 6 de setembre del 1311.¹⁹⁹

Convergeixen en aquesta conclusió: a) el programa arnaldian en relació als jueus, conegut per la *Informació espiritual per al rei Frederic*; b) el fet, reconegut per tothom, de la seva autoria de les *Constitutiones regni Trinacriae*, en les quals són integrades prescripcions relatives als jueus, que s'aplicaren als del barri del Cassaro de Palerm; i c) la coincidència no sols general en la doctrina, ans encara verbal en les expressions menudes i arnaldianament característiques entre un tractat autèntic com és la *Philosophia catholica et divina* i aquest *Conflictus iudaeorum*; d) afegim-hi la familiaritat amb la llengua hebrea, de la qual ens consta que feia gala mestre Arnau de Vilanova en algun dels escrits autèntics,²⁰⁰ i de la qual dóna testimoniatge el fet de la repetició en hebreu dels textos bíblics citats primer en llatí en l'opuscle que ens ocupa; e) i encara, sense que aquesta sigui cap raó apodíctica, el fet d'haver-nos estat transmès, almenys fins ara, en una única còpia que segueix immediatament un altre escrit dels darrers anys d'Arnau de Vilanova.²⁰¹

Tots els indicadors d'autenticitat, doncs, assenyalen vers Arnau de Vilanova.

199. Crec que s'ho val de remarcar la coherència cronològica: la segona confrontació amb mestre Samuel i la prescripció reial podrien ésser de començaments d'estiu del 1311; a començaments de setembre, mestre Arnau devia abandonar l'illa de Sicília, i el 6 del mateix mes moria en plena mar; encara no havia passat un any, l'operació de treure els jueus del Cassaro era considerada un fracàs econòmic per les autoritats de Palerm, les quals a començaments de juliol del 1312 demanaven al rei en parlament de Sicília celebrat a Messina que, a fi de posar remei al despoblament del barri i a les seves males conseqüències econòmiques, fos legal d'afavorir tributàriament l'assentament d'altres cristians en el Cassaro; i el 23 del mateix mes i any el rei promulgava aquell precepte que fins ara havia conservada la memòria de l'operació relativa als jueus del Cassaro palermità. Vegeu les notes 189 i 190.

200. El mateix Arnau de Vilanova ho afirma en la tan coneguda frase amb què comença l'*Allocutio de significatione nominis tetragrammaton*: «Pluries affectavi, karissime pater, ut semen illud hebraice lingue, quod zelus religionis fratris R. Martini seminavit in ortulo cordis mei...» (CARRERAS I ARTAU, «Sefarad», IX (1949), 80).

201. És l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*, sobre la qual hom pot veure Oriana CARTAREGIA, Josep PERARNAU, *El text sencer...* (citad en la nota 4), 17-18, que tot fa suposar de primera del 1310.

6. *El Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas...*

El volum manuscrit de la Biblioteca Universitària de Gènova que ha conservat el *Conflictus iudaeorum* (després del qual text n'hi és copiat un altre de ja conegut, el *Liber de flore*, un dels protagonistes del qual és, tal com ja és sabut, Arnau de Vilanova), completa la seva part central amb un altre escrit curt, encapçalat amb el títol que serveix d'epígraf a aquest apartat del present estudi.²⁰² El fet, doncs, de formar un bloc amb altres quatre textos, tots els quals són arnaldians o fortament relacionats amb Arnau de Vilanova, ens obliga a esbrinar la seva possible relació amb el dit mestre.

Comencem donant alguna idea d'aquest breu escrit. És una obra de circumstàncies, car parteix del fet que en aquells moments ('nunc') la Seu Apostòlica ha proclamat i iniciat els primers passos d'una croada per a la recuperació de Terra Santa,²⁰³ primers passos que han estat un fracàs, car, en

202. Vegeu les indicacions bibliogràfiques relatives a aquests dos textos en les notes 4 i 181.

203. «Passagium in partes ultra marinas, quod nunc per Sedem Apostolicam promover...», Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, [A.IX.27], f. 131c. Una sèrie de butlles de Climent V, datades els mesos d'agost i setembre del 1308, sembla que ajuden a precisar el dit 'nunc'. Es troben en el *Regestum Clementis papae V ex Vaticanis archetypis...* nunc primum editum cura et studio Monachorum Ordinis Sancti Benedicti, Roma, Typis Vaticanis 1886, 151-165, i són, en el mateix ordre d'edició, les següents: núm. 2986. Apud Sanctum Aemilianum, 20 setembre 1308, *Terra sancta*, al rei Felip de França, resumida així: «Hortatur regem ut tradat Magistro Hospitalis s. Iohannis Ierosolimitani pecuniam, quam obtulit in subsidium Terrae Sanctae, permittat exire necessaria de regno suo et prohibeat, quominus arma et mercimonia de portibus regni Franciae deferantur», pp. 151-153.— Núm. 2987. Pictavis, 11 agost 1308, *Dignum et congruum*, als Hospitalers: «Indulgetur ut singuli clerici saeculares, qui cum Magistro et fratribus Hospitalis s. Iohannis Ierosolimitani accesserint ad Terre Sancte subsidium, fructus beneficiorum suorum valeant percipere», pp. 153-154.— Núm. 2988. Pictavis, 11 agost 1308, *Exurgat Deus*, als Hospitalers: «Litterae super passagio particulari pro recuperanda Terra Sancta», pp. 154-158.— Núm. 2989. Pictavis, 11 agost 1308, *Exurgat Deus*, a les províncies eclesiàstiques: «Litterae ad archiepiscopum Narbonensem eiusque suffraganeos super passagio suscipiendo pro recuperatione Terrae sanctae», pp. 158-162, lletra també tramesa «archiepiscopo Tarraconensi et eius suffraganeis necnon et aliis episcopis exemptis, si qui fuerint, in Tarraconensi provincia constituti», p. 162, columna 2.— Núm. 2996. Pictavis, 11 agost 1308, *Gerentes cordi*, als bisbes: «Facultas commutandi vota in pecuniarum subsidium pro recuperanda Terra sancta», p. 167.— I encara núm. 2997. Pictavis, 11 agost 1308, *Dignum reputamus*, als bisbes: «Facultas dispensandi cum ecclesiarum parochialium rectoribus», pp. 167-168, on trobem que hom esperava que el 'passagium' es realitzés «in vernali tempore proxime venturo», p. 167. M'excuso de recordar que 'Pictavis' és Poitiers.

Algunes d'aquestes butlles s'han conservat a l'Arxiu de la Seu de València segons Elías OLMOS Y CANALDA, *Inventario...* (citat en la nota 10), 131, regests 1079 i 1082-1083; 134, regests 1106-1107; i 135, regests 1111a i 1113, corresponents als pergamins que en l'arxiu esmentat porten els núms. 1084, 1420-1422, 6090, 7421 i 8163, encara que en aquest

efecte, en presentar-se al port els voluntaris, no hi han trobat l'estol apariat a travessar la Mediterrània, se n'han hagut d'entornar decebuts, i allò que havia d'ésser un exèrcit cristià s'assembla a un escamot de corsaris.²⁰⁴ Davant aquest fet, l'autor adreça a un rei aquest seu parer sobre aquella croada.

La doctrina d'aquest parer és diàfana: l'actual intent de croada fracassarà perquè no té la benedicció de Déu,²⁰⁵ car, per la part de l'Església, hi manquen les tres condicions que li haurien d'assegurar el suport diví: el zel, el comportament ('mores'), i les obres evangèliques; com també hi manquen les insubstituïbles condicions que la prudència humana exigeix, i que equivalen a una estratègia encertada.²⁰⁶

L'explicació d'aquells tres conceptes i d'aquesta estratègia constitueix la part central de l'escrit, d'on deriven dues conseqüències: la primera és el fracàs inicial de l'empresa, del qual ja hem parlat, i que em sembla contenir una crítica tan velada com despietada dels Hospitals;²⁰⁷ la segona, que si el rei

inventari les dates no coincideixen amb les dels registres vaticans, car, segons aquell, les conservades a València haurien estat datades entre l'11 d'agost i el 12 d'octubre del 1307 (però és possible un descompte en els anys de pontificat, que es tradueixi en la diferència d'un any).

La sensibilitat d'aquell moment envers el tema de les croades era també alimentada per impulsos procedents dels tàrtars, dels quals pot hom trobar referències en les pàgines d'Albert HAUF, *Introducció a ARTÓ DE GORIGOS, La flor de les històries d'Orient* (Biblioteca Escrinys de textos medievals breus, 9), Barcelona, 1989, 32. Sobre els intents de croada en temps de Climent V, hom pot veure N. HOUSLEY, *Pope Clement V and the Crusades of 1309-10*, dins «Journal of Medieval History», 8 (1982), 29-43.

204. «Cuius effectus preambula dura iam emergunt. Primo, quia suscitati ex devocione ad transfretandum, venientes ad litus maris nec invenientes alicubi classem ad passagium ordinatum, redeunt scandalizati, et tristes, et murmurantes. Secundo, quia id quod cepit habere preconium passagii, vix iam nominatur armata corsariorum», Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini A. IX. 27, f. 132c.

205. «Passagium... parum ad finem operabitur principalem, scilicet, ad recuperandam Terram Sanctam, licet recta sit intentio promoventis. Huius autem ratio duplex est in genere. Prima est quia divini favoris auxilio non innititur, sed tantum viribus humane potencie...», *ibid.*, f. 131c.

206. «Quod autem divino favori non innitatur patet per hoc quoniam ad optentum illius non se disposuit, sicut ad gratiam divinam se debet Ecclesia Christi disponere, per hec tria, scilicet, zelo, moribus, et operibus evangelicis. In istis enim tribus consistit cultus evangelice veritatis, sine quo nullum collegium ac persona potest Dey gratiam obtinere», *ibid.*, f. 131c-d. N'hi ha una formulació equivalent en l'*Eulogium de notitia verorum et pseudo apostolorum*, en exposar les raons per les quals Joan Baptista convencia: «...ad credendum ei sufficiebat videre quod ambularet per viam iusticie, non solum verbo, sed etiam zelo et vita et conversatione et opere...» (CARRERAS I ARTAU, dins «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V (1950), 42-43), on, sense cap dubte els 'mores' del *Tractatus contra passagium...* equivalen a la 'vita et conversatione' de l'*Eulogium...* Quant a la prudència: «Secunda [ratio, cur parum ad finem operabitur principalem] est quia terminos humane prudencie non observat», manuscrit genovès citat en aquesta nota, f. 131c.

207. Vegeu el paràgraf transcrit en la nota 224.

al qual s'adreça aquest parer, vol assegurar els dits zel, comportament i obres evangèlics, i la necessària prudent estratègia, la seva empresa seria coronada per l'èxit, com cap de les croades anteriors, amb aplaudiment general dels cristians en dimensió col·lectiva, i, en el pla personal, amb «sanacio cuiuslibet infirmitatis corporalis per usum simplicium medicinalium, que ubique reperientur»,²⁰⁸ i encara li promet que Déu el recolzarà amb «unam creaturam» que li assegurarà tres objectius: el suport de l'Imperi d'Orient; l'ensinistrament de predicadors capacitant-los, en el termini d'un any, a predicar en les respectives llengües dels pobles afectats; i l'encert a proposar la veritat cristiana de forma acceptable a tàrtars i a jueus, a heretges o a cismàtics cristians.²⁰⁹

Qui és l'autor d'aquest parer? Evidentment, confesso no saber-ho, però si en parlo ací és perquè crec que cal plantejar, i dins el possible esbrinar la hipòtesi que sigui Arnau de Vilanova. Per això proposaré les raons que em semblen justificar tal hipòtesi de treball, i són alhora possibles indicadors del camí que hauria de menar a l'autor.

La primera és la distància, fins i tot l'heterogeneïtat del text que ens ocupa, si hom el compara amb els contemporanis dedicats al tema de les croades, darrerament presentats, almenys els de procedència llatina, en llur globalitat per Charles SAMARAN, *Projets français des croisades de Philippe le Bel à Philippe de Valois*, dins «Histoire Littéraire de la France». Volume XLI. *Suite du quatorzième siècle*, París 1981, 33-74. Enlloc no es troba una distanciació tan gran en relació als projectes exclusivament o bàsicament entesos com a campanya militar, pel fet d'exigir el nostre que tot projecte de croada es basés prèviament en la conversió cristiana i en el cultiu de la veritat evangèlica, o, per dir-ho amb paraules del mateix tractat, en «zelo, moribus et operibus

208. «Sed si vos, domine mi Rex, vultis intendere passagio ultramarino supradictis zelo, et moribus, et operibus, certus sum quod prosperabitur iter vestrum contra omnes homines, qui unquam transfretaverunt illuch, et scio quod habebitis electissimam gentem, et Deus aperiet vobis duos thesauros inestimabiles, quorum unus erit sanacio cuiuslibet infirmitatis corporalis per usum simplicium medicinarum, que ubique reperientur. Secundum erit devocio generalis christianorum, scilicet, tam orientalium quam occidentalium», *ibid.*, f. 132c-d.

209. Immediatament després del fragment acabat de copiar, el text segueix: «Item, sum certus quod Deus mittet vobis unam creaturam, que faciet tria: primum erit ostendere vobis viam, per quam Constantinopolim, et quidquid ey subicitur, adunabit vobis inseparabiliter, et per vos populo Latinorum, usque ad finem mundi. Secundum erit quod cuicumque volenti zelum Christi predicare evangelium infidelibus ostendet viam, per quam in una lingua, scilicet quam elegerit, poterit infra annum recte predicare. Tercium erit ostendere modum per quem omnes machometici et tartari universi, et eciam omnes heretici vel scismatici christiani, audient placido et suavi animo predicantem et Christum Iesum evangelizantem», *ibid.*, f. 132d.

evangelicis. In istis enim tribus consistit cultus evangelice veritatis, sine quo nullum collegium ac persona potest Dey gratiam obtinere».²¹⁰ El mateix Ramon Llull, des del moment que acceptà la croada, exigí sempre que la campanya militar anés acompanyada per l'acció dels seus missioners formats en les escoles específiques, però que jo recordi, ni en el projecte presentat al màxim papa 'espiritual' no exigeix una condició prèvia en aquesta línia de conversió i d'autenticitat cristiana.²¹¹

La segona raó és el detall, del qual ja he fet esment, de trobar-se en companyia de tres textos d'alguna manera arnaldians: d'autoria arnaldiana com són l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*, i probablement el *Conflictus iudaeorum*, o d'autor molt pròxim a Arnau, com són la *Prophetia de summis Pontificibus* i el *Liber de flore*.²¹²

El detall de la referència a les possibles malalties del rei, sanables per l'aplicació de medicines simples, que es troben arreu,²¹³ assenyalava vers un metge, i un metge que conegués la situació de la salut del personatge reial. Ací hom podria pensar en Jaume II de Catalunya-Aragó, en Frederic de Trinària, o en Robert o Carles de Sicília, i àdhuc en Felip el Bell de França, sense canviar de metge, car en tots els casos podria ésser Arnau de Vilanova.

El fragment transcrit en la nota 209 ens parla d'una 'creatura' que tindria la confiança de l'autor del tractat. No cal dir que, si hom la conegués, també podria esdevenir un camí per a arribar al descobriment de l'autor. El mateix fragment ens en dóna tres trets característics: tindria a l'abast de la mà no sols l'arribada dels llatins a la capital de l'imperi d'Orient, ans l'adhesió duradora de Constantinoble i de la seva zona d'influència; tindria a la seva mà l'ensenyar en un any un idioma, fins al punt de poder-hi predicar correctament en aquella llengua que hom escollís; tindria en la seva mà el secret de fer que sarraïns i tàrtars, heretges i cismàtics escoltessin amb gust l'anunci de Jesucrist.

És possible que algú pensi en Ramon Llull.²¹⁴ Però cal descartar-lo, si no m'erro, car no em consta que ell oferís les dites tres seguretats. No em consta

210. Vegeu la referència al text de la nota 206.

211. Ja és sabut que, en un primer moment, Ramon Llull refusà radicalment i totalment les croades, en escriure el *Llibre qui és contra Anticrist* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», IX (1990), 48-49 i 154, línia 1494, a 158, línia 1552). Quant a la seva evolució en el tema de la croada i al projecte presentat al papa 'espiritual', Celestí V, vegeu el meu *Un text català de Ramon Llull desconegut: la Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels. Edició i estudi*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», I (1992), 9-46, en particular 17-22.

212. Vegeu les informacions sobre el manuscrit genovès proporcionades per Oriana Cartaregia en les pàgines esmentades en la nota 4, completades amb les de la nota 181.

213. Vegeu la referència a les medicines senzilles en el text transcrit en la nota 206.

214. Fins i tot no manca una frase d'encuny clarament lul·lià: «...scolas linguarum propter verbum evangelii plene et clare ubique proponendum ferventer promoveat», Gènova, Biblio-

que mai hagi proclamat que garantia l'adhesió dels grecs, o que en les seves escoles de llengües era capaç d'ensenyar una llengua en un sol any, fins a estar capacitat a predicar-hi; ni el seu objectiu era que sarraïns i d'altres escoltessin pacíficament, ans que es convertissin. Remarquem que l'autor no s'hi identifica.

Més aviat m'inclinaria a cercar aquell, diguem-ne contacte, pel camí de les connexions d'Arnau de Vilanova amb els ortodoxos grecs, no sé si directes o a través de llatins particularment ben volguts dels bizantins: només cal recordar la seva intervenció davant Jaume II a favor del respecte degut als monjos del Mont Athos,²¹⁵ o l'interès d'algun o d'alguns grecs, o d'algun llatí afincat en l'Imperi d'Orient, en l'obra d'Arnau de Vilanova, interès que es manifestà en la traducció d'alguns dels seus textos espirituals en llengua grega.²¹⁶ El dit contacte (o potser agent), oriental d'Arnau, no seria pas Angelo Clareno?²¹⁷

teca Universitària, Fons Gaslini A. IX. 27, f. 132b. Però, d'altra banda, allò que podem saber dels problemes amb què es trobà Ramon Llull durant la seva darrera estada a l'illa de Sicília (cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 335-336), no permeten de fer suposicions gaire favorables en el sentit que Arnau el pogués proposar com l'home encertat per a conduir a l'èxit, a través de l'Imperi d'Orient, una expedició de croada. Vegeu la nota 224, on és recordat el fet que encara l'any 1305 Ramon Llull descartava el camí de Constantinoble.

215. En realitat són dues les lletres de Jaume II de Catalunya-Aragó relatives al Mont Athos, l'adreçada a mestre Arnau de Vilanova indicant-li que ha complert el seu encàrrec, lletra publicada per Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Mig-èval*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1908, 45-46; també per Heinrich FINKE, *Acta Aragonensia...* (citada en la nota 60), II, 876-877; i resumida per MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, dins «Estudis Franciscans», 47 (1935), 261-300, en concret 283, doc. núm. 102; l'altra és la lletra adreçada al cavaller Bernat de Rocafort i companys, manant-los de respectar els monestirs de l'Athos, publicada pel darrer, dins *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, dins «Estudios Franciscanos», 92 (1991), 160-161, núm. 162.

216. Sobre la versió grega de vuit escrits espirituals d'Arnau de Vilanova, vegeu Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La versió grega de nou escrits d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», VIII (1932), 127-134; i Miquel BATLLORI, *Els textos espirituals d'Arnau de Vilanova en llengua grega*, dins «Quaderni ibero-america», núm. 14 (1953), 356-361.

217. És normal que els estudis dedicats a Angelo Clareno subratllin el seu coneixement, pretesament infús, de la llengua grega. Quant a la seva relació amb Arnau de Vilanova, tenim, d'una banda, els paràgrafs que li dedica en el *Chronicon seu historia septem tribulationum Ordinis Minorum*. Prima edizione integrale a cura di Alberto GHINATO. Vol. I. *Testo* (Seminarium di Studi Superiori. Esercitazioni pratiche, III), Roma, Antonianum 1958, 185; de l'altra, la probable coincidència a Perusa el 1304: Robert L. LERNER, *The Prophetic...* (citada en la nota 2), 102 i 110, nota 34; Gian Luca POTESTÀ, *Angelo Clareno. Dai poveri eremiti ai fraticelli* (Nuovi Studi Storici, 8), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1990, 82, hipotitza entorn d'una trobada personal allí mateix. Sobre l'estada del Clareno a Grècia, vegeu les pàgines que el mateix autor dedica a les traduccions d'obres patristiques gregues realitzades per l'espiritual esmentat, 315-323; també Lydia von AUW, *Angelo Clareno et les Spirituels italiens* (Uomini e dottrine, 25), Roma, Edizioni di Storia e Letteratura 1979, dedica un capítol a l'estada del Clareno a Grècia, 53-69.

Passem ara a les consideracions basades en el contingut doctrinal de les pàgines que ens ocupen, la primera de les quals serà general i les altres més particulars.

La consideració general consisteix a adonar-se que el text que estudiem podria ésser (el lector recordarà que segueixo parlant en hipòtesi) com l'anella o el terme mig, que uniria les dues etapes extremes de l'evolució de mestre Arnau de Vilanova en relació a la croada.

La primera etapa seria la formulada durant la darrera dècada del segle XIII en el *De tempore adventus Antichristi*, on, explícitament salvada com en el nostre text la intenció dels promotors,²¹⁸ a partir de l'expressió de Jesús de Nazaret recollida en l'*Evangelí de Lluc*, XXI, 24,²¹⁹ Arnau proclama la inutilitat de les croades fins que, d'acord amb la mateixa expressió, es compleixi el temps de la plenitud dels pobles, temps que, seguint la profecia de la Sibila Eritrea, cauria dins el segle XIV.²²⁰

La darrera etapa seria la representada pel convenciment, amb el qual el mateix mestre Arnau de Vilanova els darrers anys de la seva vida, entorn del 1310, està segur que el dit temps ha arribat, perquè dos reis (i més en concret un d'ells, Frederic de Trinària), s'han decidit a practicar una política al servei de la 'veritat del cristianisme' o de la 'veritat de l'Evangeli', seguint allò que el mateix mestre havia programat en la *Informació espiritual per al rei Frederic de Trinària*, decisió confirmada pel mateix rei Frederic en la lletra al seu germà, Jaume II de Catalunya-Aragó, en la qual li comunicava la decisió esmentada, un dels punts de la qual és justament la reconquesta del Sant Sepulcre de Jerusalem;²²¹ i, en conseqüència, el mateix Arnau es basquejava a proporcionar a Frederic de

218. Vegeu més amunt el fragment transcrit en la nota 205. La bona intenció és altre cop salvada vers el final del text: «...propter intencionem catholicam promoventis...», Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, A. IX, 27, f. 132c.

219. El mateix Arnau transcriu aquest verset d'acord amb la versió de la *Vulgata*: «Hierusalem calcabitur a gentibus donec impleantur tempora nationum», en la pàgina 163, línia 1269-1270, de la publicació citada en la nota següent.

220. Arnau de VILANOVA, *Tractatus de tempore adventus Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 146, línies 508-515, i 163-164, línies 1250-1292).

221. Arnau de VILANOVA, *Informació espiritual per al rei Frederic* (BATLLORI, «Els Nostres Clàssics», A, núms. 53-54), 223-243, més en concret, quant als sarraïns, 240-241, línies 13-28. La resolució del rei Frederic consta en la lletra al seu germà Jaume II (MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 9), vol. VII, Santander 1947, 256): «...[rex] non est vere catholicus si ad exterminandam Christi contumeliam non ferveat incessanti zelo, tam in alienis populis, quam in suis; propterea zelum istum in nobismetipsis accendere studiose intendimus, et exoptamus quod in nobis inter reges caeteros catholicos accendatur, ut sit ambobus amarius morte quod blasphemi Salvatoris nostri sepulchrum eius possideant in Ipsius contumeliam, atque servitutem ignominiosam omnium confitentium nomen eius».

Trinàcria el títol reial corresponent a l'empresa de croada, que aquest cop havia d'ésser coronada per l'èxit, i a fer que el seu títol reial correspongués a la dita realitat: el de rei de Jerusalem, que l'any 1309 mestre Arnau mateix havia demanat (inútilment, no cal dir-ho) per a Frederic a Robert d'Anjou.²²²

Tal com ja he dit, el nostre text es trobaria al mig d'aquests dos extrems pel fet de reafirmar que l'èxit d'una croada no depenia únicament dels elements bèl·lics, ans principalment del marc espiritual dins el qual s'havia d'inscriure,²²³ marc de condicions espirituals que resultava formulat amb molta més precisió en les breus pàgines d'aquest *Tractatus contra passagium*....²²⁴

222. Vegeu documentació angevina relativa a aquest intent d'obtenir per a Frederic de Trinàcria el títol de rei de Jerusalem en la meua nota *Noves dades biogràfiques de mestre Arnau de Vilanova. II. Entorn de la darrera visita d'Arnau de Vilanova a Robert d'Anjou*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 281-282.

223. Vegeu més amunt les notes 206, 208 i 210.

224. Vegeu més amunt els fragments transcrits en les notes 204 i 206. A confirmació, transcriuré el fragment en el qual, si no m'erro, veig una crítica clara dels ordes militars, ací en concret creuria dels Hospitalers, als quals Climent V encarregava la seva croada: «Nam ad conservationem ipsius [exercitus catholici] necesse est eligere bellatores et executores principales negotii qui non sint amatores pecuniarum, maxime ne sint eas insaciabiliter appetentes, quoniam tales per munera facillime corrumpuntur ab infidelibus, et in favorem ipsorum contricionem vel dissolutionem exercitus catholici quibuscumque fraudibus et ingeniis machinantur. Et ideo talis gens, que nec amat nec timet Deum, nec zelum habet fidei christiane, omnino excludi debet a magistratu dicti negotii. Similiter, pro conservatione catholici exercitus est necessarium quod excludatur a magistratu, et precipue cuneo bellatorum gens voluptuosa et sumptuosa, quoniam talis de facili languet et deficit», Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, A. IX. 27, f. 132b.

Per contrast, la característica 'espiritual' bàsica del nostre text resulta més visible si hom llegeix les propostes contemporànies formulades pels Mestres Generals tant de Templers com d'Hospitalers, amb planteig exclusivament bel·licista. Són del primer els dos *Consilium magistri Templi datum Clementi V super negotio Terrae Sanctae...* (BALUZE, MOLLAT, *Vitae paparum Avenionensium*, III, París, Letouzey et Ané 1921, 145-149 i 150-154); pertanyen al segon la *Informatio et instructio nostri magistri Hospitalis super faciendo generali passagio pro recuperatione Terrae Sanctae...* (PETIT, «Bibliothèque de l'École des Chartes», LX (1899), 603-610); i el *Tractatus dudum habitus ultra mare per magistrum et conventum Hospitalis...*: *qualiter Terra Sancta possit per christianos recuperari* (KEDAR, SCHEIN, «Bibliothèque de l'École des Chartes», CXXXVII (1979), 211-226). També és diàfanament clara la diferència entre el nostre text i les dues propostes contemporànies de Ramon LLULL, el *Liber de fine* del 1305 (citat en la nota 131), 250-291, i el *Liber qui est de acquisitione Terrae Sanctae*, del 1309 (LONGPRÉ, dins «Critèrion», III (1927), 266-278 (resumit en la *Petitio Raymundi in Concilio generali ad acquirendam Terram Sanctam* (WIERUSZOWSKI, dins «Estudis Franciscans», 47 (1935), 104-110 i dins *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy* (Storia e Letteratura, 121), Roma, Edizioni di Storia e Letteratura 1971, 165-170), en els quals, tot i les variants (en el primer és contrari al camí de Constantinoble, en el segon n'és favorable; en el primer és favorable a posar tota l'empresa en mans d'un 'bellator rex', en el segon en les del Mestre Hospitaler), l'autor propugna una continuació i extensió de la reconquesta tant a favor de la fe com de la sobirania cristiana primer a escala continental d'Àfrica, i d'Àsia després, dins la qual hi ha Terra Santa. Vegeu les notes

Calia, només, suposada la imminència dels temps finals de la història humana, donar el darrer pas, consistent a assegurar en la pràctica el compromís envers el dit marc espiritual per part de qui emprengué la croada; en l'esmentada decisió fàctica hom podia veure-hi el 'signe dels temps' i la consegüent manifestació de la benvolença divina, amb tota mena de bons auguris per a l'empresa.²²⁵

Pressuposada aquesta observació general, fixem-nos en algun dels punts concrets i específics del *Tractatus contra passagium...*, que coincideixen amb els formulats per Arnau de Vilanova en obres seves autèntiques.

I el primer és la tesi central del nou text, que ja ens és coneguda pel fragment copiat en la nota 206, però que, per a comoditat del lector, m'he d'excusar de repetir ací: «...ad gratiam divinam se debet Ecclesia Christi disponere per hec tria, scilicet, zelo, moribus, et operibus evangelicis. In istis enim tribus consistit cultus evangelice veritatis, sine quo nullum collegium ac persona potest Dey gratiam obtinere».

Remarquem, sobretot, la darrera frase del fragment acabat de transcriure, i comparem-lo amb alguna de les tesis bàsiques de la *Informació espiritual per al rei Frederic*. La primera inclou el zel entre els components de la 'veritat evangèlica': «En quant sòts rey crestià, devets metre diligència, per amor e per zel de Crist, de promoure la veritat del cristianisme, ço és, la veritat evvangèlica...».²²⁶ I una pàgina després, també hi són integrades la reforma de costums o penitència i les obres: «En vós mateyx farets tres coses: La primera, que per vera penitència satisfarets a Déu de les ofensses que feytes li avets, e atressí al proxme, segons la veritat evvangèlica. La segona cosa que devets fer per manifestar e promoure en vós la veritat del cristianisme, és fer obres senyalades, en les quals sien remembrats e representats e glorificats los principis e la fi del cristianisme, quar en aquestes dues coses és fermada la veritat del cristianisme».²²⁷

Passem a un segon paral·lel, que es troba en l'apartat que exposa la pràctica del zel envers els infidels afectats per la possible croada, i diu així:

211 i 214.

En canvi, en la línia del nostre text, hom pot llegir la terrible lletra d'Arnau de Vilanova a Jaume II de Catalunya-Aragó sobre els Templers, citada en la nota 69. I també ara hom pot comprendre tota la distància que hi ha en aquest punt concret entre l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, que considera els ordes militars, sense condicionants previs, com a signes característics positius del setè temps de l'Església, i el capteniment demostrat per Arnau de Vilanova, tal com diuen les notes 139 i 140.

225. Vegeu el fragment textual transcrit en la nota 208.

226. Arnau de VILANOVA, *Informació...* (edició citada en la nota 221), 224, línies 15-18.

227. *Ibid.*, 225, línies 11-21.

«... si, antequam invadantur, [*infideles*] caritativa monicione invitentur de lumine fidei, postea vero, statim a principio, cum invaduntur, proponatur eis electio, scilicet, aut quod pro gloria Dey et eorum eterna salute convertantur ad cultum evangelice veritatis, sic, scilicet, quod ostendetur eis indubitanter statim quod absque illo salvari nequeunt, vel quod terram deserant, quam in contumeliam Salvatoris possident; tunc, si recusaverint utrumque istorum, remanebit penes fideles justitia et, per consequens, Dey favor».²²⁸

Aquest raonament és paral·lel al que ja coneixem del final del *Conflictus iudaeorum*, i que hem relacionat amb els documents ja publicats sobre l'extradició dels jueus fora el barri del Cassaro i de la ciutat de Palerm, d'una banda;²²⁹ com també ho és de dos petits paràgrafs, que llegim en les pàgines inicials del mateix tractat:

«...dominus rex per suam propositionem invitabat vos et hortabatur quod susci-peretis baptismum, scilicet, doctrinam evangelii, et efficeremini fratres eius, alias non posset vos tollerare, salva iustitia publica tam civilitatis quam fidei christiane, in societate christianorum...». I al cap de poc: «Dominus autem rex, considerans quod ista que circa iudeos agit et agere intendit non sunt pure humana, sed potius divina, idcirco propter honorem Dey et salutem animarum vestrarum, iterato vocavit vos ad presentiam suam...».²³⁰

Assenyalem, finalment, la coincidència d'una altra crítica a l'empresa de la croada, l'esquema de la qual encaixa amb un dels punts que en la *Philosophia catholica et divina* Arnau de Vilanova considera definidors del cristianisme, el de la coherència entre la doctrina i la vida, i fa tal com segueix:

«...necesse est ut [*messias principalis*] doctrinam suam vita et moribus adprobet in seipso. Quoniam si sua conversatio cum hominibus discordaret cum doctrina, quam eis preberet, non esset procul dubio doctor verax. Unde, cum ipse primo et principaliter sit daturus doctrinam exercendi iustitiam summam et sempiternam, ei primo et principaliter convenit exemplo sue conversationis et vite doctrinam illam in seipso verificare».²³¹

Igual com Arnau de Vilanova, l'autor del *Tractatus contra passagium...* era sensible a la coherència cristiana entre doctrina i comportament, tal com demostra aquest paràgraf:

«Propter hoc etiam apud fideles potius ridiculum suscitatur quam devotio exci-tetur, quando illi qui vacant incolatui virgultorum et calamorum, aut deliciis vel cultui vanitatis, nituntur solo verborum strepitu alios inducere ad portandum crucem longe peregrinationis et laboris ac mortis pro gloria Salvatoris».²³²

228. Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, A. IX. 27, ff. 131d-132a.

229. Vegeu més amunt les indicacions de les notes 187-190.

230. Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, A. IX. 27, ff. 102b i 102c.

231. Arnau de VILANOVA, *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 140, línies 1227-1233).

Recordaré, finalment, que una de les unitats bibliogràfiques procedents de la marmessoria d'Arnau de Vilanova en poder d'En Ramon Conesa, era designada així: «quemdam quaternum pasagii in papiro».²³³ L'inventari no diu que es tractés d'una obra del mestre i, encara que ho digués, també hauria calgut demostrar la identitat entre aquell text i el que ara ens ocupa, car es podria tractar d'algun escrit relacionat amb el 'viatge' a Almeria, cosa que certament no és el nostre.

Després de l'exposició precedent, considero que el conjunt dels elements que ara com ara són al nostre abast indiquen sense cap mena de dubte que ha d'ésser seriosament considerada la hipòtesi que l'autor del *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas* sigui Arnau de Vilanova. Esperem que una anàlisi més detallada del text em permeti de dir-hi, sense haver d'esperar gaire, la darrera paraula.

III. EL PROBLEMA DELS CRITERIS D'AUTENTICITAT ARNALDIANA

Deu ésser normal que, en tocar aquest tema, hom distingeixi entre els criteris externs i els interns.

Els primers són, en el nostre cas, els proporcionats per les fonts dels anys 1304-1318, estudiades en l'apartat I d'aquestes pàgines, les quals permeten d'afirmar sense cap ombra de dubte la paternitat arnaldiana d'una relativament llarga llista d'obres, llista que hom pot veure en aquell mateix apartat.

En efecte les enumeracions incloses en la protesta davant el Cambrer de la Seu Apostòlica,²³⁴ i en la presentació de Bordeus,²³⁵ són obra del mateix autor i, per tant, són del tot segures. El mateix sembla que ha d'ésser afirmat de l'aplec i per tant de la llista dels escrits copiats en el manuscrit Vat. lat. 3824.²³⁶

232. Gènova, Biblioteca Universitària, Fons G. Gaslini, A. IX. 27, f. 132a; una observació terminològica: la frase: «...qui vacant incolatui virgultorum et calamorum...» té un paral·lel en la que es troba en la lletra de Frederic de Trinària a Jaume II de Catalunya-Aragó, de la qual hem parlat en la nota 221, en estigmatitzar aquell cristià «qui... incolatum eligat terreni thalami et virgulti», p. 256. Per la seva raresa, l'*incolatus virgulti* pot ésser un altre indicador d'autenticitat.

233. Cf. Roc CHABÀS, *Inventari...* (citat en la nota 10), 202, núm. 363. Si aquest «quaternus pasagii» es referia a l'expedició a Almeria, no era el nostre text, tot ell encaminat a Terra Santa pel camí de Constantinoble. I cf. nota 105.

234. Vegeu el text de la nota 6.

235. Vegeu el text de les notes 10 [i 39-50].

236. Vegeu el text de la nota 8.

L'autenticitat arnaldiana d'algun d'aquests textos és confirmada pel fet que també figura en algun dels inventaris dels anys 1311-1318, la validesa dels quals recolza en el fet d'ésser d'alguna manera realitzats pels homes de la màxima confiança de l'autor, en poder dels quals, de més a més, consta que hi havia compilacions d'obres arnaldianes indubtables.²³⁷

Quant a les obres atribuïdes a Arnau de Vilanova per la sentència inquisitorial de Tarragona del novembre del 1316,²³⁸ la majoria de les quals són catalanes, dues raons li confereixen tanta seguretat com la que hem hagut de reconèixer a les fonts acabades d'esmentar. Una és la immediatesa cronològica. Vull dir amb això, no sols que la dita sentència fou publicada només cinc anys després de la mort d'Arnau de Vilanova, ans sobretot que l'atenció dels inquisidors de la corona catalano-aragonesa envers els escrits de mestre Arnau venia almenys d'una dotzena d'anys abans,²³⁹ o de catorze, si col·loquem el començament de l'atenció més o menys en el moment de les baralles dialèctiques entre mestre Arnau i els dominicans de Girona entorn dels anys 1302-1303;²⁴⁰ un i altres, de més a més, es movien per ambients idèntics, entre d'altres el de la casa reial. Recordem que dos dels màxims atacants d'Arnau, Bernat de Puigcercós i Martín d'Ateca, pertanyien a l'orde dominicà.

L'altra raó és el capteniment dels homes de la confiança absoluta d'Arnau de Vilanova, entre els quals En Ramon Conesa i En Pere de Montmeló poden ésser els més significats;²⁴¹ ells remogueren cel i terra a fi de defensar la

237. Vegeu el text de les notes 10 [i 39-50].

238. Vegeu el text de la nota 9.

239. La dita atenció és evidentment deduïble de la lletra de Jaume II de Catalunya-Aragó a Aimerico di Piacenza, general de l'orde dominicà, datada el 18 de novembre del 1305, queixant-se d'actuacions del sotsinquisidor de València, segurament anteriors al setembre del mateix any (no hi és fet esment de la reserva pontifícia del 24 d'agost d'aquell any, transcrita en la nota 18); la dita lletra fou publicada per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia...* (citada en la nota 9), 309-310, a base de la còpia d'ACA, *Canc., reg.*, 335, f. 318.

240. Cf. Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La polémica...* (citada en la nota 143).

241. Un i altre figuren com a marmessors d'Arnau de Vilanova en l'inventari dels anys 1311-1318, tal com hom pot veure en Roc CHABÀS, *Inventario...* (citada en la nota 10), 189, on, com també en el document publicat en el seu *Arnaldo de Vilanova...* (citada en la nota 9), no pot resultar més evident, no sols l'interès, ans la lluita aferriada d'En Ramon Conesa a favor de la plena rehabilitació de la memòria d'Arnau de Vilanova; quant a En Pere de Montmeló, sigui'm permès de remetre al meu *L'«Alia Informatio...* (citada en la nota 30), 114-116, i d'afegir-hi aquest testimoniatge de Frederic de Trinària en lletra al seu germà Jaume II de Catalunya-Aragó, del 25 de juny del 1316: «...Petrus de Montemulono... ad partes istas pro quibusdam nostris negotiis destinemus..., qui secretorum nostrorum est conscius et cui patent intima cordis nostri, ea que ipse vobis ex parte nostra verbotinus reserabit tamquam ex corde et ore nostris producta indubitanter credere velitis, si placet...», publicat per Francesco GIUNTA i Antonino GIUFFRIDA, *Acta Siculo-Aragonensia...* (citada en la nota 157), 151, on d'altres documents es refereixen al mateix personatge; també n'hi ha dins Heinrich FINKE, *Acta*

memòria i, tant o més que aquesta, l'ortodòxia del mestre venerat, contra la sentència inquisitorial de Tarragona. Dit això, fixem-nos en el fet que, dins una campanya en la qual l'argument decisiu contra la dita sentència hauria estat el d'afirmar que aquesta atribuïa a Arnau de Vilanova una o alguna obra que no era d'ell,²⁴² mai, absolutament en cap instant, no deixen entreveure cap objecció, cap pensament de dubte, entorn de l'autenticitat arnaldiana de les obres que en la sentència li són atribuïdes. Per això, el problema de l'autenticitat arnaldiana de les obres que li són atribuïdes en la sentència inquisitorial de Tarragona del 1316, és el de la veracitat personal, a l'hora de donar testimoniatge de fets, com són els de l'autoria d'Arnau de Vilanova en relació als textos que d'alguna manera li són atribuïts, de tots els qui abans o després de la mateixa la prepararen o n'acceptaren les atribucions.

Quant als documents notariais que han conservat els recursos de París i als textos diversos existents des de sempre en l'Arxiu Reial o de la Corona d'Aragó, de Barcelona, ni sembla que, quant a llur autenticitat, hi hagi hagut fins ara cap mena de dubte ni calgui plantejar-ne.

Per això, no tinc cap vacil·lació a afirmar que sense cap excepció totes les obres atribuïdes a Arnau de Vilanova en els cinc documents dels quals acabem de parlar, i també les conservades en l'arxiu esmentat, són d'ell amb tota i absoluta certesa. Amb la mateixa certesa se li han d'atribuir els conservats en la Bibliothèque Nationale de París. En canvi, els criteris externs no semblen favorables a l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi* [i d'altres escrits dubtosos].

Però, si dels criteris externs passem als interns, que en el nostre cas potser es podrien concretar en la coherència doctrinal d'unes obres amb les altres,

Aragonensia... (citat en la nota 60).

Em permeto, encara, de remetre a la introducció al meu *L'Ars catholicae*... (citada en la nota 6), 48-49, a fi de recordar la presència, tant a Perusa en el moment de presentar la protesta al Cambrer papal, com a Tarragona en la sessió definitiva anterior a la publicació de la sentència condemnatòria, del canonge tarragoní, Gonçal de Castro. El seu contacte personal amb Arnau de Vilanova reforçaria, si calgués, la certesa de les atribucions fetes per la sentència inquisitorial de Tarragona.

242. Ja se sap que el procediment inquisitorial era sumari, «simpliciter et de plano, sine strepitu et figura iudicii», en el qual, però, l'única cosa de la qual els inquisidors no podien prescindir, tant si es tractava d'altres com d'ells mateixos, era d'assegurar la veritat: «...iurantes tam de se quam de aliis dicere veritatem...», *Sextus Decretalium*, liber V, tit. II, cap. VIII/3 (FRIEDBERG, *Corpus Iuris Canonici*, II, *Decretalium collectiones*, Leipzig 1879, col. 1072); «...in virtute sanctae obedientiae et sub interminatione maledictionis aeternae praecipimus... quod [els inquisidors] malitiose aut fraudulenter tantam labem... falso alicui non imponant...», *Clementinae*, lib. V, tit. III, cap. I/4 (FRIEDBERG, *ibid.*, II, 1182); i «...praestationem iuramenti... de veritate dicenda, ne veritas occultetur..., non excludi...», *ibid.*, lib. V, tit. XI, cap. II (l. c., 1200).

coherència que podria ésser pedra de toc per a judicar de l'autenticitat arnaldiana de textos dubtosos, el tema es complica de forma considerable. La causa de la dificultat rau, si no m'erro, en el fet que contínuament es fan, en relació a l'obra espiritual d'Arnau de Vilanova, acusacions bàsiques, que no permeten de trepitjar terreny sòlid a l'hora d'intentar delimitar quin és el pensament autèntic d'Arnau de Vilanova o la relació entre significant i significat en algunes de les seves principals formulacions o tesis.

Jo mateix he emprat en temps diversos almenys dues expressions en intentar de precisar la dita relació: 'instrumentalització' i 'comèdia'.²⁴³ I darrerament des d'un altaveu francès, hom ha aplicat a Arnau de Vilanova, sense dubtar, certament, de l'autenticitat de la seva experiència espiritual, substantius que el lector desinformat només pot interpretar 'in malam partem': «bluffe», «tromperie», i àdhuc «folie».²⁴⁴

Entorn d'això voldria fer dues precisions:

La primera és que una investigació seriosa entorn del pensament 'espiritual' d'Arnau de Vilanova no pot prescindir d'esbrinar el gènere literari del tractat de què es tracta. I així, per posar un exemple, hom no pot prendre l'*Alia informatio beguinorum* com si fos una exposició del pensament de l'autor sobre 'la veritat del cretisme' per dir-ho amb una fórmula ben arnaldiana, ans l'ha de contemplar com allò que és i que l'autor declara ja des del principi: una defensa de posicions plenament per literalment coherents, encara que no siguin les úniques a ésser-ho, amb els principis cristians i que, per aquesta raó, es troben dins el camp en el qual és absolutament lícita l'opció del cristià a l'hora de decidir-se per una forma de vida, encara que personalment no siguin les posicions ni les opcions de l'autor de l'escrit.²⁴⁵ La mateixa atenció al respectiu gènere literari obliga

243. En L'«*Alia Informatio Beguinorum*» d'Arnau de Vilanova (Studia, textus, subsidia, II), Barcelona, Facultat de Teologia 1978, 149 i 182, és plantejat i recordat l'extrem de la instrumentalització; i en L'*Ars catholicae philosophiae*... (citada en la nota 6), 38, nota 51, és emprat el concepte de 'comèdia' en relació a l'episodi dels sants esposos Ausiàs i Delfina, tal com és recontat en llur *Vida*... occitana.

244. FRANCESCO SANTI, *La vision de la fin des temps chez Arnald de Villeneuve. Contenu théologique et expérience mystique*, dins *Fin du monde et signes des temps. Visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIIIe – début XVe siècle)* (Cahiers de Fanjeaux, 27), Tolosa de Llenguadoc, Privat 1992, 109: «Arnaud montre par ailleurs une ténacité dans l'écriture et une créativité spirituelle qui est une preuve d'authenticité»; 116-117: «À partir de cette situation de force, Arnaud 'bluffe': en commençant par affirmer que des faits miraculeux surviennent, accompagnés de révélation et de sainteté...»; 122: «Arnaud se rend compte qu'avec cette tromperie il se trouvera dans les marges, dans la folie...».

245. «Lo filio de la uergene... manda inno presente escripto a uoy que respondendero degate confessare tanto arditamente quanto constantemente, in quella hora ke recercati serrete

a reconèixer les característiques, irreductibles a les d'altres textos arnaldians, d'escrius com la *Introductio in librum Ioachim de semine Scripturarum*, el *De significatione nominis Tetragrammaton*, per una banda, i la *Dancia illustris regis Aragon(i)e cum commento*, per l'altra (sense cap pretensió d'afirmar que allò que estem dient només es pot aplicar a aquestes obres).²⁴⁶

Expressat d'una altra manera, això equival a preguntar si en l'obra d'Arnau de Vilanova hi ha alguns punts doctrinals bàsics, dels quals puguem dir que són pedres de toc a l'hora de decidir sobre l'autenticitat o inautenticitat d'algun text. I aquest tema ens condueix a la precisió que segueix, la qual pren en consideració les acusacions, a les quals suara ens referíem.

La segona precisió, doncs, fa referència al fet que una cosa és equivocar-se, i altra enganyar o mentir. És indubtable que Arnau de Vilanova s'equivocà en un dels punts fonamentals del seu missatge, el dels temps finals del món, i ja la sentència inquisitorial de Tarragona del 1316 no s'estalvià de passar-li la corresponent factura: «...iam apparuit falsus denunciator».²⁴⁷ Però també enganyà o mentí?

La meua resposta a aquest tema començaria recordant unes paraules del mateix Arnau en l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*: «...si quis diceret me fore hereticum, non dicerem ey: 'Mentiris', sed: 'Frater', aut 'Domine, salva reverentia tibi debita, non sum'».²⁴⁸ El segon pas consistiria a recordar aquell concepte tan platònic com acceptat durant segles, tan 'espiritual', de la veritat, segons el qual aquesta és constituïda primàriament no pas per la seva cara fàctica i constatable, ans per la invisible i suprasensible;²⁴⁹ i que la relació entre les dues cares ha de consistir a emmotllar, ni que sigui amb l'ús d'una certa força –recordem el 'compelle intrare' de l'*Evangelí de Lluc*, XIV, 23–, la cara fàctica i material en la invisible i suprasensible. Aquesta relació s'expressa en

de lo uostro stato dauante tucty li auante posti...», L'«*Alia Informatio*... (citada en la nota 243), 19-20, línies 4-22; cf. 154-155 en relació a la coherència lògica amb els principis cristians; recordem que en el dit text és justificada l'opció de no posseir res (36-37, línies 136-171), opció que no era pas la personal d'Arnau, en poder del qual es trobaren en morir quantitats considerables de moneda i altres béns de propietat, segons els tantes vegades esmentats inventaris dels anys 1311-1318.

246. He assenyalat la fractura entre els dos primers tractats arnaldians copiats en el Vat. lat. 3824 i el conjunt dels que foren escrits entre el 1299 i el 1305 primer en L'*Ars catholicae*... (citada en la nota 6), 36-37, en particular en la nota 57; després, en L'*Allocutio christini*... (citada en la nota 7), 48-49.

247. Vegeu en la nota 9 les edicions de la dita sentència; la frase transcrita es troba en la pàgina 188 de l'edició de Blanch, en la 321 de la de Menéndez y Pelayo, i en les 1010 i 288, respectivament, de les de Santi.

248. Aquesta frase es troba en Oriana CARTAREGIA, Josep PERARNAU, *El text sencer*... (citada en la nota 4), 27-28, línies 41-43.

249. Sobre el concepte arnaldia de veritat, em permeto de remetre al meu L'*Allocutio christini*... (citada en la nota 7), 55-59.

Arnau de Vilanova mitjançant la seva doctrina del '*finis catholicae doctrinae*', que trobem explícitament formulada, per exemple, en l'*Eulogium...* gironí: «...cum finis evangelice predicationis aut doctrine sit animos auditorum ab amore temporalium revocare et ad desiderium eternorum sive celestium erigere et inflammare...».²⁵⁰

Seria, doncs, l'exigència mateixa de la veritat allò que, en el pensament d'Arnau de Vilanova, obligaria a donar un complement de força provativa a l'exegesi de *Daniel*, VII, 3-4, o del mateix *Daniel* XII, 11,²⁵¹ o a mantenir lluny del coneixement de les relacions reals entre els sants esposos Ausiàs i Delfina el comte vell de Sabran,²⁵² o a donar a Jaume II de Catalunya-Aragó una versió no gens fidedigna de la *Interpraetatio de visionibus in somniis...* proclamada davant papa i cardenals a Avinyó.²⁵³ I encara hi podríem afegir qualque altre cas, com seria la posició arnaldiana en relació als ordes militars, tant al dels Templers com al dels Hospitalers, on no pot resultar més clar que la materialitat de les accions guerreres de defensa no li mereix cap valoració favorable.²⁵⁴

Ja ho sé que, ara, quan el nostre paradigma de la veritat es limita a judicar de la justesa d'una formulació lògica o verbal en relació a elements fàctics i constatables, el concepte de veritat d'Arnau de Vilanova ens és no sols aliè, ans per ventura moralment reprovable. Però no és menys cert que no podem judicar el paràmetre arnaldian de la veritat amb el concepte nostre, que serà molt més encertat, però que no era el seu ni, segurament, el d'altres 'espirituals' contemporanis, per als quals, repetim-ho un emmotllament, ni que fos una mica forçat de les dades fàctiques en els valors superiors era justament allò que donava tot el sentit de veritat a aquelles dades.

250. *Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum* (CARRERAS, «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V (1950), 41; la finalitat de l'Església i de la doctrina catòlica havia estat formulada amb frases semblants dins el *De tempore adventus Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 150-151, línies 721-729); i en el *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, ibid., 70, línies 284-287; vegeu també la *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, ibid., X (1991), 124-125, línies 1021-1026).

251. *El text primitiu del De mysterio cymbalorum Ecclesiae d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu Tractatus de tempore adventus Antichristi*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 36, en particular els llocs indicats en la nota 111.

252. Vegeu el fragment de la *Vida...* en el meu *L'Ars catholicae philosophiae...* (citada en la nota 6), 38, nota 51. En aquest punt, em pregunto si podria ésser interessant de comparar aquest episodi amb la doctrina del o dels tractats *De coitu* de les obres mèdiques.

253. Cal recordar la diferència entre la *Interpraetatio...* llegida en cort romana i la seva 'versió' catalana, el *Raonament d'Avinyó*; s'hi ha referit Francesco SANTI, *La vision...* (citada en la nota 244), 117-119.

254. Vegeu les notes 139 i 224.

I aquest podria molt ben ésser, si no m'erro, un primer criteri intern d'autenticitat arnaldiana en una obra ,espiritual': la presència, en un text d'atribució suposadament dubtosa, de l'esforç, ni que hagués estat un xic distorsionador, a fer-lo encaixar en el motllo de la ,veritat del creïanisme'.

És possible que el resultat al qual acabem d'arribar no sigui aliè a la mateixa consciència que mestre Arnau tenia de la seva obra, en definir-la, amb tota la càrrega teòrica que la paraula comportava en el seu moment, no pas com a ,scientia', ans com a «...ars...ex theorica et practica constituta...».²⁵⁵ No caldria, doncs, cercar-hi una veritat teòrica, homologable ni amb el nostre concepte de ciència, ni amb el concepte de ciència aleshores aplicat a la teologia, ans de descobrir-hi un camí d'eficàcia per a assegurar la realització del «finis catholicae doctrinae».²⁵⁶

Però si pretenem de donar un pas més i ens preguntem si hi ha d'altres nuclis o elements doctrinals que puguin servir de pedra de toc a l'hora de dictaminar l'autenticitat arnaldiana d'una obra, la meua impressió, purament personal i subjectiva, és que ens trobem encara lluny de disposar amb seguretat de l'esmentada pedra de toc i que, de moment, com a primer pas, potser ens cal distingir entre allò que pot aportar el coneixement de la doctrina exposada en els escrits arnaldians certament autèntics, i allò que és possible de deduir de certes formes dinàmiques de pensament manifestades en els mateixos tractats. Aquest segon aspecte és exposat en l'aportació de Jaume Mensa i Valls a la present trobada i per això m'estalvio de parlar-ne.

Quant al coneixement de la doctrina dels tractats arnaldians autèntics en tant que criteri intern d'autenticitat, crec que l'única cosa que m'és possible d'aportar és allò que s'ha anat presentant com a resultat de l'estudi dels textos per mi publicats en els darrers anys. I així, del conjunt d'opuscles arnaldians dels anys 1299/1300-1305 entorn a les prediccions escatològiques, hom en pot deduir amb seguretat que són tesis nuclears del missatge arnaldià les quatre formulades pel mateix autor en el *Tractatus de mysterio cymbalorum Ecclesiae*:

a) *licitum est scrutari ex caritate et cum humilitate tempus persecutionis Antichristi et consummationis saeculi*;²⁵⁷

255. La frase completa encara és més forta: «Quoniam vero in agibilibus est cognitio sterilis, ad quam non sequitur nostrum opus, ideo ars predicta, velut ex theorica et practica constituta, debet ad hoc extendi...», *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 59, línies 17-19; vegeu *ibid.*, 44, nota 78).

256. Vegeu la nota 250.

257. Una frase del dit tractat formula, ni que sigui en negatiu, tres de les quatre tesis:

b) possibile est de ultimis temporibus saeculi determinatam habere notitiam, ex revelatione biblica, signate ex Daniele XII, 11, et illuminatione divina, unde persecutio Antichristi praevideri potest futura circa annum 1376-1378;²⁵⁸

c) expedit ecclesiae talem notitiam praescire seu praenuntiare, ut efficaciter inducantur christiani ad contemptum temporalium et desiderium aeternorum;²⁵⁹

d) quia omnes in caritate viventes sunt docibiles Dei, sperare possunt quod admittentur ad intelligentiam supradictam.²⁶⁰

Als anteriors quatre punts, cal afegir-ne un altre, deduïble de la *Philosophia catholica et divina*: l'Església s'ha d'enfortir amb vistes a la persecució de l'Anticrist reformant-se;²⁶¹ i cada cristià reforçant la pròpia fe en Crist.²⁶²

Aquesta em sembla una doctrina vàlida com a pedra de toc, però només negativament: una doctrina escatològica que fos contrària a qualsevol dels cinc punts no seria d'Arnau de Vilanova.

Però, dissortadament, això que és possible d'afirmar del conjunt d'escrits dels cinc o sis primers anys del segle XIV, no és pas possible de repetir-ho en relació als dels sis anys següents, els dels 1305-1311, car ni les publicacions de textos ni els estudis que els han estat dedicats no tenen punt de comparació amb allò que ja a hores d'ara ha estat realitzat entorn dels primers, tot i que també en aquells encara resti tant a fer.

Més encara, si sembla que hi pot haver certesa que almenys els textos de la primera meitat del primer decenni del segle XIV són a l'abast de la mà de l'investigador, bàsicament en el tantes vegades citat Vat. lat. 3824,²⁶³ no és

«Sed quando hec [*ultima tempora saeculi*] erunt... nemo curat exprimere, vel [a)] quia non licet scrutari, vel [b)] quia non est possibile comprehendere, vel [c)] non hec expedit prescire seu prenuntiare» (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 62, línies 155-158); la justificació de la primera tesi, segueix immediatament en les pàgines 63-71, línies 159-306.

258. La justificació de la segona tesi ocupa les pàgines 71-82, línies 307-537.

259. La justificació de la tercera tesi segueix immediatament i ocupa les pàgines 83-96, línies 538-825.

260. Vegeu en la darrera de les pàgines citades, el text de les línies 826-840.

261. *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 94-100, línies 566-643; tesi resumida en la *Decima septima regula*, 160, línies 1591-159).

262. *Ibid.*, 100-148, línies 644-1375; tesi resumida en la *Decima octava regula*, 160, línies 1595-1598.

263. Vegeu-ne la descripció en el meu *L'Allocutio christini...* (citada en la nota 7), 10-23;

pas possible d'afirmar el mateix dels de la segona meitat del dit decenni, els quals no sols no es troben aplegats en un sol volum, ans encara no és pas possible d'afirmar ni amb certesa ni amb versemblança que ens sigui coneguda l'existència de tots els que poden haver arribat fins a nosaltres.

En els darrers anys, en efecte, han comparegut almenys dos volums manuscrits medievals, que obliguen a abstenir-se no sols d'afirmar, ans encara de pressuposar que ja posseïm tots els textos arnaldians d'aquells anys. Són els volums de Roma, Collegio di Sant'Isidoro e San Patrizio dei Francescani Irlandesi, ms. 1/58,²⁶⁴ i darrerament el de Gènova, Biblioteca Universitària, Fondo G. Gaslini A. IX. 27,²⁶⁵ en el qual dos dels quatre textos que són copiats en el seu segon bloc, l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam* i el *Liber de flore*, ja des de sempre formaven part de la bibliografia arnaldiana, la primera com a obra autèntica, el segon com a escrit apològic molt pròxim al nostre autor; el fet totalment nou rau en el detall que els altres dos sembla, per allò que n'hem dit en les pàgines d'aquest estudi que hem dedicat a cada un d'ells, que almenys s'ha d'estudiar seriosament si constitueixen una part dels escrits arnaldians (sabem que no són els únics) destinats al rei Frederic de Trinàcria. L'existència d'escrits arnaldians de la dita procedència no és pas la novetat ací afirmada, car alguns dels primers textos redescoberts d'un segle ençà pertanyen al grup de la mateixa provinença conservats a Barcelona, ACA.²⁶⁶ El fet nou consisteix a posseir textos que tot fa pensar arnaldians, procedents de Nàpols o de Sicília, no conservats a Barcelona. N'apareixeran d'altres? Hom ha pensat sempre que els fons inexplorats de l'illa de Sicília podrien reservar agradables sorpreses, i aprofita l'avinentsa per insistir en la dita possibilitat.

Només el dia que poguéssim afirmar gairebé amb certesa que ja no es pot esperar a descobrir nous textos arnaldians, i que els tinguéssim tots publicats, podríem arribar a establir amb certesa els criteris interns d'autenticitat arnaldiana.

M'atreviria, doncs, a demanar un esforç de recerca destinada a descobrir textos arnaldians fins ara amagats; i un altre d'encaminat a publicar tant els ja coneguts com els que, resultat de la dita recerca, per ventura anessin compareixent.

quant a la llista dels tractats que hi són copiats, vegeu allò que n'és dit en la primera part d'aquest estudi.

264. La descripció d'aquest volum es troba en el meu *Trobada de tractats espirituals perduts d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», I (1976), 489-512, en particular 490-493.

265. Vegeu les referències bibliogràfiques de la nota 4.

266. Són, per exemple, la *Informació espiritual per al rei Frederic*, les *Constitutiones regni Trinacriae*, i algunes de les lletres. Quant a la presència de col·leccions completes d'obres espirituals d'Arnau de Vilanova a l'illa de Sicília, vegeu el primer dels fragments transcrits en la nota 17.

Gosaria a esperar que les pàgines anteriors constitueixin un nou pas que ens acosti als dits objectius.

Barcelona, Cap d'Any del 1994

POST SCRIPTUM

1. Agraïixo al prof. Gian Luca Potestà l'observació que el *Prologus secundus de intentione auctoris* de Nicolau de Lira, que precedeix l'*Expositio Apocalypsis* en el Vat. lat. 1305, no pot ésser identificat amb les 'regulae', a les quals constantment fa referència la dita *Expositio* (cf. p. 55), perquè Nicolau de Lira només hauria escrit aquell text una vintena d'anys més tard.

El lector, doncs, corregirà les referències a l'esmentat comentarista bíblic en les pàgines 55, núm. 5; 56, núm. 6, b); i 63.

2. Per la meua banda afegiré que em pregunto si l'*Expositio in XXIV caput Matthaei*, les *Regulae expositionis sacrae Scripturae*, obres totes dues esmentades en l'inventari dels llibres propietat d'Arnau de Vilanova publicat pel tantes vegades repetit Roc Chabàs, *Inventario...*, 193, núm. 90 (cf. nota 105), i l'*Expositio Apocalypsis* no s'han d'atribuir a un únic autor.

JAUME MENSA I VALLS

SOBRE LA SUPOSADA PATERNITAT ARNALDIANA
DE L'EXPOSITIO SUPER APOCALYPSI:
ANÀLISI COMPARATIVA D'ALGUNS TEMES COMUNS
A AQUESTA OBRA I A LES OBRES POLÈMIQUES
D'ARNAU DE VILANOVA

I. INTRODUCCIÓ

1. *La qüestió de la paternitat de l'Expositio super Apocalypsi en la història dels estudis arnaldians*

Si repassem la bibliografia arnaldiana del darrer segle ens adonem que l'*Expositio super Apocalypsi* ha suscitat tothora dubtes als estudiosos. El més punyent, i certament el de més conseqüències, recau sobre la paternitat de l'obra. En relació a aquest problema, podem dividir la història dels estudis arnaldians en tres períodes diferents: l'anterior al projecte d'edició de l'*Expositio super Apocalypsi*, el que coincideix amb els prolongats treballs d'edició i el posterior.

1.1. *Primer període: de finals del segle XIX als anys 40*

Durant aquest període hom redescobrí la dimensió teològica del pensament d'Arnau de Vilanova: Marcelino Menéndez y Pelayo, Barthélemy Haureau, Heinrich Finke, Josep M. Pou, Ernst Benz, Ramon d'Alòs-Moner, Martí de Barcelona, entre d'altres, mostraren la magnitud de la dimensió teològica i religiosa d'Arnau de Vilanova. Paradoxalment, però, l'*Expositio super Apo-*

calypsi, no desvetllà massa interès. Anem, però, a pams. En les dues grans monografies del segle XIX dedicades a Arnau de Vilanova, la de Marcelino Menéndez y Pelayo i la de Barthélemy Hauréau, trobem dues breus referències a aquesta obra: mentre l'autor hispànic esmenta de passada el manuscrit 5740 de la Biblioteca Vaticana, que conté l'*Expositio super Apocalypsi*, sense qüestionar la seva autenticitat arnaldiana,¹ B. Hauréau expressa dubtes entorn de la paternitat arnaldiana.² Van ésser, però, E. Benz³ i Josep M. Pou⁴ els primers autors que van resumir, molt per alt, el seu contingut. Fins i tot E. Benz va proposar-se, sense aconseguir-ho, d'editar-la.⁵ El resultat d'aquest primer període podria resumir-se de la manera següent: hom redescobrí l'obra que ens ocupa, fins i tot algun estudiós en donà a conèixer les idees principals, però, per tal d'incloure-la definitivament en la llista d'obres arnaldianes autèntiques calia dissipar els dubtes formulats per B. Hauréau. Precisament aquesta fou una de les tasques que es proposaren els autors del segon període.

1.2. Segon període: de després de la guerra civil 1936-1939 fins a l'edició de l'*Expositio super Apocalypsi*

Després de la guerra civil espanyola es produeix un canvi generacional. Joaquim Carreras i Artau i Miquel Batllori esdevenen dos dels protagonistes més destacats. Precisament d'ells sortí la idea d'editar les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, amb el patrocini de l'Institut d'Estudis Catalans. El projecte es constituí en el veritable eix vertebrador dels estudis arnaldians d'aquest període.⁶ L'*Expositio super Apocalypsi* fou la primera, i malauradament

1. Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Arnaldo de Vilanova, médico catalán del siglo XIII. Ensayo histórico*, Madrid, M. Murillo 1879, 36.

2. Barthélemy HAURÉAU, *Arnauld de Villeneuve, médecin et chimiste*, dins *Histoire littéraire de la France*, XXVIII, París, Librairie Universitaire, H. Welter, éditeur 1881, núm. CXIX.

3. Ernst BENZ, *Ecclesia Spiritnalis. Kirchenidee und Geschichtstheologie der Franziskanischen Reformation*, Stuttgart, W. Kohlhammer 1934, 368-387; i Ernst BENZ, *Die Geschichtstheologie der Franziskanerspiritualen des 13. und 14. Jahrhunderts nach neuen Quellen*, dins «Zeitschrift für Kirchengeschichte», LII (1933), 90-121.

4. Josep Maria POU I MARTÍ, *Arnaldo de Vilanova y Fadrique, rey de Sicilia*, dins *Visionarios, Beguinos y Fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vic, Editorial Seráfica 1930, 34-110.

5. Ernst BENZ, *Die Geschichtstheologie...*, 105, nota 39.

6. Del projecte en donaren compte, per exemple: Ramon ARAMON, *Projecte de la publicació de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», I (1952), 97-100; Joaquim CARRERAS I ARTAU, *El comentari a l'Apocalipsi d'Arnau de Vilanova*. Exposició oral feta la sessió del dia 24 de març de 1960, celebrada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, resumida dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXVIII (1959/60), 367-368; Joaquim

l'única, obra editada.⁷ Aquest projecte comportà una sèrie de recerques relacionades amb les obres teològiques en general i amb l'*Expositio super Apocalypsi* en particular.⁸ Joaquim Carreras, i potser també els altres membres de la comissió per a l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, almenys en un inici, dubtà de l'autenticitat arnaldiana de l'obra que ara ens ocupa.⁹ Al capdavant, però, Joaquim Carreras —i amb ell la dita comissió— acceptà i defensà l'atribució arnaldiana de l'obra. Mort Joaquim Carreras, Miquel Batllori —qui tingué cura d'enllestir les tasques d'edició de l'*Expositio super Apocalypsi*— afegí algunes «dades confirmatòries» de la paternitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi* a les proves adduïdes per Joaquim Carreras.

El resultat d'aquest període fou doble: l'edició de l'*Expositio super Apocalypsi*, d'ara endavant a disposició dels estudiosos, i la diguem-ne «demostració» de la paternitat arnaldiana.

1.3. Tercer període: de finals dels anys 70 a l'actualitat

A finals dels anys setanta comença un nou període. Hi ha hagut un altre relleu generacional. Sorgeixen nous noms: Francesco Santi i sobretot Josep Perarnau són alguns dels més destacats. Em sembla que aquest tercer i actual període es caracteritza per dos fets. En primer lloc perquè algun autor ha estudiat l'*Expositio super Apocalypsi* com si fos la gran obra d'Arnau de Vilanova;¹⁰ fins i tot ha presentat la teologia del famós metge català prenent com a

CARRERAS I ARTAU, *Trabajos conducentes a la edición de las obras de Arnau de Vilanova*, dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXVI (1954-56), 313; JOAQUIM CARRERAS I ARTAU, *Un proyecto de edición crítica de las obras espirituales de Arnau de Vilanova*, dins «Anales de la Asociación Española para el Progreso de Las Ciencias», XX (1955), 181-188; MIQUEL BATLLORI, *Els textos espirituals d'Arnau de Vilanova en llengua grega*, dins «Quaderni Ibero Americani», I-II (1953), 358-361.

7. ARNALDUS DE VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi*. Cura et studio Ioachimi CARRERAS I ARTAU, cooperantibus Olga MARINELLI MERCACCI et Iosepho M. MORATÓ I THOMAS (*Scripta Spiritualia*, I), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1971.

8. A més dels ja mencionats, vegeu: MIQUEL BATLLORI, *Ad lectorem monitio*, dins ARNALDUS DE VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi...*, XXI-XXIV; OLGA MARINELLI MERCACCI, *La tradizione manoscritta della «Expositio super Apocalypsi» di Arnau de Vilanova*, dins «Estudis Romànics», V (1955-56), 111-126; JOAQUIM CARRERAS I ARTAU, *Praefatio*, dins ARNALDUS DE VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi...*, IX-XX; JOAQUIM CARRERAS I ARTAU, *L'«Expositio super Apocalypsi» d'Arnau de Vilanova: autenticitat, data i lloc de composició*, dins «Estudis Romànics», VII (1959-60), 49-55.

9. JOAQUIM CARRERAS, *La teologia de la historia de Arnaldo de Vilanova*, dins «Anales de la Asociación Española para el Progreso de Las Ciencias», XXIV (1959), 106.

base aquesta obra. En segon lloc, perquè d'altres autors han dubtat de nou de la paternitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*.¹¹ El panorama és, doncs, extremadament confús.¹²

2. Importància de les raons de crítica interna en l'atribució de l'*Expositio super Apocalypsi* a Arnau de Vilanova

Joaquim Carreras escriví que «la paternitat arnaldiana de l'*Expositio* es basa en la inequívoca atribució que fa el manuscrit 5740 a l'*incipit*», però seguidament afegí que «l'atribució no ve confirmada per cap altra font», per la qual cosa la dita paternitat arnaldiana havia esdevingut objecte de sospita.¹³ Certament, aquestes sospites s'omplen de contingut si considerem que en les obres autèntiques d'Arnau de Vilanova mai no trobem ni tan sols esmentada –i més perquè Arnau de Vilanova manifestava una tendència constant i gairebé obsessiva a autocitar-se– l'*Expositio super Apocalypsi*; que en la sentència de Tarragona de l'any 1316 tampoc no és esmentada; que l'obra –datada en 1306– degué ésser si no escrita almenys pensada en plena polèmica escatològica amb els teòlegs professionals, sense que Arnau de Vilanova mai, absolutament mai, insinuï que està elaborant una obra d'aquest estil; que en tots els altres manuscrits coneguts no consta el nom d'Arnau de Vilanova com a autor del text.

Fou en aquest context de manca de proves convinents de crítica externa que les raons de crítica interna esdevingueren crucials: «l'anàlisi interna de l'*Expositio* supleix la manca de confirmació de la seva autenticitat», sostenia Joaquim Carreras.¹⁴ En aquest sentit, el mateix Carreras i, després, el pare

10. És el cas de Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (Història i societat, 5), València, Diputació Provincial de València 1987.

11. Josep Perarnau ha manifestat reiteradament els seus dubtes sobre l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*. Per això proposa de no tenir-la en compte en els estudis sobre Arnau de Vilanova fins que no s'hagi aclarit definitivament la qüestió. Vegeu, per exemple: Josep PERARNAU, *El text primitiu del «De mysterio cymbalorum Ecclesiae» d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu «Tractatus de tempore adventus Anticristi»*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 7/8 (1988-1989), 21.

12. A més hom ha conegut un nou manuscrit –no tingut en compte en l'edició crítica– de l'*Expositio super Apocalypsi*: Francesco SANTI, *Per lo studio di Arnau de Vilanova: nota sul manoscritto C279 della Biblioteca Marciana di Firenze*, dins «Estudios Franciscanos», LXXXVII (1986), 967-978.

13. Vegeu ambdues citacions dins Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'«Expositio super Apocalypsi»...*, 51.

14. Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'«Expositio super Apocalypsi»...*, 52. Joaquim Carreras només es planteja les raons de crítica interna amb l'objectiu de confirmar la paternitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*. El resultat no fou conclouent. Ara bé, cal tenir en compte que les raons de crítica interna també es poden plantejar des del punt de vista negatiu: és a dir,

Batllori feren algunes consideracions generals —que comentarem més endavant— de crítica interna per «confirmar» la paternitat arnaldiana.

L'evolució constant en el decurs del temps de les idees d'Arnau de Vilanova i, encara més, llur subordinació a unes finalitats pràctiques concretes, segons els interessos del moment, semblen aconsellar de no basar exclusivament la confrontació en aspectes doctrinals. En efecte, entre les raons de crítica interna, ultra les «materials», és a dir, les que expressen pensaments o idees objectives, que en el cas d'Arnau varien i evolucionen, hi ha aquelles de tipus més formal, aquelles que es refereixen a l'estil, a la manera de procedir, a aspectes potser més secundaris però que manifesten, també, la identitat d'un autor. A fi de dur a terme el nostre treball amb suficients garanties metodològiques tindrem especialment en compte aquestes darreres. Podem afirmar que Arnau de Vilanova instrumentalitza les idees, però hem de reconèixer que la seva manera de fer és constant: raona de manera ben particular, empra —sobretot en determinades circumstàncies— un tipus de fonts, cita d'una mateixa manera, etc. Per això, em centraré bàsicament en aquests aspectes.

3. Objectiu del present estudi i pla de treball

Des dels anys en què s'edità l'*Expositio super Apocalypsi* les condicions objectives d'estudi han millorat molt: tenim més obres editades d'Arnau de Vilanova i més estudis sobre aquestes obres. La tèrbola situació actual apressa, però, una revisió de les raons de crítica interna esbossades pels editors. L'objectiu que em proposo en aquest treball és aprofundir algunes d'aquestes raons de crítica interna, tot comparant l'*Expositio super Apocalypsi* amb obres d'Arnau de Vilanova tingudes per absolutament autèntiques. El curs passat vaig acabar la tesi doctoral dedicada a estudiar les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, és a dir, les escrites entre els anys 1297-1305.¹⁵ Són els anys immediatament anteriors al 1306. Sembla, doncs, que el conjunt d'obres escrites en aquests anys són les més apropiades per a ésser comparades amb l'*Expositio super Apocalypsi*.¹⁶ Voldria limitar aquesta dita confrontació als

podem aprofundir des de l'objectivitat les anàlisis per tal d'esbrinar si existeixen raons que permeten d'afirmar que aquesta obra no és d'Arnau de Vilanova; és a dir, valorar les coincidències, però també les diferències.

15. Jaume MENSA i VALLS, *La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els teòlegs i filòsofs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*, Bellaterra 1993.

16. El mateix Joaquim CARRERAS i ARTAU, L'«*Expositio super Apocalypsi*»..., 52, suposa que entre les obres escrites per Arnau de Vilanova entre els anys 1301-1305 i l'*Expositio super Apocalypsi* existeix «una afinitat ideològica més estreta».

aspectes següents, que ocuparan un apartat específic en aquest treball: a) les citacions i les interpretacions de determinats versets de l'*Apocalipsi*; b) les fonts i les autoritats citades; c) la forma d'argumentar les tesis defensades; i d) el contingut de les tesis més importants. Abans de començar les comparacions dedicaré un títol a exposar (les valoracions les faré en el capítol de les conclusions) les raons de crítica interna al·legades pels editors de l'*Expositio super Apocalypsi*. Completaran el treball unes conclusions.¹⁷

4. Les raons d'anàlisi interna adduïdes pels editors

Joaquim Carreras i Artau estudià les raons d'anàlisi o crítica interna. Aquestes, com hem dit, «confirmaren» la paternitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*.¹⁸ Més tard, mort ja el prof. Joaquim Carreras, i quan l'edició del comentari a l'*Apocalipsi* encara no havia vist la llum pública, el pare Miquel Batllori tingué l'ocasió de completar amb notes a peu de pàgina, distingides totes elles amb un «[M.B.]», aquestes raons. Miquel Batllori en un treball posterior encara n'hi afegí una de nova.¹⁹ Exposem, doncs, una per una, aquestes raons, que dit sigui de passada, que jo sàpiga, són totes les proves que s'han donat fins ara a favor de la paternitat arnaldiana.

17. Sóc conscient que el present treball no exhaurix totes les possibilitats que existeixen de comparació. Hom es podria centrar en d'altres temes i fins i tot podria comparar-los amb les obres postpolèmiques. M'he limitat als temes indicats, bàsicament, per dues raons. Primera: perquè puc aprofitar millor el treball realitzat en la meua tesi doctoral. Segona: perquè són els temes, des del punt de vista formal i material, més importants, tant de les obres polèmiques com de l'*Expositio super Apocalypsi*. A priori, sembla que les anàlisis sobre aquests temes poden conduir-nos a conclusions.

18. Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'«Expositio super Apocalypsi»...*, 51-53; després amb algun retoc fou traduït al llatí, per tal que servís d'introducció a l'edició: Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Praefatio*, dins Arnaldus de VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi...*, XVI-XVIII.

19. Vegeu, Miquel BATLLORI I MUNNÉ, *La Sicile et la Couronne d'Aragon dans les prophéties d'Arnand de Villeneuve et de Jean de Roquetaillade*, dins «Mélanges de l'École Française de Rome», 102 (1990), 363-379, especialment 363-366 (aquest article havia estat publicat anteriorment dins *Mediterraneo medievale: Scritti in onore di Francesco Giunta*, I, Boveria-Catanzaro, Manelli-Rubbettino Editore 1989, 91-105; i després ho fou dins *Suplementos Anthropos*/23, 32-40). Miquel Batllori fa notar una suposada coincidència referent a Frederic de Trinària entre l'*Expositio super Apocalypsi* i un fragment de la *Informació espiritual*, de tal manera, pàgina 365, que «nous avons une preuve de plus de la paternité arnaldienne —longtemps si discutée et discutable— de la grande *Expositio super Apocalypsi*». Ha estat Josep PERARNAU, *L'«Allocutio christini...» d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 11 (1992), 68-71, qui s'ha ocupat d'aquesta raó donada per Miquel Batllori. Atès que ha estat i és tractada per Josep Perarnau, servidor no la tindrè en compte en el present treball.

1. Tant en les obres anteriors a l'any 1306 d'Arnau de Vilanova com en l'*Expositio super Apocalypsi* són observables les mateixes qualitats de gran escriptor.²⁰

2. Els coneixements manifestats en l'*Expositio super Apocalypsi* d'hebreu i grec, coincideixen amb els de les obres arnaldianes anteriors al 1306; també coincideixen les reflexions de tipus gramatical i els coneixements científics (astronòmics i mèdics, bàsicament).²¹ Miquel Batllori afegeix la nota següent: «Poterit etiam addi medicina. Auctor enim verba facit de dorso et artu (p. 22, vers. 553 et 561), saepissime de *superfluitatibus* (p. 34, vers. 943; p. 44, vers. 217-8; p. 48, vers. 361; p. 263, vers. 84-6), semel de *spiritibus corporalibus* (p. 277, vers. 548): *medicos* numerat inter doctores mundanos (p. 207, vers. 69); distinguit cubitum stricte dictum a *cubito* "prout est nomen mensurae" (p. 272, vers. 370); alludit etiam "pestilentiae corporali, quam causat corruptio corporis" (p. 276, vers. 513-4). Quae voces et locutiones omnes in operibus certo arnaldianis de scientia medica compluries inveniuntur».²²

3. Coincidència ideològica entre les obres esmentades, en els temes següents: a) significació mística de les lletres i les paraules de la Bíblia; b) Déu considerat com a gramàtic excel·lent; c) anunci de la vinguda de l'Anticrist; d) aversió al saber profà per part dels homes espirituals; e) exposició de l'«usus pauper»; f) crítiques als clergues regulars; g) invectives contra els papes carnals; h) anunci del Papa espiritual; i) al·legacions de revelacions apòcrifes; j) vinguda de l'Anticrist fixada «pel darrer terç del segle XIV».²³

4. Coincidència literal d'expressions. En l'*Expositio super Apocalypsi*, 132/43-44, llegim: «leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda»; i en la *Confessió de Barcelona*, 118/18-18: «lepan ab la lengua e ferín ab la coha».²⁴ A més, en nota a peu de pàgina Miquel Batllori comenta: «Adde verba proprie Arnaldiana, ut *versutias* (p. 83, vers. 133), saepissime vero *corruptionem*, et praefixum *pseudo*, atque locutiones plebem rodolentes: "sicut si miles decenter

20. Joaquim CARRERAS I ARTAU, L'«*Expositio super Apocalypsi*»..., 52: «Hi retrobem, en efecte, els dots de gran escriptor que són d'admirar en els tractats espirituals d'Arnau en la desena precedent, la de 1291 a 1300».

21. Joaquim CARRERAS I ARTAU, L'«*Expositio super Apocalypsi*»..., 52: «Hi retrobem així mateix, la coneixença de la llengua hebrea i, poc o molt, de la grega, l'afeció a les disquisicions gramaticals i l'amplitud dels coneixements científics, en especial astronòmics i mèdics, com Arnau els posseïa».

22. Cf. nota a peu de pàgina número 3, dins *Praefatio*, XVII.

23. Joaquim CARRERAS I ARTAU, L'«*Expositio super Apocalypsi*»..., 52.

24. *Ibid.*, 52-53.

armatus veheretur asello" (p. 221, vers. 80), praeter statum mysticum vers. 22-6 paginae 261, et optimam opinionem ordinis cartusiensis (p. 194, vers. 412)».²⁵

5. Coincidència en la forma d'autopresentar-se.²⁶

6. Coincidència a presentar les obres suggerint llur inspiració divina.²⁷

7. Miquel Batllori, com hem vist, menciona també la mateixa valoració positiva dels cartoixans.²⁸

8. Una raó indirecta, assenyalada per Miquel Batllori, que suposadament confirmaria la pàtria catalana de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, és la següent: «Quod ad patriam auctoris *Expositionis* attinet, animadvertit eum, ut Arnaldum, magnam partem Europae cognoscere (pp. 109-10, vers. 23-32), apprime distinguere linguam provincialem a gallica et catalanos ab aragonsiensibus, optime nosse Siciliam, ubi Latini et Graeci commorabantur, et praesertim urbem Catinam, sedem et domicilium consuetum Friderici III regis, in qua Arnaldus quasdam opellas scripsit, cuius vero patronam sanctam Agatham *Expositio* speciali modo commemorat (p. 125, vers. 213). Neque patriae catalanae vel valentinae auctoris *Expositionis* obstare potest locus paginae 217, vers. 391-2, ubi legitur: "sicut talentum, quod est pondus in se continens omnia pondera, sicut in nostro vulgari 'quintale'". Non dicitur "quintar", ut mos erat in veteri catalanico, neque "quintal" in vet. etiam catal. et in lingua provinciali (memorandum opus scriptum esse Massiliae). At figura vocis "quintale" (oriundae ex lingua arabica) facile pendere potest a forma latina neutra, ex attractione vocis vicinae "pondus". Ceterum vox italica *quintale* saeculo XIV nondum usitata esse videtur; vide C. BATTISTI - G. ALESSIO, *Dizionario etimologico italiano*, IV (Florentiae 1968), 3182».²⁹

25. Cf. nota a peu de pàgina número 4, dins *Praefatio*, XVII.

26. Joaquim CARRERAS I ARTAU, L'«*Expositio super Apocalypsi*»..., 53: «Els termes en què Arnau parla d'ell mateix en el darrer capítol [*Expositio super Apocalypsi*, 286/179-287/184], recorden de prop expressions semblants en els paràgrafs finals del *De cymbalis Ecclesiae* i en la lletra adreçada al pontífex Benet XI sobre la mort de Bonifaci VIII».

27. *Ibid.*, 53: «Finalment, l'explicit del còdex otobonià llatí 536 suggereix la inspiració divina de l'obra amb una fórmula: "quam scribi fecit dominus Ihesus Christus" que recorda molt la gènesi del tractat *De cymbalis Ecclesiae*, tal com Arnau la conta en la seva carta al papa Bonifaci VIII».

28. Vegeu raó de crítica interna núm. 4, en aquest mateix apartat.

29. Cf. nota a peu de pàgina número 5, dins *Praefatio*, XVIII.

En conseqüència, Joaquim Carreras recapitula: «La crítica interna de l'*Expositio super Apocalypsi* porta, doncs, a concloure, ja que no amb una certesa absoluta, almenys amb una màxima probabilitat, que Arnau de Vilanova n'és l'autor».³⁰

Els editors de l'*Expositio super Apocalypsi*, en el seu estudi de les raons de crítica interna, van cercar les coincidències d'aquesta obra amb les autèntiques d'Arnau de Vilanova amb l'objectiu de confirmar la paternitat arnaldiana del comentari a l'*Apocalypsi*. En realitat feren una defensa de la dita paternitat, una «apologia». Seguint els objectius i el pla de treball esmentats, em proposo d'aprofundir les raons de crítica interna tant des del punt de vista de les coincidències com del de les divergències. Em sembla que només així podrem assegurar el mínim d'objectivitat requerida en una recerca d'aquestes característiques i només així podrem comprendre i valorar adequadament, en el seu context històric, l'*Expositio super Apocalypsi*.

II. CITACIONS I INTERPRETACIONS DE L'*APOCALYPSI* ³¹

En aquest apartat intentaré de confrontar les citacions literals de l'*Apocalypsi* i la interpretació que trobem en les obres polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi*. Per això, en primer lloc, i seguint l'ordre bíblic de numeració, donaré aquells fragments dels escrits que han d'ésser comparats i faré algunes observacions; en segon lloc provaré d'extreure'n conclusions.³²

30. Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'«Expositio super Apocalypsi»...*, 53.

31. En aquest apartat m'he servit d'unes fitxes personals de Josep Perarnau. Li agraeixo de tot cor que hagi tingut la bondat de deixar-me-les. També li agraeixo sincerament algunes consultes fetes a Roma, especialment les de la *Postilla in Apocalypsim* de Pèire JOAN.

32. Quan cito textos, variants o interpretacions de les obres polèmiques i de l'*Expositio super Apocalypsi*, per confrontar-los, normalment —si no indico el contrari— posaré en primer lloc, i sense dir-ho explícitament cada vegada, el de les obres arnaldianes polèmiques.

1. *Confrontació de textos*³³

1.1. *Ap I, 7* {«*Ecce venit cum nubibus, et videbit eum omnis oculus, et qui eum pupugerunt; et plangent se super eum omnes tribus terrae. Etiam. Amen*»}³⁴

De tempore adventus Antichristi..., 1243-1249 (Josep PERARNAU, *El text...*, 163): «Nam si Ioannes, loquens de secundo adventu Christi, primo *Apocalypsis* iussu Spiritus Sancti clamabat temporibus nascentis ecclesie: "Tempus prope est: ecce venit cum nubibus et videbit eum omnis oculus et qui eum pupugerunt" (*Apoc I, 7*) et cetera, quanto verius nunc, predictis consideratis, precones ecclesie poterunt id clamare? Protegat illos Deus a demonio muto et surdo, qui populum fidelem nituntur hebetare et a considerationibus veritatis abducere, ut preventus laqueis involvatur».

Expositio super Apocalypsi, 7/75-76: «tempus beatificationis est prope: nam vita cuiuslibet est brevissima».

Expositio super Apocalypsi, 14/285-308: també es refereix a la segona vinguda de Crist.

Observacions: a) coincideix totalment el text citat; b) coincideix la interpretació; c) en l'*Expositio super Apocalypsi* no trobem la reflexió aplicada als predicadors «actuals».³⁵

1.2. *Ap II, 2b* {«... et tentasti eos qui se dicunt apostolos esse et non sunt, et invenisti eos mendaces»}

Eulogium..., Vat. lat. 3824, f. 161a-b (Joaquim CARRERAS, *La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos*, dins «*Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*», V/VI [1950-1951], 34-35): «...ani-

33. En aquest apartat i en els altres, les abreviatures de les obres d'Arnau de Vilanova les faré segons el meu *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1994.

34. A fi de fer més fàcil la lectura i el seguiment del text, després de la referència bíblica —i entre claudàtors— copiaré els respectius versets de la Vulgata. Ramarco que la finalitat és simplement pedagògica, perquè la/lles Bíblia/es fetes servir per Arnau de Vilanova i/o l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* era/en lleugerament diferent/s a la Vulgata actual.

35. Observem que la *Glossa ordinaria*; ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*. Herausgegeben von Alois WACHTEL (Monumenta Germaniae Historica, 1), Munic 1983 (Reedició de l'edició de Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger 1955), pàg. 13, lín. 8; i l'*Expositio super Apocalypsi* coincideixen a interpretar el «cum nubibus» en el sentit de «cum sanctis». En canvi, el comentari a l'*Apocalipsi* de Peire JOAN (Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vaticanus Borghesianus, 38, f. 23d) no proposa la mateixa interpretació. En la *Glossa ordinaria* i en Alexander Minorita també manca l'al·lusió als «predicadors actuals».

madvertendum est quod cum tales contrarii sint veris apostolis et proinde dicantur mendaces clamante scriptura, II *Apocalypsis*: "Temptasti eos qui se dicunt apostolos esse et non sunt, et invenisti eos mendaces", ideo necessarium est eos carere saltem aliqua de principalibus circumstanciis que requiruntur ad verum apostolatam».

Expositio super Apocalypsi, 38/43-50: «Non solum autem commendatur de odio mali patentis, sed etiam de zelo scrutandi et detegendi malum occultum seu palliatum in deceptionem aliorum, et ideo dicit: ET TENTASTI, hoc est sagaciter examinasti sive probasti, EOS QUI ad alios seducendos DICUNT SE HIC ESSE APOSTOLOS, ET NON SUNT, quia non sunt a Deo missi; tu vero per diligentiam examinis INVENISTI, hoc est per certos effectus investigationis tue cognovisti, EOS ESSE MENDACES in illo dicto, quoniam faciebant ea quae veris apostolis correpugnant».

Observacions: a) lleus variants d'ordre en el text; b) interpretació en el mateix sentit. No sembla, però, que les característiques dels vers apòstols exposades per Arnau de Vilanova en l'*Eulogium*... coincideixin amb les de l'*Expositio super Apocalypsi*.

1.3. Ap II, 4 { «Sed habeo adversum te, quod caritatem tuam primam reliquisti» }

Apologia..., Vat. lat. 3824, f. 159b: «Predicta quoque multitudo [=collegiatam pluralitatem ad karitatis speculum vel exemplar] est illa, de qua Christus conqueritur in *Apocalypsi*, cum dicit: "Habeo adversum te pauca, quia karitatem tuam primam reliquisti". "Pauca" dixit notabiliter et non "parva", quia licet secundum rationem et nomen una sit culpa, nihilominus est pondere nimis gravis, ut patet per supradicta».

Expositio super Apocalypsi, 39/69-78, més en concret 71-73: «PAUCA, non dicit "parva", quia omnis discessus a virtute est magnus: quae, inquam, pauca sunt haec, scilicet QUOD CARITATEM TUAM PRIMAM RELIQUISTI...».

Observacions: a) llevat del «quia»/«quod» el text coincideix; b) sorprèn la distinció «pauca»/«parva» en tots dos casos;³⁶ c) el contingut dels dos comentaris, però, és diferent: en l'*Apologia*... la «multitudo» es refereix a «collegiatam pluralitatem ad karitatis speculum vel exemplar»; en l'*Expositio super Apocalypsi* a «prelatus Ephesi, et per consequens eius Ecclesia».

36. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, en el comentari a Ap II, 4, també es val de la distinció entre les paraules «parva» i «pauca».

1.4. Ap II, 7a {«Qui habet aurem, audiat quid Spiritus dicat ecclesiis»}

De tempore adventus Antichristi..., 32-38 (Josep PERARNAU, *El text...*, 134-135): «Monemur igitur hiis verbis audire vocem speculatoris, de qua dicitur in *Isaia*: "Vox speculatorum tuorum" (Is LII, 8); audire tamen auditu cordis, iuxta illud *Iob*: "Auditum mente pertracta" (Iob V, 27). Nam, qui solum auditu corporis percipiunt, aures habent et non audiunt, quia, licet aures habeant corporis, non tamen audiunt auribus cordis. Et ideo, ad differentiam istorum, dicitur in *Apocalypsi*: "Qui habet aures audiendi audiat quid Spiritus dicat ecclesiis" (Apoc II, 7)».

Expositio super Apocalypsi, 40/105-111: «Nonum est correptionem propositam praelato ecclesiae ceteris membris eius generaliter applicare, sollicitando vel exhortando eos ad diligentem attentionem ipsius. Propterea dicit indifferenter omnibus: QUI HABET AURES, mentis scilicet, quae sunt vires intelligendi et discernendi, AUDIAT, id est diligenter attendat, QUID SPIRITUS sanctus DICAT ECCLESIIS, quasi dicat: Id quod dicebatur praelato, dicitur etiam collegiis subditorum».

Observacions: a) en l'*Expositio super Apocalypsi* manca la paraula «audiendi» del text bíblic; b) el *De tempore adventus Antichristi...* es refereix a «qui solum auditu corporis percipiunt»; l'*Expositio super Apocalypsi*, en canvi, a «prelato ecclesiae et ceteris membris eius generaliter applicare»; c) atès el radical espiritualisme d'Arnau de Vilanova i la primacia que en ell té l'ortopraxi, no sembla que la capacitat d'oïr només es refereixi —com en l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*— a «entendre i discernir».

1.5. Ap III, 3b {«Si ergo non vigilaveris, veniam ad te tamquam fur, et nescies qua hora veniam ad te»}

Gladius..., 945-955 (Cosimo REHO, *La polemica di Arnaldo da Villanova contro i Dominicani Tomisti nel «Gladius iugulans thomatistas»* {1304}. Tesi di Laurea in Filosofia, Bari, curs 1981-1982, 134): «Quod autem Christus in illis verbis hortetur ad supradictam vigiliam propter dictam notitiam obtinendam, declarat ipsemet *Apocalypsis* III cum dicit: "Si ergo non vigilaveris, veniam ad te tamquam fur, et nescies qua hora veniam ad te". Quibus verbis expresse testatur quod vigilans sciet horam. Cum enim non vigilanti comminetur damnum ignorandi horam, constat quod vigilanti promittitur commodum praesciendi eam».

Expositio super Apocalypsi, 55/81-85: «Ut etiam diligentius vigilet, damnum negligendi vigiliam comminatur, dicens: ERGO, scilicet quia expedit vigilare, SI NON VIGILAVERIS, VENIAM AD TE TANQUAM FUR, scilicet quando

tenebrae tuae negligentiae te obvolvent, ut adventus meus tibi sit improvisus; et ideo subiungit: ET NESCIES QUA HORA VENIAM AD TE».

Observacions: a) llevat del «si ergo»/«ergo si» el text bíblic coincideix; b) referent a la segona vinguda de Jesucrist, en el *Gladius...*, Arnau de Vilanova remarca que l'hora de la vinguda és previsible per a qui vigila; en canvi l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no comenta aquesta possibilitat.

1.6. Ap III, 7 {«*Et angelo Philadelphe ecclesiae scribe: Haec dicit Sanctus et Verus, qui habet clavem David; qui aperit, et nemo claudit; claudit, et nemo aperit*»}

Apologia..., Vat. lat. 3824, f. 135d-136a: «...teste visione *Apocalypsis*, intellectum sacre Scripture sic claudit, quod nemo aperit vel aperire potest propria virtute».

Expositio super Apocalypsi, 57/135-136: «David cunctis prophetis et regibus populi fidelis usus est excellentius hac potestate [= «aperiendi et claudendi secreta»]».

Observacions: a) no és possible de comparar les citacions literals; b) hi ha una discrepància: mentre que per a Arnau de Vilanova ningú no pot «obrir» el sentit ocult de les sagrades escriptures,³⁷ l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* afirma que David utilitza la dita clau més que els altres profetes i reis de l'Antic Testament.

1.7. Ap III, 10 {«*Quoniam servasti verbum patientiae meae, et ego servabo te ab hora tentationis, quae ventura est in orbem universum, tentare habitantes in terra*»}

De tempore adventus Antichristi..., 429-432 (Josep PERARNAU, *El text...*, 144): «Tunc enim erit illa ultima tentatio, a qua servare promittit ecclesiam in *Apocalypsi*, cum dicit: "Ego te servabo ab hora tentationis, que ventura est in orbem universum, tentare omnem terram" (Apoc III, 10), id est, omnes habitatores terre».

Philosophia..., 352-355 (Josep PERARNAU, *L'«Ars catholicae philosophiae»* {primera redacció de la «*Philosophia catholica et divina*» d'Arnau de Vilanova}. Edició i estudi del text. En apèndix, les dues lletres que acompanyaven les còpies destinades a Bonifaci VIII i al Col·legi Cardenalici i les requestes a Benet XI i al Cambrer Papal en Seu vacant, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», X

37. Arnau de Vilanova se serveix d'aquest text per reforçar la seva exegesi d'Actes I, 7.

[1991], 81): «Et in tempore sexti status debent persecutiones exacerbari, cum lectio *Apocalypsis* aperte prenuntiet quod in eo fervebit persecutio maxima Antichristi».

Philosophia..., 873-877 (Josep PERARNAU, La «Philosophia...», 114): «Dominus etiam, qui previdit hec omnia, suisque non deficit, sed eis promittit in illa tentatione custodiam, nam tertio *Apocalypsis*, ubi alloquitur sextam ecclesiam, in cuius tempore tentatio illius nequissimi est ventura, expresse dicit: "Ego te servabo ab hora tentationis, que ventura est in orbem universum"».

Expositio super Apocalypsi, 59/211-60/237:³⁸ interpretació en el mateix sentit, però parla de dues persecucions.

Observacions: a) el text no coincideix totalment: «te servabo»/«autem servabo te»; b) coincidència general en un context diferent, tot i que Arnau de Vilanova no parla de dues persecucions (o parla de "persecutiones" o de "persecutio maxima") com l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*;³⁹ c) Arnau de Vilanova remarca la «custodia» en aquella darrera temptació.

1.8. *Ap VIII, 1-2* {«*Et cum aperuisset sigillum septimum, factum est silentium in caelo quasi media hora. Et vidi septem angelos stantes in conspectu Dei, et datae sunt illis septem tubae*»}

De tempore adventus Antichristi..., 794-798 (Josep PERARNAU, *El text...*, 152): «...dicitur *Apocalypsis*, VII: "Et, cum aperuisset sigillum septimum, factum est silentium in celo", id est, pax et tranquillitas in ecclesia, "quasi dimidia hora" (*Apoc*, VIII, 1). Per quod expresse testatur quod modicum in illa tranquillitate permanebit ecclesia, ut quasi dimidio anno aut medio centenario vel circiter, iuxta principia huius considerationis predicta».

De mysterio cymbalorum, 142-149 (Josep PERARNAU, *El text...*, 62) citant *Ap VIII*, 1⁴⁰ i *Ap X*, 6-7, conclou (146-149): «Omnes autem catholici doctores indubitanter affirmant quod tempus vocis septimi angeli et apertionis septimi sigilli est tempus succedens ultime persecutioni ecclesie».

Expositio super Apocalypsi, 119/8-9:⁴¹ «post abominationem quadraginta quinque dies electis ad poenitentiam conceduntur» [*Dn XII*, 11].

38. *Expositio super Apocalypsi*, 59/206: «EGO AUTEM SERVABO TE»

39. Walafridus STRABUS, *Glossa ordinaria* (J. P. MIGNE, *Patrologiae latinae cursus completus. Series Latina*, 114, París 1852) no només projecta les persecucions vers el futur—com l'*Expositio super Apocalypsi* i les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova—sinó, també, vers el passat.

40. *De mysterio cymbalorum*, 142-143 (Josep PERARNAU, *El text...*, 62): «cum angelus aperuisset septimum sigillum, factus est silentium in celo quasi dimidia hora».

Expositio super Apocalypsi, 119/2-18: «In apertione vero septimi sigilli nihil aliud testatur sibi fuisse ostensum, nisi quod SILENTIUM FACTUM EST IN CAELO, id est pax et tranquillitas in cultu caelestis sive spiritualis vitae, QUASI DIMIDIA HORA. Secundum acceptionem qua mille anni pro una die computantur, et dies habet duodecim horas, tunc secundum hoc quaelibet hora continebit octoginta tres annos et quatuor menses, cuius medietas est quadraginta unum anni et octo menses; et si, ut ait Daniel, post abominationem quadraginta quinque dies electis ad poenitentiam conceduntur usque ad diem iudicii, et per illos quadraginta quinque dies annos intelligat, tunc ad litteram satis claret quod illi quadraginta quinque anni non sunt recte dimidia hora millenarii, sed quasi dimidia».

Expositio super Apocalypsi, 143/76-81: «Sicut ergo denunciabit auctoritate divina vel per revelationem ei factam vel aliis, de qua constabit ei quod in tempore septimo Ecclesiae saeculum finietur, per hoc autem dabitur fidelibus certa notitia de propinquitate consummationis, tum quia tempus septimum erit vicinissimum tempori huius angeli, tum quia ipsum septimum tempus est brevissimum, ut in septimo sigillo expressit».

Observacions: a) el text citat no coincideix: en l'*Expositio super Apocalypsi* manca un fragment («cum angelus aperuisset septimum sigillum») i hi ha canvi d'ordre («factum est silentium»/«silentium factum est»); b) Arnau de Vilanova aplica la «pax et tranquillitas» a l'Església;⁴² l'*Expositio super Apocalypsi*, a «in cultu caelestis sive spiritualis vitae»; c) trobem en l'*Expositio super Apocalypsi* la justificació del «quasi» a partir de Daniel XII, 11, i d'un càlcul propi, absents en el *De mysterio cymbalorum*; d) la «pau i tranquil·litat», segons Arnau de Vilanova, restarà en l'Església «medio centenario vel circiter»; en canvi per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* «quadraginta quinque dies [= "annos"]».

1.9. Ap IX, 1-11, especialment 1-3 {«Et quintus angelus tuba cecinit: et vidi stellam de caelo cecidisse in terram, et data est ei clavis putei abyssi. Et aperuit puteum abyssi: et ascendit fumus putei, sicut fumus fornacis magnae: et obscuratus est sol, et aer de fumo putei: et de fumo putei exierunt locustae in terram, et data est illis potestas, sicut habent potestatem scorpiones terrae»}

Gladius..., 1005-1044 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 136-137): «vidit stellam de caelo cecidisse» = [opinió dels «thomatistae»] cecedit de sublimi-

41. *Expositio super Apocalypsi*: «Silentium factum est in caelo, quasi dimidia hora».

42. També ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*, 122/10.

tate veritatis divinae»; «terram» = «opacum sive caliginosum conceptum atque rudissimum»; «Et data est ei clavis putei abyssi» = «perspicacia profunditatis inferioris sapientiae» = «philosophiae mundanae»; «et aperuit puteum abyssi» = «manifestavit profunditatem scripturarum philosophicarum»; «et ascendit fumus putei» = «quia stilo suo tenebrosas et inutiles philosophiae subtilitates fecit ad sublimes ecclesiae pervenire»; «obscuratus est sol» = «propter studium philosophiae obtenebrata est veritas Christi»; «et de fumo putei exierunt locustae in terram» = «quia de curiositate philosophiae pestilentes et perversi praecones ad ecclesiam pervenerunt». Aclariment: aquest text s'aplica als «thomatistae».⁴³

Confessió de Barcelona, 118/9-20: «En l'altre loch en què parle nostre Senyor en lo *Apocalipsi*, diu que seran lagostes que scuriran lo sol (ço és, la vida e la veritat de Jesuchrist), e guastaran los fruyts spirituals en los christians, gitant per la bocha fochs d'ira e de menaces, e ffum d'escàndol e de diffamació, e soffre de pudor e de carnals cobejaments, concebiments e desigs. E aquí mateix diu que aquestes lagostes haurien propietat de scurpió, lepan ab la lengua e ferín ab la coha; ço és saber: que en presència de hom plasentejarien per sostraer, e en absència diffamarien e nourien».

Expositio super Apocalypsi, 131/12-132/42: «stellam» = «Arri»; «cecidisse de caelo» = «sublimitate studii caelestis»; «terram» = «studium terrenae sollicitudinis»; «ei» = «daemone»; «clavis putei abyssi» = «perspicacia qua profunditas scientiarum saecularium aperitur»; «puteus abyssi» = «profunditas inferni»; «fumus putei» = «curiositas sciendi»; «sol» = «status regularium»; «aer» = «clerus saecularis»; «in terram» = «contra terram»; «locustae» = «litterati vastantes fruges vitae spiritualis et oblique volantes in altitudine religionis evangelicae»; «potestas, qualem habent scorpiones terrae»/«leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda, quod est palam sermonibus adulari et clam astutiis decipere vel nocere».⁴⁴

Observacions: a) divergències en el text: «Et aperuit puteum abyssi, et ascendit fumus putei et obscuratus est sol»/«Et aperuit puteum abyssi fumus putei sicut fumus fornacis magnae, et de fumo putei obscuratus est sol, aer», «exierunt»/«exiverunt», «locustae in terram»/«in terram locustae», en els textos polèmics no consta l'«aer»; b) aplicat a Arri (*Expositio super Apocalypsi*)⁴⁵

43. Refent el text surt: «vidit stellam de caelo cecidisse in terram, et data est ei clavis putei abyssi. Et aperuit puteum abyssi, et ascendit fumus putei et obscuratus est sol. De fumo putei exierunt locustae in terram».

44. Text refet: «Vidit stellam cecidisse de caelo in terram. Et data est ei clavis putei abyssi. Et aperuit puteum abyssi fumus putei sicut fumus fornacis magnae, et de fumo putei obscuratus est sol, aer. De fumo putei exiverunt in terram locustae...».

45. En el mateix sentit *Expositio super Apocalypsi*, 126/248.

i als «thomatistae» (*Gladius...*)⁴⁶ c) interpretació en una línia més o menys semblant, però amb diferències importants: la ja esmentada de «stellam» = «thomatiste»/«Arri», «puteus abyssi»⁴⁷ = «profunditatem scripturarum philosophicarum»/«profunditas inferni», «sol» = «veritas Christi»/«status regularium»⁴⁸; «locustas» = «Martín d'Ateca»⁴⁹/«litterati vastantes fruges vitae spiritualis et oblique volantes in altitudine religionis evangelicae»;⁵⁰ d) no coincideix el lèxic d'interpretació (fins i tot quan la interpretació va en el mateix sentit) = «sublimitate veritatis divinae»/«sublimitate studii caelestis», «opacum sive caliginosum conceptum atque rudissimum»/«studium terrenae sollicitudinis», «tenebras et inutiles philosophiae subtilitates»/«curiositas sciendi».⁵¹

1.10. Ap X, 5.6-7a {«*Et angelus... levavit manum suam ad caelum et iuravit per viventem... qui creavit... quia tempus non erit amplius; sed in diebus vocis septimi angeli, cum coeperit tuba canere, consummabitur mysterium Dei*»}

De mysterio cymbarum, 144-149 (Josep PERARNAU, *El text...*, 62): «Et iterum, X scribitur quod “angelus iuravit per viventem”, etc., quod “tempus amplius non erit, sed in diebus vocis septimi angeli [cum] ceperit tuba canere, consummabitur mysterium Dei”.⁵² Omnes autem catholici doctores indubitanter affirmant quod tempus vocis septimi angeli et apertionis septimi sigilli est tempus succedens ultime persecutioni ecclesie».

46. ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*, 138/26-139/2, també l'aplica a Arri; Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 86a, dóna un sentit molt més general a la paraula «stellam», que comprèn la «...laxatio clericorum et monachorum et laycorum..».

47. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 86b, identifica aquesta darrera expressió amb els «desigs terrenals».

48. En oposició a l'«aer» —aquest mot no es troba en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova— que designa el «clerus saecularis».

49. Vegeu *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 254b.

50. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 86c, interpreta «locustas» en el sentit d'«omnes mali christiani».

51. La coincidència literal de la frase «lepan ab la lingua e ferín ab la coha»/«leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda» serà comentada més endavant.

En la *Glossa ordinaria* veiem les interpretacions següents: «stellam» = «flammam haereticorum»; «abyssus» = «tenebrosi»; «puteus» = «profundiores haeretici»; «fumus fornacis» = «doctrina Antichristi»; «obscuratus est sol et aer» = «Et per hoc percussi sunt quidam illuminantes alios, et quidam illuminati ab eis»; «locustae» = «discipuli haereticorum».

52. El text citat coincideix amb el de la *Introductio...*, Vat. lat. 3824, f. 3d (Raoul MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», LXII [1951], 47).

Expositio super Apocalypsi, 143/61-75: «ET ANGELUS etcetera, LEVAVIT MANUM AD CAELUM, id est ostendit opus alicuius scripturae contemplativis et vitam spiritualem agentibus et praelatis, ET IURAVIT, id est sacra confirmatione vel approbatione testatus est cum illa scriptura, PER VIVENTEM etcetera, id est ex parte Dei, QUI CREAVIT omnia, et ideo potest finem omnibus imponere et consummationem omnium temporalium indicare, QUOD TEMPUS NON ERIT AMPLIUS, id est cessabunt quaecumque temporaliter fiunt, scilicet motus caeli et generatio et corruptio in inferioribus. Ne tamen credatur quod finem temporalium denuntiet indeterminate, sicut ante ipsius tempus, ut in toto praecedenti cursu tam synagogae quam Ecclesiae fuerat denuntiatur, idcirco subiungit: SED, supple determinate denuntiabit dicens: IN DIEBUS VOCIS, id est praedicationis, SEPTIMI ANGELI, CONSUMMABITUR MYSTERIUM DEI, id est secretum operum divinorum, quasi dicat: Complebitur quicquid Deus in secreto sui consilii vel providentiae statuerat facere in hoc mundo sensibili».

Observacions: a) divergències en el text: en el *De mysterio cymbalorum* manca «levavit manum ad caelum»; canvi d'ordre: «tempus amplius non erit»/«tempus non erit amplius»; en l'*Expositio super Apocalypsi* manca «[cum] ceperit tuba canere»; b) no és possible de comparar la interpretació perquè en el *De mysterio cymbalorum* només hi ha el text sense interpretació. Però la frase «Ne tamen... denuntiatur» és contrària a la d'Arnau en parlar del milà i la tórtora, *De mysterio cymbalorum*, 885-887 (Josep PERARNAU, *El text...*, 99).⁵³

1.11. Ap X, 6 {«Et iuravit per viventem in saecula saeculorum... quia tempus non erit amplius»}

De tempore adventus Antichristi..., 589-590 (Josep PERARNAU, *El text...*, 147): «...in quo cessabit omnis generatio et corruptio et tempus amplius non erit, ut ait IOANNES in *Apocalypsi*...».

Expositio super Apocalypsi, 143/66-69: «QUOD TEMPUS NON ERIT AMPLIUS, id est cessabunt quaecumque temporaliter fiunt, scilicet motus caeli et generatio et corruptio in inferioribus».

Observacions: vegeu Ap X, 5.6-7; a) coincidències de lèxic: «generatio», «corruptio». En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem una expressió que no és en *De tempore adventus Antichristi...*: «motus caeli».

53. Vegeu també les corresponents notes de l'editor.

1.12. Ap XIII, 1 {«Et vidi de mari bestiam ascendentem, habentem capita septem et cornua decem, et super cornua eius decem diademata, et super capita eius nomina blaphemiae»}. 11.12 {«Et vidi aliam bestiam ascendentem de terra, et habebat cornua duo similia agni, et loquebatur sicut draco. Et potestatem prioris bestiae omnem faciebat in conspectu eius; et fecit terram et habitantes in ea adorare bestiam primam»}

Apologia..., Vat. lat. 3824, f. 150b-c: «*Apocalypsis* etiam decimo tertio, aperte dicit Ioannes: “Et vidi aliam bestiam ascendentem de terra et habebat duo cornua similia Agni”, etc. Sicut enim bestia, quam in eodem capitulo dixerat se vidisse ascendentem de mari, est caterva reproborum ascendens in sublimitatem potentie secularis de populo infideli, cuius caput est Antichristus, ita dicit *Expositio*, bestia ascendens de terra est caterva reproborum ascendens in sublimitatem alicuius status de populo fideli, habens duo cornua similia Agni, hoc est, duas excellentias quantum ad apparentiam similes excellentiis Christi, scilicet sublimis sapientia, qua videbuntur et divina et humana cognoscere, et sublimis religio, qua videbuntur apud vulgares aut seculares eximie sanctitatis, cum tamen intus pleni sint vitiis et immunditiis, quod per bestiam denotatur. Et de hac bestia dixit Ioannes paulo post quod seducet habitantes in terra “et faciet primam bestiam adorari”, tum quia faciet ut obediant Antichristo, tum quia faciet eos diligere et amplecti terrenam felicitatem exemplo et verbo».⁵⁴

Expositio super Apocalypsi, 169/25-26: «ASCENDENTEM de mari, hoc est de abyssu, ut supra dixit in occisione Eliae et Enoch» [150/93-94: “scilicet Antichristo”].

Expositio super Apocalypsi, 173/141-149: «Ad cuius originem exprimendam dicit quod ASCENDEBAT, ut supra, DE TERRA, de fidelium coetu: sicut enim infideles designantur per mare, sic et fideles per terram, ratione stabilitatis et fecunditatis spiritualis. Quantum ad formam vero ipsius dicit quod HABEBAT DUO CORNUA, id est duas excellentias, SIMILIA AGNI, id est imitativa vel configurativa Christi, scilicet apparens sanctitas in gestu et habitu et caerimoniis quantum ad religiosos, et apparens scientia divinorum quantum ad doctores sive praecones».

Expositio super Apocalypsi, 173/153-174/159: «ET FECIT TERRAM, hoc est coetum aliquem fidelium, simul ET HABITANTES IN EA, hoc est singulariter, ADORARE BESTIAM PRIMAM, duobus modis: quia isti pseudo-christiani, qui concurrent cum Antichristo, facient ut ei cum devotione obediant; qui vero

54. Notem que Arnau de Vilanova es remet a una *Expositio*. La *Glossa ordinaria* també identifica la «bestia» amb l'«Antichristus».

ante tempus illius erunt, facient ut ferventer affectus et mores infidelium imitentur. Sed ut innuat quod hoc facient amore terrenae felicitatis...».

Observacions: a) variants textuals: «ascendentem»/«ascendebat», «primam bestiam adorari»/«adorare bestiam primam»; b) interpretació diferent: «bestiam ascendentem de mari»: «caterva reprobtorum ascendens in sublimitatem potentie secularis de populo infideli, cuius caput est Antichristus»/«Antichristo»; «duas excellentias Christi»: «sublimis sapientia.. et... sublimis religio»⁵⁵/«imitativa vel configurativa Christi»; c) en l'*Expositio super Apocalypsi* no hi ha la referència a la «sublimitas alicuius status»: és que potser l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és un «regular»?

1.13. *Ap XIII, 2a* {«*Et bestia, quam vidi, similis erat pardo et pedes eius sicut pedes ursi, et os eius sicut os leonis*»}

Philosophia..., 377-382 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 83): «Quarta vero bestia, que superat omnem ferocitatem, ideo illis dissimilis dicitur, quia nulli precise assimilatur, quoniam omnium illarum ferocitates sive malitias aggregat in seipsa, sicut aperte declarat visio IOANNIS, *Apocalypsis* decimo tertio, ubi describit Antichristum sub metaphora bestie, similis pardo et habentis pedes ursi et os leonis».⁵⁶

Expositio super Apocalypsi, 170/50-58: «Consequenter describit mores illius catervae dicens: BESTIA quam vidi similis erat pardo, id est dolosa propter varietatem astutiarum, ET PEDES EIUS SICUT PEDES URSI, hoc est in cogitatione et affectu cupidi et avari, ET OS EIUS SICUT OS LEONIS, hoc est in verbo terribiles et crudeles. Iam autem ex dictis patet quare hic uni bestiae attribuit circumstatias diversarum bestiarum, quas in Daniele distinxit ad invicem: nam ibi loquebatur Spiritus Sanctus de diversis populis sub ratione diversarum bestiarum, hic autem loquitur de omnibus illis prout constituunt unum corpus bestiae supradictae».

Observacions: a) no podem comparar els textos perquè en la *Philosophia...* no hi ha una citació directa; b) la interpretació —més que interpretació és repetició del text bíblic— és força semblant.

55. En la *Confessió de Barcelona*, 118/1 (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, I. *Escriptos religiosos*. A cura del P. Miquel BATLLORI, S.J. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU, membre de l'I.E.C. [Els Nostres Clàssics, Col·lecció A, 53-54], Barcelona, Editorial Barcino 1947), s'hi refereix amb aquestes paraules: «sentedat de vida e de saber la veritat de Déu».

56. No hi ha una citació directa.

1.14. *Ap XIII, 6* {«*Et aperuit os suum in blasphemias ad Deum, blasphemare nomen eius et tabernaculum eius et eos qui in caelo habitant*»}

Philosophia..., 786-792 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 108): «Item *Apocalypsis* decimo tertio, dicitur quod “aperiet os suum in blasphemias ad Deum, blasphemare nomen eius”, hoc est Iesum Christum, quem dicet fuisse falsarium, “et tabernaculum eius”, hoc est beatam virginem, quam dicet non in virginitate concepisse et peperisse, aut humanitatem Christi, quam dicet in peccato fuisse conceptam, “et eos, qui in caelo habitant”, scilicet apostolos et martyres et ceteros sanctos, qui migraverunt in fide Iesu Nazareni».

Expositio super Apocalypsi, 172/94-101: «Ne tamen propter hoc crederetur quod tantum uno modo blasphemaret vel unam numero blasphemiam irrogaret, subiungit quod APERUIT OS SUUM IN BLASPHEMIAS dirigendas AD DEUM, et specificat diversitates blasphemiarum dicens: *Aperuit*, inquam, *os* ad hoc, scilicet BLASPHEMARE NOMEN EIUS, id est Christum qui est nomen Dei, TABERNACULUM DEI, scilicet Ecclesiam spiritualem, ET EOS QUI HABITANT IN CAELO, scilicet apostolos et alios Christi sequaces iam beatificados».

Observacions: a) canvi d'ordre: «qui in caelo habitant»/«qui habitant in caelo», «eius»/«Dei»; b) divergències importants: «tabernaculum Dei»: «Virginem»/«Ecclesiam spiritualem»;⁵⁷ «qui in caelo habitant»: «apostolos et martyres et ceteros sanctos, qui migraverunt in fide Iesu Nazareni»/«apostolos et alios Christi sequaces iam beatificados»; c) la denominació «Iesus Nazareus»/«Christus».⁵⁸

1.15. *Ap XIII, 11* {«*Et vidi aliam bestiam ascendentem de terra, et habebat cornua duo similia Agni, et loquebatur sicut draco*»}

Confessió de Barcelona, 117-118: «E d'aquests ayals parla nostre Senyor en l'*Apocalipsi*, especialment en dos lochs. E en la hun los compara a bèstia pujant de la terra, segons que és declarat en lo *Libre dels falses religioses*. E diu axí: que enganaran lo poble dels christians, per ço car hauran en parença los dos corns

57. La *Glossa ordinaria* identifica el «tabernaculum eius» amb «omnem institutionem eius», Alexander Minorita amb el cel i Pèire Joan Oliu amb l'«ecclesiam Christi».

58. Segons que podem veure en les obres arnaldianes escrites entre el 1297 i el 1305, però particularment en la *Philosophia...*, Arnau de Vilanova solia referir-se a Jesucrist –especialment quan en parlava com a personatge històric comú a les grans religions del llibre– amb l'expressió «Iesus Nazareus». Si tenim en compte l'escàs ús que feien d'aquesta paraula d'altres autors contemporanis haurem de concloure que aquest és un tret típicament arnaldià.

del àngel, ço és, les dues excel·lències e perfeccions de nostre senyor Jesuchrist, ço és, sentedat de vida e de saber la veritat de Déu. Axí, per aquestes dues parences e semblances, hauran auctoritat de parlar entre'l poble, lo qual los creurà e ls portarà reverència e ls tembrà, pensan e creén que aquestes dues perfeccions de Jesuchrist sien en ells; les quals mostraran en parença entrò que per totes parts sia tenguda lur falsia e lur iniquitat».

Expositio super Apocalypsi, 173/141-149: «Ad cuius originem exprimendam dicit quod ASCENDEBAT, ut supra, DE TERRA, de fidelium coetu: sicut enim infideles designantur per mare, sic et fideles per terram, ratione stabilitatis et fecunditatis spiritualis.

Quantum ad formam vero ipsius dicit quod HABEBAT DUO CORNUA, id est duas excellentias, SIMILIA AGNI, id est imitativa vel configurativa Christi, scilicet apparens sanctitas in gestu et habitu et caerimoniis quantum ad religiosos, et apparens scientia divinorum quantum ad doctores sive praecones».

Observacions: a) vegeu els comentaris corresponents a Ap XIII, 1.11.12; b) no és possible de comparar les citacions textuals; c) com ja hem dit, les excel·lències de Crist no coincideixen.

1.16. Ap XIII, 15 {«Et datum est illi ut daret spiritum imagini bestiae, et ut loquatur imago bestiae, et faciat ut quicumque non adoraverint imaginem bestiae, occidantur»}

Philosophia..., 1403-1406 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 150): «Ita quod etiam *Apocalypsis* decimo tertio, legitur quod imaginem bestie facient adorari, scilicet cupiditatem et voluptatem et gloriam mundi huius».

Expositio super Apocalypsi, 174/186-189: «ET DATUM EST ILLI, scilicet secundae bestiae, UT DARET SPIRITUM IMAGINI BESTIAE, scilicet primae, quia concurrentes immittent idolo spiritum malignum sive daemonem, et antecessores imprimant pseudo praelato seu praesidi conceptus et affectus infidelium hominum».

Observacions: a) no és possible de comparar les citacions textuals; b) interpretació diferent de «bestia»: «cupiditatem et voluptatem et gloriam mundi huius mundi»/«primae, quia concurrentes immittent idolo spiritum malignum sive daemonem, et antecessores imprimant pseudo praelato seu praesidi conceptus et affectus infidelium hominum».

1.17. Ap XVI, 13 {«Et vidi de ore draconis et de ore bestiae et de ore pseudoprophetae spiritus tres immundos in modum ranarum»}(i IX, 17-18)⁵⁹

Gladus..., 62-67 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 106): «Et ab ore talium {canes impudentissimi} testatur *Apocalypsis* exire tres spiritus immundos in modum ranarum, quos alibi per ignem et fumum et sulfur designat. Nam de vitiosa loquacitate, superbiae spiritus et detractationis ac scurrilitatis egreditur».⁶⁰

Expositio super Apocalypsi, 138/227-229: «DE ORE EORUM PROCEdit IGNIS, irae et indignationis, ET FUMUS, diffamationis et blasphemiae sive detractationis, ET SULPHUR, scurrilitatis et impudicitiae».

Expositio super Apocalypsi, 212/243-213/346: «TRES SPIRITUS IMMUNDOS, id est tres differentias regularium habentium spiritum immundum, IN MODUM RANARUM, hoc est cum taediosa loquacitate, ac luteis et aquosis id est sordidis et voluptuosis affectibus».

Observacions: a) no hi ha citació literal per a comparar el text; b) coincidències de vocabulari: «detractationis», «scurrilitatis», «loquacitate» (tot i que és acompanyada per un adjectiu diferent: «vitiosa»/«tediosa»); c) diferència: «in modum ranarum»: «Nam de vitiosa loquacitate, superbiae spiritus et detractationis ac scurrilitatis egreditur»/«hoc est cum taediosa loquacitate, ac luteis et aquosis id est sordidis et voluptuosis affectibus».

1.18. Ap XX, 2 {«Et adprehendit draconem, serpentem antiquum, qui est diabolus et satanas, et ligavit eum per annos mille»}

De tempore adventus Antichristi..., 1199-1210 (Josep PERARNAU, *El text...*, 162): «Sic igitur patet quod unus dies hebdomade apud Deum est sicut mille anni proprietate significationis predictae. Quo fundamento accepto, AUGUSTINUS introducit illud *Apocalypsis* XX: "Tenuit vel apprehendit draconem illum, serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas et alligavit illum mille annis" (Apoc XX, 2). Deinde vero, exponens quid per illos mille annos possit intelligi, duas expositiones proponit, in quarum prima asserit tria.

59. Ap IX, 17-18: «Et ita vidi equos in visione, et qui sedebant super eos, habebant loricas igneas et hyacinthinas et sulphureas, et capita equorum erant tamquam capita leonum, et de ore eorum procedit ignis et fumus et sulphur. Et ab his tribus plagis occisa est tertia pars hominum, de igne et de fumo et sulphure, quae procedebant de ore ipsorum».

60. No hi ha citació literal del text.

Quorum unum est quod illud dictum *Apocalypsis* pertinet ad sextum millenarium annorum mundi, tanquam sexte diei. Aliud est quod post sextum millenarium sequetur sabbatum, quod non habebit vesperam. Tertium vero quod asserit est quod suo tempore posteriora spatia sexti millenariiolvebantur».

De mysterio cymbalorum, 514-524 (Josep PERARNAU, *El text...*, 82): «Sic igitur patet quod unus dies hebdomade apud Deum est sicut mille anni proprietate significationis predictae. Quo fundamento accepto, AUGUSTINUS introducit illud *Apocalypsis*, XX: "Tenuit" vel "apprehendit draconem illum, serpentem antiquum, qui cognominatur diabolus et satanas et alligavit illum mille annis". Deinde vero exponens quid per illos mille annos possit intelligi, duas expositiones proponit, in quarum prima asserit tria. Quorum unum est quod illud dictum *Apocalypsis* pertinet ad sextum millenarium annorum mundi tamquam sexte diei. Aliud est quod, post sextum millenarium, sequetur sabbatum, quod non habebit vesperam. Tertium vero quod asserit est quod suo tempore posteriora spatia sexti millenariiolvebantur».

Expositio super Apocalypsi, 254/33.47-48.53-58:⁶¹ «hoc fecit Silvester...»; «quando Silvester ligavit Romae draconem sub Constantino, generaliter cessavit idolatria corporalis in orbe...»; «MILLE ANNORUM, infra quos mille annos non apparuit in gentili populo, scilicet Graecorum et Latinorum, publica cultura cuiusquam creaturae determinatae, ut hominis aut bovis vel alicuius simulacri, licet appropinquante consummatione dicti millenarii, sicut in ultimo illius centenarii, generaliter in eisdem populis apparuerit publica cultura rerum sensibilium....».

Observacions: a) el text de la citació no coincideix gairebé gens; b) diferències importants d'interpretació: les obres polèmiques arnaldianes no parlen de Silvestre, l'*Expositio super Apocalypsi* no esmenta Agustí, el context és totalment diferent;⁶² c) els dos fragments de les obres polèmiques són quasi idèntics: seria d'esperar que si l'*Expositio super Apocalypsi* fos d'Arnau de Vilanova hi coincidís de ple.

1.19. Ap XXI, 9b.10.11 { «...Veni, et ostendam tibi sponsam, uxorem Agni... et ostendit mihi civitatem sanctam Hierusalem descendentem de caelo a Deo habentem

61. El text: «Et apprehendit draconem [etc.] et misit eum in abyssum et clausit et signavit super illum ut non seducat amplius gentes donec consummentur mille anni».

62. La *Glossa ordinaria* no refereix la «ligatio» a Constantí, sinó a persones que, com Abraham per exemple, han dominat les forces del Maligne.

claritatem Dei; et lumen eius simile lapidi pretioso tamquam lapidi iaspidis sicut crystallum»}

De mysterio cymbalorum, 222-228 (Josep PERARNAU, *El text...*, 67): «Qui aliud ab hiis sentit vel est delirus vel membrum {pestiferum} Antichristi, satagens sponsam Agni {corrumpere}, de qua, ut legitur *Apocalypsis* XXI, dictum est Ioanni: "Veni, ostendam tibi sponsam, uxorem Agni". Non dixit "sponsas", sed "sponsam" et "uxorem". Et ut de militanti ecclesia loqui se ostenderet, statim subiungit: "Et ostendit mihi civitatem sanctam Hierusalem, descendentem de celo a Deo, habentem claritatem Dei"».

Expositio super Apocalypsi, 261/20: «hic describitur plenitudo militantis Ecclesiae».⁶³

Expositio super Apocalypsi, 266/168-172: «VENI, per considerationem vel attentam considerationem, ET OSTENDAM, id est clare notificabo, TIBI SPONSAM, id est Ecclesiam spiritualem quam desponsaverat agnus in assumptione humanae naturae, UXOREM AGNI, quia concipit ab eo et parit ei, coadiuvans eum in regimine domus».

Expositio super Apocalypsi, 267/194-224.⁶⁴

Observacions: en el text de l'*Expositio super Apocalypsi* no hi ha un fragment (Ap XXI, 10: «...civitatem sanctam Hierusalem, descendentem de celo...») que és en *De mysterio cymbalorum*.⁶⁵

63. El text comentat és Ap XXI, 1.

64. Text d'Ap XXI, 10.11: «Et ostendit michi civitatem habentem claritatem Dei et lumen eius simile lapidi pretioso tanquam lapidi iaspidis et sicut crystallum».

65. Altres citacions de l'*Apocalipsi* que trobem en les obres polèmiques: *Philosophia...* i *Confessió de Barcelona*: els set estats de l'Església. Per als textos de l'*Apocalipsi* vegeu l'edició de Josep Perarnau (índex de citacions bíbliques).

Altres referències a l'*Apocalipsi*: *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 197b-c: «Revelatio *Apocalypsis*... aperte prenuntiat quod persecutio Antichristi feruebit in sexto Ecclesie tempore»; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 163c (Joaquim CARRERAS, *La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos*, dins «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V/VI (1950-1951), 39): «Et Ioannes clamat cum eis in *Apoca(lipsi)*: "Tempus prope est"»; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 238d: «Item contradicit revelationi *Apocalypsis*, in qua per certas differentias temporum ecclesie prenuntiatur tempus persecutionis maximi Antichristi»; Vat. lat. 3824, f. 241d: persecució de l'Anticrist.

2. Conclusions

2.1. Conclusions relatives al text citat de l'Apocalipsi

1. Pel que fa a les citacions del text de l'*Apocalipsi* constatem que només en un sol cas⁶⁶ els textos citats en els obres arnaldianes polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi* coincideixen totalment. En els altres casos o bé hi ha diferències més o menys lleus, com són les de lèxic,⁶⁷ les d'ordre,⁶⁸ o les de formes verbals;⁶⁹ o bé hi ha divergències importants, com la manca de paraules⁷⁰ i d'expressions,⁷¹ o textos diferents.⁷²

2. En l'*Expositio super Apocalypsi* observem més delicadesa, cura i objectivitat que en les obres polèmiques, quan l'autor cita el text bíblic o el comenta. Les diferències en les reproduccions del text ens fan adonar que o bé l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* era molt més primmirat que Arnau de Vilanova en qüestions de gramàtica, o bé simplement posseïa un major coneixement de llatí.

2.2. Conclusions relatives a les interpretacions

1. De les interpretacions estudiades no n'he trobada ni una de sola que coincideixi totalment en les obres polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi*.⁷³

66. Ap I, 7.

67. Ap II, 4: «quia»/«quod»; Ap XIII, 1.11.12: «ascendentem»/«ascendebat».

68. Ap III, 3: «si ergo»/«ergo si»; Ap III, 10: «te servabo»/«servabo te»; Ap IX, 1-11: «locustae in terram»/«in terram locustae»; Ap VIII, 1-2: «factum est silentium»/«silentium factum est»; Ap X, 5.6-7: «tempus amplius non erit»/«tempus non erit amplius»; Ap XIII, 1.11.12: «primam bestiam adorari»/«adorare bestiam primam»; Ap XIII, 6: «qui in celo habitant»/«qui habitant in celo».

69. Ap IX, 1-11: «vidit»/«videt» i «exierunt»/«exiverunt»; Ap XIII, 1.11.12: «ascendentem»/«ascendebat».

70. Ap II, 7: en l'*Expositio super Apocalypsi* no trobem la paraula «audiendi»; Ap III, 10: en les obres polèmiques no hi ha l'«autem»; Ap IX, 1-11: en el text de les obres polèmiques manca la paraula «aer».

71. Ap VII, 1-2: en l'*Expositio super Apocalypsi* manca el fragment «cum angelus aperuisset septimum sigillum»; Ap X, 5.6-7: en els textos polèmics falta «levavit manum ad caelum» i en l'*Expositio super Apocalypsi*, «{cum} ceperit tuba canere»; Ap XXI, 9.10.11: en l'*Expositio super Apocalypsi* falta un fragment que és en el *De mysterio cymbalorum*: «civitatem sanctam Hierusalem, descendentem de celo».

72. Vegeu Ap IX, 1-11 i Ap XX, 2.

73. La interpretació d'Ap XIII, 2 és força semblant. En realitat, però, no es tracta d'una

Algunes concorden en el sentit general, però, hi ha més o menys variants; d'altres són absolutament distintes.

2. Ja a nivell de lèxic les convergències són mínimes. Fins i tot qualche vegada per a designar la mateixa realitat observem paraules diverses: Ap IX, 1-3: «sublimitate veritatis divinae»/«sublimitate studii caelestis», «opacum sive caliginosum conceptum atque rudissimum»/«studium terrenae sollicitudinis», «tenebrosas et inutiles philosophiae subtilitates»/«curiositas sciendi»; Ap XIII, 6: «apostolos et martyres et ceteros sanctos, qui migraverunt in fide Iesu Nazareni»/«apostolos et alios Christi sequaces iam beatificados». Normalment, les coincidències són escasses: Ap X, 6: «generatio», «corruptio» (a l'*Expositio super Apocalypsi* trobem una expressió que no és a *De tempore adventus Antichristi...*: «motus caeli»); Ap XVI, 13: «detractationis», «scurrilitatis», «loquacitate» (tot i que és acompanyada per un adjectiu diferent: «vitiosa»/«tediosa»). Entre les coincidències, la més significativa és l'ús de la mateixa distinció («pauca»/«parva») en el comentari a Ap II, 4.⁷⁴

3. Les divergències en la interpretació (com hom pot constatar en les «observacions» de cada text de l'*Apocalypsi*) són nombroses. D'aquestes, n'hi ha de més significatives que d'altres. Ara m'agradaria centrar-me en aquelles que marquen diferències.

a) Sobta que Arnau de Vilanova repeteixi gairebé amb les mateixes paraules la mateixa interpretació d'Ap XX, 2, en dues obres, el *De tempore adventus Antichristi...* i el *De mysterio cymbalorum*, i en canvi que en l'*Expositio super Apocalypsi* no només no surti aquell comentari, sinó que n'hi ha un de totalment discordant. Certament, en la glossa a aquest pas, en les obres polèmiques, hi ha implicat sant Agustí, qui va tenir un protagonisme més gran, encara, en les obres d'Arnau de Vilanova posteriors a les esmentades. Semblaria estrany que després d'una polèmica tan forta sobre el bisbe d'Hipona, fins i tot estrident, de més de cinc anys, en l'obra consecutiva, com seria l'*Expositio super Apocalypsi*, no es fes ressò ni tan sols del nom d'Agustí.⁷⁵

interpretació pròpiament dita, sinó d'una repetició del text bíblic.

74. Ja hem vist, però, que Peire JOAN també les esmenta en el seu comentari a l'*Apocalypsi*, en el mateix verset.

75. Quelcom de semblant passa a Ap X, 7: Arnau de Vilanova al *De mysterio cymbalorum...* i a la *Introductio in librum Ioachim «De semine Scripturarum»* (aquesta obra fou escrita abans que s'iniciés la polèmica escatològica amb els teòlegs professionals) repeteix el text bíblic amb les mateixes paraules. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* introdueix alguns canvis.

b) En l'*Expositio super Apocalypsi* observem una major tendència a relacionar textos de l'*Apocalypsi* amb la jerarquia de l'Església que no pas en les obres polèmiques. Així, per exemple, comentant («multitudo»), Ap II, 4, Arnau de Vilanova en les obres polèmiques esmenta la «collegiatam pluritatem ad karitatis speculum vel exemplar», en canvi l'*Expositio super Apocalypsi* al·ludeix el «prelatus Ephesi»; semblantment, en el comentari d'Ap II, 7, l'*Expositio super Apocalypsi* torna a referir-se a «prelato ecclesie».⁷⁶

c) És realment dura la contraposició que trobem en l'*Expositio super Apocalypsi* (Ap IX, 1-3) entre «status regularium» i «clerus saecularis»: l'autor identifica els «regulars» amb el «sol» i els «seculares» —amb connotacions clarament pejoratives— amb l'«aer». Sorprenentment, en les obres polèmiques el «sol» s'identifica amb la veritat de Crist i manca tant el text bíblic referit a l'«aer» com el seu comentari. En aquesta mateixa línia constatem que en l'*Expositio super Apocalypsi* falta la referència negativa a «alicuius status».⁷⁷

d) L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* identifica de manera molt significativa el «tabernaculum Dei» de l'Ap XIII, 6 amb l'«Ecclesiam spiritualem»; en canvi l'autor de les obres polèmiques⁷⁸ ho fa amb la Verge.

e) Notem en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova una gran implicació personal en comentar l'*Apocalypsi*: així, per exemple, aplica Ap IX, 1-3 als seus adversaris, els «thomatistas» (l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* a Arri); el terme «locustae» a Martín d'Ateca (l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* a «litterati vastantes fruges vitae spiritualis et oblique volantes in altitudine religionis evangelicae»). En aquesta mateixa línia mentre que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, quan comenta Ap XIII, 1, es refereix abstractament a l'«Antichristo»; l'autor de les obres polèmiques, d'una manera molt més concreta, ho fa a la «caterva reproborum ascendens in sublimitatem potentie secularis de populo infideli, cuius caput est Antichristus». Un altre exemple,

76. *Expositio super Apocalypsi*, 40/105. En aquest mateix sentit mentre Arnau de Vilanova (Ap VIII, 1-2) es refereix a l'«Església», l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* ho fa als que viuen «in cultu caelestis sive spiritualis vitae». Vegeu Josep PERARNAU, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals d'obres atribuïdes a Arnau de Vilanova*, text corresponent a la nota 142.

77. Aquests fets fan pensar que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* podria ésser un «regular» que valorava força negativament el clergat secular.

78. No recordo cap lloc on faci servir aquesta expressió; certament, no la fa servir en el *De mysterio cymbalorum*, tal com podem veure en l'índex de mots. A més, en les obres polèmiques no és present la teologia que aquesta expressió solia comportar.

la referència als «predicadors actuals» (Ap I, 7), absent en l'*Expositio super Apocalypsi*, va en la mateixa línia.

f) En relació als grans temes de la polèmica escatològica sostinguda per mestre Arnau de Vilanova contra els teòlegs professionals m'agradaria destacar unes dades que per elles mateixes no serien massa rellevants, però que vistes en relació al tema que ens ocupa ho poden ésser. Primera: Arnau de Vilanova coneixia molt bé la profecia de Daniel (Daniel XII, 11). Ho posa en evidència el fet que la va fer servir de base de les seves propostes profètico-apocalíptiques. Sempre que podia, interpretava els fets «resents» o que «haviem de passar» en relació a aquesta profecia. En canvi, en l'*Expositio super Apocalypsi* el text de Daniel ocupa un lloc secundari i rarament és fet servir. Sorpren, doncs, que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* només recorri als quaranta-cinc dies (per anys) deduïts de Daniel XII, 11-12, per justificar el «medio centenario vel circiter» d'Ap VIII, 1-2, quan Arnau de Vilanova ho havia fet d'una manera tan diferent. Segona: Arnau de Vilanova havia afirmat en les obres polèmiques que Déu mai no abandonaria els fidels en la darrera gran tribulació, per això també defensava que Déu donaria a conèixer prèviament aquestes grans tribulacions (per tal que tothom pogués preparar-se). És lògic, doncs, que Arnau de Vilanova remarqui la «custodia» en el comentari d'Ap III, 10; en canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no en diu res. Ben segur que si el seu autor fos Arnau de Vilanova hauria aprofitat l'ocasió per a fonamentar una de les seves dues o tres tesis més atacades pels seus adversaris i amb més pes específic en el conjunt de la polèmica. Tercera: l'*Expositio super Apocalypsi* manifesta una teologia de la història molt estructurada, per això, en el comentari d'Ap III, 3, esmenta dues persecucions; Arnau de Vilanova en canvi parla de la «màxima persecució».

2.3. Valoració final

Les escasses coincidències i les moltes variants textuais dels textos citats de l'*Apocalipsi* plantegen dubtes sobre la paternitat de l'*Expositio super Apocalypsi*. Els petits canvis d'ordre, de lèxic o gramaticals fan suposar un coneixement més tècnic del llatí en l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*. En la forma de fer els comentaris també constatem una divergència: Arnau de Vilanova no sol inserir glosses en els textos bíblics; en canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* intercala comentaris constantment.

Les interpretacions discrepen i posen en evidència estils i tendències diversos: d'una banda, Arnau de Vilanova sembla molt preocupat per proble-

màtiques concretes, amb les quals s'involucra; de l'altra, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és més objectiu, discret i distant.

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* sembla ésser un «regular» que ataca durament el clergat secular. Arnau de Vilanova, ben contràriament, es manté allunyat de la polèmica entre clergues, «status regularium» i «clerus saecularis».⁷⁹

III. LES AUTORITATS I LES FONTS CITADES

Sovint les autoritats i les fonts citades per un autor ens donen una idea força aproximada de les seves referències i del seu context cultural. En el nostre cas, l'anàlisi d'aquestes fonts i autoritats pot ésser un bon mètode per a copsar semblances i/o diferències entre les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova i l'*Expositio super Apocalypsi*.

1. La forma de citar

Abans de començar a tractar pròpiament d'aquestes fonts exposo els trets més específics que he trobat en la forma de citar.

1.1. Obres arnaldianes polèmiques

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova observem un estil molt particular i personal que podem explicitar en aquests tres elements següents: a) instrumentalització de les citacions: Arnau de Vilanova no és gens respectuós amb els textos que cita; ben segur que en gairebé tots els casos, si l'autor citat pogués queixar-se ho faria. Tant si ho diuen com si no, els fa dir allò que a ell li interessa, en benefici propi; b) funció argumentativa: la finalitat dels textos i autors citats sol ésser la de donar suport a les pròpies tesis. Les citacions no són il·lustratives, sinó molt bel·ligerants. Per això, sovint, aquestes cita-

79. Respecte de les interpretacions de l'*Apocalipsi* —i de les mateixes reproduccions de textos— estudiades en l'apartat que ara acabem, podem constatar que no existeix cap afinitat mínimament rellevant entre les obres polèmiques arnaldianes i l'*Expositio super Apocalypsi* d'una banda i la *Glossa ordinaria* de l'altra. Aquesta obra no participa d'alguns pressupòsits culturals comuns a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova i a l'*Expositio super Apocalypsi*. Molt més propera sembla en canvi, almenys pel que fa a algunes interpretacions, la *Postilla in Apocalypsim* de Pèire JOAN.

cions, en el decurs de la polèmica, esdevenen qüestionades i discutides; c) reproduccions de textos: Arnau de Vilanova en les obres polèmiques sol reproduir textos dels autors citats. No només fa referències breus sinó que aporta textos més o menys extensos.

1.2. *Expositio super Apocalypsi*

En l'*Expositio super Apocalypsi* en canvi trobem un altre estil de citar: a) no instrumentalització, sinó «descriptibilitat»: l'autor es mostra molt més respectuós amb la font que cita, no és tendenciós. Podríem dir que ofereix amb força objectivitat el sentit del text que cita; b) no funció argumentativa, sinó il·lustrativa: potser perquè aquesta obra no és polèmica, i l'objectiu principal no és defensar les pròpies idees o atacar les de l'adversari, la finalitat de les citacions en l'*Expositio super Apocalypsi* no consisteix a fonamentar i justificar les pròpies idees sinó més aviat embellir-les, il·lustrar-les; c) no reproduccions, sinó simples referències: rarament trobem en l'*Expositio super Apocalypsi* citacions directes, són majoritàries les referències d'estil indirecte.

2. *Anàlisi comparativa de les fonts i autoritats emprades*

En aquest apartat estudiarem les fonts i autoritats emprades en les obres arnaldianes polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi* per tal de poder-les comparar. Abans, però, d'iniciar aquesta comparació dedicaré una primera secció a donar d'una forma molt general, i en xifres, indicacions sobre totes les fonts emprades a fi de poder situar en el context idoni les fonts comunes, i veure el lloc i la consideració que els atorguen el o els autor/s de les obres polèmiques i de l'*Expositio super Apocalypsi*.

2.1. *Un càlcul general previ*

2.1.1. *Obres arnaldianes polèmiques*

1. Les fonts bíbliques, especialment del Nou Testament, són, certament, les més abundants: representen el 82% del total. Sobresurten, per la seva repetició: Daniel XII, 11; Actes I, 7; Mateu XXIV, 15; 2Tès II, 3-12.

2. Els autors antics, per bé que també són citats, tenen un lloc més discret: 0,6% (Plató -0,08%-, Aristòtil -0,24%-, Cató -0,08%-, Ptolemeu -0,08%-, Donat -0,08%- i Priscia -0,08%-).

3. Els autors de l'època patristica (sant Jeroni -1,13%-, Vicent de Lerins -0,16%-, Orosi -0,16%-, Hilari -0,08%-, Agustí d'Hipona -5,28%-, Gregori el Gran -0,40%-, Isidor de Sevilla -0,08%-) representen el 7,3%.

4. Un xic menor és el percentatge dels autors de les èpoques pre-escolàstica i escolàstica: *Glossa Ordinaria* -4,63%-, Beda el Venerable -0,24%-, Gilbert -0,08%-, Bernat de Claravall -0,16%-, Pere Llombard -0,08%-, Ricard [de sant Víctor] -0,08%-, Pere Comestor -0,56%-, sant Francesc -0,08%- i sant Domènec -0,08%-, Ferricus d'Auria -0,08%- i Joan Quidort -0,08%: 6,3%.

5. Les fonts i revelacions especials (sibila d'Eritrea -0,97%-, Oracle de Ciril -0,89%-, [pseudo]-Metodi -0,48%-, [pseudo]-Hildegarda de Bingen -0,24%-, [pseudo]-Horòscop -0,08%-, [pseudo]-Joaquim de Fiore -0,24%- [pseudo]-Eusebi -0,08%-, Columbí -0,08%-, Cebrià -0,08%-, Albanea/Abulnea -0,08%-, *Vae mundo* -0,08%-) representen el 3,4%.

6. Així, doncs, les fonts més adduïdes són la Bíblia, sant Agustí, la *Glossa Ordinaria* i sant Jeroni.

2.2. *Expositio super Apocalypsi*

Les citacions bíbliques representen el 89,1%; sant Agustí, l'1%; Ricard de sant Víctor, el 0,5%; les fonts i revelacions especials, el 9,1% (Hildegarda de Bingen, el 4,6%; Joaquim de Fiore, l'1%; Ciril, el 2,5%; i Horòscop, l'1%).

2.3. *Comentaris*

En l'*Expositio super Apocalypsi* —llevat de les escasses mencions de sant Agustí i de Ricard de sant Víctor— el seu autor només emprà gairebé dos tipus de fonts: les bíbliques i les «revelacions privades» o «fonts especials»; en canvi, en les obres arnaldianes polèmiques després de la Bíblia vénen les obres d'autors patristics i pre-escolàstics.

Els textos bíblics adduïts més sovint i amb més convicció per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques no són citats –i en la majoria de vegades ni tan sols al·ludits indirectament– en l'*Expositio super Apocalypsi*: Daniel XII, 1; Actes I, 7; 2Tes II, 3-12; Mt XXIV, 15; Ez 4, 6b.

Autors que gaudeixen d'un interès ben palès en les obres arnaldianes polèmiques com són sant Agustí, sant Jeroni o la *Glossa ordinaria* o no són citats en l'*Expositio super Apocalypsi* (Jeroni o la *Glossa ordinaria*) o ho són de passada (sant Agustí).

En l'*Expositio super Apocalypsi* les fonts i revelacions especials frueixen de més protagonisme que en les obres arnaldianes polèmiques (9,1% per un 3,4%).

En les obres arnaldianes polèmiques observem molta més riquesa de citacions que no pas en l'*Expositio super Apocalypsi*.⁸⁰

3. Anàlisi de les fonts comunes

3.1. Hildegarda de Bingen

3.1.1. Obres arnaldianes polèmiques

Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, no es refereix pròpiament a santa Hildegarda de Bingen (1098-1179), sinó a una obra que hom li atribuï, sorgida en l'ambient parisenc del segle XIII de cercles propers a Guillaume de Saint-Amour.

En les obres polèmiques aquesta obra és emprada per descriure els falsos apòstols: no és feta servir, «sensu stricto», com una profecia sobre els darrers temps, apocalíptica.

A Arnau de Vilanova els escrits de [pseudo]-Hildegarda de Bingen li van molt bé per a atacar els dominics: cap al final de la polèmica, quan els dominics

80. Si comparem les citacions bíbliques de l'*Expositio super Apocalypsi* amb les de les obres catalanes (Jaume MENSA I VALLS, *Les citacions bíbliques en català en les obres d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», XV [1989 = *In medio Ecclesiae*. «Miscel·lània en homenatge al prof. Dr. Isidre Gomà i Civit»], 517-526) obtenim algunes conclusions:

a) En l'*Expositio super Apocalypsi* l'Evangeli més citat és el de Mateu; en les obres catalanes, el de Joan.

b) En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem, proporcionalment, moltes més citacions de l'Antic Testament que no pas en les obres en català d'Arnau de Vilanova.

c) *Actes* és citat en moltes més ocasions en l'*Expositio super Apocalypsi* que no pas en les obres catalanes. [Per això és molt més significativa l'absència d'Act I, 7].

d) En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem més varietat de textos bíblics.

van esdevenint, cada cop més, els seus enemics més acèrrims, aquesta profecia passa a ésser un recurs cabdal.⁸¹

Arnau de Vilanova en la *Confessió de Barcelona* reproduïx el text llatí amb una traducció catalana, molt lliure, feta per ell mateix. En total, són quatre citacions.⁸²

3.1.2. *Expositio super Apocalypsi*

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* cita nou vegades Hildegarda⁸³. Gairebé en tots els casos és referida a qüestions concretes, a posar exemples, a

81. Surt per primer cop en l'*Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a: «Item revelationibus beate Hildegardis, quas omnes papa Eugenius canonizavit. In quibus et de origine eius et de tempore sue persecutionis aperte prenuntiatur per annos Christi»; *Confessió de Barcelona*, 112/15-113/5: «L'altra scriptura és la revelació de huna santa monja en Alamanya, la qual en totes ses revelacions (las quals scrish de sa mà per manament e per administració del Sant Spirit) canoniquà lo papa sent Eugeni; e les quals revelacions són molt solemnes en la Sglésia de Roma e en tots los antichs monestirs de sent Benet, en Alamanya, e han nom les *Revelacions de santa Aldegardis*»; 120/9-13: «en les revelacions de sent Ciril e de santa Aldegardis volch specialment, en menut, comptar e denunciar les perversitats e les maleses que regnarien en los falses religioses e doctors d'aquest temps»; i els textos —esmentats en la nota següent—, llatí i català, de la profecia.

82. Les quatre citacions representen el 0,32%: *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a-b; *Confessió de Barcelona*, 120/5-13; i el text citat per Arnau, primer en llatí, i després traduït molt lliurement al català: 123/16-130/6 (text llatí: 124/1-127/4; català: 127/5-130/6).

83. *Expositio super Apocalypsi*, 74/181-187: «TANQUAM MARE VITREUM, scilicet multitudinem electorum nullo numero determinatam, sicut extremae partes (iam etiam in revelationibus Hildegardis ipse Deus exposuit quod hic dicit): inquit enim quod Ecclesia Deo militans seu multitudo electorum est mare, quoniam fluctibus persecutionum agitur et amaritudine poenitentiae conficitur; est etiam vitreum, puritate fidei, et SIMILE CRYSTALLO, pudicitiae vel continentiae solida claritate»; 95/26-96/28: «Secundum ostensum fuit EQUUS ALBUS, per quem designatur, ut exponit Dominus in revelationibus Hildegardis, tempus eminenter vel notabiliter consignatum innocentia electorum et veritate divina ac puritate vitae...»; 105/316-319: «Quinto enim tempore suscitavit Deus in Ecclesia Ioachim abbatem et Cyrillum presbyterum et Hildegardim sanctimoniam et Horoscopum et plures alios servos suos, qui per spiritum prophetiae dant electis certitudinem de toto cursu finalium Ecclesiae temporum...»; 175/198-202: «HABERE CHARACTEREM (quantum ad concurrentes erit sicut Spiritus Sanctus exponit per Hildegardim scriptura specialissimi nominis Antichristi ab eodem conflicti, sed quantum ad antecessores character est impressio perversitatis alicuius, maxime vero praesumptionis aut superbiae)»; 250/239-244: «... AD CENAM DEI, id est ad vespertinam sive finalem refectionem in spirituali Ecclesia (quod ideo dicit, ut innuat quod illo tempore maxime necessarium erit ut vita carnalis impugnetur: nam, ut in revelationibus Hildegardis exprimitur, Antichristus eam sollemniter praedicabit et rationibus comprobabit, publice dogmatizans quod nulla carnalis fornicatio sit peccatum)»; 257/147-152: «In proposito vero damnaverant eorum opinionem iamdiu ante beatus Augustinus, quando dixit decimo octavo *De Civitate Dei* quod ultima persecutio Ecclesiae militantis compleretur ab Antichristo; sed in revelationibus

interpretar el sentit d'alguna paraula. El context de les citacions sol estar relacionat amb temes de caràcter apocalíptic.

3.1.3. *Comentaris i conclusions*

Arnau, en les obres polèmiques, sempre la considera «sancta» o «beata»; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, en canvi, mai: o bé no diu res, o bé, en una ocasió, s'hi refereix com a «sanctimoniale», és a dir «religiosa».

Tant en les obres arnaldianes polèmiques com en l'*Expositio super Apocalypsi*, l'autor assegura que Déu o Jesucrist o l'Esperit Sant parlen per mitjà d'aquestes profecies.

Les referències històriques que ofereixen les obres arnaldianes polèmiques i l'*Expositio super Apocalypsi* sobre Hildegarda, per bé que no són contradictòries, són diverses. Obres arnaldianes polèmiques: canonitzada per Eugeni (segle XII); *Expositio super Apocalypsi*: visqué en el cinquè temps (de Carlemany a finals del segle XII).

El contingut no coincideix gens: no he pogut trobar en l'*Expositio super Apocalypsi* una sola al·lusió de l'extens text reproduït en la *Confessió de Barcelona*.⁸⁴

Em pregunto, doncs, si l'autor de les obres polèmiques i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, sota el mateix nom d'Hildegarda, no feien servir fonts distintes.

Hildegardis apertius hoc Deus ipse testatur, cum dicat quod post interitum Antichristi nullam temporalem persecutionem patietur Ecclesia»; 258/178-180: «ET ASCENDERUNT: praeteritum pro futuro ponit in certitudinem prophetiae, ut exponit Dominus in revelationibus Hildegardis, id est per superbiam irruerunt SUPER LATITUDINEM TERRAE...»; 274/449-453: «Deus enim, ut ipse testatur in revelationibus Hildegardis super laudibus apostolorum, elegit duodenarium apostolorum et prophetarum, ad manifestandum per multitudinem morum in eis, quam sit admirabilis ipse multiplicitate virtutum»; 277/545-549: «Quod dictum ipsemet in revelationibus Hildegardis exponit, cum dicit quod per margaritam designatur bona voluntas: sicut enim margarita mundificando cor materiale confortat ipsum, et purificat spiritus corporales, sic et bona voluntas purificat spiritum et confortat mentem».

84. En la *Confessió de Barcelona* trobem el text llatí (124-127) i la traducció al català (127-130), molt lliure. El text d'Arnau de Vilanova, comparat amb el que ofereix Ioannes Albertus FABRICIUS, *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis*, III, Florència 1858, 243-244, és segons l'editor «ple d'errades». El text d'Hildegarda citat en l'*Expositio super Apocalypsi* no sembla ésser el mateix que empra l'autor català. Tampoc no he sabut trobar entre les obres autèntiques d'Hildegarda (J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 197; darrerament en el «Corpus Christianorum», 43) cap text que em fes entenedors els comentaris de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*.

3.2. Joaquim de Fiore

3.2.1. Obres arnaldianes polèmiques

Una vegada, en l'*Antidotum...*,⁸⁵ Arnau de Vilanova fa esment de les revelacions de Joaquim i de l'Horòscop, les quals —assevera— «solempnes sunt in ecclesia Dei». En una altra ocasió,⁸⁶ esmenta el *De semine Scripturarum* —que Arnau de Vilanova creia obra de Joaquim de Fiore—, com un exemple d'interpretació de la profecia de Daniel en el mateix sentit que la seva. En la *Carpinatio...*,⁸⁷ el famós metge català torna a mencionar el suposat autor del *De semine Scripturarum*.⁸⁸

3.2.2. *Expositio super Apocalypsi*

En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem dues citacions de l'«abat Joaquim»: en la primera l'autor destaca el seu esperit de profecia en els darrers temps,⁸⁹ en el segon cas esmenta les seves «revelacions».⁹⁰

85. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a-b: «Item revelationi Horoscopi et revelationi Ioachim, que sollempnes sunt in ecclesia Dei, per quas aperta datur notitia de tempore illius. Et multis aliis particularibus, que non sunt ita famose ut ille».

86. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, ff. 245d-246a: «Nam Beda, *Libro Numerorum*, et Ioachim, *Libro de semine Scripturarum*, qui etiam supra primum numerum *Danielis* fundat totam revelationem sibi factam, et Gilbertus, *Supra expositionem Cirylli*, hanc meam expositionem tetigerunt expresse, nusquam improbantes».

87. *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 201b-c: «...in libro *De semine Scripturarum*, ubi actor libri confitetur se per revelationem scripsisse».

88. Josep PERARNAU, *El text...*, 55, estableix la diferència general entre Joaquim de Fiore i Arnau de Vilanova: «La diferència rauia d'una banda, en la teoria de les tres edats, que Arnau no segueix, i de l'altra en la negativa de Joaquim a aventurar una data precisa per als esdeveniments finals».

89. *Expositio super Apocalypsi*, 105/316-319.

90. *Ibid.*, 214/299-307: «Ait igitur quod in reformatione Ecclesiae praedicti impugnatores congregabuntur ab ipsa reformatione, per quod eorum depressio exprimitur, et contra adversarios evangelicae veritatis, per quod designatur ipsorum emendatio. Notificavit autem hic adversarios evangelicae veritatis per nomen hebraicum, ut innueret conformitatem ipsorum ad Iudaeos, scilicet quod erunt perfidi et obstinati sicut Iudaei; qui vero emendabuntur et istis opponent, fuerunt antea seducti per ipsos, quando impugnabant veritatem. Haec autem elucidantur in revelationibus Horoscopi et Ioachim».

3.2.3. Conclusions

Tant Arnau de Vilanova com l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* citen Joaquim de Fiore i Horòscop conjuntament.

Arnau de Vilanova insisteix a justificar l'autoritat de Joaquim: és solemne, afirma; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, contràriament, mai no justifica el valor de la font.

Dues citacions d'Arnau de Vilanova es refereixen a Joaquim de Fiore com a (suposat) autor del *De Semine Scripturarum*; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai no cita cap obra de l'abat benedictí.

3.3. Sant Agustí

3.3.1. Obres arnaldianes polèmiques

Com a conseqüència del despietat enfrontament entre els teòlegs professionals i Arnau de Vilanova, hom llegeix en les obres polèmiques del metge català seixanta-cinc citacions i referències del més prestigiós pare de l'Església (la qual cosa representa un 5,28% del total de les citacions).⁹¹ Després de la Bíblia és, indiscutiblement, l'autor més citat i, pel seu ascendent, tant Arnau de Vilanova com els teòlegs professionals volen demostrar que el Pare africà està de la seva part.⁹²

91. *De tempore adventus Antichristi...*, 313-315, 774-775, 1084-1098, 1199-1205, 1234-1239, 1499-1504, 1523-1524 (Josep PERARNAU, *El text...*, 141, 152, 159, 162, 162-163, 169); *De mysterio cymbalorum*, 130-134, 331-339, 340-352, 353-366, 367-375, 376-392, 393-407, 408-413, 494-513, 514-533, 652-671, 778-782 (*Ibid.*, 60-61, 73, 73-74, 74, 75, 76, 81, 82, 88-89, 94); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 141 b-c, f. 141 c-d, f. 142a, f. 141d, f. 142c-d, f. 142d-143a, f. 156a, f. 160a; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 163d, f. 164b, f. 164c (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 40, 41, 41); *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b, f. 168b (*Ibid.*, 46, 48); *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 187b, f. 188b, f. 188a, f. 189b-c, f. 190b-c, 551-556, 672-676, 646-651, 748-781, 880-890 (Cosimo REHO, *La polèmica...*, 121, 125-126, 125, 128, 132); *Prima denuntiatio facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 180b-c; *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 194b-c, f. 195b-d, f. 196c-d, 197d-198d, f. 198d-200c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 238d, f. 239c-d, f. 239d, f. 240de c-d, f. 241d-242a, f. 242c-d, f. 244c, f. 246a-b, f. 247c, f. 249a-b, f. 250b-c, f. 250c, f. 251c, f. 251c, f. 252c; *Praesentatio facta Burdegaliae...*, Vat. lat. 3824, f. 248b-c; *Confessió de Barcelona*, 113/6-9.

92. Una breu síntesi de la interpretació arnaldiana de l'escatologia d'Agustí l'ofereix el mateix Josep PERARNAU, *El text...*, 73: «Em sembla que, malgrat l'esforç d'Arnau per portar l'autoritat d'Agustí d'Hipona al seu molí, la posició del Pare africà era que, atesa la capacitat intel·lectual, de la qual pot disposar la humanitat, cap ciència ni cap text de la Bíblia no permet de fer números concloents sobre alguna de les darreries del món o de la humanitat. Arnau, per contra, creu que Dan XII, 11 i Mt XXIV, 15 llegeix amb el pressupòsit de la literalitat absoluta

Ultra les citacions que es refereixen primordialment a la temàtica escatològica,⁹³ Arnau de Vilanova també addueix el testimoni d'Agustí en d'altres ocasions: per exemple, quan els seus detractors rebutgen la profecia de la sibil·la d'Eritrea, afirma que el pare de l'Església aprovà en tot el seu oracle;⁹⁴ o quan assegura que la seva manera d'entendre la teologia concorda amb la regla d'exposició catòlica de sant Agustí,⁹⁵ i, finalment, per donar suport a algunes idees sobre els falsos apòstols.

Els textos de sant Agustí més citats per Arnau de Vilanova són les epístoles 187 i 199 (*Ad Hesichium*) i alguns capítols del *De Civitate Dei* i del *De Trinitate*, I.

En analitzar les citacions arnaldianes de l'obra de sant Agustí, hom s'adona, immediatament, de la inversemblant destresa de mestre Arnau per interpretar en bé propi alguns textos més o menys obscurs, en aquest cas de sant Agustí, i, també, del notable coneixement que posseïa de l'obra del bisbe africà. En la

de la divina veritat bíblica i sota una il·luminació personal de la gràcia de Déu proporcionen tal base».

En consonància amb les afirmacions de Josep Perarnau voldria fer algunes observacions: a) sant Agustí no féu cap càlcul coincident amb el d'Arnau de Vilanova; b) Agustí no afirma que cal conèixer prèviament els temps finals per tal de viure més cristianament; c) segons el bisbe d'Hipona, sant Pau (2 Tes II) no dona a conèixer quan s'esdevindran els darrers temps; d) Agustí no avala les profecies de la sibil·la d'Eritrea sobre l'Anticrist. Arnau de Vilanova, doncs, instrumentalitza sant Agustí, li fa dir el que vol, se'n serveix.

93. *De tempore adventus Antichristi...*, 1501-1504 (Josep PERARNAU, *El text...*, 169); *De mysterio cymbalorum*, 363-375 (*Ibid.*, 74); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 141b-c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240c-d, f. 242d, f. 249a-c; —Actes I, 7— *De tempore adventus Antichristi...* 1017-1058 (*Ibid.*, 157-158); *De mysterio cymbalorum*, 307-326 (*Ibid.*, 71-72); *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 199a-b; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240a-b; —coneixement previ de la vinguda de l'Anticrist— *De tempore adventus Antichristi...*, 1059-1069 (*Ibid.*, 158-159); *De mysterio cymbalorum*, 393-407 (*Ibid.*, 75-76); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, ff. 141d-143a; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 163c (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 40); —raó natural i darrers temps— *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 194b; *De mysterio cymbalorum*, 353-366 (Josep PERARNAU, *El text...*, 74); *De tempore adventus Antichristi...*, 1084-1098 (*Ibid.*, 159); *De mysterio cymbalorum*, 376-392 (*Ibid.*, 75); *De tempore adventus Antichristi...* 1002-1098 (*Ibid.*, 157-159); *Carpinatio...*, 198b-d; —coneixement per revelació— *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 242a; *De tempore adventus Antichristi...*, 1070-1083, 1501-1504 (*Ibid.*, 159, 169); *De mysterio cymbalorum*, 327-339, 408-413, 534-537 (*Ibid.*, 72-73, 76, 77); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 249a-c, f. 252c; revelació del dia i de l'hora: *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 189c-d, 782-828 (Cosimo REHO, *La polémica...*, 129-130).

94. El text citat és *De Civitate Dei*, XVIII, xxiii: *De tempore adventus Antichristi...*, 746-775, 1173-1185, 1523-1524 (Josep PERARNAU, *El text...*, 151-152, 161, 169); *De mysterio cymbalorum*, 778-782 (*Ibid.*, 94); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 142a; *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 46); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 251c.

95. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 247b-c. Probablement la referència d'Arnau de Vilanova sigui: AUGUSTINUS, *De Trinitate*, IV, vi, 10: «Contra rationem nemo sobrius, contra Scripturas nemo christianus, contra Ecclesiam nemo pacificus senserit», o bé *De Trinitate*, I, xi.

polèmica sobre sant Agustí s'evidencià, i el mateix Arnau de Vilanova no s'hi pensa a reconèixer-ho, el sentit instrumental que atorga a la doctrina. Arnau de Vilanova aprofita tota l'lenya, sigui quina sigui, legítima o no, per encendre i aliar el seu foc i justificar les seves opinions. Les citacions arnaldianes del bisbe d'Hipona són palesament tendencioses, contra la intenció del gran pare de l'Església.

3.3.2. *Expositio super Apocalypsi*

En canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* només refereix, molt vagament, en dues ocasions, l'autoritat del bisbe d'Hipona. La primera,⁹⁶ en una reflexió sobre la «*simulata iustitia vel aequitas*»; la segona, quan cita *De civitate Dei*, per donar suport a la tesi segons la qual la darrera persecució —la de l'Anticrist— s'acomplirà en el sisè temps de la història de l'Església. Juntament a sant Agustí esmenta Hildegarda de Bingen.⁹⁷

3.3.3. *Conclusions*

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova les citacions de sant Agustí ocupen un lloc destacat: tret de la Bíblia, el bisbe d'Hipona representa la font més emprada, amb seixanta-cinc citacions i referències. A més, els textos del bisbe africà aportats solen estar relacionats amb els grans temes d'aquestes obres polèmiques. En canvi, en l'*Expositio super Apocalypsi* ocupa un lloc més secundari: només és citat dues voltes i en temes marginals.

No observem en les dues citacions de l'*Expositio super Apocalypsi* cap de les grans funcions que havia desenvolupat en les obres polèmiques de mestre Arnau. És més, Arnau de Vilanova mai no havia utilitzat en les obres polèmiques les citacions de sant Agustí en el mateix sentit que ho són en l'*Expositio super Apocalypsi*.

96. *Expositio super Apocalypsi*, 232/38-45: «ET CUSTODIA OMNIS VOLUCRIS IMMUNDAE: tales quidem in Iob designantur per strutionem, quia per habitum et caerimonias exteriores simulant se volare in altum, et tamen corde non elewantur a terra; unde, quia simulata iustitia vel aequitas, ut ait Augustinus, est duplex iniquitas, ideo tales prae ceteris impiis sunt odibiles Deo, propter quod additur hic ODIBILIS: sunt enim immundi affectione et conversatione, et odibiles Deo simulatione».

97. *Ibid.*, 257/147-152: «In proposito vero damnaverant eorum opinionem iamdiu ante beatus Augustinus, quando dixit decimo octavo *De civitate Dei* quod ultima persecutio Ecclesiae militantis compleretur ab Antichristo; sed in revelationibus Hildegardis apertius hoc Deus ipse testatur, cum dicat quod post interitum Antichristi nullam temporalem persecutionem patietur Ecclesia».

Curiosament en la darrera citació de l'*Expositio super Apocalypsi*, l'autor relaciona el text al·ludit de sant Agustí amb Hildegarda de Bingen. Sabedors que una de les funcions importants per a les quals Arnau de Vilanova utilitzava els textos de sant Agustí consistia a donar testimoni positiu de les profecies de la sibila d'Eritrea, ens sorprendria molt que si l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* fos el mateix Arnau de Vilanova, en comptes de la sibila hagués citat, en un context molt semblant, Hildegarda de Bingen.

Ateses les remarcables diferències quantitatives, qualitatives i significatives, és francament impensable que Arnau de Vilanova un sol any després de la polèmica amb els dominics hagués citat sant Agustí tal i com ho ha fet l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*.

3.4. L'oracle de Ciril

3.4.1. Obres arnaldianes polèmiques

Arnau de Vilanova parla de Ciril anomenat-lo «beatum Cyrillum»,⁹⁸ o «sent Ciril»,⁹⁹ «beato Cyrillo heremite atque presbytero»¹⁰⁰ i aclareix, «no pas lo màrtir mas lo hermità».¹⁰¹ Miquel Batllori adverteix que no es tracta de sant Ciril de Constantinoble, al qual una llarga tradició medieval havia atribuït l'*Oraculum angelicum*, sinó d'un pseudo-Ciril no identificat.¹⁰²

Segons Arnau de Vilanova l'oracle de Ciril «cunctis scripturis sacris est preciosor»,¹⁰³ car fou tramès per Déu des del cel en taules d'argent. Qüestionat pels teòlegs professionals, Arnau de Vilanova s'afanya a aclarir que «més preciosa» no significa «més creïble» o «de més autoritat».¹⁰⁴ És preciosa no

98. *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 46).

99. *Confessió de Barcelona*, 120/10.

100. *Confessio Ilerdensis*, Vat. lat. 3824, f. 175c.

101. *Confessió de Barcelona*, 112/3.

102. Miquel BATLLORI, *Les obres religioses catalanes d'Arnau de Vilanova*, dins ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, I. *Escriptes religiosos*. A cura del P. Miquel BATLLORI, S.J. Pròleg de Joaquim CARRERAS i ARTAU, membre de l'I.E.C. (Els Nostres Clàssics, Col·lecció A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 59.

103. *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 46).

104. *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 187c, 584-586 (Cosimo REHO, *La polèmica...*, 122): «Cum ergo dicitur quod sit pretiosior ceteris, non asseritur ideo quod sit credibilior». Qui no creu en la revelació de Ciril no és un heretge, qui no creu en la Bíblia, sí: *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 187c-d, 548-551 (*Ibid.*, 121): «si quis praedictae revelationi non crederet, non imputaretur ei ad heresim. Si tamen esset incredulus eloquiis sacri canonis, notaretur de heresi».

en virtut del contingut sinó perquè va ésser tramesa del cel en taules d'argent. Ara bé, la Bíblia és la màxima autoritat i si un cristià no la creu esdevé heretge. En canvi pel que fa a la forma, i únicament a la forma, la revelació de Ciril és superior ja que aquesta procedeix directament del cel i la Bíblia és, en la seva lletra, escrita per mans mortals.

Per a Arnau de Vilanova, doncs, en la revelació de Ciril —«que est in ecclesia Dei preciosissima»¹⁰⁵ o «solemnissima est in ecclesia romana»,¹⁰⁶ «i en tots los antichs monestirs de sent Benet»,¹⁰⁷ — el mateix Jesús de Natzaret,¹⁰⁸ fins i tot l'Esperit Sant,¹⁰⁹ parla dels temps finals: «La qual revelació glosaren aquells mateixs doctors qui principalment glosaren la Bíblia».¹¹⁰ Gilbert, per exemple, escriví una *Supra expositionem Cyrilli*¹¹¹ que concorda, juntament amb la sibil·la d'Eritrea, Columbí i Metodi, amb l'*Apocalipsi*.¹¹² És considerat com una quasi-paraula de Déu.

Però quin és el contingut de tan meravellosa profecia? Segons Arnau de Vilanova, permet de calcular el temps de la vinguda de l'Anticrist amb indicació del nombre d'anys i explica que en aquell temps els falsos apòstols, procedents en la immensa majoria d'estats regulars, es multiplicaran enormement. També relaciona, en una llista, vint-i-un vicis que faculen tothom a identificar-los.¹¹³ Amb una perspicax insinuació als colors de l'hàbit dels dominics, la profecia fa esment de les ambigües i hipòcrites «aus bicolores»,

105. *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, ff. 162b-163a (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 38). Elena CÁNOVAS, Félix PIÑERO, *Arnaldo de Vilanova. Escritos condenados por la Inquisición*. Introducción, traducción y notas de Elena CÁNOVAS y Félix PIÑERO (Biblioteca de Visionarios, Heterodoxos y Marginados, 10), Madrid, Editora Nacional 1976, 78, tradueixen equivocadament («Et in revelatione que de celo missa fuit beato Cirillo in argenti tabulis, que est in ecclesia Dei preciosissima...»): «Y en la revelación que sobre el cielo {sic!} le fue enviada desde el cielo en tablas de plata al bienaventurado Cirilo, que está depositada en la más fastuosa iglesia de Dios {sic!},...».

106. En aquest sentit vegeu: *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a; *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 46); i *Confessio Ilerdensis...*, Vat. lat. 3824, f. 175c.

107. *Confessio de Barcelona*, 112/5.

108. *Prima denuntiatio facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 180d: «... in qua per dominum Iesum tempus Antichristi sub certis temporum differentiis aperte prenuntiatur».

109. *Confessio Ilerdensis...*, Vat. lat. 3824, f. 175c: «... in revelatione, quam Dominus Ihesus Christus per angelum suum misit beato Cyrillo heremite arque presbytero, que multum pretiosa est et sollemnis in ecclesia Dei, exprimit aperte Spiritus Sanctus...»; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 162d-163a (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 38): «...per Spiritum Sanctum sub certo annorum numero annuntiatur, ibi etiam Spiritus Sanctus annunciat quod...».

110. *Confessio de Barcelona*, 112/6-7.

111. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, ff. 245d-246a.

112. *Carpinatio*, Vat. lat. 3824, f. 197c.

113. Segueix 2Tm III, 1-10.

expressió que Arnau de Vilanova aprofita per a denominar els seus detractors.¹¹⁴

L'oracle de Ciril és esmentat per primera vegada en l'*Eulogium...* i, tan bon punt s'endureix la polèmica amb els dominics, adquireix un protagonisme accentuat.¹¹⁵ L'oracle, més enllà de les dades estrictament apocalíptiques, incideix especialment en els vicis i la disbauxada conducta moral dels falsos apòstols en els temps finals.

La profecia del pseudo-Ciril és citada en onze ocasions que representen el 0,89%. En un primer moment, quan Arnau de Vilanova s'adona de les possibilitats que li ofereix aquest text per a atacar els dominics, pren el relleu als presagis de la sibila d'Eritrea, però poc després la seva referència és superada per la pseudo-Hildegarda, que li permet d'ésser encara més càustic envers els dominics. Constatem un to creixent en l'ús de la profecia de Ciril fins que en l'*Antidotum...* i en la *Confessió de Barcelona* s'estanca.¹¹⁶

3.4.2. *Expositio super Apocalypsi*

És citat en cinc ocasions. En la primera, afirma que Ciril, amb d'altres (Hildegarda, Joaquim de Fiore, Horòscop) dona notícia dels temps finals.¹¹⁷ En les quatre restants, és aportat amb motiu de l'exegesi d'alguna paraula concreta. En la profecia de Ciril parla el mateix Jesús i és anomenada «revelació».¹¹⁸

114. Per al contingut de la revelació de Ciril vegeu, especialment: *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 162d-163a (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 38); *Gladius...*, Vat. lat. 3824, 192a-b, 1071-1066 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 138); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a; *Confessio de Barcelona*, 112, 120-123.

115. En total cita onze vegades la profecia de Ciril (0,89%): *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, ff. 162d-163a (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 38); *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, 167a-b (*Ibid.*, 46); *Confessio llerdensis...* Vat. lat. 3824, f. 175c; *Prima denuntiatio facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 180d; *Gladius...*, Vat. lat. 3824, 187a-187d, f. 192a-b, 543-605, 1061-1068 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 121-123, 138); *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 197c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239a (i el comentari de Gilbert a la profecia de Ciril: ff. 245d-246a); *Ad Benedictum XI*, Vat. lat. 3824, f. 212c, 606-608 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 211); *Confessio de Barcelona*, 112/ 2-10 i 120/6-123/15.

116. *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, ff. 162d-163a (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 38); i *Gladius...*, Vat. lat. 3924, f. 187a-c, 543-605 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 121-123) són textos ben importants per a escatir el significat del concepte arnaldia de revelació.

117. *Expositio super Apocalypsi*, 105/316-319.

118. *Expositio super Apocalypsi*, 164/304-165/309: «Non enim dixit "ad desertum" vel "ad locum", nec "in deserto" vel "in loco", sed "in desertum" et "in locum", quoniam volatus cum dictis alis contrarius erat eorum saluti, quia non dabat exemplum humilitatis Christi et abiectionis temporalium: et hoc est quod Salvator exprimit in revelatione Cyrilli, ubi donum

3.4.3. Conclusions

Sorprèn que en l'*Expositio super Apocalypsi* no trobem per a res la polèmica tan típica de les obres arnaldianes (1299-1305) entorn del valor de la profecia de Ciril.

En les obres indubtablement autèntiques d'Arnau de Vilanova és anomenat «beatum», «sent Ciril», «beato Cyrillo heremite atque presbytero»; en l'*Expositio super Apocalypsi*, simplement «presbyterus».

Arnau de Vilanova en les obres polèmiques sosté que la profecia va ésser enviada en taules d'argent; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai no esmenta aquest fet.

Arnau de Vilanova qualifica aquesta obra de «preciosissima» i «solempnissima», és a dir, justifica el seu valor i ús; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai no la justifica.

Arnau de Vilanova menciona el comentari de Gilbert; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, no.

En l'*Expositio super Apocalypsi*, la profecia de Ciril s'emmarca en el cinquè temps; Arnau de Vilanova s'hi referix amb els mots següents: «en tots los antichs monestirs de sent Benet»; «La qual revelació glosaren aquells mateixs doctors qui principalment glosaren la Bíblia»; fou comentada per Gilbert (qui segons Arnau de Vilanova és un «autor antic» —també n'és, però, Joaquim de Fiore tot i que pertany al «cinquè temps»—).

És molt significatiu que en l'*Expositio super Apocalypsi* s'hi diu que, segons la profecia de Ciril, l'expressió «coluber tortuosus» s'aplica al poble grec; en canvi Arnau de Vilanova, sense esmentar la profecia, aplica aquesta expressió als dominics.

praedictum vocat "virus prisci diadematis"; 167/384-387: «Propter hoc in revelatione Cyrilli solam ecclesiam latinam vocat Spiritus Sanctus "virginem" [cf. P. PIUR, *Oraculum Cyrilli cum expositione Abbatis Joachim*, dins K. BURDACH, *Vom Mittelalter zur Reformation*, II/4, Berlín 1912, 265, 283, 302], propter sinceritatem fidei, populum vero Graecorum et principem eius vocat "colubrem tortuosum"». [Cf. P. PIUR, *Ibid.*, 247-248, 270 i 309; Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, només qualifica de «coluber tortuosus» el seu adversari Joan Vigorós]; 210/178-211/183: «Et prius adversus proximos qui pungunt eos immediate; propterea dicit quod COMMANDUCAVERUNT, id est simul laceraverunt, LINGUAS SUAS, id est praecones proprii status qui arguebant eos (quia communi tractatu sive conatu vastabant, non solum detrahendo et diffamando, sed etiam corporaliter exterminando, prout legitur in Cyrillo) PRAE DOLORE, hoc est displicentia cordis»; 229/347-348: «... et hii {els deu reis carnals, simultanis a la vinguda de l'Anticrist} sunt illi qui designantur in revelatione Cyrilli per decem gades». En el mateix sentit, 235/122-126: «nam, ut ex revelationibus aliis colligitur, decem reges populi latini, designati per decem gades, ut supra fuit tactum, simul provocabuntur adversus eam, maxime quando sollemniter ipsam spiritualis Ecclesia, quae tunc praeerit, detestabitur, quod nichilominus palam fuit inchoatum tempore Bonifatii octavi».

Finalment, en Arnau de Vilanova la profecia de Ciril aconpleix dues funcions: refermar el càlcul de la vinguda de l'Anticrist i atacar els dominics amb els vint-i-un vicis; en l'*Expositio super Apocalypsi* serveix únicament per a interpretar coses (paraules) molt concretes.

3.5. *Horòscop*¹¹⁹

3.5.1. *Obres arnaldianes polèmiques*

Una sola vegada, en l'*Antidotum...*,¹²⁰ Arnau de Vilanova, juntament amb les revelacions de Joaquim, esmenta les d'Horòscop, les quals «assevera» «solempnes sunt in ecclesia Dei».

3.5.2. *Expositio super Apocalypsi*

Horòscop és anomenat dues vegades en l'*Expositio super Apocalypsi*. L'autor li atribueix l'esperit de profecia i el fa subjecte d'una revelació.¹²¹

3.5.3. *Comentaris*

Observem que tant l'*Expositio super Apocalypsi* com les obres arnaldianes polèmiques mencionen conjuntament Joaquim de Fiore i Horòscop.

Arnau de Vilanova, però, en les obres polèmiques, insisteix que «sunt solemnes»; en canvi l'*Expositio super Apocalypsi*, no.

119. Encara hi hauria una darrera citació coincident: Ricard de sant Víctor. Arnau de Vilanova, *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 155b-c, esmenta el seu comentari al llibre de Daniel; i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, 112/103, el tractat que comença per «Beniamin adolescentulus». Atès que són dues simples referències no podem establir una comparació.

120. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, 239a-b: «Item revelationi Horoscopi et revelationi Ioachim, que sollempnes sunt in ecclesia Dei, per quas aperta datur notitia de tempore illius. Et multis aliis particularibus, que non sunt ita famose ut ille».

121. *Expositio super Apocalypsi*, 105/316-319.

4. Les grans «absències»

4.1. *Les bíbliques: Daniel XII, 11; Actes I, 7; Mateu XXIV, 15; 2Tes II, 3-12; Ez IV, 6b*

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova hi ha uns textos bíblics repetits moltes vegades en cada obra: són els indicats en el títol, especialment Daniel XII, 11¹²² i Actes I, 7. Aquests textos bíblics constitueixen la base escripturística de les seves tesis apocalíptiques. Són omnipresents. Com ens podríem explicar que aquests textos no hi fossin citats si Arnau de Vilanova fos l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*? Simplement em sembla que no hi ha explicació possible.¹²³

4.2. Altres «absències» especialment significatives

És realment significatiu que l'*Expositio super Apocalypsi* no citi la *Glossa ordinaria*, sant Jeroni,¹²⁴ i la sibil·la d'Eritrea, fonts realment molt emprades per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques.

5. Autocitacions i referències personals

Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, manifesta una constant i gairebé obsessiva tendència a citar les seves pròpies obres i a exposar fets de la seva vida,¹²⁵ en canvi l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* manifesta una

122. En sentit estricte l'*Expositio super Apocalypsi* mai no cita Daniel XII, 11. Una sola vegada trobem una referència indirecta –i certament, amb un sentit i una projecció radicalment diferents– d'aquest text: 119/2-12.

123. És curiós que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* també empli el principi «dies per anys», molt utilitzat per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques, però que no refereixi la base bíblica: Ez IV, 6b.

124. La *Glossa ordinaria* i sant Jeroni són, després de la Bíblia i sant Agustí, les fonts més citades per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques.

125. *De tempore adventus Antichristi...*, 570-571 (Josep PERARNAU, *El text...*, 147): "...sicut iam plenius est expositum *Supra librum de semine Scripturarum*..."; en la *Protestatio*... trobem exposats els fets de París amb, és clar, totes les incidències personals. També en l'*Apellatio*... (i amb referències personals despectives [«vermis...»]); *De mysterio cymbalorum*, 16-17 (Josep PERARNAU, *El text...*, 54): Arnau de Vilanova és «catulus» i «psitacus» del Romà Pontífex; 939-940 (*Ibid.*, 102): "Nam ego, qui sum vermis et non homo..."; en les epístoles que acompanyaren la *Philosophia*... constantment hi ha referències personals; *Apologia*..., Vat. lat. 3824, f. 140a-b: recorda els fets de París; Vat. lat. 3824, f. 142b: Arnau havia introduït la

inclinació contrària: no menciona cap obra pròpia i no explica fets de la seva vida.¹²⁶

posició d'Agustí condicionalment; f. 147c-d: «que Arnau s'ocupi de medicina!» –li diuen–; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 160b-d (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 33-34): el motiu de l'*Eulogium...*; en les introduccions i els finals de les denúncies de Girona repetidament trobem al·lusions a fets personals; *Confessio Ilerdensis...*, Vat. lat. 3824, f. 175b: Arnau de Vilanova recorda que ja ha escrit altres obres sobre el mateix tema tractat en la *Confessio Ilerdensis...*; *Philosophia...*, *Apologia...* i l'*Eulogium...*; f. 177c-d: recorda els fets de Girona; f. 178d: es refereix a la *Philosophia...*; f. 179c: es refereix a altres "edicions"; les confessions de Marsella són plenes de referències personals; en les confessions de Marsella menciona sovint les seves obres anteriors; *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 182b-d (Cosimo REHO, *La polemica...*, 106): esmenta la relació amb Martín d'Ateca; f. 183a (*Ibid.*, 108): recorda obres anteriors sobre els falsos apòstols: de la *Philosophia...* a la *Confessio Ilerdensis...*, entre les que destaquen l'*Apologia...* i l'*Eulogium...* (amb les denúncies de Marsella); f. 183b (*Ibid.*, 109): rememora el càlcul del *De mysterio cymbalorum*; f. 186d, 502-511 (*Ibid.*, 120): es refereix a l'*Eulogium...* i a les obres de Girona; f. 187c, 543-546 (*Ibid.*, 121): els adversaris d'Arnau ataquen l'*Eulogium...* (revelació de Ciril); f. 188a, 641-651 (*Ibid.*, 124-125): noves referències a l'*Eulogium...*; f. 188b, 675-676 (*Ibid.*, 126): referència al *De mysterio cymbalorum* i a les denúncies de Girona; f. 189c, 780-781 (*Ibid.*, 129): al·ludeix l'*Eulogium...*; f. 189d, 821-822 (*Ibid.*, 130): al·ludeix l'*Eulogium...*; f. 190a, 843-845 (*Ibid.*, 131): esmenta l'*Apologia...*; f. 190c, 885-887 (*Ibid.*, 132): menciona l'*Apologia...*; *Denuntiatio secunda facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 192d-193a: referència al *Gladius...*; *Ibid.*: dona diferents notícies sobre la seva persona; *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 193c: recorda que el seu adversari ha escrit una obra contra el *De mysterio cymbalorum*; f. 193d: es refereix a obres anteriors; f. 194a: al·lusió del *De mysterio cymbalorum*; f. 195b: referència al *De mysterio cymbalorum*; f. 195d: menció del *De mysterio cymbalorum*; f. 196a: record del *Gladius...*; f. 196b: citació del *De mysterio cymbalorum*; f. 196c: referència a les denúncies de Girona; f. 197a: indicació de l'*Eulogium...*; f. 197b-c: menció de la *Philosophia...*; f. 197d: referència a l'*Apologia...* i a la *Confessio Ilerdensis...*; f. 198d: citació del *De mysterio cymbalorum*; f. 199c: al·lusió al *De mysterio cymbalorum*; f. 200c: mencions al *De mysterio cymbalorum* i al *Gladius...*; f. 201b-c: referències al *De mysterio cymbalorum* i a l'*Apologia...*; f. 201c-d: explica la seva relació amb la Santa Seu; *Tertia denuntiatio facta Massiliae*: és plena de referències a obres anteriors; *Protestatio, presentatio ac supplicatio ad Benedictum XI*, Vat. lat. 3824, f. 209b (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 207): esmenta la *Philosophia...*, l'*Apologia...* i l'*Eulogium...*; *Protestatio facta Perusii*: gairebé tota aquesta obra és una exposició de fets personals; *Ibid.* (Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. [Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II]*, Münster, Aschendorff 1902, cxciv-cxcv): recorda les obres presentades; *Allocutio christini...*, 233 (Josep PERARNAU, *L'«Allocutio christini...» d'Arnau de Vilanova*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI [1992], 96): referència al *Dialogus (Alphabetum catholicorum...)*; 512 (*Ibid.*, 117): referència al *De prudentia...*; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 237c-d: explica els atacs de Martín d'Ateca; recorda els fets de Perusa. Rememora també els anteriors adversaris; f. 238d: recorda el *Gladius...*; *Ibid.*: al·lusions constants a obres anteriors; f. 245a-b: Martí d'Ateca va anar a la cel·la d'Arnau de Vilanova; *Confessio de Barcelona*, 101-104: Arnau de Vilanova fa la "història de la polèmica"; 106/15-17: la *Confessio Ilerdensis...*; 135/5-9: es refereix a les obres anteriors; *Praesentatio facta Burdegaliae*: exposa molts fets passats. Menciona, també, les obres escrites darrerament; Vat. lat. 3824, f. 157c-d: els metges també poden escriure sobre teologia.

126. Només he trobat aquestes possibles referències, certament molt indirectes: *Expositio super Apocalypsi*, 88/281: «ET SACERDOTES, id est sacrificantes ei nosmetipsos» (molt pro-

6. Conclusions

A part de les diferències «formals» —d'altra banda molt reveladores car solen ésser inconscients—, observem que, en general, les citacions de les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova no coincideixen gaire amb les de l'*Expositio super Apocalypsi*: no trobem en aquesta obra ni les referències a autors i fonts antics, patristics —sant Jeroni, per exemple— o escolàstics —*Glossa ordinaria*— freqüents en les obres d'Arnau de Vilanova; ni —almenys en un sentit equiparable— els grans textos bíblics —Daniel XII, 11 o Actes I, 7— que havien servit de fonament a les tesis apocalíptiques d'Arnau de Vilanova.¹²⁷

Algunes fonts coincideixen: les anomenades «revelacions extraordinàries». Aquestes ens manifesten alguns punts en comú. Però fins i tot en aquestes —a més de les circumstàncies que ja hem anat comentant— són ben paleses algunes diferències remarcables: per exemple, el fet que en l'*Expositio super Apocalypsi* no sigui ni tan sols esmentada la sibil·la d'Eritrea o el fet que Arnau de Vilanova sempre intenti de justificar el sentit i valor d'aquestes fonts i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no.

Hom constata, també, maneres de fer diverses: mentre Arnau de Vilanova en les obres polèmiques s'autocita constantment i esmenta fets de la seva vida, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* roman més enllà del text, encobert per una desitjada discreció.

IV. ANÀLISI I COMPARACIÓ DELS ARGUMENTS

En aquest apartat tractaré de comparar les diferents tècniques argumentatives usades per l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* amb les de les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova. A fi de dur a terme aquest objectiu, en un primer moment estudiarem els arguments de l'*Expositio super Apocalypsi* i posteriorment farem la confrontació pròpiament dita.¹²⁸

bablement «sacerdot» no es refereix al ministeri ordenat, sinó al de tot fidel); i 217/391-392: «...sicut in nostro vulgari "quintale"».

127. No observem en l'*Expositio super Apocalypsi* rastres de la polèmica escatològica: ni en els textos que he mencionat ni en el valor i sentit de la revelació de Ciril.

128. Quant a la denominació, classificació i descripció dels arguments sempre que he pogut he seguit la meua tesi *La polèmica escatològica...*, 319-361. Vegeu també Ch. PERELMAN, L. OLBRECHTS-TYPECA, *Tratado de la argumentación. La nueva retórica*. Traducción española de Julia SEVILLA MUÑOZ (Biblioteca Románica Hispánica, III. Manuales, 69), Madrid, Ed. Gredos 1989.

1. Anàlisi dels arguments de l'*Expositio super Apocalypsi*

1.1. Reflexions de tipus gramatical

En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem diverses modalitats de reflexions gramaticals: principis exegetics o gramaticals, de caràcter general, que serveixen de base a futures reflexions argumentatives; tècniques de contrast, en les més sovintejades de les quals l'autor exposa el sentit correcte d'una paraula o expressió per matisar-lo —o simplement per contraposar-lo— amb un d'equivocat («non dixit... sed»); i finalment, tècniques encaminades a fer explícit un significat implícit («quasi dicat»).

1.1.1. Principis generals i argumentacions gramaticals

Tot i que l'autor, almenys en un pla teòric, admet el sentit literal i l'al·legòric,¹²⁹ la majoria d'aquestes reflexions tracten d'esbrinar l'exegesi correcta de determinades expressions literals i de buscar-ne la interpretació més adequada. Establert el principi bàsic, que podem sintetitzar en la frase «en la Bíblia no hi ha res d'ociós sinó que tot té un sentit, una causa, un perquè»,¹³⁰ l'autor es proposa de dilucidar el sentit correcte de determinades expressions i de rebutjar les inadequades.

129. *Expositio super Apocalypsi*, 79/2-80/84: en la glossa d'Ap V, 1, «SCRIPTUS INTUS ET FORIS ET SIGNATUS SIGILLIS SEPTem», aprofita l'ocasió per reafirmar els dos sentits de l'Escriptura: el literal («intus») i el místic («foris»).

130. *Expositio super Apocalypsi*, 16/349-353: «Expositores enim sacrae paginae prae oculis habere debent istud assidue, quod eloquia sacra, nisi per scriptores aut translatore fuerint vitiata, rectissima sunt et propriissima; propterea nos ad recte loquendum regulare per illa debemus, et nostros conceptus atque conceptuum sermones illis conformare»; 18/435-19/440: «Aliud vero inconveniens quod inculcatur est abusus divini sermonis: ille namque sermo est maxime abusivus, qui contradictionem implicat: dicere namque quod dixit, aliqua fieri cito, respectu aeternitatis, hoc est dicere quod comparavit non comparabilia, quia omne tempus quantumcumque breve habet extensionem, aeternitas vero nullam, et sic dicere illud est dicere quod Deus abusive loquatur»; 65/395-66/414: «Non est autem existimandum quod ista locutio sit reciproca, scilicet ut hoc: *Sum dives* etcetera reflectatur ad dicentem; quia tunc superflueret omnino ista coniunctio *quod*: nam plena et propria sive recta locutio esset ista: *Dicis*, videlicet de te, *sum dives* etcetera; in reciproca vero locutione nullum medium cadit inter loquentem et eum qui loquitur de se ipso; unde, cum hic ponatur illa coniunctio, et in eloquiis Dei nedum dictio sed etiam minima litterarum ut iota vel apex non sit otiosa, constat quod illa locutio est transitiva, non tamen prout transit a Christo increpante ad dictum increpati de se loquentis, quia tunc necessario dixisset: "*Dicis quod es dives*", sed est transitiva, prout transit ab increpato ad Christum, sic scilicet: *Dicis de me quod sum dives* etcetera. *Expositio* quidem recta non est absolute illa quae verum dicit, sed illa quae dicit verum pertinens et consonans

Ultra les que exposen els principis, algunes d'aquestes reflexions són de caràcter molt general, com per exemple:

- a) les que tracten de les llengües bíbliques,¹³¹
- b) o de la seva aplicació pràctica,¹³² però la majoria proven d'aclarir:
- c) el significat correcte d'una paraula¹³³

litterae; et ideo, sicut in regulis supra patuit, si per expositionem aliquid excludatur a littera divini eloquii, iam non exponitur sermo Dei, sed proprius, scilicet qui textitur a proprio conceptu: quod est contra praeceptum editoris dicentis: *Ignitus est sermo Dei; ne addas quicquam verbis illius, et arguaris inveniarisque mendax*; totum vero id dicitur addi, quod vis litterae manentis in sua integritate nequit sustinere. Per predictam autem expositionem litteralis integritas custoditur»; 91/395: «Deus vero nichil facit frustra».

131. *Ibid.*, 5/1-11: «Quorum primum est profunditas ignorata revelandorum, ad quam designandam dicit quod praesens scriptura, est supple, APOCALYPSIS, id est revelatio; sed ideo posuit graecum pro latino, sive ignotum pro noto, ut innuat quod est de occultis vel ignotis aut profundis mysteriis: sicut enim hebraea vocabula miscentur interdum latinis in sacris eloquiis, ad excitandam reverentiam devotionis in auditoribus, quoniam hebraea lingua fuit idioma nostri Salvatoris et Matris eius, ita graeca vocabula cum latinis designant profundam sapientiam et occultam: graecorum enim, ut ait apostolus, fuit sapientiam quaerere sive investigare».

132. *Expositio super Apocalypsi*, 16/377-17/396 [*ego sum alpha et o* – Ap I, 8–]: «nam in alphabeto Graecorum prima litterarum est alpha, et ultima O magnum, cuius figura hic ponitur, quasi dicat: Nemo se debet retrahere ab eloquiis divinae revelationis, quia Deus, qui est fidelis in verbis suis et omnipotens in virtute, sicut manifestabit in sui adventu omnibus creaturis, promittit exhibere seipsum in adiutorem cunctis recipientibus eloquia suae revelationis ex devota memoria. Per hoc quod absolute testatur se fore principium et finis omnium entium, hic etiam specialiter protestatur quod est principium et finis totius notitiae scripturarum, per hoc quod se ipsum comparavit primae et ultimae litterae alphabeti: nam, cum litterae alphabeti sint prima elementa vel semina scripturarum, ita quod nulla scriptura stat nec intelligitur sine illis, patet quod qui est primum et ultimum alphabeti est principium et finis intelligentiae scripturarum; et haec est ratio propter quam non solum dixit quod erat principium et finis, sed etiam primum et ultimum alphabeti. Per hoc etiam declaratur una de causis propter quas hic de Graecorum alphabeto fecit specialiter mentionem, quoniam inquirendo et investigando sapientiam absolute fuerunt primi famosiores totius orbis. Alia vero causa est quoniam in ecclesiis ad quas primitus haec scriptura dirigebatur populus Graecorum notabilior erat»; 258/178-179: «ET ASCENDERUNT: praeteritum pro futuro ponit in certitudinem prophetiae, ut exponit Dominus in revelationibus Hildegardis».

133. *Expositio super Apocalypsi*, 17/401-19/461: llarga reflexió sobre el sentit de *cito* de la frase «per angelum suum quae oportet fieri cito»; 138/238: «ET ("et" pro "id est")»; 139/259-261: «ET CETERI. Per copulativam enim dictionem coniungit hoc ad id quod immediate dixerat, quod supradicti nocent in hiis capitibus quae dixerat»; 152/167: «ET TEMPUS (et pro "id est advenit tempus")»; 156/46-52: «Patet etiam quare dixit *clamabat* in praeterito imperfecto, et *cruciat* in praesenti: non enim ignorans vim copulativae, coniunxit

d) o expressió,¹³⁴

e) o de desestimar els incorrectes, si no concorden amb l'Escriptura.¹³⁵

tamen diversa duo tempora; sed, ut innueret quod desiderium pariendi et clamor praedicationis (tanquam ad pariendum imperfecta) praetereunt sive interrumpi possunt, sed cruciatus praedictus (tanquam perfectus) debet semper esse praesens sive continuus, et sic retorsit copulativam ad sensum spiritualem et non litteralem»; 166/356-365: «Secundum est quod superius per tempus alimenti, quod est trium annorum et dimidii, non intellexit doctrinam a Christo datam in tribus annis et dimidio suae praedicationis; quia, cum idem tempus exprimat hic cum hac praepositione per, dicendo *per tempus et tempora*, clare designat quod illud tempus mensura est alimenti et non materia: nam licet ablativus, cui nulla praepositio adiungitur, possit denotare materiam actionis vel instrumentum, ut cum dicitur: Iste mundatur aquis aut spongia, tamen accusativus cum hac praepositione *per* numquam designat materiam; proinde hic patenter exponit quod supra per ablativum non intellexit materiam alimenti, sed tempus mensurans».

134. *Expositio super Apocalypsi*, 174/178-182: «QUAE HABET PLAGAM GLADII ET VIXIT. Hic Spiritus Sanctus apertissimam fecit transpositionem, quia secundum rationem historiae debuit dicere quod "habuit *plagam et* vivit"; et tamen dicit oppositum, ut innuat quod omnes praedicti transponent sive subvertent in suis sermonibus veritatem»; 186/160-165: «QUAE POTAVIT, id est valde imbuit sive replevit, OMNES GENTES, id est amatores huius saeculi, VINO IRAE SUAE FORNICATIONIS, id est amore temporalium deliciarum, qui nascitur de odio spiritualis vitae; et ad haec designanda dixit non solum *vino fornicationis*, sed *vino irae* etcetera»; 212/223-236: «Qui autem intellexerunt hic per reges orientales principes infidelium gentium venturos de partibus ultramarinis ad exterminandum corporaliter carnalem Ecclesiam, non consideraverunt vim et proprietatem divini sermonis. Primo quia non dicit *regibus* "venientibus aut venturis" *ab ortu solis*, sed *regibus ab ortu* etcetera. Secundo quia causam non exprimit, propter quam hic potius quam in aliis huius libri partibus debeat intelligi sermo Dei ad litteram. Tertio quia non convenit infidelibus quod absolute dicantur *reges ab ortu solis*. Quia tamen ruinam Ecclesiae carnalis arbitrantur debere fieri per potentiam bellatorum huius saeculi et non per auctoritatem ecclesiasticam, non est mirum quod in tam rudem imaginationem ceciderint, ut assererent exterminatores de ultramarinis partibus adventuros. Et quia passus iste maximus introitus est ad ea quae sequuntur usque ad finem sextae visionis, et hic defecerunt, clausus est eis in sequentibus proprius intellectus»; 222/102-112: «Quod nomen habet significationem clausam: quantum ad litteram enim significat illam antiquam *Babylonem* Chaldaeorum sive Nabuchodonosor; sed spiritualiter significat omnem multitudinem vitae inordinatae. Sic ipsa ecclesia carnalis est *mysterium*: quia, licet realiter sit quaedam multitudo inordinate viventium in populo christiano, tamen figura est inordinatae multitudinis quorumcumque infidelium et etiam daemonum; et quod figura sit talium multitudinum, legitur in aperta conversatione. Propter hoc dixit quod in fronte eius erat scriptum nomen *mysterium*, et non "mysticum" nomen, quia non solum famosa notitia suae deordinationis est evidens in ipsius conversatione seu vita, sed etiam praedicta figuratio»; 289/258-276: sentit del «TEMPUS ENIM PROPE EST» i «QUI NOCET».

135. *Expositio super Apocalypsi*, 8/117-9/123: «Secundo quia, si de Spiritu Sancto voluisset hic loqui sub illa intentione quam dicunt illi expositores, proprius expressisset dicendo "a Spiritu septiformi" quam *a septem spiritibus*; unde, cum illud non dixerit et cum secundum illum modum intellexisse dicatur, aperte supponitur vel includitur quod aut editor huius scripturae, scilicet Spiritus Sanctus, nesciverit proprie loqui, aut elegerit modum valde

1.2. «Non dixit... sed...»

Aquesta estructura, certament molt emprada, permet a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* de mostrar la coherència de l'exegesi més idònia d'un pas bíblic («sed») a partir d'una confrontació d'allò que diu amb allò que no diu («non dixit»). Aquesta tècnica argumentativa es basa en el principi, ja esmentat, que tot en la *Bíblia* té un perquè: si l'autor sagrat va escollir una paraula o un temps verbal o un determinat ordre sintàctic en comptes d'altres, no és gratuït.

improprium, quae sunt absurda»; 11/195-203: «Quinta dignitas est magnificentia sublimantis excellenter dilectos suos, propter quod dicit quod FECIT NOS REGNUM ET SACERDOTES DEO ET PATRI SUO, retorquendo pronomen hoc ad utrumque, scilicet ad Deum et Patrem; aliter non posset inconueniens evitari: nam, si dicatur quod per Patrem intellexit personam Patris in Trinitate, tunc aut per Deum intellexit eandem, et sic erit sermo nugatorius, aut alias duas personas a Patre, et tunc erit abusivus ac ridiculosus propter praeposterationem; quia, ubi agitur de Trinitate divina, ridiculum est et abusivum Patri praemittere personas procedentes ab eo»; 15/342-348: «Quantum igitur principalis exigit intellectus, nequit in proposito dici quod per hoc, *scilicet plangent se super eum*, nichil aliud intelligat nisi hoc, scilicet "plangent se propter offensas" vel "super offensas" quas intulerunt ei; quia per hunc sermonem expositivum non solum mutatur modus, quando mutatur *super* in "propter", sed etiam res, quando li *super eum* mutatur in "super offensas". Sed dicendo ut supra, nulla fit mutatio in re vel in modo» [Ap I, 7]; 70/45-55: 45-53: «ET SUPRA SEDEM SEDENS, quasi dicat: Vidi sedentem in sede firma et ordinata. Quae sedes aliquando hic nominatur sedes, ad designandum tranquillitatem sedentis, qui residendo quiescit in ea; quandoque vero thronus, ad designandum excellentiam sedentis, quod regalem scilicet habeat dignitatem. Sedes autem, in qua Deus residens ordinat et componit omnia, est aeterna providentia, ut supra fuit expositum secundum generalem intellectum istius libri; sed secundum particularem intellectum huius capituli et sequentis est etiam sedes eius Virgo virginum»; 54-55: «Omnes vero alii sensus ab hiis dissonant litteralibus eloquiis huius libri...»; 57-62: i així és exclòs que "sedes" significui «tota Ecclesia militans» ja que «seniores mittebant coronas ante thronum», «et esset ridiculum dicere quod ipsi pro honore suo referrent gratias»; 63-65: que significui «Sacra Scriptura» ja que «Deus ostendatur ut tenens eam in manu, sedendo in dicta sede»; 66-69: o que significui «humana natura in Christo» ja que «Christus egredietur de medio throni»; 71/75-82: «Circa talem vero impertinentiam expositionum antiquarum ostendendam amodo stilus praesentis expositionis non immorabitur, quia per scientiam regularum et exempla iam hic praemissa clarissime poterit a quocumque intelligente perpendi: facile siquidem est diligenter consideranti videre an sensus datus consonet toti litterae, vel partim dissonet; nam de illo qui discrepat proprie nequit dici quod sit expositio, sed quaedam particularis adaptatio, et tales sensus dati fuerunt expositoribus potius ad exercitium quam ad certitudinem».

1.2.1. *Les referències*

Expositio super Apocalypsi, 7/62-63, 8/101-103, 8/103-106, 14/289-296, 14/312-15/319, 21/515-518, 29/775-780, 30/787-791; 30/791-792, 37/16-17, 37/17-18, 39/71-72, 54/56-57, 54/63-64, 55/89-94, 44/94-96, 56/98-100, 56/108-109, 59/206-208, 64/365-372, 64/372-375, 66/428-429, 67/447-449, 78/282-283, 84/145-148, 84/171-85/178, 89/332-336, 97/70-72, 103/246-251, 105/326-329, 107/361-365, 113/128-130, 115/202.204-205, 118/282-285, 126/76-78, 121/78-80, 125/196-198, 128/304-129/313, 137/195-201, 141/11-14, 149/74-76, 149/83-87, 151/128-130, 159/126-128.131-132, 159/138-140, 160/173-175, 162/230-232, 162/233-238, 162/245-163/247, 164/300-165/309, 165/332-340, 166/369-371, 171/66-69, 171/69-71, 171/89-93, 173/129-131, 174/168-171, 182/46-51, 182/54-56, 184/98-101, 187/211-215, 189/257-260, 191/340-342, 193/383-386, 194/430-195/442, 202/172-174, 205/24-206/28, 206/30-32, 208/107-110, 209/139-151, 216/346-348, 216/369-372, 221/67-69, 221/73-75, 221/85-86, 221/87-89, 222/98-100, 225/192.194-198, 226/239-241, 227/260-261, 228/294-296, 229/322-323, 233/66-70, 233/81-83, 234/93-98, 237/210-214, 241/312-315, 243/8-11, 244/39.42-44, 258/170-173, 263/70-73, 263/93-264/97, 268/244-247, 271/327-331, 277/527-531, 278/579-581, 279/615-618, 283/71-77, 285/124-126, 287/209-212, 288/223-226, 288/241-289/246, 289/248-254, 291/337-339.

1.2.2. *Distribució*

En total comptem cent quatre casos de «non dixit... sed...», que podem distribuir de la manera següent:¹³⁶

1. Diferències de cas: *Expositio super Apocalypsi*, 7/62-63 (Christo/Christi), 14/312-14/319 (pro eo vel sub eo/super eum), 118/282-285 (in eis/super eos), 121/78-80 (altari/ante altare), 164/300-165/309 (ad desertum, ad locum, in deserto, in loco/in desertum), 165/332-340 (ante faciam *sic!*, longe a facie, ut protegatur a facie/a facie), 171/89-93 (mensibus/menses), 193/383-386 (de terra, in terra/in terram), 205/24-206/28 (in hominibus/in homines), 216/369-372 (ad memoriam/in memoria), 226/239-241 (brevis tempore/breve tempus).

136. En primer lloc posaré el terme imaginari («non dixit») i en segon lloc el real («sed...»). Cal tenir en compte que una mateixa referència pot contenir més d'una distinció.

2. Diferències de gènere i/o de nombre: *Expositio super Apocalypsi*, 14/289-296 (in nube/cum nubibus), 54/56-57 (ceteros/cetera), 56/108-109 (in albo/in albis), 128/304-129/313 (caeli/caelum), 137/195-201 (in hora et die/inter horam et diem), 160/173-175 (ipsa pasceret se/ipse pasceret eam), 187/211-215 (tormenti/tormentorum), 221/87-89 (in manibus/in manu), 229/322-3233 (haec/hii), 258/170-173 (eas/eos), 287/209-212 (servo/servis), 291/337-339 (vobis/tibi).

3. Preposicions: *Expositio super Apocalypsi*, 14/289-296 (in nube/cum nubibus), 14/312-14/319 (pro eo vel sub eo/super eum), 59/206-208 (in hora/ab hora), 118/282-285 (in eis/super eos), 121/78-80 (altari/ante altare), 137/195-201 (in hora et die/inter horam et diem), 159/138-140 (ad solitudinem/in solitudinem), 164/300-165/309 (ad desertum, ad locum, in deserto, in loco/in desertum), 165/332-340 (ante faciem, longe a facie, ut protegatur a facie/a facie), 171/66-69 (ad mortem/in mortem), 173/129-131 (ad captivitatem/in captivitatem), 193/383-386 (de terra, in terra/in terram), 209/140-142 (supra, in/super), 216/369-372 (ad memoriam/in memoria), 263/70-73 (in hominibus/cum hominibus).

4. Temps verbals: *Expositio super Apocalypsi*, 8/101-103 (fuit/erat), 21/515-518 (videbis/vides), 54/63-64 (invenio/inveni), 64/372-375 (evomam/incipiam evomere), 162/233-238 (qui accusat/qui accusabat), 174/168-171 (seducet/seducit), 206/30-32 (habebant/habent), 227/260-261 (vadet/vadit), 228/294-296 (habebunt/habent), 278/579-581 (erit/est), 288/241-289/246 (ne signes/ne signaveris).

5. Persones: conjugació dels verbs: *Expositio super Apocalypsi*, 37/16-18 (haec dico/haec dicit), 285/124-126 (erit/erunt).

6. Diferència de lèxic (verbs): *Expositio super Apocalypsi*, 8/103-106 (futus/venturus), 56/98-100 (dissipaverunt/inquinaverunt), 66/428-429 (praecipio/suadeo); 67/447-449 (lava/unge); 78/282-283 (dedissent/darent), 103/246-251 (dabant vel perhibebant/habebant), 149/74-76 (est necessarium/oportet), 225/192.194-198 (adhaerebunt/mirabuntur), 233/81-83 (videt, intuetur, scit/recordatus), 263/93-264/97 (quae praecesserunt/quae prima fuerunt), 283/71-77 (dans, proferens/reddens).

7. Diferència de lèxic (substantius i expressions): *Expositio super Apocalypsi*, 30/787-791 (ad lumbos/ad mamillas), 55/94-55/96 (homines aut fideles/nomina), 64/365-372 (de corde/de ore), 84/145-148 (sigilla/signacula),

125/196-198 (grando/sanguis), 149/83-87 (in vinum/in sanguinem), 151/128-130 (homines/nomina hominum), 166/369-371 (tanquam fontem/tanquam flumen), 189/257-260 (littera/spiritus), 194/438-442 (botros calcari/lacum) 202/172-174 (irae/iracundiae), 221/73-75 (deaurata/inaurata), 221/85-86 (scyphum/poculum), 222/98-100 (mysticum/mysterium), 233/66-70 (vocem/angelum), 234/93-98 (supplicia/duplicia), 237/210-214 (desiderii tui/desiderii animae tuae), 241/312-315 (mola/lapis), 268/244-247 (duodecim tribus/nomina duodecim tribuum), 271/327-331 (quadrata est/posita in quadro), 277/527-531 (in duodecim portis sint duodecim margaritae/duodecim portae sunt duodecim margaritae per singulas), 289/248-254 («non dixit tantum verba libri sed verba prophetiae»).

8. Diferència de lèxic (adjectius): *Expositio super Apocalypsi*, 30/791-792 (pellicea/aurea), 39/71-72 (parva/pauca), 159/126-132 (elevatus/raptus), 221/67-69 (vestita vel induta/circumdata).

9. Diferència de lèxic (pronoms, combinació de pronoms, adjectius...): *Expositio super Apocalypsi*, 97/70-72 (aliud/secundum), 113/128-130 (ex quacumque/ex omni), 126/76-78 (alter/alius), 141/11-14 (alterum/alium), 160/173-175 (ipsa pasceret se/ipse pasceret eam), 162/245-163-247 (nos/ipsi), 184/98-101 (alium/alterum), 191/340-342 (alius/alter), 208/107-110 (alium/alterum), 216/346-348 (quantus/qualis).

10. Diferències de participis: *Expositio super Apocalypsi*, 37/16-17 (missi/mittentis), 159/126-132 (elevatus/raptus), 221/67-69 (vestita vel induta/circumdata).

11. Valor d'una presència:¹³⁷ *Expositio super Apocalypsi*, 29/775-780 (Filium hominis/«similis» ei), 84/171-85/178 (occisum/tanquam occisum), 171/69-71 (occisum/quasi occisum), 182/46-51 (citharizantium/citharoedorum citharizantium), 182/54-56 (novum/quasi novum), 243/8-11 (vocem magnam/quasi vocem magnam), 244/39.42-44 (vocem/quasi vocem).

12. Valor d'una absència:¹³⁸ *Expositio super Apocalypsi*, 55/89-94 (in te/...), 89/332-336 (omnia quae in eo sunt/quae in eo sunt), 115/202.204-205 (throni seniorum et animalium/throni), 162/230-232 (unde/...), 165/332-

137. Mitjançant aquestes distincions l'autor fa adonar de la importància que pot tenir una paraula del text, que normalment matisa el sentit general. Per mostrar aquest valor la confronta amb el text imaginari («non dicit...») sense aquesta paraula.

138. És el cas invers de l'anterior: l'autor crida l'atenció sobre la manca de matís.

340 (ante faciam, longe a facie, ut protegatur a facie/a facie), 279/615-618 (per diem et noctem/per diem), 288/223-226 (est, erit/...); 291/316-31: «[foris] eicientur vel remanebunt aut stabunt»/ «foris absolute».

1.2.3. *Comentaris*

Troben en l'*Expositio super Apocalypsi* una gran abundància d'arguments que reproduïen l'esquema «non dicit... sed»; abundor que ens porta a concloure que aquest tipus de raonament és molt propi del seu autor.

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mostra un gran domini del llatí sia per la gran quantitat de matisos tècnics que introdueix, sia per l'ús exhaustiu de totes les parts de la gramàtica,¹³⁹ sia per les poques repeticions de les distincions introduïdes.¹⁴⁰

En l'*Expositio super Apocalypsi* l'esquema és molt rígid, sense que normalment s'introdueixin canvis d'ordre: se sol repetir de la mateixa manera. Això no obstant, és freqüent que l'autor faci servir el present, en comptes del pretèrit, per a conjugar el verb «dicere».

1.3. «*Quasi dicat...*»

1.3.1. *Les referències*

Expositio super Apocalypsi, 5/20-24, 7/65-66, 13/277-280, 16/363-364, 16/377-17/383, 33/916-34/920, 34/925-928, 37/11-15, 37/21-27, 39/67-70, 40/109-111, 45/260-266, 50/413-414, 50/415-416, 51/434-438, 51/463-52/466, 55/88-89, 63/330-331, 63/340-342, 65/379-382, 66/418-419, 69/9-12, 70/45-46, 72/124-126, 78/283-284, 79/3, 83/139-141, 89/263-268, 89/307-310, 102/221-230, 105/326-329, 107/361-365, 107/365-371, 108/417-418, 114/169-170, 127/264-267, 132/52-54, 134/112-114, 138/236-240, 143/72-75, 187/194-200, 187/219-188/225, 190/289-292, 200/94-99, 200/122-201/124, 206/32-37, 206/46-51, 208/99-101, 209/124-127, 211/184-189, 213/255-257, 215/326-328, 217/380-381, 223/141-144, 224/186-189, 225/202-207, 225/217-221, 226/239-244, 228/306-309, 228/315-317, 229/326-328, 229/333-335,

139. Com hom pot veure, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* empra habitualment distincions de totes les parts de l'oració i de tots els aspectes de morfologia gramatical.

140. Les repeticions que he trobat són les següents: homines/nomina, dues vegades; alius/alter, quatre vegades; i ús del «quasi» en contextos diferents, quatre vegades.

232/27-28, 233/88-234/90, 234/111-113, 237/200-203, 237/208-209, 238/225-231, 242/359-361, 242/361-366, 242/18-22, 246/124-129, 248/172-177, 249/218-222, 255/81-85, 263/73-78, 264/123-127, 265/139-141, 267/194-199, 273/395-403, 278/574-578, 289/258-260, 290/284-289, 291/340-342.

1.3.2. *Comentari*

En l'*Expositio super Apocalypsi*, observem una forma d'argumentar, o millor dit, de fer exegesi que se serveix del «quasi dicat». És molt emprada –vuitanta-tres vegades–, té una estructura molt rígida i la seva funció consisteix, bàsicament, a explicar –fer més intel·ligible– un text bíblic.

1.4. *Analogies*

Troblem en l'*Expositio super Apocalypsi* dos tipus d'analogies. Unes que tenen un valor doctrinal perquè responen a unes idees característiques i típiques de l'autor, i unes altres que tenen un caràcter més circumstancial i serveixen normalment per a explicar i il·lustrar un tema determinat.

D'entre les que posseeixen un valor doctrinal esmentem les que responen a la relació Crist-cristià/església (algunes d'aquestes també poden ésser anomenades argumentacions pel model o per la prefiguració);¹⁴¹ a l'apropiació

141. *Expositio super Apocalypsi*, 5/12-24: «Secundum est excellens dignitas revelantium, ad quos exprimendos subiungit quod revelatio est IESU CHRISTI, quem ideo primo nominat, tum quia proximum caput est Ecclesiae ac per ipsum immediate suscipit influentias gratiarum a Deo, qui est primum caput eius ut fontalis origo ipsarum, tum quia per meritum Iesu Christi, ut hominis, a Deo conceduntur eidem. Non solum autem Christus est caput Ecclesiae propter influentiam, sed etiam propter conformem eminentiam: est enim per naturam humanam conformis Ecclesiae, cumque sit in eo suprema, recte capitis habet nomen. Quoniam igitur influentia Christi ad Ecclesiam fontaliter sive originaliter a Deo procedit, tum quia ipse ex Deo, tum quia est filius Dei, tum quia ipse est personaliter Deus, subiungit: QUAM DEDIT ILLI DEUS, quasi dicat: Christus, qui revelator est hic descriptorum, revelat ea per virtutem deitatis»; 29/775-780: «ET, vidi inquam, IN MEDIO SEPTEM CANDELABRORUM AUREORUM SIMILEM FILIO HOMINIS: non dixit "Filius hominis", sed *similem* ei, ut innuat quod visa quae hic describuntur non tantum conveniunt Christo, sed etiam ministris revelationum suarum imitantibus eum, sive in forma personalis apparitionis imitentur ut figurans qui Ioanni apparuit, sive in zelo et conversatione ut figuratus»; 35/961-972: «Omnis igitur vicarius vel minister Christi qui voluerit similis esse Filio hominis debet habere dictas tredecim circumstantias; ad quam similitudinem habendam cum Christo deputatur signanter ille minister qui ad regimen et correptionem ecclesiarum in Christo specialiter vel generaliter constituitur,

entre Trinitat i història (i/o estats personals);¹⁴² a la relació entre les Esglésies de l'*Apocalipsi* i els estats personals i/o temporals;¹⁴³ i finalment a la correspondència —o fins i tot prefiguració— del Nou Testament en l'Antic.¹⁴⁴

D'entre les de caràcter més circumstancial n'hi ha que estableixen una comparació entre els vers jueus i els regulars i els falsos jueus i els

propter verba quae supra proponuntur ecclesiis ad earum correptionem vel exhortationem: primo accipiuntur prout sunt verba Christi loquentis ad Ioannem, et ad ecclesias quibus Ioannes dirigitur; secundo prout sunt verba vicarii Christi praedicti ad praecones et ad ecclesias quibus praeconizabunt. Ubi etiam proponuntur verba quae angelus loquens Ioanni exprimebat vel referebat ex parte Christi aut Dei, designantur ea quae dictus vicarius proponet ex parte Dei et Domini Iesu Christi ecclesiis per praecones»; 53/18-25: «Christus autem habet septem spiritus quantum ad dona, quia potest ea conferre cuicumque voluerit; sed minister eius superius memoratus habebit septem spiritus quantum ad septem intellectus spirituales sacrorum eloquiorum, plene iam in regulis declaratos, quos regularibus pandet vicarius ille, ut per hoc reformetur pulchritudo in eis. Christus etiam habet in potestate sua universos praelatos septem ecclesiarum, et ille vicarius eius in tempore suo septem statuum praedictorum»; 84/168-181: Jesucrist és presentat com a «signum pronosticum seu prophetalem»; 90/365-91/395: la vida de Jesucrist prefigura la història de l'Església. Un exemple, 91/372-375: «Cum igitur, ut refert Lucas, Dominus aliquando librum aperuerit in synagoga et in eo legerit, deinde clausum reddiderit, aperte designavit quod in Ecclesia partim erat aperturus librum, partim clausurus»; 176/226-235: l'Anticrist serà totalment contrari a Crist: de cor, de boca, d'obres; 181/23-182/28: els cent quaranta-quatre mil «conformissimi sunt Christo, sancti sunt per vitae munditiam et veri per sinceritatem fidei»; 215/332-335: «Quia tunc igitur resumetur ab ecclesia romana quod factum fuit a Christo et suis in primitiva Ecclesia, dicit aperte quod factum tunc est, quia illud solum habebit esse in Ecclesia, et erit tunc praesens vel de facto in ipsa universali».

142. *Expositio super Apocalypsi*, 23/573-25/634: analogia Trinitat/estats personals: Pare/casats; Fill/«seculars»; Esperit Sant/«regulars»; 63/320-334: Creador/creatures; 63/327-330: «nam omne bonum quod est in creatura manat de plenitudine creatoris, unde sub illis circumstantiis creator haec loquitur, quae refulgent in creaturis suis».

143. *Ibid.*, 25/636-27/698: set esglésies: els laics (casats/vídues/verges), els clergues seculars i les tres menes de «regulars». Set esglésies/set etapes de la història de l'església; 27/697-698: «sic in proposito per septem ecclesias nominatas praefiguravit septem status Ecclesiae tam personales quam temporales».

144. *Expositio super Apocalypsi*, 92/416-93/452: correspondència entre les set etapes de la sinagoga i les set etapes de l'Església; 92/416-421: «Similiter etiam septem tempora synagogae in quibus populus fidelis consummavit suam peregrinationem sub veteri testamento, significant alia septem, in quibus peregrinabitur sub novo testamento populus electorum; ita quod illa tempora synagogae, per suas circumstantias quibus ad invicem distinguuntur, significant circumstantias distinctivas temporum Ecclesiae»; 119-120: els set temps de la sinagoga: fugida d'Egipte, «sub iudicibus mutua fuit effusio sanguinis atque pugna inter populum fidelem et infidelem»; el tercer, «adversarii populi fidelis indebite tractabant sive librabant divina»; quart «regnabat in Israel idolatria sub Achab et Iezabel»; temps dels profetes; dispersió «sub Cyro»; setè temps, fins a la vinguda de Crist. Aquests temps tenen la seva correspondència amb les set etapes de l'Església, així per exemple (120/45-47) «per praesuram sub Aman et finalem sub Antiocho, ut per Antiochum Antichristus congrue designetur et per Aman precursores eius».

seculars,¹⁴⁵ d'altres, entre els doctors en temps dels heretges i les verges enmig dels voluptuosos,¹⁴⁶ o entre el darrer temps del període dels eremites i el dels seculars,¹⁴⁷ o entre els pseudo-profetes de l'Antic Testament i els «magistri mendaces» del Nou Testament.¹⁴⁸ També n'hi ha de referides a persones¹⁴⁹ o, encara més, a l'Anticrist: l'Anticrist i el nombre 10,¹⁵⁰ l'analogia entre l'Anticrist i la bèstia, i Crist i l'home;¹⁵¹ l'Anticrist i el número 666.¹⁵² Finalment, una darrera sobre els pastors i el ramat i els «praecones» i la gent;¹⁵³ i una altra sobre la paraula «deaurata».¹⁵⁴

L'analogia forma part essencial del sistema de pensar propi de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*. En nombre, les analogies no són excessivament

145. *Ibid.*, 42/170-184: analogia entre els vers jueus i els «regulares» i els falsos jueus i els «saeculares».

146. *Ibid.*, 44/223-226: «Et sicut tertio ecclesiae tempore HABITABANT catholici doctores inter haereticos, qui SEDES dicuntur SATANAE, sic virgines in statu saecularium habitant inter voluptuosos huius saeculi, quibus insidet diabolus».

147. *Ibid.*, 48/337-343: analogia entre el darrer període del temps dels eremites i el temps dels seculars.

148. *Expositio super Apocalypsi*, 48/365-49/371: «Sed cum ait quod DICIT SE fore PROPHE-TAM, innuit ei convenire praeconum officium, quod est populum docere. Sicut enim in veteri populo docendi officium exercebant prophetae, sic et in novo praecones sive praedicatores; et sicut illi doctores vocabantur prophetae, sic et hii possunt vocari magistri. Propterea dicit beatus Petrus quod, sicut in populo veteri fuerunt pseudoprophetae, sic apud nos magistri mendaces».

149. *Ibid.*, 113/141-143: «Unde, sicut in eo qui surgit a lapsu, Ruben, id est timor aeternae poenae, principium est bonae operationis, sic in perfecto principium eius est amor iustitiae, sive Iudas».

150. *Ibid.*, 150/119-151/123: «decima pars est Antichristus quia, sicut denarius numerus est in se continens unitates quibus numeratur omnis diversitas numeralis et unam plus, sic Antichristus aggregat in se omnium praedictorum malitias et unam plus, scilicet illam qua se ipsum impudenter asseret esse Deum».

151. *Ibid.*, 177/263-269: analogia entre l'Anticrist i la bèstia i Crist i l'home («sicut enim Antichristus dicitur absolute bestia, sic et Christus absolute dicitur homo»).

152. *Ibid.*, 177-179: analogia entre el número 666 i l'Anticrist.

153. *Expositio super Apocalypsi*, 199/76-79: «Iterum dicit quod SUPRA hoc MARE vidit stantes: sicut pastores dicuntur stare supra gregem, scilicet diligenter custodiendo, sic supra dictam multitudinem stant praecones, quos hic designat per victores adversitatum hostilium, ut innuat quod eis principaliter pugna debetur».

154. *Ibid.*, 238/230-241: «DEAURATA, id est desuper aurata, hoc est in superficie et non in profundo. In quo verbo docet aperte quod ornatus hic expressi metaphoricis sunt, et non literales: nam auro materiali tota carnalis ecclesia non deauratur, sicut nec cocco materiali vel purpura etcetera induitur, licet forte personae particulares utantur in suis operimentis, nec tamen propter hoc attribueretur toti Ecclesiae absolute; sed universaliter ipsa habet aurum in superficie, scilicet in eo quod cunctis est manifestum, ut in officio ecclesiastico: nam totum et quoad verba et quoad ordinem sive modum est informatum sapientia divina, tamen ipsa ecclesia carnalis non habet eam in mente, nedum affectum, sed etiam non habet intellectum».

moltes, però són ben importants atesa la seva relació amb idees principals de l'autor.

1.5. *Altres arguments*

A més dels arguments que hem analitzat, en l'*Expositio super Apocalypsi* n'hi ha d'altres, secundaris, que també mereixen d'ésser mencionats. D'aquests, els arguments pragmàtics i per les conseqüències són els més emprats.¹⁵⁵ L'autor també utilitza, però, exemples (i il·lustracions),¹⁵⁶ 67/445-446: exemple extret de l'àmbit de la medicina: «sicut enim collyrium clarificat oculum pungendo et tergendo et lacrimis lavando, sic mentem contritio», comparacions¹⁵⁷ i parelles dissociatives.¹⁵⁸

1.6. *El lèxic qualificatiu/desqualificatiu*

1.6.1. *General*

Troblem en l'*Expositio super Apocalypsi* una sèrie d'expressions que són emprades força sovint per tal de construir reflexions i argumentacions i especialment per a extreure conclusions. Les més freqüents són: «et ex hoc patet...», «patet quod», «est ratio», «non e contrario», «est/non est necessarium», «...ut patefiat...», «propter quod...», «patefactum est...», «quapropter...», «ex hoc sequitur...», «cuius ratio est...», «iam igitur ex his patet quod...», «similiter patet ex dictis ratio propter quam...».

155. *Expositio super Apocalypsi*, 1/1-3/64: reflexió sobre la revelació progressiva. La finalitat darrera de la revelació és la vida espiritual. Amb aquest objectiu Déu revela el necessari; 5/25-6/30: la finalitat de la revelació és la perfecció dels cristians; 21/519-525: la finalitat dels «sacra eloquia» és la «ciència de la pietat»; 91/380-395: la causa de la vinguda de Crist (91/381-384) «voluntas medendi contritis corde et dandi captivis indulgentiam et liberandi incarcerationatos, et sic de ceteris quae pertinent ad redemptionem electorum et iustificationem ac reconciliationem Deo».

156. *Ibid*255D

157. *Ibid*. 41/138-153: fa una mena de comparació entre els casats en l'època dels apòstols i en l'«actual»: la caritat ha minvat; 45/269-272: «Quia vero doctores et virgines realiter in merito differunt, quia meritum doctorum consistit in sinceritate doctrinae, virginum autem in puritate vitae, propter hoc in promissione praemii proponuntur duo praemia realiter differentia».

158. *Expositio super Apocalypsi*, 197/16-26: secundum rem/ratio; 84/150-154: persona/acte.

Cal dir però que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no dona gairebé mai una estructura (quasi-)lògica, sil·logística, de les seves reflexions; per això no és estrany que aquestes expressions no coincideixin amb aquelles tan típiques que fa servir la lògica per a introduir conclusions.

1.6.2. *Aplicat a arguments*¹⁵⁹

Sovint aquestes desqualificacions són esgrimides per tal de rebutjar alguna interpretació bíblica amb la qual l'autor no està d'acord. Hi ha un ús força generalitzat de paraules com «ridiculosus», «abusivus», «inconveniens» i «impertinens». Altres, com «ironicus», «absurdus», «nugatorius», «dolosus», «falsus», «erroneus», «inanis», són secundàries. Les de tipus més «tècnic», i més usuals en els llibres de lògica i retòrica de l'època, són més aviat escasses.

159. *Expositio super Apocalypsi*, 9/123: «...sunt absurda»; 9/130-131: «...inconveniens, vel abusionis vel improprietatis vel impertinentiae vel similitum...»; 9/138: «...secundum ratiocinationem aut figmentum humani conceptus...»; 9/143.145: «...artificium humanae mentis...», «...illudit hominibus fantasia...»; 11/198: «...inconveniens evitari...»; 11/200: «...sermo nugatorius...»; 11/202-203: «...ridiculum est et abusivum...»; 12/229: «...nec ambiguum nec inconveniens...»; 16/357: «...quod est inconveniens»; 18/426: «...inconvenientia multa coacervaret»; 18/435-536: «Aliud vero inconveniens quod inculcatur est abusus divini sermonis: ille namque sermo est maxime abusivus, qui contradictionem implicat»; 19/441: «Aliud inconveniens est ridiculosas...»; 19/456-457: «et non aequivoce, sed univoce...»; 39/90: «TIBI, id est contra te (talis enim sermo ironicus)»; 59/219-220: «...alias ridiculosus fuisset divinus sermo tanquam inanis»; 60/224-225: «...non solum ridiculosus fuisset hic sermo, sed etiam falsus...»; 64/351-352: «...nec sana ratio sive catholica...»; 67/443: «...ad caecitatem excludendam...»; 71/61: «...esset ridiculum dicere...»; 71/63: «...est impertinens dicere...»; 71/66: «...est impertinens dicere...»; 71/71: «...impertinens est dicere...»; 84/173-85/174: «...signum demonstrativum...»; 100/153-154: «...dolosum est et erroneum...»; 102/212: «...apostataverunt in fallacias Machometi...»; 103/257: «...et esset ridiculum dicere...»; 134/100-101: «...sophismatum...»; 138/231: «...quia nedum ridiculum sed stultitia foret asserere...»; 169/24: «...profundo erroris et caecitatis...»; 174/163: «...magna sophismata propriarium opinionum sive assertionum...»; 176/253: «...sermo esset inanis et ridiculosus...»; 186/166: «...elucescit ex dictis...»; 190/298: «...ridiculum esset dicere...»; 210/168: «...erroris et ignorantiae profunditatem seu caecitatem...»; 213/271: «ridiculum quidem erat...»; 213/272: «...insanus...»; 223/138: «...rationabiliter...»; 234/105: «...naturalis rationis...»; 249/210-211: «...esse multipliciter inconveniens... tam inordinatum quam superfluum...»; 261/19: «...anagogicum intellectum...»; 284/91: «...ridiculum...»; 284/95: «...textus iudicia fabulosa per artificium apparentis rationis...»; 289/278: «...nec etiam dixit ironice...».

1.6.3. *Aplicat a persones*¹⁶⁰

No trobem lèxic desqualificatiu adreçat directament a persones. En les tres úniques ocasions que desqualifica els subjectes d'algunes posicions ho fa de manera molt abstracta.

2. *Comparació dels arguments*

2.1. *Tipus d'arguments emprats en les obres arnaldianes polèmiques i en l'Expositio super Apocalypsi*

Com hem vist, en l'*Expositio super Apocalypsi* els arguments són de tipus gramatical, majoritàriament, o analògic. No hi trobem en canvi els arguments quasi-lògics tan emprats per Arnau de Vilanova (de contradicció i incompatibilitat, «sil·logisme bíblic» i d'altres: doble negació, argument de transitivitat, de divisió, etc.) o aquells basats en l'estructura de la realitat com l'«ab inutilli sensu» o el «pragmàtic» i que semblen definir la manera de fer i d'ésser del famós metge. No existeix, doncs, una mínima coincidència per tal de poder comparar positivament els arguments: tot són diferències.¹⁶¹

Deixant de banda les comparacions generals sí que podem confrontar coincidències i divergències en aspectes concrets. És el que farem en primer lloc. Després tractarem de veure què hi ha al darrera de les respectives formes d'argumentar.

160. *Expositio super Apocalypsi*, 167/387: [tot al·legant paraules de la profecia de Ciril] «...colubrem tortuosum...»; 222/122-123: [referint-se genèricament als pseudo-apòstols]: «Patet igitur ex his quam sit abominabilis vel monstrosa perversitas eius et ingratitude»; 241/328-329: «...quales sunt histriones, ioculatores, similes...».

161. Vegeu la meua tesi *La polèmica escatològica...*, 189-317.

2.2. Aspectes concrets comparables

2.2.1. Els arguments gramaticals

2.2.1.1. Reflexions i principis generals

Observem que tant Arnau de Vilanova en les obres polèmiques com l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* comparteixen un principi comú que, certament, és la base de la majoria dels arguments de tipus gramatical. Aquest principi és formulat arreu per mitjà de frases com «en la Bíblia no hi ha res en va. Tot, absolutament tot, té un sentit que cal esbrinar».

El principi, però, és l'únic aspecte compartit,¹⁶² car les reflexions entorn de les llengües hebrea, grega i llatina, o les interpretacions de la frase «Déu és alpha i omega», presents en ambdues fonts, presenten diferències remarcables. Les reflexions sobre les llengües tenen en la *Introductio in librum Ioaachim «De Semine Scripturarum»*... i en el *De significatione*... una projecció molt limitada, aplicada al tetragrama bíblic, que no trobem en l'*Expositio super Apocalypsi*.¹⁶³ El context trinitari en el qual Arnau de Vilanova tracta de l'exegesi de la frase «Déu, alpha i omega», que el porta a definir Déu-Pare com a principi sense principi i origen de tot, permet d'establir, al respecte, contrastos amb l'*Expositio super Apocalypsi*, en les reflexions de la qual no observem l'esmentat context trinitari.¹⁶⁴

En els altres aspectes comparables no només no copsem punts comuns, sinó que constatem divergències. En el cas de les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, les reflexions gramaticals solen ésser molt concretes i adaptades especialment als textos bíblics més fonamentals de la polèmica: Actes I, 7, Daniel XII, 11, etc., per això molts d'aquests arguments es repeteixen; en canvi, en l'*Expositio super Apocalypsi* es projecten als diferents textos i interpretacions de l'*Apocalipsi*, sense que hi hagi un nucli que cridi particularment l'interès.

162. Hom no descarta, en aquest aspecte, influències de la *Introductio*... en l'*Expositio super Apocalypsi* i, a l'inrevés, d'aquesta obra en els escrits arnaldians posteriors a l'any 1306. Recordem que la relació entre Arnau de Vilanova i els monjos –almenys quatre– de Sant Víctor de Marsella és documentada. D'altra banda Arnau posseïa –i no només un exemplar!– l'*Expositio super Apocalypsi*.

163. Vegeu *Introductio*..., Vat. lat. 3824, f. 3a (Raoul MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo de Villanova*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», LXII [1951], 46); i *De significatione*..., Vat. lat. 3824, ff. 13c-14c (Joaquim CARRERAS, *L'«Allocutio super Tetragrammaton» de Arnaldo de Vilanova*, dins «Sefarad», IX (1949), 81-83).

164. Déu és definit, *Expositio super Apocalypsi*, 16/377-17/396, com a principi i fi de totes les coses.

Notem, també, que el coneixement que posseeix l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* del llatí no és comparable amb el manifestat en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova: és molt més ric i superior.

En Arnau de Vilanova la gran majoria dels arguments gramaticals van acompanyats d'una reducció a un esquema binari que els fa equiparables a una definició dissociativa. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, però, no cau en aquest reduccionisme dualista.

Finalment, assenyalem que en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, les argumentacions gramaticals representen un percentatge realment baix, signe inequívoc que són secundàries; en l'*Expositio super Apocalypsi* són, contràriament, una de les formes d'argumentació més elementals.

2.2.1.2. L'estructura «non dixit... sed...» en les obres arnaldianes polèmiques. Comparació

2.2.1.2.1. L'estructura «non dixit¹⁶⁵ ... sed...»¹⁶⁶ en les obres arnaldianes polèmiques

2.2.1.2.1.1. Referències

De tempore adventus Antichristi... 153-157 (Josep PERARNAU, *El text...*, 137); *De tempore adventus Antichristi...*, 349-355 (Josep PERARNAU, *El text...*, 142); *De tempore adventus Antichristi...*, 948-949 (Josep PERARNAU, *El text...*, 156); *De mysterio cymbalorum*, 333-334 (Josep PERARNAU, *El text...*, 73); *De mysterio cymbalorum...*, 1033-1034 (Josep PERARNAU, *El text...*, 106); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 141c; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 145a; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 150d; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 159b; *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167b (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 46); *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 167d (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 47); *Prima denuntiatio Gerundensis...*, Vat. lat. 3824, f. 169a (Joaquim CARRERAS, *La polèmica...*, 49); *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 189c, 771-772 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 129); *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 191a, 935-936 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 134); *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 195b; *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 195c; *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 200d; *Allocutio christini...*, 328 (Josep PERARNAU, *L'«Allocutio chris-*

165. Llevat d'un sol cas, Arnau de Vilanova en les obres polèmiques fa servir l'expressió en passat: «dixit».

166. Arnau de Vilanova no emprà sempre la mateixa estructura «non dixit... sed», sinó que n'utilitza, també, d'altres: «dixit... et non» (en vuit casos), «non dixit absolute... sed addidit» (cinc vegades).

tini...», 104); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240a; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239d; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240b; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 242a; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 244c; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 247d; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 252d; *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 258b; *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 258c; *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 258c.

2.2.1.2.1.2. Distribució

1. Diferències de gènere i/o nombre: *De tempore adventus Antichristi...*, 349-355 (Josep PERARNAU, *El text...*, 142): (finem/fines).

2. Temps verbals: *De mysterio cymbalorum*, 1033-1034 (Josep PERARNAU, *El text...*, 106): (fuit/fuerit); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 141c: (appropinquabit/appropinquavit); *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 145a; *Prima denuntiatio Gerundensis*, (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 46): (est/erit); *Prima denuntiatio Gerundensis*, (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 49): (sciet/scit); *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 189c, 771-772 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 129): (erit/est); *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 191a, 935-936 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 134): (nescietis/nescitis); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239c: (sciet/scit); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239d: (erit/est); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240b: (erit/est); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 244c: (noscere/nosse); *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 258b: (erit/est); *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 258c: (sciet/scit).

3. Diferència de lèxic (verbs): *Allocutio christini...*, 328 (Josep PERARNAU, *L'«Allocutio christini»...*, 104): («facite»/«diligite»); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240c: (Scio/Estimo).

4. Diferència de lèxic (substantius i expressions): *De tempore adventus Antichristi...*, 153-157 (Josep PERARNAU, *El text...*, 137): (super homines/super filios hominum); *De mysterio cymbalorum*, 333-334 (Josep PERARNAU, *El text...*, 73): (non cognoscetis/non est vestrum nosse); *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 200d: (opinio/scientia); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 240a: (non cognoscetis-non scietis/non est vestrum nosse); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 242a: (nullis prodesset scire tempus persecutionis Antichristi/scire non proderat filiis sui temporis); *Praesentatio facta Burdegaliae...*, Vat. lat. 3824, f. 258c: (non cognoscetis/non est vestrum nosse).

5. Diferència de lèxic (adjectius): *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 159b: (parva/pauca)

6. Valor d'una presència: *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 145a: (.../Tanquam ab eo missis); *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 195b: (importune queri si prodesset noscere/importune queri a nobis si prodesset nosse); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 247d: (dubium est/dubium est, nisi multiplicitas restringatur); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 252d: (non est vestrum nosse tempora/non est vestrum nosse tempora que Pater posuit in sua potestate).

2.2.1.2.1.3. *Comentaris*

La gran majoria de vegades, Arnau de Vilanova se serveix de l'estructura «non dixit... sed...» per fer notar diferències de lèxic o de temps verbals. Realment, l'autor català juga molt poc amb els altres elements de la gramàtica llatina.

Són freqüents les repeticions: erit/est: 5 vegades; noscere/nosse: en 2 ocasions; non cognoscetis/non est vestrum nosse: 3 cops; sciet/scit: 3 voltes.

En Arnau de Vilanova l'ús d'aquesta estructura no pressuposa un gran domini del llatí. Totes elles són molt simples: o temps verbals elementals o lèxic bàsic. Mai no hi ha distincions de matís.

Les distincions de temps verbals tenen quelcom en comú: distingir «els temps» en què foren pronunciades les frases bíbliques –especialment del Nou Testament– i «els temps» en què aquestes frases són interpretades. Així, Arnau de Vilanova planteja el problema exegètic següent: a qui va adreçat el Nou Testament?

L'ús d'aquesta estructura, en conjunt, no és elevat: trenta vegades. Observem una certa regularitat –gairebé constància en la proporció– en les diverses fases de la polèmica.

2.2.1.2.2. *Comparació de l'estructura «non dixit... sed...»: obres arnaldianes polèmiques i Expositio super Apocalypsi*

Si comparem els números que ens indiquen la freqüència constatem que l'estructura «non dixit ...sed...» té una importància diferent en les obres arnaldianes polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi*: en les primeres només comptem trenta textos en els quals Arnau de Vilanova l'ha emprada; en la segona, en canvi, cent cinc.

Comencem per les coincidències, que són poques i insignificants. De totes les distincions que observem en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova i en l'*Expositio super Apocalypsi* només trobem dues repeticions: erit/est i parva/pauca. És realment curiós que de tantes —i de coses que hom tendeix conscientment o inconscient a repetir— només n'hi hagi dues! És més: si l'*Expositio super Apocalypsi* fos d'Arnau de Vilanova com ens explicaríem que en les obres arnaldianes polèmiques abundessin unes determinades repeticions i que després —com per una mena d'art de màgia—, en un text on l'autor fa servir moltíssimes vegades aquesta forma d'argumentar, no les emprés?

Les diferències són més i més rellevants. Si observem amb deteniment els matisos introduïts, les parts adduïdes de la gramàtica, etc., ens adonem que l'*Expositio super Apocalypsi* pressuposa un coneixement de la llengua llatina més perfecte que el manifestat en les obres arnaldianes polèmiques. Ho confirma el fet que en l'*Expositio super Apocalypsi*, sovint, en una mateixa estructura del «non dicit... sed...», l'autor es val de dos o més elements de la gramàtica; en canvi, en les obres arnaldianes polèmiques sempre només n'hi ha un i —en la majoria de vegades— sol ésser de lèxic o de conjugació verbal, és a dir, molt simple.¹⁶⁷

En l'*Expositio super Apocalypsi* l'estructura «non dicit... sed...» és molt rígida; en les obres arnaldianes polèmiques és més flexible. Ho confirma el fet que en gairebé un terç dels casos estudiats Arnau de Vilanova la variï. En l'*Expositio super Apocalypsi* l'autor combina el pretèrit («dixit») amb el present («dicit»); en canvi, en les obres arnaldianes polèmiques, llevat d'una excepció, sempre trobem el pretèrit. Aquest fet, en coherència amb les altres distincions verbals introduïdes per Arnau de Vilanova, ens l'expliquem per la voluntat d'intentar situar les paraules i els fets de Jesús de Natzaret en el seu context històric, que és certament divers del de començaments del segle XIV.

2.2.1.3. L'estructura «quasi dicat» en les obres arnaldianes polèmiques. Comparació amb l'*Expositio super Apocalypsi*.

2.2.1.3.1. L'estructura «quasi dicat» en les obres arnaldianes polèmiques

En les obres arnaldianes polèmiques hi ha algunes, molt poques, reproduccions d'aquesta forma d'argumentar. Però no és una estructura rígida: com a tal només surt dues vegades;¹⁶⁸ en tres altres casos, Arnau de Vilanova fa

167. Per aquesta raó algunes distincions de l'*Expositio super Apocalypsi* consten en més d'un lloc; les de les obres arnaldianes polèmiques sempre figuren en un sol lloc.

168. *Philosophia...*, 1243-1248 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 141): «Sapientia in lingua dignoscitur et sensus et scientia et doctrina in verbo sensati, firmamentum autem in

servir expressions semblants: «quasi diceret», «quasi vellet dicere».¹⁶⁹ Quan el teòleg català aprofita aquesta estructura ho fa per donar la seva pròpia interpretació, en certes ocasions, molt forçada.

2.2.1.3.2. *Comparació: obres arnaldianes polèmiques i Expositio super Apocalypsi*

És gairebé absent en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova una de les tècniques argumentatives més emprades per l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*. En els casos, certament minoritaris, en què Arnau de Vilanova fa servir aquesta expressió en les obres polèmiques copsem divergències considerables: l'estructura no és rígida i va acompanyada d'altres formes; també l'objectiu sol ésser diferent: introduir no una explicació per a adaptar el text, sinó una opinió personal.

2.2.2. *Les analogies*

2.2.2.1. *Les analogies en les obres arnaldianes polèmiques*

El pensament analògic no és genuí d'Arnau de Vilanova: d'analogia en funció argumentativa pròpiament dita només n'he vista una. Si hi va haver coneixement previ de la vinguda de Crist, també n'hi ha d'haver, raona Arnau, de la de l'Anticrist, perquè Crist i Anticrist són principis contraris i formen, doncs, part de la mateixa unitat de coneixement.¹⁷⁰ De prefiguracions n'ob-

operibus iustitie", quasi dicat: Ex verbis cognoscitur de doctore an sapiens sit et iustus; tamen, super omnia signa sunt firma vel certa, que de operibus adsumuntur»; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 158b: «Contra quos omnes eternus iudex aperte fecit scribi damnationis sententiam per *Isaiam*, ut legitur sexto eius: "Vade et dic populo huic: Audite audientes et nolite intelligere", id est, qui non vultis intelligere, "et videte visionem et nolite cognoscere", quasi dicat: Qui respuitis cognoscere veritatem seu confiteri».

169. *De tempore adventus Antichristi...*, 1499-1504 (Josep PERARNAU, *El text...*, 169): «...respondit: "Non est vestrum nosse tempora vel momenta, que Pater posuit in sua potestate", quasi diceret, ut AUGUSTINUS eleganter exponit: "Hoc, de quo sollicitamini, per vos ipsos non potestis cognoscere viribus proprie facultatis, quoniam Pater sibi retinuit notificationem temporum ultimorum et ideo solum habent prenoscere per revelationem divinam"»; *Philosophia...*, 80-81 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 63): «Quasi vellet dicere cum sponsa in *Canticis*: "Mel et lac sub lingua tua"»; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 158c: «Nunc autem, quia dicitis: "Videmus", peccatum vestrum manet». Quasi diceret: "Ideo vos manentes vel obfirmatos in malitia constat esse, quoniam confiteri non vultis veritatem, quam noscitis, immo potius impugnatis"».

servem dues: prefiguració del temps de l'Anticrist pel temps de Noè¹⁷¹ i prefiguració de la història de l'Església per la vida de Jesucrist.¹⁷² Trobem, però, una desena d'argumentacions pel model, per Jesucrist com a model a seguir; a les quals hauríem d'afegir un bon nombre dels anomenats «sil·logismes bíblics». Hi ha en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova una ferma voluntat de confrontar la vida dels seus adversaris amb la de Jesucrist a fi de mostrar-ne els defectes.

2.2.2.2. Comparació: obres arnaldianes polèmiques i *Expositio super Apocalypsi*

El pensament analògic és central en l'*Expositio super Apocalypsi*; en les obres arnaldianes polèmiques és, en canvi, secundari. A partir de les analogies es plantegen temes variats: en l'*Expositio super Apocalypsi* unes reflexions sobre els nombres són aplicades a l'Anticrist; la correspondència entre Antic i Nou Testament; l'apropiació entre la Trinitat i la història; la relació entre els set temps de l'*Apocalypsi* i els set estats personals o les set èpoques de l'Església. En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, les analogies principals relacionen Noè i Anticrist i Crist i Anticrist. Observem en les obres arnaldianes polèmiques un major component apocalíptic; en l'*Expositio super Apocalypsi* trobem una confrontació entre «status regularium» i «clerus saecularis», absent en les obres polèmiques arnaldianes. Hi ha però, també, en les obres polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi* un punt en comú: els arguments pel model. En les obres arnaldianes polèmiques, però, són més freqüents i amb una clara intenció de confrontació amb els seus adversaris, element aquest no present en l'*Expositio super Apocalypsi*.

170. *De tempore adventus Antichristi...*, 857-985 (Josep PERARNAU, *El text...*, 154-157).

171. *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 148b-d; *Gladius...*, Vat. lat. 3824, ff. 190c-191b, 891-961 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 132-135).

172. *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 150a-b.

2.2.3. El lèxic qualificatiu/desqualificatiu

2.2.3.1. En les obres arnaldianes polèmiques

2.2.3.1.1. General

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova constatem un ús sovintejat d'expressions com: «Ex quo patet...», «patet igitur ex predictis...», «ex quo sequitur...», «ex quo colligitur...», «subinferunt...», «et ex hiis concluditur...», «ex quibus aperte cognoscitur...», «necesse est», «patet ergo...», «subinferat...», «patet aperte...», «ex quibus, etiam idiotis patet...», «patet hoc per...», «ex predicis ergo patet...», «aperte concedit...», «...infert...», «ex predictis pateat...», «ut patuit supra...», «inferendo...».

2.2.3.1.2. Arguments

El lèxic emprat per Arnau de Vilanova té una intenció ben concreta, és un lèxic ben «tipificat» per la teologia i el dret: «temerarie», «falsum», «hereticus». També en trobem, però, de més general: «ridiculus», «impium», «ignominiam», «dolosum». Abunda el lèxic «tècnic» de la lògica i la retòrica: «fallacia consequentis», «antecedens et consequens sumantur equivoce», «infallibili», «laqueo», «contradictio», «per se nota», «facultas refellendi», «inferre». És, en general, adjectivat i recarregat.

En les obres de la polèmica de París, especialment en el *De tempore adventus Antichristi...*, trobem una gran quantitat de desqualificacions.¹⁷³

173. *De tempore adventus Antichristi...*, 132 (Josep PERARNAU, *El text...*, 137): «... ridiculum est...»; 383 (*Ibid.*, 143): «Quibus respondebitur quod obiectio nulla est in proposito»; 442-443 (*Ibid.*, 144): «sed innitentes apocryphis scripturis aut peregrinis rationibus et fallacibus argumentis»; 681-688 (*Ibid.*, 150): «Sed si dicatur speculatoribus quod ista conclusio clare non sequitur ex premissis... non est certum an debeat magis de hiis intelligi quam de illis, immo, arguere a multiplici ad determinatum esset committere fallaciam consequentis; respondebitur concedendo quod, procul dubio, non est certum»; 841-842.845 (*Ibid.*, 153): «Sed intendunt condemnare sacri doctores modum indebitum predicte sollicitudinis... «Hoc enim esset ridiculosum et valde inordinatum»; 861-862 (*Ibid.*, 154): «Nam hec est propositio per se nota et ab omnibus calculatoribus astronomie supposita»; 897-898.905 (*Ibid.*, 155): «Hoc enim est nequitie perversitas et absolute falsum... «Nec potest verificari...»; 910 (*Ibid.*, 155): «Similiter nunc potest presciri vel certe prenosci, iuxta fundamentum premissum...»; 964-969 (*Ibid.*, 156): «...ut temerarie asserta condemnant... illud tantum asseritur temerarie, quod absque ullo genere probationis pertinaciter affirmatur...»; 975 (*Ibid.*, 156): «...nec temeraria nec falsa nec erronea possunt dici...»; 997-999 (*Ibid.*, 157): «cum sit catholice et possibilis veritatis et cum sit non solum temerarium, sed erroneum dicere vel asserere quod...»;

Aquestes desqualificacions es repeteixen en les obres posteriors, sobretot en les adreçades a Bernat de Puigcercós.¹⁷⁴

Finalment, en les obres de la polèmica de Marsella encara són més nombroses i dures. Hi ha, doncs, una veritable progressió en l'ús de les desqualificacions.¹⁷⁵

1013 (*Ibid.*, 157): «...necessario habebunt concedere quod ibidem asseruerit falsum et contra evangelicam veritatem»; 1023.1029 (*Ibid.*, 158): «...quod est omnino falsum ad litteram... «Non fuerit irrationabilis...»; 1059-1061.1065 (*Ibid.*, 158.159): «...vel sacra non intelligit seu novit eloquia vel defectum patitur rationis vel loquitur spiritu mentis inordinate... «de levi precipitat in errorem»; 1117 (*Ibid.*, 160): «Nec aliquis sane mentis audebit asserere...»; 1138 (*Ibid.*, 160): «Quod est non solum falsum sed etiam erroneum»; 1257 (*Ibid.*, 163): «...sed etiam falleret, quod esset erroneum sentire de ipsa»; 1452-1453 (*Ibid.*, 168): «ex hoc argui poterit...»; 1475-1476 (*Ibid.*, 168): [referint-se al *De tempore adventus Antichristi*...] «non dubitet opus fore compositum nutu Dei»; 1491 (*Ibid.*, 168): «...ridiculum esset...»; *Protestatio*... (Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia*..., lxxiv): «...sophisticis verbis...»; *Protestatio*... (*Ibid.*, lxxv): «...infallibili iudicio rationis...»; *De mysterio cymbalorum*, 547 (Josep PERARNAU, *El text*..., 83): «Nam ridiculum esset...»; 858-859 (*Ibid.*, 98): «Et ideo retundendi sunt, ostendendo quod non solum falsum, sed etiam erroneum est quod dicunt».

174. *Philosophia*..., 842 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia»*..., 112): «expositionis sophisticæ ac violente...»; *Apologia*..., Vat. lat. 3824, f. 136b: «...irrefragabilis veritas...»; f. 137c: «multiplicare problemata, syllogismos formare ac texere argumenta...»; 139a: «... inanes et steriles...»; f. 140b: «...obscuratur in eis naturalis discretio...»; f. 141d: «...ridiculosum et impium...»; f. 142b: «...ignominiam et falsitatem...»; f. 149b: «...tale argumentum sophisticum est et committit fallaciam consequentis...»; f. 155b: «...pallium pietatis sophisticum...»; *Eulogium*..., Vat. lat. 3824, f. 160b (Joaquim CARRERAS, *La polèmica*..., 33): «...Hereticus vel insanus...»; *Prima denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 166c (*Ibid.*, 45): «profanum est et hereticum...»; f. 167c (*Ibid.*, 47): «...fictor trutannicus aut dolosus...»; f. 168c (*Ibid.*, 48): «...plenum est profanis erroribus et ignorantia bubulcarum...»; f. 169c (*Ibid.*, 50): «...ridiculum...»; *Confessio Ilerdensis*..., Vat. lat. 3824, f. 177a: «...sophisticum et dolosum...»; f. 178a: «...regula infallibilis et catholica...»; *Denuntiatio prima facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 180d: tota doctrina contrària a les Escriptures és «venenosum fidelibus necnon pestiferum»

175. *Gladius*..., Vat. lat. 3824, f. 183d (Cosimo REHO, *La polemica*..., 111, 222): «...absurda sunt et profana...»; f. 185c, 389 (*Ibid.*, 116): «...est falsum...»; f. 186d, 517 (*Ibid.*, 120): «...facultas refellendi...»; f. 187b, 557-461 (*Ibid.*, 122): «Hiis enim non obstantibus, illud est sane pronuntiatum. Quoniam alia quidem est ratio pretiosi et alia est ratio acceptabilis et authentici, sicut alia est ratio credibilis et alia certi»; f. 189b, 753-754 (*Ibid.*, 128): «Talis consequentia ridiculosa est, quia nullam habet necessitatem»; f. 189b, 767-769 (*Ibid.*, 129): «Bubulcaritas etiam argumentationis...»; f. 189d-190a, 829-830 (*Ibid.*, 131): «...argumentatio bubulcaris...»; f. 190a-b, 850-857 (*Ibid.*, 131): «...inferre...», «...patet etiam pueris...», «...nullam habet necessitatem...», «...antecedens et consequens sumantur equivoce...»; *Carpi-natio*..., Vat. lat. 3824, f. 193d: «...laqueo...»; f. 193d: «...impertinentia et falsitas et contradictio et dolositas»; f. 194c: «...allegat falso et dolose...»; f. 195a: «Contradictio...»; f. 195d: «dolositas loquens..., laqueo..., impertinens foret..., falsitas et dolositas apertissime implicatur..., abusus..., deliramentum per falsitatem..., contradictio..., dolositas..., et istud est bubulcare; proprio laqueo se suspendit»; *Denuntiatio tertia facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 203c-d: «...philosophicum argumentum...argumentum catholicum...», «...fallacia consequentis...»; *Protestatio, praesentatio ac supplicatio ad Benedictum XI*, Vat. lat. 3824, f. 207c, 313-317

2.2.3.1.3. *Persones*¹⁷⁶

Abunden els desqualificatius dirigits a persones. És realment violent: «esset alienatus», «latrator», «seductor», «delirat», «eum fore potius bubul-

(Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 205): «Et cum saepe recoleret processum celebratum per Romanam sedem contra presentatum opusculum, tentabatur scribere dissolutiones argumentorum et rationum, quibus dominus papa conatus fuerat probare scribentis temeritatem super materia prelibata»; f. 214b, 703-707 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 213): «...laqueos...», «...preiudicium veritatis et contumeliam...»; *Protestatio facta Perusii* (Heinrich FINKE, *Aus den Tagen...*, cxciv): «...sana ratione...»; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 238b: «...hereticus vel paganus...»; f. 239b: «...bubulcaria...»; f. 240a: «...bubulcare...»; f. 240b: «...implicare contradictionem...»; f. 240c: «...dementia vel ridiculum esset...»; f. 240c: «...cum sit notum etiam idiotis...»; f. 240c: «...bubulcaritas...»; f. 241b: «...deliramentum insanie...»; f. 241d: «...partim bubulcares, partim etiam fraudulent...»; f. 241d: «...non solum est falsum, sed etiam hereticum...»; f. 242a: «...infamis esset proculdubio vel hereticus...»; f. 242a: «...nequitiam fraudulentam...»; f. 242c: «Cum ergo pateat ex predictis, karissime pater, quod fundamentum quod in primo capitulo iactavit se ponere, sit subversum, ut putridum et cenosum, constat quod quicquid in sequentibus capitulis voluit erigere supra illud est iam dirutum. Et ideo currendo per illa, vobis indicabo ruinas»; f. 242c: «Igitur mendose vel falso dicit se imitari Christum»; f. 242d: «...est procul dubio fraudulentus»; f. 242d: «...esse falsum, nihilominus est impertinens ad propositum»; f. 244c: «...sepius replicat sophisticum et inane fundamentum...»; f. 244d: «...est falsum et bubulcariter...»; f. 245a: «Et in hiis dictis nulla est contradictio»; f. 245b: «...replicare fantasticum fundamentum quod posuit...»; f. 245c: «Quod argumentum quam sit phantasticum et bubulcare nedum provecis in sacra scientia patet, sed etiam logicalibus pueris...»; f. 245c: «...est falsum...»; f. 245c: «Et non dixit "opinio", sed "scientia"»; f. 248a: «... est bubulcare dicere...»; f. 248b: «...argumentum bubulcare...»; f. 248d: «Patet igitur crassa ignorantia supradicti vel dolosa nequitia»; f. 249b: «...etiam falso allegat...»; f. 249c: «argumentum est bubulcare...»; f. 250d: «...est falsum...»; f. 250d: «...inter catholicos bubulcare est dicere...»; f. 251a: «...constat esse falsum...»; f. 251a: «...probant infallibiliter...»; f. 251a: «...fallacia consequentis...»; f. 251c: «...syllogistici argumenti...»; f. 252a: «...non solum falsum sed hereticum est...»; f. 252a: «Hoc enim est bubulcariter dictum»; f. 252c-d: «...est bubulcare...», «...constat esse bubulcum aut nequam»; f. 253b: «...bubulcaritas...»; f. 253b: «...cecitatis vel dolositatis...»; f. 254b: «...balbuties argumentandi...», «bubulcum est...»; *Confessió de Barcelona*, 131/26-27: «sophismes de lògica»; 133/7-8: «La qual rahó és sofisticada e plena d'enguan»; 135/19: «les fal·làcies e les perversitats...»; *Praesentatio facta Burdegaliae*, Vat. lat. 3824, f. 259a: «...stultum esset intelligere...»; f. 260a: «non solum ostenderet se ignarum catholice veritatis, sed etiam falsarium et subversorem ipsius».

176. *De tempore adventus Antichristi...*, 349-350 (Josep PERARNAU, *El text...*, 142): «Dicant igitur stultis et ignorantibus quod APOSTOLUS per «fines saeculorum» non intelligit seculi consummationem aut finem»; 705-706 (*Ibid.*, 150): «...aut esset alienatus, aut vellet gratis impugnare veritatem...»; 1440 (*Ibid.*, 167): «... illorum magisterium venenosum existit»; *De mysterio cymbarum...*, 757-759 (*Ibid.*, 93): «...si quis affirmaret *Danielem* in predictis verbis intelligere per "dies" annos hebdomadales, aut esset alienatus a communibus hominum conceptibus aut vellet gratis impugnare veritatem et obfuscare»; *Philosophia...*, 1444 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 152): «...non solum phantasticum, sed etiam hereticum...»; 1506 (*Ibid.*, 155): «...supradicta fallacia...»; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 141b: «...deliramen-

cum quam theologum», «se fore nequam vel idiotam», «coluber tortuosus» (aplicat als seus adversaris, els dominics).

tum eorum...»; f. 152c: «...gravi cecitate...»; f. 153a: «...ignoscunt veritatem invincibilis rationis...»; *Eulogium...*, Vat. lat. 3824, f. 160c (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 34): «...seductor...»; f. 163d (*Ibid.*, 40): «...esset hereticus et membrum nequissimum Antichristi»; f. 164b (*Ibid.*, 41): «et pseudo theologum fore»; f. 164d (*Ibid.*, 42): «...in scola catholica dicit falsum et patenter ostendit se fore pseudo ministrum Christi»; f. 166d (*Ibid.*, 45): «...amentes aut insani...»; *Prima denuntiatio Gerundensis...*, Vat. lat. 3824, f. 168b (*Ibid.*, 48): «...stultum esset vel bubulcare...»; f. 169a (*Ibid.*, 49): «...latrator... seductor...»; f. 169c (*Ibid.*, 50): «...cecus est vel seductor...»; f. 170b (*Ibid.*, 51): «non tantum dolosus est, sed etiam pestilens...»; *Secunda denuntiatio Gerundensis*, Vat. lat. 3824, f. 171c (*Ibid.*, 53): «...fallaces et pestilentes...»; f. 172a (*Ibid.*, 54): «non solum existere versipellem et lubricum ut anguillam, sed insuper dyabolica pravitae farcitum...» [f. 172b]: «...pestilentem et ministrum ac membrum verum nequissimi Antichristi...»; f. 172c-d (*Ibid.*, 55): «...sint heretici vel insani vel infames notorii»; *Confessio Ilerdensis...*, Vat. lat. 3824, f. 177c: «...fautores heretice pravitatis...»; *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 183c, 208 (Cosimo REHO, *La polémica...* 110, 208): «...bubulcos...»; f. 183d, 232 (*Ibid.*, 111): «...irrisores vel ignorantes...»; f. 190b, 874-875 (*Ibid.*, 132): «...caecitas praedicti doctoris...»; f. 191d, 1032 (*Ibid.*, 137): «...alienati...»; *Carpinatio...*, Vat. lat. 3824, f. 193d: «...delirat...»; f. 195b: «Iterum patet falsitas et dolositas eius in eo...»; f. 200d: «...eum fore potius bubulcum quam theologum...»; f. 201b: «...non esset theologus sed bubulcus...»; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 239c: «Sed bubulcaritas eius patet per argumentum...»; f. 239d: «...bubulcaritas...»; f. 240a: «...vel esset bubulcus in sacra Pagina vel dolosus adulter eius»; f. 240c: «indubitanter bubulci essent aut verius belue, nisi per insaniam delirarent...»; f. 242a: «...bubulcum aut nequam se monstrat...»; f. 242d: «...cecidit...»; f. 243a: «...se fuisse mendacem...»; f. 243b: «...se fore nequam...»; f. 243c: «...nequam est...»; f. 243d: «...ostendit se vere sophistam esse...»; f. 243d: «...constat quod solum querebat mordendi occasiones...»; f. 243d: «...non erubuit seipsum mendose iactare...»; f. 243c: «...inique arguit et non iuste»; f. 244b: «...patet quod hanc obiectionem introduxit tam fraudulenter quam nequiter»; f. 244d: «...se fore nequam vel idiotam»; f. 245b: «...deliravit...»; f. 245d: «Et qui hec predicta ignoraret, non solum foret in theologia sed etiam in philosophia bubulcaris»; f. 246b: «Nam hic non erubuit mentiri, quia perspectis editionibus meis, patet intelligentibus quod ad robur mearum expositionum concurrunt omnes rationes catholice, quibus nullus auderet contradicere nisi hereticus vel insanus aut infidelis»; f. 247c: «...volunt esse legis doctores non intelligentes... neque de quibus affirmant»; f. 247c: «Nec aliquis potuit adhuc contrarium demonstrare, quantumcumque multi pseudotheologi et doctores id attemptaverint»; f. 247d: «...non erubuit aperte mentiri...»; f. 247d: «...vexavit eum nequitia...»; f. 248b: «Primus consistit in replicatione frequenti cachinnorum et impropiorum atque despectionum, ut ostenderet quod qualis est quisque, talia profert, ut ait Dominus, de thesauro suo; et quale est dolium, tale procul dubio fundit vinum... Secundum consistit in remittendo sepe ad meretricalem pulcritudinem seu phantasticum fundamentum...»; f. 250d: «...erat mente percussus sive alienatus...»; «...Proinde constat quod ad signum imaginatum phantastice dirigebat sagittas cum arcu iniquitatis»; f. 251c: «Quibus verbis ostenditur vel fuisse bubulcus vel effrons mentor»; f. 252a: «...non solum falsum sed hereticum est...»; f. 252d: «Secundum est nimis ridiculosum, quia monstrat aperte vel quod ebrius fuerit vel sui oblitus...», «amens fuit ebrietate vel morbo...», «coluber tortuosus...», «deliramentum»; f. 253c: «...non theologizavit sed bovizavit»; f. 254a: «...egregitudine sue mentis...».

2.2.3.2. Comparació: Expositio super Apocalypsi i obres arnaldianes polèmiques

Trobem en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova un conjunt d'expressions d'enllaç més idònies per a indicar una major connexió lògica que les de l'*Expositio super Apocalypsi*. A més, en Arnau de Vilanova aquestes expressions són més freqüents i més rígides.

Les discrepàncies entre Arnau de Vilanova i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* són més grans que no pas les convergències. A nivell de lèxic no observem coincidències significatives més enllà de paraules generals i ordinàries, com, per exemple, «ridiculosus». Arnau de Vilanova profereix (des)qualificacions amb més abundància. Mentre que per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* aquestes no solen tenir un sentit «tècnic» amb connotacions legals, en Arnau de Vilanova sí («temerari», «fals», «herètic»). En el metge català aquestes expressions manifesten més duresa i intenció; el lèxic és més codificat.

La gran divergència afecta, però, les persones: en l'*Expositio super Apocalypsi* no hi ha desqualificacions de persones; en canvi, en les obres arnaldianes polèmiques sí, i molt dures, certament.¹⁷⁷

2.2.4. Comparació de les interpretacions al·legòriques

En aquest apartat em proposo de comparar aquelles interpretacions de determinades expressions i paraules comunes tant a l'*Expositio super Apocalypsi* com a les obres arnaldianes polèmiques.

2.2.4.1. Les al·legories comunes

En el *De tempore adventus Antichristi...* «vox tubae»¹⁷⁸ és interpretada com a «vox speculatoris»;¹⁷⁹ en l'*Expositio super Apocalypsi* «tuba» significa «Scrip-

177. És curiós de constatar una expressió comuna extreta de la [pseudo-]profecia de Ciril (en les obres polèmiques, i a diferència de l'*Expositio super Apocalypsi*, Arnau de Vilanova mai no indica la font): «coluber tortuosus». Arnau de Vilanova l'aplica a Martín d'Ateca; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* a ningú en concret, té un sentit abstracte.

178. *De tempore adventus Antichristi...*, 26 (Josep PERARNAU, *El text...*, 134).

179. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 25c (Ap I, 10) relaciona les «tubae» amb els predicadors de l'Església; f. 80c (Ap VIII, 12) afirma «per tubam autem intelligitur officium et gratia docendi et predicandi»; f. 86a (Ap IX, 1), «"tuba cecinit", id

tura Sacra»,¹⁸⁰ i en aquest sentit comenta el «tuba cecinit» d'Ap VIII, 7, «id est cum sacra pagina salubriter praedicavit»;¹⁸¹ el «tubae septem» d'Ap VIII, 2 com el «ministerium sonandi Sacram Paginam»;¹⁸² o, gairebé la mateixa expressió que trobem en el *De tempore adventus Antichristi...*, «tubae vox» com a «intellectus sacrae Scripturae».¹⁸³ En una ocasió trobem una glossa que podria ésser més pròxima al del *De tempore adventus Antichristi...*: l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*¹⁸⁴ interpreta la «tuba Dei» com a «efficacissima vocatione cunctorum ex parte Dei».¹⁸⁵

En el *De tempore adventus Antichristi...* «gladius»¹⁸⁶ és entès com a «persecutio».¹⁸⁷ Un sentit contrari sembla tenir en l'*Expositio super Apocalypsi* quan l'autor el relaciona amb la «magna potestas»¹⁸⁸ o amb «Christus».¹⁸⁹ En una ocasió «gladius» significa, per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, «occisione corporali».¹⁹⁰

Arnau de Vilanova entén l'«omnem terram» d'Ap III, 10 com a «omnes habitatores terrae»;¹⁹¹ l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* com a «Ecclesia militans». Per bé que semblants, tampoc no coincideixen totalment en l'exegesi de la paraula «terram» d'Ap IX, 1: Arnau de Vilanova la interpreta com a «opacum sive caliginosum conceptum atque rudissimum»,¹⁹² l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* com a «studium terrenae sollicitudi-

est, officium sue doctrine exercuit...»; f. 152a (Ap XIX, 6), «et audivi quasi vocem tube magne... scilicet, Ioachim inchoante hanc laudem aliquo modo facto quasi magna tuba Dei».

180. *Expositio super Apocalypsi*, 241/329-330 (Ap XVIII, 22). Vegeu també 123/145 (Ap VIII, 6).

181. *Expositio super Apocalypsi*, 123/148.

182. *Ibid.*, 121/71-72.

183. *Ibid.*, 22/558-559 (Ap I, 11).

184. *Ibid.*, 143/90-91.

185. La paraula «vox» no rep en l'*Expositio super Apocalypsi* un mateix sentit, sinó que depèn del context. Així, per exemple, pot tenir un sentit pejoratiu, «persuasiones rationabiles ac humanae» (123/130-131) o «humanae persuasiones» (215/339); pot anar relacionada amb la veritat i la predicació evangèlica —normalment acompanyada de «magna»— (111/66-67, 115/189-190, 192/350-351, 250/233-234). També pot indicar «monitionem de sublimitate praelationis et contemplationis» (142/50-51), «laudis et exultationis et exhortationis» (162/221), «exhortationem» (188/235-236, 241/322, 243/8, 244/31-32), «confessio clara et magna» (215/323) o «gloriatio» (242/352).

186. *De tempore adventus Antichristi...*, 56 (Josep PERARNAU, *El text...*, 135).

187. El títol de l'obra d'Arnau de Vilanova *Gladius...* també respon a aquest sentit.

188. *Expositio super Apocalypsi*, 99/124-126 (Ap VI, 4).

189. *Ibid.*, 252/296 (Ap XIX, 21). Per un sentit semblant a aquest podem explicar l'equivalència «gladius ex utraque parte acutus» i «verbum doctrinae rescantis superflua tam spiritualiter quam corporaliter» (248/187-188).

190. *Ibid.*, 102/225 (Ap VI, 8).

191. *De tempore adventus Antichristi...*, 430-432 (Josep PERARNAU, *El text...*, 144).

192. *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 191c, 1009-1010 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 136).

nis». ¹⁹³ Per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* «terra», en oposició a «mare», posseeix una connotació positiva («Ecclesia» –109/10–, «sequaces Christi» –98/117–); en oposició a cel, té un sentit negatiu (per exemple, «sinagoga» –124/160-163, 163/270–).

Arnau de Vilanova, desxifrant la profecia de la sibila d'Eritrea, identifica la «bestia» amb «Machometi». ¹⁹⁴ Per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* pot tenir el sentit d'«Antichristus» ¹⁹⁵ o de «caterva infidelium». ¹⁹⁶

Per a Arnau de Vilanova «stella» significa «vir iustus» i «pater sanctus» ¹⁹⁷ o, com a sinònim de «lux directiva», pot referir-se a la mateixa sagrada Escriptura. ¹⁹⁸ Per «stella» l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* normalment entén «prelatus», ¹⁹⁹ «doctor catholicus» ²⁰⁰ o «coetus doctorum fidelium». ²⁰¹ «Stellae duodecim» significa «duodecim Apostoli». ²⁰² Acompanyada d'adjectius pot tenir encara d'altres significats. ²⁰³

El «sol» és definit per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques com a «Christus», ²⁰⁴ «veritas Christi» ²⁰⁵ o com «la vida e la veritat de Jesucrist». ²⁰⁶ I, conseqüentment, la «lux solis» com la «religio Christi». ²⁰⁷ Per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, òbviament, «sol», com en tota la tradició bíblica, patristica i escolàstica, significa «Christus», ²⁰⁸ però, en gairebé la meitat de les referències també significa «status regularium». ²⁰⁹

193. *Expositio super Apocalypsi*, 131/16-17.

194. *De tempore adventus Antichristi...*, 764 (Josep PERARNAU, *El text...*, 151).

195. *Expositio super Apocalypsi*, 171/78 (Ap XIII, 4).

196. *Ibid.*, 199/80-81 (Ap XV, 2).

197. *De mysterio cymbalorum*, 34 (Josep PERARNAU, *El text...*, 56).

198. *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 143a.

199. *Expositio super Apocalypsi*, 34/930-931 (Ap I, 20); 107/359-360 (Ap VI, 13); 127/255-256 (Ap VIII, 12).

200. *Ibid.*, 126/222-223 (Ap VIII, 10).

201. *Ibid.*, 131/12-14 (Ap IX, 11).

202. *Ibid.*, 155/18-19 (Ap XII, 1).

203. «Stella matutina» pot interpretar-se com a «notitia clara de bonis aeternis» (*Expositio super Apocalypsi*, 52/469); «stella vespertina» com a «notitia clara de bonis temporalibus» (52/469-470); finalment, la «tertia parte stellarum» com a «totus coetus reproborum» (158/102-103).

204. *De mysterio cymbalorum*, 36-38 (Josep PERARNAU, *El text...*, 56).

205. *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 191d, 1020-1022 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 137).

206. *Confessió de Barcelona*, 118/10-12.

207. *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 150b.

208. També ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*, 103/9.

209. D'onze referències, cinc tenen aquest significat: *Expositio super Apocalypsi*, 106/346; 127/254; 132/30; 141/21-22; 278/587-588.

Pèire Joan estaria en la mateixa línia. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, 27b (Ap I, 6): «...sue claritatis incomprehensibilis gloria. Unde subdit: *Et facies eius sicut sol lucet in virtute sua*. Sol in tota virtute sua lucet in meridie et precipue quando aer est serenus expulsa omni nube et grosso vapore. Et quidem corporalis facies Xti incomparabiliter lucet et

Arnau de Vilanova, potser perquè entén la història de l'Antic Testament com un procés que va de la foscor a la llum veritable, fa la interpretació de l'expressió «a medio igitur noctis» com a «tempus Abraham».²¹⁰ Semblantment en la *Philosophia...* interpreta la «nox» com a «infidelis paganus».²¹¹ Conseqüentment, «dies» significa «fidelis».²¹² Per a l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* «nox» té un significat molt variable: «adversitas»,²¹³ «laicus»,²¹⁴ «vita carnalis vel ignorantia vel error vel persecutio»²¹⁵ o «ignorantiae vel sensualitatis aut erroris».²¹⁶ En cap cas, però, té el sentit que trobem en les obres arnaldianes polèmiques.

«Facies» designa en el *De mysterio cymbalorum* l'«initium huius saeculi», en contraposició a «pes» que simbolitza el final.²¹⁷ L'única vegada que he pogut trobar interpretada aquesta paraula en l'*Expositio super Apocalypsi* té, en canvi, el sentit de «Christus».²¹⁸

«Pedes» apareix dues vegades. Una amb el sentit de «cogitatus et affectus et nuntii» (141/22-23), l'altre («pedes rutilantes») és equivalent d'«activi sui debent rutilare» (47/320-321).

Arnau de Vilanova, en el *De mysterio cymbalorum*,²¹⁹ anomena sant Agustí amb l'expressió «Aquila doctorum». No trobem exactament aquestes paraules en l'*Expositio super Apocalypsi*, però dues vegades que surt «aquila» aplicada a persones és referida o al «Summus pontifex»²²⁰ o a l'«Imperator».²²¹

«Columna ignis» és per a Arnau de Vilanova un signe indicador de la Terra promesa.²²² En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem una interpretació diferent:

viget: Per hoc tamen designatur ineffabilis claritas et virtus sue divinitatis et etiam sue mentis»; f. 73a-b (Ap VII, 2): «Hic ergo angelus, Franciscus... ascendens ab ortu solis, id est, ab illa vita, quam Xtus sol mundi in suo ortu, id est, in suo primo adventu attulit nobis...»; f. 86c (Ap XI, 2): «...ad cultum veri solis Christi...»; també identifica el sol amb Crist quan glossa l'expressió «mulier amicta sole» (Ap XII, 1 i X, 1): f. 97a i 107d.

210. *De mysterio cymbalorum*, 41 (Josep PERARNAU, *El text...*, 56).

211. *Philosophia...*, 399 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 84).

212. *Ibid.*

213. *Expositio super Apocalypsi*, 117/279-280 (Ap VII, 15).

214. *Ibid.*, 127/265 (Ap VIII, 12).

215. *Ibid.*, 279/618-619.

216. *Ibid.*, 285/148 (Ap XXII, 5).

En conseqüència «dies» és en oposició a «adversitas», «prosperitas» (117/279); en oposició a «regularis», «clerus» (127/265) o, en oposició a la ignorància o a la vida sensual, significa la «vitam spiritualem et notitiam veritatis» (279/615-616).

217. *De mysterio cymbalorum*, 428 (Josep PERARNAU, *El text...*, 77).

218. *Expositio super Apocalypsi*, 285/140.

219. *De mysterio cymbalorum*, 531-532 (Josep PERARNAU, *El text...*, 82).

220. *Expositio super Apocalypsi*, 128/301-302 (Ap VIII, 13).

221. *Ibid.*, 164/291-292 (Ap XII, 14).

222. *De mysterio cymbalorum*, 292-295 (Josep PERARNAU, *El text...*, 70-71); *Philosophia...*,

«fervido zelo caritatis erigentes in altitudinem vitae spiritualis et sustentantes Ecclesiam seu fideles».²²³

En la *Philosophia...* veiem relacionada l'expressió «angelum similem Filio hominis» d'Ap I, 13 i XIV, 14 a l'estament religiós.²²⁴ En canvi, l'*Expositio super Apocalypsi* la refereix a «ministris revelationum suarum imitantibus eum, sive in forma personalis apparitionis imitentur ut figurans qui Ioanni apparuit, sive in zelo et conversatione ut figuratus».²²⁵

En l'*Apologia...*²²⁶ la paraula «acqua» representa l'«acquam baptismi et sapientie vel gratie Dei». En l'*Expositio super Apocalypsi* aquesta paraula surt vuit vegades: en set és relacionada a «doctrina», «doctor» o «sagrada Escrip-tura»²²⁷ i l'altra a una multitud d'homes.²²⁸ Mai però no apareix directament vinculada al sagrament del baptisme o a la gràcia de Déu.

Per a Arnau de Vilanova «nubes» designa allò que no deixa traslluir la llum del sol, posseeix un sentit pejoratiu. Així, doncs, «absque nube» vol dir «sense dificultat».²²⁹ En canvi, les tres vegades que surt en l'*Expositio super Apocalypsi* té sempre una sentit positiu: «ad denotandum concomitantiam omnium sanctorum»,²³⁰ «informatum littera sacri textus et prophetis revelat-ionibus»²³¹ o «congregationem sublimem, hoc est coetum cardinalium».²³²

En l'exegesi dels tres primers versets del capítol novè de l'*Apocalipsi*, trobem glossades, en el *Gladius...* i en l'*Expositio super Apocalypsi*, les expres-sions «clavis putei abyssi», «puteum abyssi» i «fumus putei». Mentre la «clavis putei abyssi» és interpretada en el *Gladius...*²³³ ..., Vat. lat. 3824, f. 191c, 1011-1013 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 136-137). com a «perspicatia profunditatis inferioris sapientiae, scilicet philosophiae mundane», en l'*Ex-positio super Apocalypsi*²³⁴ ho és com a «perspicatia qua profunditas scientiarum saecularium aperitur»; «puteum abyssi» en el *Gladius...*²³⁵ equival a «profun-

315-317 (IDEM, *La «Philosophia...»*, 77).

223. *Expositio super Apocalypsi*, 141/23-24 (Ap X, 1).

224. *Philosophia...*, 616-618 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 97).

225. *Expositio super Apocalypsi*, 29/778-780.

226. *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 148c.

227. *Expositio super Apocalypsi*, 31/627-728 (Ap I, 15); 118/310 (Ap VII, 17); 182/40-43 (Ap XIV, 2); 208/94-95 (Ap XVI, 5); 212/215-216 (Ap XVI, 12); 281/12-13 (Ap XX, 1); 292/370 (Ap XXII, 17).

228. *Ibid.*, 219/27 (Ap XVII, 1).

229. *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 188d, 725-729 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 127).

230. *Expositio super Apocalypsi*, 14/289-293 (Ap I, 7).

231. *Ibid.*, 141/18-19 (Ap X, 1).

232. *Ibid.*, 191/323-324 (Ap XIV, 14).

233. *Gladius* 55D

234. *Expositio super Apocalypsi*, 131/17-19 (Ap IX, 1).

235. *Gladius...*, Vat. lat. 3824, f. 101c, 1014-1017 (Cosimo REHO, *La polemica...*,

ditatem scripturarum philosophicarum» i en l'*Expositio super Apocalypsi*²³⁶ a «profunditas inferni»; «fumus putei» en el *Gladus...*²³⁷ significa «tenebrosas et inutiles philosophiae subtilitates» i en l'*Expositio super Apocalypsi*,²³⁸ «curiositas sciendi».

Arnau de Vilanova identifica les «locustae» d'Ap IX, 3 amb els «pestilentes et perversi praecones»,²³⁹ però concreta més: són bàsicament Martín d'Ateca²⁴⁰ i els altres dominics.²⁴¹ L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, en situació semblant, parla abstractament dels «litterati vastantes fruges vitae spiritualis et oblique volantes in altitudine religionis evangelicae», sense precisar més.²⁴²

Arnau de Vilanova en l'*Allocutio christini...*²⁴³ identifica «leo» amb «diabolus»; en l'*Expositio super Apocalypsi* el «leo» és caracteritzat per la seva audàcia i constància,²⁴⁴ els «dentes leonum» són «conatus eorum et detractiones eorum pleni... leonina crudelitate»,²⁴⁵ els «capita leonum» són «informata credulitate et audacia»²⁴⁶ i l'«os leonis», «verbo terribilis et crudelis». Mai no apareix la interpretació «diabolus».²⁴⁷

Arnau de Vilanova projecta l'«os draconis»²⁴⁸ als seus adversaris, els dominics; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* parla abstractament de l'«os draconis» com a «coetus callidus insidiantium».²⁴⁹

136-137).

236. *Expositio super Apocalypsi*, 131/21 (Ap IX, 1).

237. *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 191c, 1016-1019 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 137).

238. *Expositio super Apocalypsi*, 131/24-25 (Ap IX, 2).

239. *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 192a, 1035-1044 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 137).

240. *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 254b-c.

241. *Confessio de Barcelona*, 137/6-7.

242. *Expositio super Apocalypsi*, 132/41-42 (Ap IX, 3). També Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim* Vat. Borgh., f. 86c, parla genèricament d'«omnes mali christiani».

243. *Allocutio christini...*, 185-186 (Josep PERARNAU, *L'«Allocutio christini...»*, 93).

244. *Expositio super Apocalypsi*, 75/199.

245. *Ibid.*, 134/97-99 (Ap IX, 8).

246. *Ibid.*, 138/226-227 (Ap IX, 17).

247. Pèire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 121a (Ap XIII, 2): «et os eius sicut os leonis» per voracem scilicet rapacitatem et occisionem sanctorum et aliorum. Nota quod de qualibet quatuor bestiarum septime visionis Danielis assumit hic aliquid ac si insinuet hanc bestiam ex illis quatuor esse compositam».

248. *Praesentatio facta Burdegaliae...*, Vat. lat. 3824, f. 206a.

249. *Expositio super Apocalypsi*, 213/248 (Ap XVI, 13).

En el mateix sentit *Expositio super Apocalypsi*, 157/62-65 (Ap XII, 3): «Id est statim, quando mulier praedicto modo formata visa est in populo fideli, visus est et draco: per quod innuit quod in multitudine fidelium protinus, quando Christus innotescit per coetum electorum, innotescit diabolus per coetum reproborum».

2.2.4.2. *Balanç*

En el transcurs d'aquesta comparació hem pogut constatar, certament, alguns aspectes comuns, però, les diferències han estat molt més nombroses. Això és especialment revelador, car són precisament aquests aspectes sense interès aparent, insignificants, els que poden descobrir-nos l'autèntica identitat i la veritable manera de fer i d'ésser d'un autor. Fins i tot suposant que existís en l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* una actitud de pareença per tal de fingir no ésser Arnau de Vilanova, els detalls petits, els hàbits més arrelats es manifestarien en les coses aparentment negligibles. A més de moltes interpretacions al·legòriques diferents, importants ja per elles mateixes, en trobem d'altres de molt valuoses perquè corroboren algunes conclusions que hem extret en diversos apartats, com és per exemple, en el cas d'Arnau de Vilanova, una major concreció, especialment quan projecta defectes als seus adversaris, els dominics. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, de la seva banda, manté la tensió, absent en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, entre «status regularium» i «clerus saecularis».

2.3. *Diferències entre la forma d'argumentar de l'Expositio super Apocalypsi i de les obres arnaldianes polèmiques*

Tot seguit exposo, ni que sigui esquemàticament, les que considero diferències més significatives en la forma d'argumentar entre les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova i l'*Expositio super Apocalypsi*.

1. Arnau de Vilanova utilitza, sobretot en la primera fase de la polèmica —París—, arguments relacionats amb la por i l'amenaça, com una eina legítima per a crear unes condicions psicològiques idònies a la «conversió personal». En l'*Expositio super Apocalypsi* no trobem ni un sol indicatiu d'aquests arguments de la «por», ni tampoc l'objectiu immediat de cercar la «conversió personal».

2. Els teòlegs de París i els dominics sovint feien servir arguments «d'inèrcia» per atacar les tesis d'Arnau de Vilanova, qui a més de qualificar de «fal·làcia del conseqüent» l'argument d'inèrcia, hi oposa el de la novetat. Hi ha una constant contraposició d'arguments «inèrcia/novetat». Tampoc trobem en l'*Expositio super Apocalypsi* cap mena de vestigi d'aquesta tensió entre argument d'inèrcia i argument de novetat.

3. L'anterior oposició «inèrcia/novetat» portà Arnau de Vilanova a deixar de banda «la tradició» com a lloc d'argumentació. Preferia recórrer a la Bíblia i cercar-hi una «consonància». Quan cita autors de la tradició ho sol fer o bé per aprofitar-se d'alguna cosa o bé «ad hominem». Els arguments «ad hominem» són usats quan ho creu convenient en bé dels seus interessos personals. Sembla que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és respectuós amb la tradició i no la instrumentalitza com ho fa el famós metge català. Entre d'altres motius, però també per aquest, no fa servir arguments «ad hominem».

4. Els arguments quasi-lògics són molt importants en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova: observem una ferma voluntat de presentar les seves pròpies propostes en una forma de lògica binària, d'esquematitzar i simplificar al màxim les posicions dels seus adversaris a fi de poder-les atacar millor. En aquest sentit, esmentem l'ús d'arguments de contradicció i incompatibilitat, els sil·logismes bíblics, la fal·làcia del conseqüent (a més dels arguments de doble negació, «ad absurdum», de transitivitat, de comparació, d'extensió, del dilema, de la regla de justícia, etc.). Arnau de Vilanova empra una lògica binària que sol polaritzar les situacions en dos centres contraris i contradictoris. Arnau de Vilanova es col·loca en un d'aquests dos centres i esdevé el criteri discernidor.

En canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* gairebé no empra els arguments quasi-lògics, la seva estructura mental tendeix a requerir arguments relacionats amb la llengua, de tipus més analògic. No és ni de bon tros tan «simplificador» com ho és Arnau de Vilanova. No se sol presentar com a criteri discernidor. En definitiva són dues estructures mentals de trets oposats.

5. En les obres arnaldianes polèmiques abunden les desqualificacions personals: tant d'Arnau de Vilanova als seus adversaris com al revés. En l'*Expositio super Apocalypsi* aquestes desqualificacions són mínimes i de diferent sentit.

6. Els arguments per les conseqüències (p. ex. «ab inutili sensu», «argument pragmàtic») són destacats en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova: ens fan adonar de la instrumentalitat dels mitjans en funció del fi que persegueixen. Arnau de Vilanova ho instrumentalitza tot en bé propi. En la mateixa línia constatem que la gran majoria de les autoritats emprades per Arnau de Vilanova ho són «ad hominem». En l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no notem aquesta instrumentalització tan típica en les obres arnaldianes polèmiques ni en les «doctrines» respecte del fi que personalment persegueix ni de les «autoritats» citades respecte de les pròpies posicions.

7. Els arguments de tipus analògic o dels enllaços que fonamenten l'estructura de la realitat, com els anomena Perelman,²⁵⁰ són més aviat secundaris en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova: exemple i il·lustració, prefiguració, sentit literal/sentit analògic, argumentació pel model. D'aquests, el més usual és l'argument pel model. En l'*Expositio super Apocalypsi*, per contra, són els més peculiars i centrals.

8. Els arguments per dissociació, molt emprats, serveixen a Arnau de Vilanova per a bloquejar el diàleg: les anomenades parelles filosòfiques, la paradoxa i, especialment, les definicions dissociatives i els arguments de tipus gramatical. No percebem en l'*Expositio super Apocalypsi* cap rastre que ens faci pensar en una polèmica semblant a la que va mantenir Arnau de Vilanova amb els dominics. Hi ha més aviat una intenció ben palesa de comunicar-se sincerament.

9. L'anàlisi de les interpretacions d'algunes paraules comunes ens fa veure, també, notables diferències tant d'estil com de contingut.

2.4. *Paraula conclusiva*

El fet que els tipus d'arguments emprats en les obres arnaldianes polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi* no coincideixen sinó que manifesten una estructura psicològica personal diferent (una, la de l'*Expositio super Apocalypsi*, més lingüística; l'altra, la de les obres arnaldianes polèmiques, més matemàtica); que en aquells aspectes més comparables com són algunes estructures del llenguatge («non dixit... sed...», «quasi dicat...») la confrontació també sigui negativa; que en els arguments i en el lèxic emprat els aspectes discrepants siguin més notoris que els coincidents, fan pensar que els autors de l'*Expositio super Apocalypsi* i de les obres arnaldianes polèmiques tenen una personalitat, una formació acadèmica i personal ben diferenciada i diferenciable.²⁵¹ Les estructures mentals i de pensament són radicalment distintes.

250. Ch. PERELMAN, L. OLBRECHTS-TYTECA, *Tratado de la argumentación...*, 536-626.

251. D'altres diferències importants que hem constatat en aquest capítol són l'omnipresent implicació del «subjecte/autor» en les obres arnaldianes polèmiques i el coneixement superior de la llengua llatina que posseeix l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*. Una coincidència: l'afirmació del principi exeegètic «en la Bíblia no hi ha res ocós».

I tot porta a constatar que sobre l'*Expositio super Apocalypsi* no recau el pes de sis anys de polèmica amb teòlegs, particularment amb teòlegs dominicans; aquesta obra és aliena a la dita polèmica.

V. LA TEOLOGIA DE LA HISTÒRIA DE L'*EXPOSITIO SUPER APOCALYPSI*: COMPARACIÓ AMB LES OBRES ARNALDIANES POLÈMIQUES

Tota l'*Expositio super Apocalypsi* és articulada entorn d'una teologia de la història ben definida, que permet al seu autor de situar els diferents fets que comenta i de valorar-los adequadament en funció de la seva significació en el seu context històric. Aquesta teologia de la història és el veritable eix vertebrador de l'univers mental de l'autor. Atesa, doncs, aquesta circumstància sembla interessant de contrastar la dita teologia de la història amb la que podem copsar en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova.

1. *Divisió trinitària de la història*

1.1. *Expositio super Apocalypsi*

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* segueix el clàssic esquema joaquimita que divideix la història de la humanitat en «tres status saeculi», apropiats a cadascuna de les tres persones de la Santíssima Trinitat. El primer «duravit usque ad tempus Domini Iesu Christi»²⁵² i es va distingir pel «timor»; el segon, es caracteritzà per «opera iustitiae cultus Dei», definibles no per temor sinó per saviesa; i en el tercer, el de l'Esperit Sant, que començarà amb el papa espiritual,²⁵³ «cultus Dei clarebit ex mera devotione puri amoris ad vitam spiritualem et imitationem Christi».²⁵⁴ Ara bé: «propter vicinitatem Antichristi cessabunt miracula, sed amor ad vitam spiritualem et devotio ad Christum solum ex puritate vel sinceritate fidei et mera gratia Spiritus Sancti habebunt ortum, nec etiam ex doctorum sapientiali facundia».²⁵⁵ L'obra fa correspondre a cada època un estat personal divers: els casats a l'època del Pare, els clergues seculars a la del Fill i els regulars a la de l'Esperit Sant.²⁵⁶

252. *Expositio super Apocalypsi*, 24/619.

253. *Ibid.*, 23/566-567, 141/2-7 i 224/171-173.

254. *Ibid.*, 25/628-629.

255. *Ibid.*, 25/631-634.

256. *Ibid.*, 24.

Malgrat les repetides al·lusions a alguna d'aquestes tres èpoques que trobem escampades per tota l'*Expositio super Apocalypsi*, hem de reconèixer que aquesta divisió de la història en tres parts no té el protagonisme, sinó que aquest recau en la segona, l'època del Fill (i, en menor mesura, també en la tercera d'aquestes tres èpoques) que es divideix (és la història de l'Església pròpiament dita) en set etapes diferents.²⁵⁷

1.2. Obres arnaldianes polèmiques

Arnau de Vilanova en les obres polèmiques mai no fa servir l'esquema trinitari de la història, mai no parla de tres èpoques apropiades a cadascuna de les persones divines. És més, nega explícitament la tercera època o «època de l'Esperit Sant».²⁵⁸

2. Les set etapes de la història de l'església

No em proposo ara de fer una reconstrucció de la teologia de la història de l'*Expositio super Apocalypsi*, perquè això ja ha estat fet,²⁵⁹ o de les obres arnaldianes polèmiques. Simplement voldria fer alguns comentaris sobre aquesta divisió de la història de l'Església en set etapes que, certament, però de manera molt diferent, és present tant en les obres arnaldianes polèmiques com en l'*Expositio super Apocalypsi*. Com ha posat en evidència l'estudi de Francesco Santi, la divisió en set etapes de la història de l'Església és central en l'*Expositio super Apocalypsi*. És el gran tema de l'obra. És un esquema molt assumit, de tal manera que sempre que l'autor parla d'algun fet de la història del cristianisme el col·loca a l'interior d'aquest esquema.

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova, en dues ocasions i en textos breus, l'autor també ens parla d'aquestes set etapes.²⁶⁰ A més, en la denominació de cada etapa existeix una coincidència dels noms per a designar-les; coincidència, d'altra banda, que podem fer extensiva als «espirituals» en general. Ara bé, en Arnau de Vilanova l'esquema no és assumit, el fa servir

257. En aquest sentit vegeu FRANCESCO SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 191.

258. *De tempore adventus Antichristi...*, 353-355 (Josep PERARNAU, *El text...*, 142): «...est ultima etas, que a Christo inceptit et sub qua etate fuerunt apostoli et universi mortales usque ad finem mundi».

259. Vegeu FRANCESCO SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 161-241.

260. *Philosophia...*, 330-355 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 79-81); *Confessió de Barcelona*, 114-115.

quan li va bé, però se n'oblida després. És un esquema marginal, que no té una vitalitat pròpia, és molt poc desenvolupat. Josep Perarnau ha mostrat que en aquest tema la influència de Pèire Joan Oliu és clara, per bé que Arnau de Vilanova en fa un ús molt especial, molt divers del que en feia el franciscà.²⁶¹ Arnau de Vilanova, en la *Philosophia...*, a diferència de l'*Expositio super Apocalypsi* i conjuntament amb les set etapes, explica les quatre grans persecucions en base a les quatre bèsties de Daniel.²⁶²

També constatem altres divergències. Esmentem-les. En l'*Expositio super Apocalypsi* cada etapa té una simbologia pròpia (una imatge, uns fets...); en les obres arnaldianes polèmiques, en canvi, aquesta simbologia no hi és. En l'*Expositio super Apocalypsi* Arri sembla tenir un paper important no només en la tercera etapa,²⁶³ sinó també en d'altres;²⁶⁴ en canvi en les obres arnaldianes polèmiques Arri no desenvolupa cap mena de «funció». En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem una tensió constant entre «status regularis» i «clerus saecularis», que sempre, absolutament sempre, es decanta a favor dels «regulars»; aquesta tensió és absent en les obres arnaldianes polèmiques. Els membres de l'Anticrist presenten distintes característiques en una i altres obres: en les obres polèmiques, Arnau de Vilanova tendeix a identificar de manera progressiva els membres de l'Anticrist amb els dominics. Aquesta identificació no només sembla que no és ratificada en l'*Expositio super Apocalypsi* sinó que per a l'autor d'aquesta obra els membres de l'Anticrist tenen uns altres trets, sense possibilitat d'identificar-los amb cap grup concret. (És més: els dominics —adversaris d'Arnau per excel·lència— probablement formaven part d'aquells que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* anomena «regulars»!).²⁶⁵ Tampoc trobem en les obres arnaldianes polèmiques la doctrina referida als set papes carnals i als cinc espirituals.²⁶⁶ Finalment, són valorats

261. Josep PERARNAU, *El text...*, 29-39.

262. *Philosophia...*, 330-386 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 79-83).

263. *Expositio super Apocalypsi*, 126/248-250.

264. *Ibid.*, 127/275-283.

265. «L'orde de doctors» és valorat, en contrast amb els «seculars», positivament per Arnau de Vilanova en les obres de la polèmica de París. Després, però, és qualificat cada cop més negativament, fins al punt d'identificar els seus membres amb els seguidors de l'Anticrist. Vegeu l'epístola als predicadors de París: Vat. lat. 3824, f. 99c (Joaquim CARRERAS, *Del epistolario espiritual de Arnau de Vilanova*, dins «Estudios Franciscanos», XII [1948], 393).

266. Certament la valoració negativa de Bonifaci VIII i Benet XI —són els darrers papes «carnals»— i la positiva de Climent V —primer papa espiritual— que trobem en l'*Expositio super Apocalypsi* és compartida per Arnau de Vilanova en les obres polèmiques. Les coincidències, però, s'acaben aquí. Ni en les obres polèmiques ni en les postpolèmiques, Arnau de Vilanova mai no esmenta els «cinc papes espirituals». Alguna vegada, per exemple *Confessió de Barcelona*, 137/9-13, es refereix a un «pastor e vicari»: «Car, segons que és escrit en les revelacions damunt dites, Déu labores trametrà als christians pastor e vicari seu qui açò complirà, e reformarà la

diversament la «donatio Constantini» i les croades²⁶⁷ (i consegüentment els ordes militars).²⁶⁸

3. La vinguda de l'Anticrist

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova trobem un càlcul força complex sobre la vinguda de l'Anticrist. És un càlcul basat en múltiples textos bíblics, que Arnau de Vilanova repeteix una i altra vegada en les seves obres. És un càlcul central. El text bíblic de partida és Mateu XXIV, 15, en el qual Jesús, preguntat per la fi dels temps, remet els seus interlocutors a la profecia de Daniel («abominació de la desolació»). Arnau, doncs, acut als textos de Daniel i hi troba la pretesa al·lusió de Jesús: «Des del temps que cessarà el sacrifici perpetu i que serà expulsada l'abominació de la desolació transcorreran 1290 dies» (Daniel XII, 11). El temps que cessarà el sacrifici perpetu significa la destrucció del temple d'Israel; la «i» s'ha d'entendre en el sentit de «fins que»; l'«abominació de la desolació», és la vinguda de l'Anticrist; i els dies, seguint Ez IV, 6b, s'han d'interpretar en el sentit d'anys. De tal manera que si sumem els 1290 anys a l'any setanta p.C. de la destrucció del temple, obtenim que per al començament, més o menys, de la segona meitat del segle XIV s'esdevindrà la plena manifestació de l'Anticrist. Els adversaris d'Arnau de Vilanova oposaven una i altra vegada Actes I, 7 a la lectura profètica del metge català, que aquest també rebutjava per mitjà d'una exegesi hàbil. Aquests textos bíblics són centralíssims en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova.²⁶⁹

Curiosament, però, aquests textos o tenen una funció molt secundària i superficial en l'*Expositio super Apocalypsi* (és el cas de Daniel XII, 11)²⁷⁰ o simplement no són ni al·ludits indirectament (Actes I, 7 o Mateu XXIV, 15). És que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no elabora cap càlcul de la vinguda

veritat e la quaritat del christianisme».

267. L'*Expositio super Apocalypsi* contextua la lluita contra els infidels i la nova possessió de Terra Santa en la setena etapa de l'Església. Arnau de Vilanova, en canvi, es mostra contrari a tota croada: Jerusalem, com fruita madura, caurà —quan sigui l'hora— sense necessitat de recórrer a les armes. Vegeu l'estudi precedent de Josep PERARNAU, *Problemes i criteris...*

268. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* creu encara en la força dels ordes religiosos per portar a terme la reforma de l'Església; Arnau de Vilanova, es mostra decebut. Vegeu Josep PERARNAU, *Problemes i criteris...*

269. Per a la importància dels textos bíblics esmentats en les obres polèmiques, així com per a les referències textuales, vegeu la meua tesi, *La polèmica escatològica...*, 308-310 i 368-415.

270. En realitat només és al·ludit indirectament en *Expositio super Apocalypsi*, 119/8, i encara amb un sentit molt diferent.

de l'Anticrist? Sí que n'elabora un, però molt diferent. Obté la data de la seva predicció de sumar el número 666 amb ell mateix: l'any 1332.²⁷¹

Els càlculs no coincideixen, ni tampoc el resultat. Observem, però, que en altres ocasions i per a altres finalitats l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* també utilitza el «dies per anys», sense mencionar la base bíblica.²⁷² Notem també que Arnau de Vilanova busca un càlcul «irrefutable», que no pugui ésser qüestionat pels seus adversaris, que no sigui «condemnable»; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* cerca un càlcul «il·lustratiu», «exemplar» que embelleixi allò que diu.²⁷³

4. Altres posicions divergents

En les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova trobem una colla de temes que no surten en l'*Expositio super Apocalypsi*: la conveniència de conèixer prèviament la vinguda de l'Anticrist per tal de preparar-shi millor, la possibilitat bíblica de determinar la data d'aquesta vinguda, el (suposat) càlcul de sant Agustí en el mateix sentit que el d'Arnau de Vilanova i d'altres càlculs

271. Vegeu el càlcul dins *Expositio super Apocalypsi*, 177/270-290. És interessant de saber que el primer papa espiritual, això és Climent V, anunciarà la vinguda de l'Anticrist. Aquesta és una coincidència amb les obres arnaldianes polèmiques.

Atesa la correspondència entre la vida de l'Anticrist i la de Crist, hom no sap si sumar a l'any 1332 els anys de la vida de Jesucrist. El fet que el primer papa espiritual —el qual lluitarà contra les forces de l'Anticrist— sigui Climent V, fa inclinar-me a pensar que l'any 1332 representa l'inici de la seva predicació pública.

272. Per a «dies per annos», vegeu *Expositio super Apocalypsi*, 119/10-11.

El principi exegetíc «dies per anys» no és nou en la tradició cristiana. Trobem antecedents en, entre d'altres, sant Jeroni (*Hebraicae quaestiones in Genesim* XXIX, 27-30, J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, XXIII, 981), en el *Pugio fidei* de Ramon MARTÍ, i en Pèire JOAN (*Postilla in Apocalypsim*, f. 113c-d, on referint-se al pseudo-joaquimita *De semine...* es fa ressò del «dia per any»: cf. Raoul MANSELLI, *La religiosità...*, 13). Posteriorment, també, per exemple, dins ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*, 239/13-14 i 237/12, basat, com Arnau, en Ezequiel IV, 6b.

En la tradició jueva és molt freqüent (cf. P. JOÜON, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Roma, Institut biblique pontifical 1923, 414). Vegeu més en concret: *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*. Estudi introductori per Jaume RIERA I SANS. Traducció dels textos hebreus i llatins, i notes, per Eduard FELIU. Pòrtic de Pasqual MARAGALL, Barcelona, Columna 1985, 37-38; i ABRAHAM BAR HIYYA, *Llibre revelador. Meguil-lat Hamegal-lè*. Segons l'edició del text revisat i prologat per Dr. Juli GUTTMANN. Versió de l'hebreu per J. MILLÁS I VALLICROSA, professor d'hebreu a la Universitat de Madrid, Barcelona, Editorial Alpha 1929, 174.

273. Aquesta dada coincideix també amb la manera de presentar les «revelacions extraordinàries».

afins, la controvèrsia sobre la superioritat de la revelació de Ciril respecte de la Bíblia, la necessitat de la caritat per al ver predicador; els anys que van d'Adam fins a la vinguda de Crist; la distinció entre el do de profecia i el do de fer miracles.

En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem un tema joaquimita que no apareix en les obres arnaldianes polèmiques: la simetria entre la història de l'Antic Testament i la història de l'Església.

5. Conclusió

Negar l'existència d'uns temes comuns a l'*Expositio super Apocalypsi* i a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova seria negar l'evidència. L'espiritualisme, les revelacions «especials», l'ús d'algunes fonts (Ciril, Hildegarda per exemple) el principi del «dia per any», o la divisió de la història de l'Església en set etapes, o l'afirmació de la imminent vinguda de l'Anticrist, en són exemples. El tractament, el punt de vista, el relleu atorgat, són però molt diferents. Fins i tot en aquests temes comuns les divergències solen ésser més grans que les semblances.

El fet que en l'*Expositio super Apocalypsi* mai no hi hagi citat el text d'Actes I, 7 o de Daniel XII, 11; que hom hi trobi un càlcul i una data de la vinguda de l'Anticrist distints als que trobem en les obres arnaldianes polèmiques, ens fa pensar que les discrepàncies són determinants.

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, amb la seva teologia de la història joaquimita, manifesta un bon coneixement de teologia i d'història. És sens dubte una persona ben formada en aquest camp. Arnau de Vilanova, ultra no ésser, almenys en teologia de la història, un joaquimita, no manifesta els mateixos coneixements. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* sembla ésser una persona «no qüestionada», car mai no té necessitat de legitimar les seves posicions; en canvi Arnau de Vilanova, a causa de la dura polèmica que contra ell van mantenir durant força temps els dominics, sempre s'afanya a justificar-se, sia quan cita les «revelacions especials»,²⁷⁴ sia quan proposa una data de la vinguda de l'Anticrist.

L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* presenta una tensió entre regulars i seculars, vindicant sovint la superioritat dels primers. Arnau de Vilanova col·loca els primers, o almenys alguns dels primers, en el grup dels membres de l'Anticrist.²⁷⁵

274. Són precioses, sol dir, i aprovades per l'Església de Roma o per algun sant.

275. En aquest sentit també és bo de constatar que la caracterització que fa l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* (24/939-25/972) dels vers apòstols no coincideix amb aquella que

VI. CONCLUSIONS

Ara és hora de fer balanç. En el decurs d'aquest treball hem tingut ocasió de constatar algunes semblances entre Arnau de Vilanova, en les seves obres polèmiques, i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, i moltes diferències. Abans, però, d'extreure conseqüències d'aquestes semblances i diferències comentaré críticament les raons que els editors de l'*Expositio super Apocalypsi* van donar a favor de la paternitat arnaldiana.

1. *Valoració de les raons d'anàlisi interna adduïdes pels editors*

En el primer apartat d'aquest treball he relacionat les raons de crítica interna adduïdes pels editors a fi de fonamentar l'autenticitat arnaldiana de l'*Expositio super Apocalypsi*. Ara, seguint el mateix ordre, en farem una valoració crítica.

1. No sabem exactament què significa que en Arnau de Vilanova i en l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* observem les «mateixes qualitats de gran escriptor». El cert és que l'estil de les obres arnaldianes polèmiques i el de l'*Expositio super Apocalypsi* són molt diferents: a) perquè l'*Expositio super Apocalypsi* és un comentari a un llibre de la Bíblia, l'*Apocalipsi*, i en les obres arnaldianes polèmiques –i en les posteriors tampoc– no n'hi trobem cap, «stricto sensu», de comentari a algun llibre de la Bíblia; b) perquè l'*Expositio super Apocalypsi* és escrita amb un estil distant, serè, i en canvi les obres arnaldianes polèmiques són escrits apassionats, directes; c) perquè els coneixements de llengua llatina –i la mateixa redacció de llatí– són distints: l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* coneix millor el llatí que no pas Arnau de Vilanova; d) perquè l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no s'implica personalment en l'obra; en canvi Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, sí. Potser tots dos autors són grans escriptors, però, certament, les qualitats no són les mateixes.

2. No és cert, tampoc, que coincideixin els coneixements d'hebreu i grec. De coneixements de grec Arnau de Vilanova no en posseïa molts. En les obres pre-polèmiques només trobem unes consideracions molt generals que, certament, no manifesten «coneixements» d'aquesta llengua.²⁷⁶ Aquestes conside-

trobem en l'*Eulogium...*, Vat. lat. 3824, ff. 161a-166b (Joaquim CARRERAS, *La polémica...*, 36-44).

racions generals, però, no acaben de coincidir amb les de l'*Expositio super Apocalypsi*. En canvi sí que trobem moltes manifestacions de coneixements de llengua hebrea. Arnau de Vilanova una i altra vegada es queixa de les traduccions de l'Antic Testament, amb comentaris que en mostren una bona comprensió.²⁷⁷ Recordem que Arnau de Vilanova va estudiar amb Ramon Martí al «Studium linguarum» de Santa Caterina de Barcelona.²⁷⁸ No podem admetre amb Joaquim Carreras, però, que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* manifesti idèntics coneixements de llengua hebrea. Només trobem tres referències molt genèriques a aquesta llengua que no n'impliquen un coneixement aprofundit.²⁷⁹ Posseir nocions generals de llengua hebrea era habitual entre els teòlegs cristians d'aquest segle.

Les reflexions de tipus gramatical, com hem vist, tampoc no coincideixen. Recordem que les disquisicions gramaticals sobre la llengua grega, per bé que tenen una base comuna, presenten discrepàncies.

Sobre els coneixements astronòmics, tant a l'*Expositio super Apocalypsi* com a les obres arnaldianes polèmiques, és difícil de construir una comparació seriosa, perquè en ambdues obres són molt secundaris i superficials. Sí que podem comentar, però, quelcom dels mèdics. Que Arnau era un gran metge, és inqüestionable; que sabia molta medicina, també. Ara bé, que emprés constantment termes mèdics i coneixements de medicina en les seves obres espirituals, ja no és tan clar.²⁸⁰ En l'*Expositio super Apocalypsi*, com assenyala

276. Almenys la lectura de les seves obres no ens ho fa pensar. Les úniques reflexions, generals i que no impliquen cap mena de coneixement, sobre la llengua grega les trobem dins la *Introductio...*, Vat. lat. 3824, f. 3a-b (Raoul MANSELLI, *La religiosità...*, 46) i el *De significatione...*, Vat. lat. 3824, ff. 13c-14c (Joaquim CARRERAS, *La «Allocutio...»*, 81-83). El mateix Joaquim CARRERAS, *Vida d'Arnau de Vilanova*, dins ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, I. *Escriptes religiosos* (Els Nostres Clàssics, Col·lecció A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 15, reconeix que (només!) «és probable que Arnau hagués conegut elementalment el grec».

277. Només a tall d'exemple vegeu: *Philosophia...*, 901-904, 1278-1281 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 116-117, 143); *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 254b-c.

278. *De significatione...*, Vat. lat. 3824, f. 13a (Joaquim CARRERAS, *La «Allocutio...»*, 80).

279. *Expositio super Apocalypsi*, 16/350-351: «...eloquia sacra, nisi per scriptores aut translatore fuerint vitiata, rectissima sunt...»; 95/3-4: «(ipse hic morem sequitur Hebraeorum, qui semper primum in ordine per unum designant)»; 217/278-279: «...more Hebraeorum et Graecorum, qui non habent gerundia sed loco ipsorum ponunt infinitivum, dicit quod veniet tunc in memoria dare...».

280. Les referències que he trobat en les obres arnaldianes polèmiques són les següents: *Philosophia...*, 31-43 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 59-60): analogia entre el metge, el constructor i el «teòleg»; *Apologia...*, Vat. lat. 3824, f. 136b: els adversaris d'Arnau de Vilanova són «alienati a vulva et errantes ab utero»; *Gladus...*, Vat. lat. 3824, f. 186b, 463-467 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 118): «Proinde medium seu mensura debita parcitatis non est eadem in septentrionalibus et meridionalibus, et in hieme et aestate, et in iuvene et in sene, et flegmatico et colerico, et similibus»; *Antidotum...*, Vat. lat. 3824, f. 248c: «...est medicina perfecta...».

Miquel Batllori, hi ha exemples vinguts del camp de la medicina.²⁸¹ Aquests exemples no impliquen grans coneixements de medicina, tota persona mitjanament culta els podia tenir.²⁸²

És més: el context en què anomena els metges, entre els «doctores mundanos»²⁸³ —juristes i filòsofs— més aviat em fa pensar que l'autor no devia ésser metge.

3. La «coincidència» ideològica entre l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* i Arnau de Vilanova és mínima i presenta grans diferències. Però anem a passos: a) sobre la significació mística de les lletres i les paraules de la Bíblia, vegeu el que hem dit més amunt; b) certament Déu és considerat com un gramàtic excel·lent en les obres arnaldianes polèmiques i en l'*Expositio super Apocalypsi*. És, doncs, una coincidència. També ho és, però, amb molts d'altres autors, especialment espirituals, d'aquesta època. No és estrany que en teòlegs diversos observem aquesta idea, molt difosa, certament. A més, per la seva

281. Als assenyalats per Miquel Batllori podem afegir els següents: *Expositio super Apocalypsi*, 67/445-446: «sicut enim collyrium clarificat oculum pungendo et tergendum et lacrimis lavando, sic mentem contritio»; 449-451: «collyrium enim, quod sub forma unguenti applicatur, oculis diutius vel tenacius adhaeret, quam id quod sub forma liquoris» [no he trobat ni en les obres mèdiques catalanes ni en els glossaris de les llatines d'Arnau de Vilanova l'ús de la paraula «collyrium»]; 85/187-188: «item propria virtute suxit abundanter lac de uberibus Virginis, non obstante virginitate». (en realitat —cf. context— diu que una verge no té llet); 138/220: «(sicut hyacinthus simulat splendorem igneum vel solarem)»; 144/118-120: «...MEL, quia gustui placet et viscera mundificat...»; 182/34-35: «...spiritus corporalis, qui a pectore per guttur et os egreditur»; 207/68-69: «...prout autem generaliter, ad quoscumque doctores mundanos, sicut philosophos et medicos et iuristas»; 213/271-274: «Ridiculum quidem erat hic intelligere per diem magnum Dei diem iudicii, cum nullus, quantumcumque insanus, cogitet facere congregationem ad proeliandum in illa die; nec tempus Antichristi vocatur in scriptura dies Dei, sed potius diaboli vel draconis»; 241/327-328: «...per fistulam inanem et multipliciter perforatam...»; 248/189-190: «...increpando et terrendo et excitando ad vigilandum salubriter...»; 275-276: l'autor reflexiona sobre el color i algunes característiques de les pedres precioses.

282. Sant Tomàs, per exemple, fa servir el mot «collyrium» en un sentit més o menys semblant al de l'*Expositio super Apocalypsi*: «de carne sua salutare collirium, ut sic oculos ex concupiscentia carnis corruptos Verbum collirio sue carnis curaret» (*Index Thomisticus*, XIV, 576); «a nobis videri, sanavit oculos hominum, faciens de carne sua salutare collirium, ut sic oculos ex concupiscentia carnis...» (*Ibid.*, XIV, 576). També fa servir diverses vegades expressions com «fistula inanis» (*Ibid.*, II, 431-432), «cubitus» (I, 1047-1048), «pestilentia» (III, 181-182), «superfluitates» (III, 787-788), «dorsum» (II, 211-212), «artum» (I, 631-632). Recordem que els estudis de filosofia incloïen la «física», on era estudiada la natura vivent.

Ramon Llull emprà normalment paraules com «mel» (Miquel COLOM, *Glossari general lul·lià*, III [G-N], Mallorca, Editorial Moll 1984, 310), «pestilentia» (*Ibid.*, IV [O-R], Mallorca, Editorial Moll 1983, 147), «superfluitat» (*Ibid.*, V [S-Z], Mallorca, Editorial Moll 1985, 174), «dors» (*Ibid.*, II [D-F], Mallorca, Editorial Moll 1984, 174).

283. *Expositio super Apocalypsi*, 207/69.

frequència, no és una idea central ni en les obres arnaldianes polèmiques ni en l'*Expositio super Apocalypsi*; c) un anunci de la vinguda de l'Anticrist és compartit per molts autors de la tradició cristiana. La perspectiva escatològica és consubstancial al cristianisme. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* i Arnau de Vilanova anuncien la vinguda de l'Anticrist, però de maneres distintes. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* en un context joaquimita de divisió de la història en tres «status saeculi», vertebrat en una teologia de la història; Arnau de Vilanova com una dada puntual; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* emprà un càlcul «simbòlic», extret de l'*Apocalipsi*; Arnau de Vilanova amb un càlcul basat en Mt XIV, 15 i Daniel XII, 11;²⁸⁴ en l'*Expositio super Apocalypsi* l'anunci de la vinguda de l'Anticrist té un to expositiu, en Arnau de Vilanova és una idea instrumental per tal d'aconseguir altres objectius, no té un valor intrínsec; d) és difícil de saber si realment en Arnau de Vilanova hi ha una «aversió al saber profà». Ell era metge i exercí tota la vida com a tal. Certament, en les obres arnaldianes polèmiques, els adversaris de les quals eren els dominics, que empraven la filosofia per a qüestions teològiques, carrega fort contra els mètodes dels adversaris. Arnau de Vilanova no es mossega la llengua. Tampoc no queda clar que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* manifesti una «aversió al saber profà»; e) Arnau de Vilanova exposa en dos llocs diferents la seva posició, certament molt matisada, de l'«usus pauper», expressió que pren manllevada de Pèire Joan Oliu.²⁸⁵ En l'*Expositio super Apocalypsi* trobem al·lusions a la pobresa, però mai no trobem ni l'expressió «usus pauper», ni la mateixa posició d'Arnau de Vilanova;²⁸⁶ f) en l'*Expositio super Apocalypsi* a diferència d'allò que suposa Joaquim Carreras no hi ha crítiques als clergues regulars, en tot cas les crítiques són al «clerus saecularis». Els «regulars» són lloats tothora a diferència dels «seculares». Aquesta és una notable divergència respecte d'Arnau de Vilanova. Aquest, més que atacar els regulars, ataca els dominics, els seus adversaris més directes; g) i h) no hi pot haver cap coincidència respecte dels papes carnals i dels papes espirituals (no del «papa espiritual» com diu Joaquim Carreras), per la simple raó que en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova mai, absolutament mai, no són citats.

284. Vegeu la meua tesi doctoral *La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*, Bellaterra 1993, 395-402 i 463-485.

285. *Philosophia...*, 1118-1150 (Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 132-136); i *Glaadius...*, Vat. lat. 3824, ff. 184c-186d, 284-500 (Cosimo REHO, *La polemica...*, 113-119). Altres textos arnaldians posteriors a la polèmica: *Alia Informatio Beguinorum*, 1-135 (Josep PERARNAU, *L'«Alia Informatio Beguinorum» d'Arnau de Vilanova* [Studia, Textus, Subsidia, II], Barcelona, Facultat de Teologia, 1978, 19-35); i *Informació espiritual* (ARNAU DE VILANOVA, *Obres...*, I, 235/19-23).

286. Vegeu la reconstrucció de Josep PERARNAU, *La «Philosophia...»*, 35-39.

Aquesta és una dada eloqüent; i) sobre les «revelacions apòcrifes», vegeu el corresponent apartat. Recordeu que hi ha una coincidència de tema, però una discrepància evident en l'ús; j) finalment, sobre la data de la vinguda (o de la predicació) de l'Anticrist, cal recordar que no existeix una coincidència a fixar-la «pel darrer terç del segle XIV» sinó que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* la situa entorn del 1332.

4. L'ús de les mateixes expressions «leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda»²⁸⁷ / «lepan ab la lengua e ferín ab la coha»,²⁸⁸ en el comentari i explicació de la paraula «escorpi», i l'aplicació simbòlica d'aquest animal als «hipòcrites», sembla a primera vista sorprenent. I més si tenim en compte que tradicionalment—des de la *Història dels animals* d'Aristòtil fins als bestiaris medievals més famosos—l'escorpi—que jo sàpiga—no havia estat considerat com un animal ambigu, de doble cara, que pogués ésser pres com a símbol de la hipocresia, ans com un animal totalment «dolent», intrínsecament «pervers».²⁸⁹

No és tan impressionant, però, si considerem que Peire Joan Oliu—vinculat com Arnau de Vilanova i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* a una zona geogràfica més o menys pròxima a Marsella i autor d'un comentari anterior a l'*Apocalipsi*—glossava així aquesta paraula:

«Scorpio apparet facie blandus et quasi brachiis ad amplexandum expansis, sicut cauda retro pungit et nocet suum toxicum infundendo, sic prefati ypocrite...»²⁹⁰

Hi hauria, doncs, una font comuna, que probablement va exercir influències tant en Arnau de Vilanova com en l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, que interpreta aquesta paraula en el mateix sentit. La idèntica literalitat de les expressions d'Arnau de Vilanova i de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* fa pensar en una dita popular. En tot cas aquesta coincidència literal no prova res, atesa la relació documentada d'Arnau de Vilanova amb Sant Víctor de Marsella.²⁹¹

287. *Expositio super Apocalypsi*, 132/43-44.

288. *Confessió de Barcelona*, 118/17-18.

289. Aristòtil assenyala que, en néixer, els petits animals sovint maten la pròpia mare. Les explicacions de les obres que he pogut consultar, especialment els bestiaris antics i medievals que he tingut a l'abast, no afavoreixen aquelles interpretacions que tendeixen a presentar l'escorpi com un animal ambivalent, que pugui ésser considerat símbol dels hipòcrites.

290. Peire JOAN, *Postilla in Apocalypsim*, Vat. Borgh. 38, f. 86d-87a.

291. Si els monjos de Sant Víctor de Marsella van fer costat a Arnau de Vilanova en la seva confrontació amb el dominic Joan Vigorós, ben segur que coneixien les valoracions

La coincidència d'expressions com «pseudo-», «versutias», «corruptionem» és mínima i totalment irrellevant.²⁹²

5. La manera de presentar-se no només no és semblant sinó que és radicalment distinta. Arnau de Vilanova, que a diferència de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* constantment parla d'ell mateix, se sol presentar com un home de baixa condició, humil. Té una (falsa?) modèstia que contrasta amb d'altres afirmacions.²⁹³ L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és discret, no es dóna a conèixer, no fa referències personals, és probablement una persona autènticament modesta, humil. En l'*Expositio super Apocalypsi* no trobem ni una sola vegada cap de les expressions emprades usualment per Arnau de Vilanova per presentar-se.²⁹⁴

6. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai no es presenta com ho sol fer manta vegades Arnau de Vilanova (per exemple quan recorda la gènesi del *De mysterio cymbalorum* en l'*Ad Benedictum XI*). La frase de l'*Expositio super Apocalypsi*, explícit, Vat. Ottob. lat. 536,²⁹⁵ repetida en d'altres còdexs, posa en evidència dues mentalitats diferents. Certament l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* se sent un simple instrument de Déu: per això atribueix la seva obra a Jesucrist i no hi posa el seu nom i per això sempre és absolutament discret. En canvi, Arnau de Vilanova, que també diu ésser un simple instrument de Déu, cerca tothora un protagonisme, difícil d'ésser compatible amb aquella actitud que ha dut l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* a no fer públic el seu nom.

7. La valoració positiva dels cartoixans és una convergència. Però hi ha divergències en la valoració d'altres estats i estaments de l'Església. En l'autor

arnaldianes de l'Orde de Predicadors. De què parlaven quan es trobaven si no ho feien també d'aquells els quals Arnau de Vilanova anomenava «aus bicolores», hipòcrites?

292. ALEXANDER MINORITA, *Expositio in Apocalypsim*, 285/17, empra la paraula «pseudo-praedicatorum»; i 42/13, 285/15, 287/1, 289/16, 290/33, 352/20, 407/9.30, 458/7, 509/11, 510/13, 353/9, «pseudo prophetae». També sant Tomàs, segons que podem veure a l'*Index Thomisticus*, utilitza 17 vegades la paraula «pseudoapostolus» i 63, «pseudopropheta».

293. Vegeu el meu *La polèmica escatològica...*, 524-527 i 538-539.

294. Em refereixo, per exemple, a aquelles que Arnau de Vilanova empra amb la intenció de mostrar-se el màxim d'humil: «stercorum contemplator», persona de «officio vilis», «natus ex gleba ignobili et obscura» (totes aquestes expressions les podem veure entre d'altres llocs dins l'epístola *Dominò Bonifacio summo pontifici*), de «statu infimus», d'«officio fetidus», d'origen «tenebrosus» (*Collegio dominorum cardinalium*).

295. «EXPLICIT EXPOSITIO APOCALYPSIS, QUAM SCRIBI FECIT DOMINUS IESUS CHRISTUS. Anno ipsius MCCCVI in monasterio Sancti Victoris Massilie. AMEN, AMEN, AMEN»

de l'*Expositio super Apocalypsi* observem una alta valoració també dels ordes militars; Arnau en canvi, no creia que fos convenient una croada amb armes,²⁹⁶ l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* valora positivament, atorga tota la seva confiança als ordres «regulars», dins els quals hem d'incloure els mendicants i entre aquests els dominics.²⁹⁷ En canvi, sembla que Arnau de Vilanova ha perdut la confiança en l'esperit de renovació que van introduir els ordes de sant Francesc i sant Domènec i en concret considera els dominics veritables membres de l'Anticrist. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* concedeix poca importància als laics, sempre en parla amb un to de menyspreu; Arnau de Vilanova, tot i ésser clergue, mai no va ésser ordenat.²⁹⁸ Les persones que no havien rebut cap ministeri ordenat podien gaudir, també, d'un lloc teològic especial (pensem en els beguins i beguines) en l'eclesiologia arnaldiana.

8. Se'm fa difícil de pensar que els coneixements geogràfics i de costums manifestats en l'*Expositio super Apocalypsi* no formessin part de la cultura comuna d'una persona ben instruïda que vivia a Marsella a començaments del segle XIV: devia ésser normal, per implicació directa, distingir l'occità del francès; i, si més no per proximitat geogràfica, els «catalans» dels «aragonesos». Sobre la referència al «rei Frederic» em remeto simplement als estudis de Josep Perarnau.²⁹⁹ Quant a la paraula «quintale» és cert que era emprada en terres catalanes amb la forma «quintal», per bé que en els segles XIII i XIV la més usual era «quintar». «Quintal» era absolutament normal en francès (s. XIII) i en provençal (començaments del XIV).³⁰⁰

En conseqüència, doncs, no sembla que les raons de crítica interna adduïdes pels editors de l'*Expositio super Apocalypsi* demostrin que realment Arnau de Vilanova n'és l'autor.

296. Vegeu *De tempore adventus Antichristi...*, 508-515, 667-668, 671-676 (Josep PERARNAU, *El text...*, 146, 149, 149), i *Philosophia...*, 1275-1299 (IDEM, *La «Philosophia...»*, 143-144); i *Expositio super Apocalypsi*, 61-62.

297. M'inclino a interpretar les expressions «status regularium» (*Expositio super Apocalypsi*, 24-25), «regularis» (42/170-184), «omnium regularium» (23-25) en el seu sentit més ample. Observem que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai no fa servir l'expressió «clerus regularis»; en canvi, sí que trobem «clerus saecularis» (23-25, 132/30, 278/587-588).

298. *Expositio super Apocalypsi*, 127/262-267 i 132/34-35, per exemple.

299. Josep PERARNAU, *L'Allocutio...*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 11 (1992), 68-73; i també la seva ponència *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*.

300. Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, VI (O-QU), Barcelona, Curial i «La Caixa» 1986, 965-966; Charles du Fresne DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, París 1848, 565.

2. *Llambregada esquemàtica de les semblances i diferències més destacades:*³⁰¹ *refús de la paternitat arnaldiana de l'Expositio super Apocalypsi*

2.1. *Síntesi de les semblances*

De les coincidències hem d'esmentar les següents:

- El principi exegètic de «dies per anys».
- L'ús –per bé que tant en la forma com en el contingut observem diversos aspectes divergents– d'algunes «fonts revelades» comunes com Hildegarda de Bingen, Ciril, Horòscop, les set etapes de l'Església i la vinguda de l'Anticrist.
- Context ideològic: valoració negativa del present, necessitat d'una reforma; espiritualisme i marc –molt general– apocalíptic.
- [La convicció de viure en el temps sisè, pròxim a l'Anticrist].

2.2. *Síntesi de les diferències*

a) En l'exègesi dels textos de l'*Apocalypsi* comptem nombroses divergències:

1. Quant a la forma:

- Notem que Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, no intercala comentaris a les paraules de la Bíblia; en canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, sí que els intercala.
- El text del llibre de l'*Apocalypsi*, només coincideix en un de tots els casos estudiats.
- L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és molt més objectiu i respectuós amb el text bíblic que Arnau.

2. Quant al contingut dels comentaris a l'*Apocalypsi*:

- En l'*Expositio super Apocalypsi* hi ha referències constants i escrites amb naturalitat a la jerarquia de l'Església, que no són en les obres arnaldianes.

301. Insistim en el fet que només hem recollit les més importants. Certament, de semblances i diferències n'hi ha moltes més que hom pot trobar en els respectius apartats d'aquest estudi.

– Observem en l'*Expositio super Apocalypsi* una tensió entre «regulars» i «seculars» resolta a favor dels primers, absent de les obres arnaldianes polèmiques.

– També constatem una major abstracció en l'*Expositio super Apocalypsi* que no pas en les obres arnaldianes polèmiques.

– En general, no copsem cap interpretació totalment igual entre les obres arnaldianes polèmiques i l'*Expositio super Apocalypsi*. Fins i tot algunes interpretacions que Arnau de Vilanova va repetint una i altra vegada en les obres polèmiques, no coincideixen amb les de l'*Expositio super Apocalypsi*; i algunes dades d'aquesta obra entren plenament en contradicció amb d'altres de les obres arnaldianes polèmiques.

b) En les autoritats i fonts citades:

1. Diferències formals:

– Arnau de Vilanova instrumentalitza les citacions, els dona una funció argumentativa i reproduceix textos; en canvi, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, descriu les citacions amb funció il·lustrativa, sense que normalment reproduïxi textos.

– Arnau de Vilanova sempre intenta de justificar el sentit i valor de les fonts emprades, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* mai.

2. Diferències de «contingut»:

– Arnau de Vilanova en les obres polèmiques, fa servir diversos tipus de fonts; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* es limita a les bíbliques i a les «revelacions especials».

– De les «fonts especials», l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no n'esmenta mai una que tenia la seva importància en les obres arnaldianes polèmiques: la sibil·la d'Eritrea.

– Si l'*Expositio super Apocalypsi* fos d'Arnau de Vilanova seria realment sorprenent que no hi trobéssim els textos bíblics més importants en les obres arnaldianes polèmiques: Daniel XII, 11, Actes I, 7, 2Tes II, 3-12, Mateu XXIV, 15 i Ez IV, 6b.

– Arnau de Vilanova, manifestava una tendència constant a autocitar-se; en canvi, en l'*Expositio super Apocalypsi* no hi ha gairebé autocitacions o referències personals.

c) En els arguments:

– Arnau de Vilanova té una tendència a emprar els arguments quasi-lògics, els de forma més exacta; en canvi l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* empra sobretot els arguments de tipus gramatical, els relacionats amb el llenguatge.

– En Arnau de Vilanova les estructures «non dicit... sed» i «quasi dicat» no són tan rígides —quan les empra— com les de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*. L'estructura «quasi dicat» gairebé no és emprada per l'autor català.

– Arnau de Vilanova, en les obres polèmiques, utilitza expressions dures per desqualificar tant els arguments com les mateixes persones que l'ataquen; en l'*Expositio super Apocalypsi* no hi ha desqualificacions personals.

– El lèxic emprat per Arnau de Vilanova és molt més concret que l'emprat per l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*.

– Una altra divergència destacable és que Arnau de Vilanova utilitza arguments basats en la por i en l'amenaça, totalment absents de l'*Expositio super Apocalypsi*.

– Arnau de Vilanova s'implica personament en els arguments; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* manté una posició més distant.

– Les interpretacions al·legòriques d'algunes paraules de l'*Apocalypsi* no només confirmen algunes dades de les mencionades, sinó que hi afegeixen més divergències, algunes secundàries però significatives perquè són de matís, d'altres, més substancials perquè posen de manifest la disparitat de criteris.

d) En la teologia de la història:

– L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* empra la divisió joaquimita de la història en tres èpoques diferents, apropiades a cadascuna de les persones divines. Arnau de Vilanova no només no fa servir aquesta divisió sinó que nega explícitament la tercera època o època de l'Esperit Sant.

– Respecte de la divisió de la història de l'Església en set etapes, cal dir que Arnau de Vilanova l'esmenta dues vegades, però sense que l'hagi assumida en la seva forma habitual de pensar. En l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* representa un punt central del seu pensament.³⁰²

302. De més a més, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és molt detallat quan exposa cadascuna de les etapes i els dona un valor simbòlic; Arnau de Vilanova simplement les esmenta

– Una referència doctrinal negativa de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* sembla ésser Arri i l'arrianisme; per a Arnau de Vilanova els dominics passen a ésser aquest referent negatiu.

– Sembla que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* creu en la necessitat d'una croada; Arnau en canvi, no.

– Una de les dades més discrepants fa referència al procés per a calcular –i, també, al resultat– la data de la vinguda de l'Anticrist: Arnau de Vilanova ho fa en base a la profecia de Daniel i obté, aproximadament, una data de començaments del tercer terç del segle XIV; l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* la calcula en base al número 666 de l'*Apocalypsi* i obté l'any 1332.

– Notem una sèrie de temes presents en l'*Expositio super Apocalypsi* i absents en les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova: la doctrina sobre els set papes carnals i els cinc papes espirituals, la tensió entre «regulars» i «seculars», la correspondència entre els fets de l'Antic Testament i els del Nou Testament.

– Finalment, observem una sèrie de temes rellevants de les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova que manquen en l'*Expositio super Apocalypsi*: la conveniència de conèixer prèviament la vinguda de l'Anticrist, la possibilitat de determinar-ne bíblicament la data, el suposat càlcul de sant Agustí coincident amb el d'Arnau; el valor de la profecia de Ciril, la relació entre la caritat, ver predicador i predicació; els anys que van d'Adam fins a la vinguda de Crist, la distinció entre el do de fer profecies i el do de fer miracles.³⁰³

2.3. Balanç

Les més aviat poques –i sovint anecdòtiques– coincidències i les nombroses divergències que hem pogut constatar en el decurs d'aquest estudi comparatiu entre Arnau de Vilanova i l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, ultra les dades que posen en evidència opinions i criteris objectius distints, ens han mostrat que les respectives manera d'ésser, de pensar i de raonar son molt diferents. Les mentalitats són no només diverses sinó, m'atreviria a dir, contraposades. Una, la d'Arnau de Vilanova, és concreta, quantificadora, poc «poètica» i literària, d'aquelles que els professors dels adolescents d'avui dia anomenarien «de ciències». L'altra, la de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, és més abstracta, més propera als jocs del llenguatge, més «de lletres».

de passada.

303. Hom trobarà les referències dels textos arnaldians d'aquests temes dins Jaume MENSA, *La polèmica escatològica...*, 363-415.

Després de les anàlisis del present estudi —i per tot el que portem dit— estic ben convençut que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no és Arnau de Vilanova. Fins i tot em sembla possible de poder suggerir algunes característiques del perfil personal del seu autor.

3. Algunes característiques de l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*

Si sistematitzem i ordenem convenientment les dades que hem constatat i descrit podem formular en forma de propostes sempre revisables, però certament dotades de fonament, les afirmacions i hipòtesis següents:

1. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és un una persona que es considerava un simple instrument de Déu. Ell —creia— no posava ni treia res, ans interpretava els plans de Déu. Era una persona discreta, que no cercava un protagonisme actiu.

2. La constant tensió entre «status regularium» i «clerus saecularis», resolta sempre a favor dels primers, fa suposar que l'autor és un «regular». És més, un «regular» que veu en els «seculars» o capellans de bisbat o rectors de parròquia o «clergues» uns adversaris. Atès que s'aparta de la tradició d'espirituals que identificava l'àngel del sisè segell amb sant Francesc, no sembla ésser un mendicant proper als espirituals. Sembla ésser una persona dedicada principalment a la litúrgia. El fet que l'obra sigui datada al convent de Sant Víctor de Marsella podria interpretar-se com un indicatiu a favor d'algú relacionat amb els benedictins.³⁰⁴

304. Cal tenir ben present, contràriament a l'afirmació de Joaquim CARRERAS, L'*Expositio super Apocalypsi*..., 55, que els monjos del convent de Sant Víctor eren benedictins. Aquests monjos, o almenys Guillelmus Raynaudi, van posar-se al costat d'Arnau de Vilanova en la seva polèmica amb Joan Vigorós i els dominics de Marsella. Vegeu, *Denuntiatio secunda facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 193b: «Letificavit spiritum meum, karissime, dominus Guillelmus Raynaudi, quem ad me direxit vestra sinceritas, tam suavitate celestis Agni, quam in eo gustavi, quam etiam presentatione scripture, quam edidit quidam ex principibus sacerdotum, ut fertur, contra tractatum meum *De mysterio cymbalorum*...». L'esmentat monjo, juntament amb d'altres companys del mateix monestir foren presents com a testimonis en la segona denúncia presentada a Marsella per Arnau de Vilanova contra Joan Vigorós. *Denuntiatio secunda facta Massiliae*, Vat. lat. 3824, f. 193b: «Actum in aula episcopali Massilie, presentibus... fratre Hugone de Certo Loco, fratre Hugone de Nivernis, fratre Guillelmo Raynaldi, fratre Guillelmo de Roca, monachis Sancti Victoris Massilie...».

3. Tal com indiquen les anàlisis de l'ús de la llengua, l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*, era una persona ben formada en gramàtica llatina i amb bons coneixements de teologia.³⁰⁵

4. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* vivia probablement amb bona pau psicològica. No era una persona les idees de la qual fossin perseguides, com per exemple ho eren les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova. Per això no solia justificar les seves posicions.

5. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* segurament havia rebut l'impacte del joaquimisme, per això en manlleva algunes de les seves idees principals (divisió trinitària de la història, correspondència entre les èpoques de l'Antic i del Nou Testament, ...), però ha begut també en altres fonts, algunes comunes a Arnau de Vilanova (o del mateix Arnau).³⁰⁶ L'afirmació de la tercera època de la història de la humanitat, o època de l'Esperit Sant, entra en contradicció amb la negació explícita que en fa Arnau de Vilanova.

6. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* és una persona (teòleg?) respectuosa amb les fonts que cita, força objectiva, discreta que, a diferència d'Arnau de Vilanova, no les instrumentalitza.

7. Probablement, si tenim en compte les aportacions de Josep Perarnau, era un autor súbdit dels Anjou.³⁰⁷ Confirmaria aquest fet l'ús de la paraula «quintale» [i la localització a Sant Víctor de Marsella].

8. Cal rebutjar la hipòtesi segons la qual Arnau de Vilanova hauria escrit aquesta obra fingint no ésser ell mateix per por a la inquisició, per varies raons. Mentre Climent V va ésser viu, Arnau de Vilanova mai no en va tenir de por. Sabia que estava ben protegit. Una mostra d'això és que sempre va donar la cara per les seves obres, no se n'amagava, per què, doncs, havia

305. És significativa la identificació següent, *Expositio super Apocalypsi*, 240/285: "PRO-PHETAE, doctores". La mentalitat que implica aquesta identificació és totalment aliena d'Arnau de Vilanova. Al marge de si es considerava o no un profeta, Arnau de Vilanova, que no era doctor en teologia, difícilment hauria escrit una frase d'aquest estil. Ben segur que en la ment d'Arnau de Vilanova normalment «doctor» equival a «doctor en medicina».

306. El poc que conec del comentari a l'*Apocalipsi* de Pèire JOAN OLIU no m'autoritza a establir comparacions generals entre aquesta obra i la nostra *Expositio super Apocalypsi*. En alguns casos concrets sembla, però, que hi ha coincidències: no és, doncs, descartable, ans quelcom a estudiar profundament, la relació entre ambdós comentaris a l'*Apocalipsi*.

307. Josep PERARNAU, *L'«Allocutio...»*, 68-71.

d'ocultar que era l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*? A més, l'ús d'alguns elements del llenguatge més o menys inconscients l'haguessin traït. En canvi, aquests elements (estructures com «non dicit...sed», «quasi dicat», interpretació diferent de paraules de textos bíblics i de determinades al·legories) confirmen que l'autor de les obres polèmiques, Arnau de Vilanova, no és la mateixa persona que ha escrit l'*Expositio super Apocalypsi*.

9. L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* i Arnau de Vilanova participen d'algunes idees comunes. No seria forassenyat pensar, ans una hipòtesi enraonada i amb base documental, que probablement es van conèixer, directament o indirecta, i que es van influir personalment. Arnau de Vilanova mantenia relació amb els benedictins del convent de Sant Víctor de Marsella, lloc on és datada l'obra.

4. *Paraula conclusiva*

Cal donar, doncs, per assentat que l'anàlisi de dades de crítica interna posa de manifest que no existeix cap raó ferma per a afirmar que Arnau de Vilanova és l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi*; en canvi, tot mostra el contrari: que l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* no és Arnau de Vilanova. Cal donar un pas més i pensar a investigar la identitat de l'autor i deixar de debatre si aquesta obra és o no d'Arnau de Vilanova. Alguns indicis em porten personalment a pensar que podria ésser fructuosa la hipòtesi de treball següent: l'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* podria ésser alguna persona discreta i que no cercava un protagonisme actiu, relacionada amb Sant Víctor de Marsella, que va conèixer les conviccions religioses d'Arnau de Vilanova i combregava amb algunes d'aquestes conviccions.

Igualada, 31 de desembre de 1993

UNES PREDICCIONS PSEUDO-ARNALDIANES DEL SEGLE XV EDICIÓ I ESTUDI

Al llindar d'aquest treball, l'autor es veu obligat a exposar dos escrúpols. D'una banda sap que la presentació que farà del text llatí i de la versió catalana d'unes profecies atribuïdes a Arnau de Vilanova serà molt incompleta, a causa dels pocs estudis que s'han dedicat a aquesta matèria i també degut al fet que una tal literatura té encara pocs estudis de conjunt.¹ El motiu pel qual ha estat seleccionat aquest text profètic és més aviat

1. Els primers estudis moderns a casa nostra sobre aquesta matèria són els de PERE BOHIGAS I BALAGUER, *Profecies catalanes dels segles XIV i XV. Assaig bibliogràfic*, dins «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», VI (1920-1922), 24-49, i *Profecies de Merlí. Altres profecies contingudes en manuscrits catalans*, dins *Ibid.*, VIII (1928-1932), 253-279, prosseguits, aprofitant treballs anteriors d'altres, per Josep M^e POU I MARTÍ, *Visionarios, beguinos i fraticelos catalanes (siglos XIII - XV)*, Vic 1930, especialment 308-512; recentment ha estudiat les prediccions escatològiques d'Arnau de Vilanova, amb edició de textos, Josep PERARNAU I ESPELT en *El text primitiu del De mysterio cymbalorum Ecclesiae d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu Tractatus de tempore adventus Antichristi*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 7-169; *Fragments en català del tractat perdut d'Arnau de Vilanova De fine mundi en una disputa entorn de les previsions escatològiques (Vilafranca del Penedès i Barcelona, 1316-1317)*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 282-287; *L'Ars catholicae philosophiae (primera redacció de la Philosophia catholica et divina) d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1929), 7-135. Pel que fa a Arnau de Vilanova, cf. també Jaume MENSA I VALLS, *La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297 - 1305): Anàlisi dels arguments i de les argumentacions*, tesi doctoral defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona el 29 de maig de 1993, amb bibliografia pràcticament exhaustiva. Pel que fa a les profecies franciscanes, també pot ésser útil de consultar la *Introducción* de J. M. ARCELUS ULIBARRENA a la reedició de *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*. Ed. Colegio "Cardenal Cisneros", Madrid 1991, XII-CXXIX. Més dades i, sobretot, l'edició crítica de la *Summula seu Breuiloquium super Concordia Novi et Veteris Testamenti* d'autor anònim, possiblement catalano-aragonès, en l'estudi de Harold LEE, Marjorie REEVES i Giulio SILANO, *Western Mediterranean Prophecy. The School of Joachim of Fiore and the Fourteenth-century "Breuiloquium"* (Studies and Texts 88), Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1989, 346 p (cf. ATCA, X (1991), 402-404).

conjuntural i, com tindrem ocasió de comprovar, el seu estudi és inseparable d'altres textos profètics amb els quals està en relació, els quals aquí no seran esguardats com caldria. D'altra banda, la presentació i l'anotació d'aquest text pseudo-arnaldià, ateses les limitacions que acabem d'esmentar, no permetrà l'elaboració de cap visió de conjunt sobre el problema de la filosofia del temps que d'alguna manera batega en la literatura visionària i profètica dels segles medievals. Ens consta que és en preparació un estudi sobre el conjunt de profecies catalanes baix-medievals en la seva relació amb la política;² potser a partir d'aquest estudi i la corresponent recopilació de textos, la major part encara inèdits, seran possibles aproximacions més completes a uns escrits la comprensió dels quals és bàsica per a entendre certs trets de la psicologia individual i col·lectiva i la manera de treballar de determinats esperits medievals.

Els mss. Barcelona, BC 490 i Madrid, Biblioteca del Palau Reial II/3096

Començarem descrivint els mss. on es troben els dos textos ara publicats, seguint la metodologia habitual en aquest anuari.

1. BC ms. 490

Enquadernació moderna de pergamí sobre cartró. 30 x 22 cm. Meitat superior del llom, al centre, teixell de pell vermella: *Varia Notes històriques etc.* Al capdavall del llom, cota actual escrita en tinta: 490. Cara interna de la contraportada, etiqueta de paper amb la cota i signatura del ms: *Diputación Provincial | de Barcelona | Biblioteca Central | Rg^o Ms. 490 | Sign 5-III*. Un foli de guarda de paper per banda. En el primer, dalt de tot del verso, a la dreta, cota escrita en tinta: *Ms. 490*. Al fol 1, marge esquerre, segell de la BC.

2. Anuncia que Eulàlia Duran i Joan Requesens tenen entre mans una obra sobre *Profecia i política en el segle XV* Josep PERARNAU I ESPELT, *La traducció catalana resumida del Vademecum in tribulatione (Ve ab mi en tribulació) de fra Joan de Rocatalhada*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 68.

Cos del volum: 125 folis de paper, numerats modernament en llaips i xifres aràbigues. Molts folis escantonats; en els dos darrers el text se'n ressent. Aquests dos mateixos folis han estat restaurats amb paper japonès. Filigrana de la muntanya encerclada, semblant a les de Valls i Subirà 1688, del 1356, i Briquet 11851, que en troba testimonis de finals del XIV. 29 x 22 cm. Volum miscel·lani. Numeració antiga 2-127. Formava part del fons Dalmases. Ingressat a la BC el 1916.

- Plecs:
- 1 plec de 12/13 (ff. 1-25)
 - 1 plec de 12 x 2 (ff. 26-49)
 - 1 plec de 12/13 (ff. 50-74)
 - 1 plec de 8 x 2 (ff. 75-90)
 - 1 plec de 12 x 2 (ff. 91-114)
 - 1 plec de 8/3 (ff. 115-125 + restes de sis folis tallats).

I

Ff. 1-5r. Part del primer plec, coix, de 12/13. *Comptes de la marmessoria d'En Berenguer Bartomeu*.

Fol. 1r-5r. *Inc.*: Ihs verge Maria. En nom de nostre senyor Déu. Comptes de la mermassoria den Berenguer Bartomeu quondam parayre, ciutadà de Barchinona, qui passà desta vida a XIX del mes de octubre del any M. CCCC. XVI... *Exp.*: ...Ítem, après de la dita institució vniversal fa certs substituïts segons pus larch és contengut en lo testament del dit deffunt.

Caixa d'escriptura: 23 x 15 cm, a una sola columna. Lletre cursiva librària. Anotacions marginals de quantitats pagades. Text ratllat amb dues ratlles verticals. *Post* 1416 octubre 19, data de la mort de Berenguer Bartomeu.

II

Ff. 6r-20v. Part del primer plec. *Regulae cancellarie* de Martí V.

F. 6r-20v: *Inc.*: Ad illius cuius perfecta sunt opera et ex quo eius in terra vicario omnis prospicitur collata potestas laudem et gloriam... *Exp.*:

...Apostolorum eius sit nouiter incursum. Datum fflorentie II° idus aprilis pontificatus nostri anno secundo.

Caixa d'escriptura 25 x 19 cm, a una sola columna. Lletra cursiva librària. Dits senyaladors als marges dels folis 6v, 8v, 9r, 11r-v, 15r, 17r. Creus d'atenció als ff. 7r, 9r. Notes marginals d'una altra mà als ff. 11r, 12r, 17r-v, 18r. Correccions al marge, del mateix copista.

III

Ff. 21r-21v. Part del primer plec, els últims folis del qual són buits (ff. 23-25). *Peticio seu supplicatio regum et principum facta huic sacro consilio basiliensi in idem concordantium pro parte sancte matris ecclesie orientalis et occidentalis.*

Inc.: Sequuntur concorditer aduisata per oratores omnium serenissimorum regum et principum in hoc sacro consilio... *Exp.*: ...iuxta potestatem eis attributam qui eos hic stantes defendat et ad illum locum cum securitate conducatur.

Ff. 21v-22r: *Copia cedula aduisamentorum per duos deputatos huius sacri consilii basiliensis inuentorum pro responsione danda regibus et principibus.*

Inc.: Videtur dominis deputatis quod pro parte uniuersalis ecclesie pro bono fydei et omnium sacrorum generalium et huius consiliorum procuranda et servanda auctoritate... *Exp.*: ...satisfiat ciuibus avinionensibus et aliis creditoribus quibus pro expensis pro reductione grecorum hec sancta synodus dignoscitur obligata.

Caixa d'escriptura 24 x 18 cm, a 1 col. Lletra cursiva librària. Folis 22v-26v buits.

Text editat dins *Monumenta Conciliorum Generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basileense. Scriptorum tomi tertii pars prior*, Viena 1886, 214/5-215/12.

IV

Ff. 26-56 [*Comentaris i repertoris de dret en llatí*]

F. 27ra-33rb. *Inc.*: Extra Quomodo in crimine lese magestatis procedatur. Extrauagans ad reprimendam domini Henrici septimi imperatoris glosata per dominum Bartho. de Saxo [ferrato]. Vide nouiter quam plurima notabilia et signanter sequencia... *Exp.*: ... quod pronuntiauit die feriato et q. si, circa finem, v. in feria autem, et v. se.

Fol. 34ra: In nomine domini nostri Jesu Christi Incipit *Repertorium super lectura domini Bartholi super Digesto veteri*. Et primo super rubrica de iusticia et iure. Prohemium. Incipiunt Recollecte Digesti Veteris... *Exp.* Fol. 56rb: ...cui incorporalia prescribantur et quid de seruitutibus realibus vel corporalibus.

Caixa d'escriptura: 21x16 cm, dos corondells, separació de 9 mm, 39-45 ratlles. Les quatre línies de la caixa dels corondells marcades amb tinta, les línies manquen al f. 52 r. Lletre cursiva librària. Correccions marginals del mateix copista. Mà única. Notes marginals d'una altra mà. Reclams d'atenció i dits senyaladors *passim*. El segon text és dividit en 11 parts o capítols numerats amb xifres romanes, amb absència de numeració per al capítol primer.

Anònim, [*Repertori sobre el comentari de Bartomeu de Saxoferrato al Digest Vell*].

V

Ff 57r-63v: [*Constitucions del concili de Tortosa del 1429*]

Inc.: Iste constitutiones sunt edite in consilio celebrato Dertuse per reverendissimum in Christo patrem et dominum dominum Petrum, tituli sancti Stefani in Celiomonte Cardinalem de Fuxo, apostolice Sedis legatum, anno a nativitate Domini M^o CCCC^o vicesimo nono... *Exp.*: ... vt plenarie obseruacionis execucionem clarescat et pro tanto seruitutis obsequio diuine propiciacionis munere paciantur et sedis apostolice affugere voluerint vnionem.

Caixa d'escriptura 23x18 cm, a tota amplada, 28-35 línies. Lletre cursiva librària, mateixa mà. Les constitucions del concili són numerades al marge, amb números romans les 7 primeres, amb aràbics la 8 i la 9, amb romans les 10-13 i la resta, fins al número 21, amb xifres aràbigues.

VI

F 64r: *Profacia feta per fra Johan de la orda de Cistell en València.*

Inc.: Les coses ques seguexen miraculosament han ésser demostrades en lo temps e anys de part desús scrits contenguts... *Exp.*: ...e aquest determanarà e destruirà l-amperador etetge, e après serà fet tantost .I. corral e .I. pastor.

[D'una altra mà:] *no és estat ver et ideo Credo in deum, etc.*

Caixa d'escriptura 24x21 cm, a tota amplada, 40 línies. Lletre cursiva corrent. Foli 64v buit.

Text transcrit més avall, nota 19.

VII

Ff. 65r-72v: *Sequuntur miracula beati Ber[n]aldini per ordinem.*

Inc.: Anno a natiuitate M CCCC XLVI, indictione VIII, die vero XXI mensis iulii, sanctissimi in Christo patris et domini nostri Eugenii divina prouidencia pape quarti anno XVI, dum amicus puer vnus anni cum dimidio filius Cicarelli nuncii... *Exp.*: ...vncta oleo composito per beatum Bernardinum dum viuebat statim liberata extitit. Testis productus sanctus predictus.

Caixa d'escriptura: 25x18 cm, a tota amplada, 56-80 línies. Lletre cursiva corrent. Al capdamunt del foli 65r, marge esquerre, es llegeix: *De 2º processu*. Al mateix lloc del foli 69r: *De tertio processu*. Al capdamunt del f. 70v: *Continua hic plagiam sequentem*; al costat una *b*, que remet a la *a* del mateix indret del foli 71r, la qual cosa significa que el lector ha de passar del f. 70r al 71r i després reprendre el 70v. Al capdamunt del foli 71v:

quod hic sequitur continua non cum precedenti pagina sed potius aliam. A partir del foli 69, una nota marginal remet els sengles miracles als folis del volum del *tercer procés*.

Al capdavall del foli 71r: *Hic continua paginam superiorem.* Sis notes marginals recompten les resurreccions miraculoses de sant Bernardí, ff. 70r-v i 71v. Foli 72v buit.

VIII

F. 73r: *Forma dedicionis hereditatis cum beneficio inventarii.*

Inc.: Sit omnibus notum quod existens et personaliter constitutus ante presenciam venerabilis + iudicis ordinarii... *Exp.:* ...hec recepi et clausi.

Caixa d'escriptura 21x19 cm, a tota amplada, 45 línies. Lletre cursiva corrent.

[*Formulari jurídic de donació hereditària.*]

IX

Ff. 73v-74r: *Carta del dux de Gènova a Alfons el Magnànim i resposta del rei*, juliol-agost 1456.

Inc.: Sacre Regie magestati arragonum et vtriusque cicilie etc. Recogitantes sepe numero serenissime Rex quod bella aduersus nos... *Exp.:* ...ita consulemus ut hoc susceptum consilium maiestas tua probare non possit. Datum Janue XVII julii M CCCC LVI. petrus de compofregoso dey gratia dux januensis et populi defensor ac officium balie. gutardus.

F. 73v-74r: *Inc.:* Quia vos fortasse non norunt o dux balieque presides... *Exp.:* ...non dolo aut perfidia amplius sed armis ac iustitia vincendum esse. In castro nouo neapoli Xº agusti M CCCC LVI. Antonius Panhormite.

Caixa d'escriptura: 27x19 cm a tota amplada, 58-61 línies. Lletre cursiva corrent. F. 74v buit.

X

Ff 75r - 84r: ODORICUS DE PORDENONE, *De ritibus diuersarum nationum gentilium et paganorum*.

Inc.: In nomine domini Ihesu Christi incipit libellus quem scribi fecit et dictauit frater Odoricus sancte memorie de ordine fratrum minorum... *Exp.*: ...et dum terram prohiunt in paludes non clamant rane plus etc. Scriptum Colonie ab vno fratrum ordinis beatissime virginis Marie de Monte Carmeli.

Caixa d'escriptura: 25x15 cm, a tota amplada, 57-61 línies. Lletra cursiva corrent. Notes marginals freqüents d'una altra mà. Dalt de tot del f. 75r, inscripció del s. XVIII: «In nomine Domini Jesuchristi se comença lo que féu escriure y dictà fra Odoricus de sancta memoria del orde de frares mínims». Correccions del copista.

Cfr. la notícia biobibliogràfica d'A. TEETAERT dins «Dictionnaire de Théologie Catholique», XI (1931), cols. 942-947.

XI

Ff. 84v-96v: AITÓ, PRÍncep DE GORIGOS: *Llibre de les batalles dels tartres o Flors de les històries de la terra d'Orient*.

Inc.: [L]o regne de Catay és tengut per lo pus noble regna e per lo pus rich qui sia en lo món e és en la ribera de la mar oceana ... *Exp.*: ...axí com aquell qui y fuy present en persona e de açò jo vui puch donar testimoni de veritat.

Caixa d'escriptura: 25x17 cm a tota amplada, 55-62 ratlles. Lletra cursiva corrent. Notes marginals d'una altra mà.

Edició a base d'aquesta còpia, a cura d'Albert HAUF (Biblioteca Escrípt de Textos Medievals Breus, 9), Barcelona 1989.

XII

F. 97r: [*Conclusió dels Consellers de Barcelona*, 1457 maig 13].

Inc.: A XXIIII d'abril any MCCCC LVII se celebrà Consell en la present ciutat de XXXII per la elecció dels consellers segons és acostumat e fonch proposat que les precedències hic fossen sarpades (separades?) e messes en altre orda, e axí fou deliberat fos possat en consell general; axí com fonch lo sendemà lo qual fo ramès al consell de XXXII lo qual a XIII de maig següent sa-n feu la conclusió daual escrita: Per ço com supèrbia fou causa... *Exp.*: ...no sia lícit ne permès als dits honrats consellers acullir entre ells algú dels dits quatre staments encara que sia stat conseller en cap.

Caixa d'escriptura: 23,5x19 cm., a tota amplada, 54 línies. Lletra cursiva corrent. Foli 97v buit.

XIII

Ff. 98r-99r: *Profecies d'Anselm Turmeda*.

Inc.: Así comensa lo dictat lo quall frare Entelm Turmeda ha fet en l'any M CCCC VII de les coses qui han a.uenir segons algunes profecies e dits de stròlechs parlants del fet de la sglèzia e dels regidors de aquella e dels prínceps e senyors en lurs terres e prouíncies e illes e de assò que.s ha sdeuenir en elles.

Les prometençes
e grans sentençes...

Exp.: ... ffins a Déu playa
que alre sia
Peraules closes
segos les gloses
no són entesses
per ço represes
són a.uaguades

Ací acaba fra Entelm Turmeda

Caixa d'escriptura: 27x19 cm., a 4 corondells, de separació variable, de 62-70 línies. Llettra cursiva corrent.

Edició: Jaume MASSÓ I TORRENTS, dins «Revista ibero-americana de ciencias eclesiásticas» (Madrid 1901), 1; Ramon d'ALÓS-MONER, dins «Revue Hispanique», XXIV, 480-496; A. RAIMONDI, dins «Archivio storico per la Sicilia Orientale» (Catània XI) 231-358.

Fol. 99rd. *Inc.: Altre ordinació o profecia del dit frare Entelm Turmeda*
 No crech pas
 que trespàs
 la ventura
 si tant dura...

Fol. 99vd: *Exp.: Aquest dit*
 fou scrit
 l.any sissè
 mes setè
 jus en Tunis,
 Barbaria, per mi
 Abdalà sens falla

Caixa d'escriptura com l'anterior. Llettra cursiva corrent.

Edició: Pere BOHIGAS I BALAGUER, dins «Estudis Universitaris Catalans» IX, 173-181.

XIV

F 100r: *Profecies anònimes en cobles*

Inc.: Sapiats sényer en Ricard
 sens alguna duptança
 que·l molt alt Rey e honrat
 del dret tindrà la balança...

Exp.: Así, sényer en Ricard, fas ffi
 de la meu loquença
 clarament vos ay posat
 co que mostre la meu sciència
 matets vostra diligença

aquest fet secret tenir
si no.u fets sens mentir
guonyarets malvolença.
Deo gracias.

Caixa d'escriptura: 27x21 cm, a 4 corondells, d'espessor i separació variable. Lletra cursiva corrent. Són 26 estrofes, la major part de 8 versos i tres de 7.

XV

Fol. 100v - 101v: *Opus magistri Arnaldi de Villanoua*

Inc.: Ego Arnaldus de Villanoua de mandato illustrissimi Regis Petri, regis Arragonum, laboraui et inuestigauí... *Exp.*: ...occupabit ecclesiam Dei sicut lacius descripsi in libro vocato Vademecum vbi fit mensio de religiosis malis etc. Deo gratias.

Caixa d'escriptura: 27x19 cm, a tota amplada, 70 línies. Lletra cursiva corrent.

Text editat més avall.

XVI

Fol. 102r-v: *Lucidari*

Inc.: En nom de la sancta Trinitat e en favor de la fell xtiandat vul fer aquest dictat per lo senyor rey En Ferrando na son preguat la qual uia vol dir ésser manat dient ma en axí... *Exp.*: ...per auant no vul pus dir car mon trenslat és fet e conplit en l'any de la nativitat de nostre senyor Jesucrist MCCCC XV a XIII dies del mes de noembre.

Caixa d'escriptura: 26x19 cm, a tota amplada, 68 línies al f. 102r i 26 al f. 102v. Lletra cursiva corrent.

XVII

Fol. 102v: [*Versos profètics*]

Inc.: Castrum turris et aquilo et vulpis anglicana
ffauēbunt cuncti baculo serpentem cum griffana...
Exp.: ... Cunctis tunc mundi gentibus baculus imperabit

Caixa d'escriptura: 12x3 cm, a una columna. Lletra cursiva corrent. Aquests versos formen part del pròleg versificat de la *Summula seu Breuiloquium super Concordia Novi et Veteris Testamenti* d'autor anònim, i hom els pot veure ara en els vv. 21-31, pp. 164-165, de l'edició de Harold LEE, Marjorie REEVES i Giulio SILANO, *Western Mediterranean Prophecy. The School of Joachim of Fiore and the Fourteenth-Century "Breuiloquium"* (Studies and Texts 88), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1989.

XVIII

Fol. 102v: [*Profecies de Ferran el Catòlic*]

Inc.: Scriure vul lo gran burbul
qui.s deu seguir après la mort...
Exp.: ...subjecte serà lo món en hu
ab ferro cru
après vendrà sell qui serrà
maluat propheta.

Caixa d'escriptura: 12x8 cm, a una columna. Lletra cursiva corrent. Folis 103r-114v buits.

XIX

Fol. 115r-116r: [*Salms i altres oracions.*]

Inc.: Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum et in via peccatorum non stetit et in catrada pestilencie non sedit... *Exp.*: ...agios ysquiros, agios athanatos, eleyson imas. Sanctus deus, sanctus fortis, sanctus immortalis, miserere nobis. Amen.

Conté: Ps 1, 15, 42 (43), 54 (55), *Símbol dels Apòstols*; segueix una *Coniuracio tempestatis* bastant llarga, composta de diversos elements: invocació, una oració a santa Brígida, lectura del pròleg de l'evangelí de sant Joan als quatre punts cardinals i finalment una llarga oració que s'acaba amb les invocacions transcrites.

Caixa d'escriptura: 25x19 cm, a tota amplada, 50-53 ratlles. Lletre cursiva corrent. Folis 116v-122r buits.

XX

122v-125v: [*Diverses receptes en català*]

Inc.: Per a mal de pedra... *Exp.*: ...Aguí aquesta recepta de l home que l auia de propri enteniment.

Al capdavant del foli: «[Les] cartes tallades qui són a la ffa del present libre eren cartes qui no valien res que io les he tallades per [què] nagu no.n prengue suspita».

La impressió del manuscrit en el seu conjunt és que devia pertànyer a un jurista o a una família de juristes. Tota la part escrita en lletra cursiva librària es refereix a fets de la primera meitat del segle XV (folis 1-63). La resta del manuscrit, en cursiva corrent, és clarament datable de la segona meitat del segle, si ja no és que cal suposar-la escrita a finals del mateix (folis 64-125). El text que editem ací es troba enmig d'altres profecies, totes copiades en la segona etapa del manuscrit.

2.- Biblioteca del Palau Reial de Madrid, ms. II/3096

Enquadernació moderna de paper amb aigües sobre cartró. 28x22 cm. Filet rectangular d'or a les cobertes exteriors. Llom dividit per filets i rombs daurats en sis sectors. En el segon, sobre fons vermell, escrit en majúscules daurades: *Tragèdia de Hèrcules y Medea*. En el sisè, etiqueta enganxada amb la signatura actual del ms.: II/3096. Contraportades recobertes amb paper d'aigües; també ho són els dos folis de guarda, el de davant al rº, el de darrera al vº. Cara interna de la contraportada anterior, dalt de tot, etiqueta: 3096. Folí de guarda del començament, verso, dalt de tot, signatura antiga del ms., amb llapis: II - LI - 1.

Cos del volum: 101 folis de paper numerat modernament amb llapis i xifres aràbigues. El manuscrit és format per dues parts netament distintes: del foli 1 al 32 i del foli 50 al 101 el paper porta una numeració antiga coetània de l'escriptura del ms. i actualment aplegada amb diversos capgiraments, perquè als actuals folis 1 - 32 correspon la numeració antiga LV - LXXXVIII (manquen els folis LIV, LXXII, LXXIII i LXXX) i als actuals folis 50-101 correspon la següent distribució de la numeració antiga: II (manca el foli I) - XI (actuals ff. 50 - 59), XXV - XXXVI (actuals ff. 60-71), XII - XXIV (actuals ff. 72 - 84) i XXXVII - LIII (actuals ff. 85 - 101). El paper d'aquests folis amb numeració antiga porta uniformement la filigrana de la balança, segons el model de Briquet 2395, paper existent a partir del 1376. Entre els actuals folis 32 i 50 hom hi va inserir, almenys en el moment de l'enquadernació del volum, 17 folis d'un altre paper, amb filigrana de la mà i una estrella de cinc puntes al capdamunt del dit mitger, semblant a la que reporta Briquet 11139, de cap a l'any 1504. Es tracta doncs, d'un manuscrit miscel·lani, com veurem tot seguit, i factici.

Plecs:

1 plec coix de 3/4 (folis 1-7, numeració antiga [?]-LX, en el qual manca el foli [LIV], probablement pàgina de títol en el seu recto).

1 plec de 4x2 (folis 8-15, numeració antiga LXI-LXVIII)

1 plec de 4x2 (folis 16-23, numeració antiga LXIX-LXXXVIII, amb un salt entre el foli LXXI i el LXXIII, que no sembla afectar el text: [f. LXXIV, darrera línia:] «...de Pelias enemich teu, lo qual morí a consell meu; donchs» // f. LXXIIIr, primera línia:] «que aquests consells no sien sospitosos al Rey Creon ...»). Reclam al final del plec.

1 plec coix de 5/4 (folis 24-32, antiga numeració LXXIX-LXXXVIII, mancant el f. LXXX, del qual hi ha restes entre els actuals folis 24 i 25, i amb un tall evident en el text.

La part corresponent als folis 33-49, és a dir, la que ha estat barrejada amb els plecs de numeració antiga, té la caixa d'escriptura tan malmesa a causa de l'oxidació, que no hem gosat sotmetre el manuscrit ni a la més lleugera manipulació per a descobrir l'estructura física d'aquesta part per por de contribuir a la seva ulterior ruïna. Segueixen:

1 plec de 5x2 (folis 50-59, numeració antiga [II]-XI)

1 plec de 6x2 (folis 60-71, numeració antiga XXV-XXXVI).
Reclam al final del plec.

1 plec de coix de 7/6 (folis 72-84, numeració antiga XII-XXIII).
Reclam a final de plec.

1 plec de 6x2 (folis 85-96, numeració antiga XXXVII-XLVIII).
Reclam a final del plec.

1 plec coix de 3/2 (folis 97-101, numeració antiga XLVIII-LIII),
[que a l'origen formava unitat amb i era la primera part de l'actual plec primer (folis 1-7)].

I

Fols. 1-32 (numeració antiga [LIV]-LXXXVIII).

Inc.: [L]a primera tragèdia conté la gran furor de Èrcules la qual pres en lo sacrifici qui féu de Litus qui perseguia sa muller Megera... *Exp.*: ...los derrers remeys nos deuen amparar al començament...

Caixa d'escriptura: 20x15, a ratlla tirada, 30-32 línies de mitjana. Lletre gòtica bastarda del s. XV. Notes marginals d'altres mans, algunes posades dins un rectangle; dits senyaladors. Al f. 1r, en lletra del s. XVIII, hom llegeix *Tragèdia de Hèrcules i Medea per Mn. Antoni Vilaragut dedicada al rey don Juan el 1º*. Sota, amb lletra més moderna, *Letra de don José Mariano Ortiz*. Cap al mig de la pàgina: *Ms. del siglo 14*.

El text comença amb el resum de les 10 tragèdies de Sèneca i segueix amb la *Medea*. Acabat: *La mort de Medea segons que Johan b[locaci] breument posà* (ff. 28v-29r). Al f. 30r comença la tragèdia d'Agamènon: *La octava tragèdia de Medea la qual és dita Agamenon*, incompleta.

Edició: M. GUTIÉRREZ DEL CAÑO, *Antoni de Vilaragut, Las tragedias de Séneca*, València 1914.

Bibliografia: Vicent [i Pere] SALVÀ, *A Catalogue of Spanish and Portuguese Books*, London 1826, 135; BARRERA I LEIREDO, *Catálogo bibliográfico y biográfico del Teatro antiguo español*, Madrid 1860, 477; Jaume MASSÓ I TORRENTS, *Manuscritos catalanes de la biblioteca de Su Majestad*, Barcelona 1888, 34-37; Marcelino GUTIÉRREZ DEL CAÑO, *Producción dramática valenciana*, València 1914, XXVIII, XL; Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català (1388-1494)*, dins EUC X (1917-1918) 60-65; MARTÍ DE RIQUER, *L'Humanisme català (1388-1494)*, Barcelona 1934, 65-66; Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Literatura Catalana*, dins *Historia de las Literaturas Hispánicas publicada bajo la dirección de D. Guillermo Díaz-Plaja*, vol. III, Barcelona 1953, 749-751 [traducció catalana: Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Historia de la literatura catalana I*, Montserrat 1984, 222-225]; J. RUIZ CALONJA, *Història de la literatura catalana*, Barcelona 1954, 188-189; Josep ROMEU I FIGUERAS, *Literatura Catalana antiga*, IV, 2, Barcelona 1964, 7 -8; Nicolàs G. ROUND, *Las traducciones medievales catalanas y castellanas de las tragedias de Séneca*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 9 (1974-1979), 187-227; K. BLÜHER, *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*, Madrid 1983, 152-153; Tomàs MARTÍNEZ I ROMERO, *Sobre l'autoria de la traducció catalana de les Tragèdies de Sèneca*, dins «Estudis de Llengua i Literatura catalanes XI. Miscel·lània Antoni Badia i Margarit 3», Montserrat 1985, 135-156, que anuncia l'edició crítica completa del text català de la traducció de les tragèdies de Sèneca antany atribuïdes a Antoni de Vilaragut.

II

Ff. 33-49. (Vària)

1.- F. 33r-34v: *Regiment de Sant Bernat en qual manera de[us] ésser regida la casa e la companya de bon hom, que féu a son amich lo cavaller senyor del castell ambrós.*

Inc.: Al molt graciós, fel e molt honrat cavaller en Ramon, senyor del castell ambrós, de part den Bernat, vengut a estament de velea... *Exp.*: ... que ab si porten mort de la ànima e del cos juglars d'esturments e de vanes paraules no plagueren haut a Deu.

Edició: A. de B[OFARULL] *Opúsculos catalanes ... IV, Epistola de sant Bernat del regiment e cura de la casa feta al cavaller Ramon de Castell Ambrós*, dins *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona II* (1868), 581-584, feta sobre un manuscrit existent a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

2.- *Prefació a les profecies*

Fol. 35r. *Inc.*: Vos aviso de nueuas de muy grande maravilla son estas que agora a.legado de Salamanca hun maestro en sacra theologia... *Exp.*: ...hi en el anyo de Mill hi quinientos todas las leyes serán tornadas a la sancta fe catholica hi será buena conformidat, unidat e beniuolencia entre todos los cristianos hi que no tendrán diuision alcuna.

Fol. 35v. *Inc.*: Reconten les ystòries teutòniques que com el cel guardàs... *Exp.*: ...e mal deseparada e quant mester li serà.

Sobre aquesta *prefació*, cf. Pere BOHIGAS I BALAGUER, *l. c.* en la nota 1, dins «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», VI (1920-1922), 47, nota 1.

3.- Ff. 36r-38v. Mestre Arnau de Vilanova [lletra humanística:] *Prediccions* [alia manu humanística: (qui obiit anno 1312)]

Inc.: Per diuerses scriptures é tractat e treballat yo, Arnau de Vilanova, huy que comença [M] CC[C] LXXVII, a requesta del molt alt senyor meu... *Exp.*: ...ço és lo poble cristià e Babilònia és Roma, ho u diu axí.

Text editat més avall.

4.- Ff. 38v-39v. *Inc.*: In predictis verbis Danielis, ut dixit Joh, describitur casus regni Cicilie et regni Francie et regni Ecclesie ... *Exp.*: ...post multam peregrinacionem animam Deo reddet et miraculis fulgebit in morte in prouincia sua.

Summula seu Breviloquium super Concordia Novi et Veteris Testamenti d'autor anònim; són fragments de les distincions 9 i 10, que ara hom pot veure a les pp. 245, línies 291-303; p. 246-247, línies 339-359; pp. 260-262, línies 98-151, de l'edició de Harold LEE, Marjorie REEVES i Giulio SILANO, més amunt esmentada.

5.- [Lletra humanística:] Mossèn Ramon Servera

Ff. 40r-49r. *Inc.*: Molt alt e molt excel·lent príncep e senyor, ab aquella major reuerència que puch recont [...] a la vostra gran altea com lo jorn dels apòstols Simon he Judes foren conplits set anys... *Exp.*: ...Totes les coses, senyor, damunt dites de les scriptures que he // trobades e aquelles

he recitades ab correcció e esmena de la sancta església e vostra e de vostre consell ab condició que si res hi ha contra veritat de la scriptura ne que sia contra bones costumes, tot ho he per nulle e reuocat.

ANÒNIM, [*Discurs adreçat a Pere III sobre profecies de Joaquim de Fiore, Arnau de Vilanova, Joan de Rocatallada i altres*]³.

Fol. 49v. *Inc.*: Pullus aquile paruus confernabitur sub dracone... *Exp.*: ...regnabit ubique Sesar sub quo cessabit omnis vanagloria cleri.

Caixa d'escriptura 22x15 cm, a ratlla tirada, 30-32 ratlles per pàgina. Escripura cursiva catalana de finals del XV i principis del XVI. Caixa d'escripura marcada. Notes d'altres mans. Al f. 39v, segell de la Reial Biblioteca en vermell. Moltes parts del text subratllades, en negre i vermell. Calderons. Inicials en vermell.

III

Fols 50-101 (numeració antiga [I]-LIII).

Fol 50r-98v: *Regles d'Amor y Parlament d'un Hom y una Fembra fetes per Mn. Domingo Mascó a requesta de N. Carrossa dama del Rey don Juan el 1º y Carta amorosa de esta al Rey y sa resposta* [lletra del s. XVIII].

Inc.: ...comença a fallir e de minuar, car tots temps mor... *Exp.*: ...En la huiasosa vista del amant lo cor del amant salta.

Fol. 99r: *Letra tramesa a una gentil dona*. *Inc.*: Ab gran angoxa he punyiment de cor fuy mogut quant esguardí la respandor de la tua faç...

Fol. 99v-100v: *Resposta feta a la dita letra*. *Inc.*: Ab tanta alegria he auiditat de cor és estada per mi reuerentment rebuda la tua graciosa letra... *Exp.*: ...en la gràcia e amor de Venus sies conseruat longament.

3. Diu Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO a *Historia de los Heterodoxos Españoles*. Edición preparada por D. Enrique SÁNCHEZ REYES t. II, Santander 1947 [Edición nacional de las obras de Menéndez y Pelayo, XXXVI], 290, nota 1: "Salvá tuvo a la venta en Londres un códice del siglo XIV (fines) que contenía las *Prediccions de Mestre Arnau de Vilanova con una explanació de Mossen Ramon Serverà*. (El manuscrito había pertenecido a Mayans y tenía notas de su mano)". Una cosa són les *Prediccions* i una altra el text, que no és pas de mossèn Ramon Servera, el qual també en el manuscrit de Salvà, segons que sembla més vell que el nostre, venia després de les profecies atribuïdes a Arnau de Vilanova. Cfr també BOHIGAS, o. c., 33-34.

Caixa d'escriptura: 20x15 cm, a ratlla tirada, 30-32 de mitjana. Lletra gòtica bastarda del segle XV. Notes marginals d'altres mans, algunes dins rectangles; molts dits senyaladors. El títol escrit al començament del fol. 50r ho és en lletra del segle XVIII. Els folis 50-52 són molt malmesos, amb taques i forats; els cantons i cantells devien estar en molt mal estat, perquè en ésser restaurats, la numeració antiga n'ha desaparegut. Falta el foli [II], de manera que el manuscrit és mutilat del principi.

Domingo MASCÓ: *Regles d'amor i parlament d'un hom i una fembra fetes a requesta de la Carrossa, dama del rei don Joan I, i carta amorosa d'esta al rei i sa resposta.*

Bibliografia: Mariano José ORTIZ, *Informe histórico, cronológico, palatino, legal*, Madrid 1782, foli 39; Francesc PÉREZ BAYER, dins Nicolás ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Vetus*, ed. Madrid 1788, p. 147; J. P. FUSTER, *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días*, I, Valencia 1827, 19 - 20; Rafael FERRER i BIGUÉ, *Estudio histórico crítico sobre los poetas valencianos de los siglos XIII, XIV y XV*, Valencia, J. Rius 1873, 17 - 18; Jaume MASSÓ i TORRENTS, *Manuscritos catalanes de la biblioteca de su majestad*, Barcelona 1888, 37; José RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, I, Madrid 1915, 591 -592.

Tot fa pensar que aquest manuscrit era en poder de M. ORTIZ cap a la fi del segle XVIII. No hem pogut esbrinar, però, si ja aleshores presentava el desordre d'avui en la part que té numeració antiga i si ja duia incorporats els actuals folis 33-49, de literatura profètica, probablement transcrita a principis del segle XVI.

Com sigui, la primera dada de la nostra enquesta és que tant el text en llatí com el català de les *Prediccions* que editem apareix en la tradició manuscrita al costat d'altres profecies.

Contingut de les "Prediccions" pseudo-arnaldianes

El text d'aquestes profecies es refereix amb tota claretat a fets històrics. De bell antuvi apareix una data: 1367 en el text llatí, 1377 en el català,⁴ i

4. No tenim cap fonament per a pensar que el copista del text en català hagi alterat conscientment aquesta data. Tampoc no podem afirmar que el copista del text llatí hagi fallat en aquest pas. Amb tot, les dues dates són ben 'arnaldianes', en el sentit que totes

el nom d'un rei, Pere d'Aragó, que ha d'ésser identificat amb el Cerimoniós, perquè se'l suposa coneixedor d'un llibre de Joan de Rocatalhada,⁵ i això sol invalidaria qualsevol intent d'identificar aquest rei Pere amb Pere el Gran, del qual l'Arnau de Vilanova històric fou contemporani, en rebé diversos béns i l'assistí en el llit d'agonia.⁶ Hi ha, doncs, un proemi, datat com s'ha dit, en el qual s'explica amb un cert desordre que Arnau de Vilanova es refugià prop de Pere III fugint de les persecucions que patia per part d'alguns mals religiosos, contra els quals havia escrit un *Vademecum*.⁷ Pere el Cerimoniós li demanà la declaració d'un llibre de Joan de Rocatalhada, el qual fou objecte d'una cèdula en la qual es vaticinaven els esdeveniments que aviat tindrien lloc al món, no en temps del dit rei, sinó més endavant. Després d'això, Pere III fa alguns vaticinis, com a home expert en astrologia. El text català permet de saber que un d'aquests vaticinis feia referència al comte d'Empúries; l'altre, a la persecució que havia de patir l'Església per part dels poders mundanals.

dues serien referibles als moments d'intensa activitat de l'Anticrist, tal com ha posat en relleu PERARNAU en la seva edició del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* i del *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, l.c. en la nota 1; en efecte, en el *De mysterio*, línies 724-730, la data donada és l'any 1378, amb una variant en la tradició manuscrita (cf. aparat crític a la línia 726): 1368; en canvi, en el *Tractatus de tempore adventus Antichristi* l'any assenyalat és el 1378, línies 674 - 675; potser, com aventura PERARNAU (cf. nota a la línia 727 del *De mysterio*), correcció introduïda a fi de fer encaixar la predicció autèntica d'Arnau amb l'inici del Cisma d'Occident. Si no hi ha hagut error de transcripció per part de cap dels dos copistes dels nostres textos, la diferència en aquestes dues dates indicaria que les profecies atribuïdes a Arnau eren treballades en ambients que conservaven i/o actualitzaven amb una certa cura el llegat del mestre. Val la pena de remarcar, ja que en el context hi apareix Joan de Rocatalhada, que aquest havia predit l'inici de la "reparació del món" per a l'any 1370; cf. Josep PERARNAU I ESPELT, *La traducció catalana resumida ... o. c.*, 122-123.

5. El primer que a Catalunya establí dades certes a propòsit de Joan de Rocatalhada fou J. M^e POU I MARTÍ, *Visionarios...*, o. c., 289-307; per a la bibliografia recent sobre aquest important profeta del s. XIV, cf. Josep PERARNAU I ESPELT, *La traducció catalana ... o. c.*, 44-45, nota 5.

6. Per a una biografia històrica d'Arnau de Vilanova, cf. Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Vida d'Arnau de Vilanova*, dins Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova. Obres catalanes. Volum I. Escrits religiosos*, E.N.C. 1949, 11-35; sobre les relacions d'Arnau amb Pere el Gran, cf. 18.

7. En la *Confessió de Barcelona*, ed. BATLLORI, o. c. suara mateix, p. 117, Arnau esmenta un seu *Libre dels falses religions*; R. d'ALÓS-MONER I DE DOU, dins *Arnau de Vilanova. Confessió de Barcelona*, annex de «Quaderns d'Estudi», XIII (Barcelona 1921), 15, n. 1, suposava que Arnau al·ludia a la *Confessio ilerdensis*; BATLLORI fa notar amb raó que només una edició completa de tots els opuscles religiosos d'Arnau permetrà d'identificar aquest text; si ja no és que Arnau es referia a un complex d'escrits contra els falsos religiosos, més tard anomenat o identificat com a *Vademecum*.

Tot aquest proemi és més o menys fantasiós i serveix per a introduir el que sembla interessar l'autor de les profecies: la relació entre política eclesiàstica i política de la casa d'Aragó. Potser diríem millor, si parlàvem de política cristiana, en general, perquè el text, a base d'una certa rudesia o d'una recercada obscuritat, fa una presentació de fets històrics a la llum de textos i de referències apocalíptiques clàssiques en la matèria, sense destriar els fets polítics temporals dels pròpiament eclesiàstics, i ben sovint sense observar cap ordre cronològic.

El primer bloc de profecies es refereix a un descendent de Pere el Cerimoniós, clarament identificable com Alfons el Magnànim: rei que descendirà per línia femenina, que reunirà en les seves mans Aragó, València, Catalunya, Mallorca, Sardenya, Sicília, Nàpols i Castella (amb un matís important en el text català), que conquerirà Nàpols per la guerra i el foc, i que havent vingut de fora, és a dir, de Castella, també morirà fora (s'entén, dels seus estats hispànics). Aquest rei ofendrà el veritable vicari de Crist, és a dir, Benet XIII, i per això serà castigat.

Un segon bloc fa referència a la investidura de Lluís II d'Anjou com a rei de Nàpols i de Jerusalem, per mà del papa elegit a Pisa, Alexandre V (1409). El nostre profeta recorda que Lluís II d'Anjou mai no posseï Nàpols, que restà en poder de Ladislau de Durazzo i de la seva germana Joana II.

Després es parla del papa Martí V, elegit l'any 1417 i no el 1407 com diuen els nostres textos. Se'l considera papa fals i destructor de l'obra del concili de Pisa. El profeta torna tot seguit enrera en el temps i introdueix en escena el papa Joan XXIII (Baldassare Cossa) afinant la cronologia: entrant l'any 1410. Situa també correctament en aquest any l'elecció de l'emperador Segimon de Luxemburg o d'Hongria, que estigmatitza com a heretge. Tot seguit es parla del rei d'Aragó que serà elegit per por pel papa veritable, amb la qual cosa el nostre profeta es pronuncia obertament sobre el compromís de Casp. Aquest rei és anomenat 'undecimus rex', i ja veurem més endavant què vol dir aquest apel·latiu.

De l'emperador Segimon es pronostica una mala mort per a l'any 1424 (text llatí) o per al 1425 (text català) i ambdues versions admeten pròrroga; fins a l'any 1430 la llatina, només fins al 1426 la catalana; de fet, l'emperador Segimon moria el 1437. Del rei d'Aragó Ferran d'Antequera diu que s'unirà a l'emperador i que el succeirà un rei que enviarà el comte de Cardona com ambaixador al concili de Constança. Es refereix altre cop a Segimon d'Hongria com 'el mal que ve del nord' i la bèstia del llibre de l'*Apocalipsi*, capítol 13; serà culpable d'haver arrossegat els altres reis, ducs i tirans cap a l'heretgia, clara referència a l'abandó de Benet XIII per part

de l'emperador i a l'atracció dels reis d'obediència avinyonesa cap al Concili de Constança, on fou elegit papa Martí V (1417).

Aquí s'intercalen algunes paraules contra els religiosos mendicants que procuraran obtenir el mestratge en teologia i les prelatures episcopals. Immediatament, amb paraules obscures, s'anuncia la mort del papa Martí V al cap de 7 anys de pontificat, previsió també errònia, puix que el dit papa morí el 1431. Els temps d'aquest papa són descrits amb colors tètrics i apocalíptics i es recomana als qui els hagin de viure que preguin perquè Déu els ajudi a superar els perills i heretgies que s'hi manifestaran.

El profeta torna a Alfons el Magnànim i el presenta com l'instrument de càstig contra Martí V. Aquest rei serà atret per la meretriu de qui parla *Apocalipsi*, capítol 17, que cal identificar segurament amb Joana II de Nàpols. A partir d'aquí s'inicia una sèrie de prediccions en reculada: compareix primerament un descendent del rei Pere III anomenat Lluís, que es pot identificar amb el Lluís d'Anjou casat amb Violant, filla de Joan I i de Yoland de Bar. Després és recordada la 'maledicció' de què fou objecte Joan I per part del seu pare, a causa del seu entestament a casar-se amb Yoland de Bar, comparada al seu torn amb la meretriu de l'*Apocalipsi*, a la qual el profeta culpa de la mala mort que va fer el seu espòs i d'altres males obres, per la qual cosa veurà la seva descendència i parentela destruïdes.

Tornem ara a Alfons el Magnànim per a evocar la «bèstia com un lleopard que devorà la flor del lliri i ha d'ésser un duc dels francesos» (Lluís III d'Anjou?, Lluís d'Orleans? Renat d'Anjou?). Aquest procurarà desbaratar els plans del rei d'Aragó, però endebades; Alfons el Magnànim coronarà totes les seves empreses: ajudat pels catalans, conquerirà Nàpols a sang i foc.

Altra vegada endarrera, és evocat el rei Lluís traït pel papa que li havia promès donar-li Nàpols i que l'ajudaria a passar a Jerusalem, en referència a Gregori XII, que s'alià amb Lluís II d'Anjou contra Ladislau de Durazzo, i després el traí, o a Joan XXIII, que el deixà sol després de la batalla de Roccasecca, on el papa Cossa i l'angeví van desfer les armes de Gregori XII i Ladislau de Nàpols (1411).

Un salt endavant permet de saber que l'any 1428 passaran grans desgràcies a Roma, a causa de la simonia eclesiàstica. Dos prínceps, un dels quals sembla l'angeví Lluís, nét de Pere III, i l'altre és Alfons el Magnànim, es confederaran matrimonialment, es faran amos de Roma i castigaran la jerarquia eclesiàstica: capellans, bisbes i sant pare es veuran privats dels rèdits eclesiàstics, a causa de llur supèrbia i depravació de costums, i lamentaran la tribulació i pobresa que els caurà al damunt.

Després es profetitza l'incendi i destrucció de Nàpols per part d'Alfons el Magnànim, que, de fet, barrejà Nàpols el 1423 i l'assetjà i vencé totalment vint anys més tard, el 1442. Nova evocació de l'emperador Segimon i les seves crueltats, amb la profecia que un príncep o infant, anomenat Ferran i nascut en una illa, temptaria una gran guerra al bell mig de Roma i mataria amb les seves pròpies mans Segimon.

Se seguiran divisions, conflictes, crueltats, tribulacions, en tal manera que la gent no sabrà què fer. Els homes justos i sants seran temptats, afligits i perseguits pels dolents. El profeta calla algunes coses, perquè Déu no vol que els eclesiàstics sàpiguen els perills i tribulacions que hauran de sostenir.

Finalment es parla de l'Anticrist, els seus ministres i deixebles i les seves maldats. Una d'aquestes és que el veritable vicari de Crist, el papa Pere [de Luna], morirà menyspreat i sol en les partides occidentals. Però abans de morir beneirà dos fills de l'església universal, un francès, l'altre aragonès; aquests no podran impedir el càstig de les persones eclesiàstiques. El successor del veritable vicari de Crist ocuparà indignament l'església de Déu.

Alguns punts de referència

Una lectura, ni que sigui superficial, d'aquestes prediccions obliga a reconèixer que el seu autor a) és un partidari decidit de Benet XIII o, si es vol, del papat avinyonès; b) és un home que té en compte la política internacional del seu temps des d'una òptica catalano-aragonesa; c) llegeix la història contemporània amb l'Apocalipsi a la mà; d) és un partidari decidit de la reforma de l'Església "in capite et in membris".

El primer punt no sembla oferir cap dubte possible. Alfons el Magnànim, l'emperador Segimon, Lluís II d'Anjou, els papes romans són jutjats severament; només el papa Pere de Luna és tingut com a home sant i papa veritable, perquè fins i tot el seu successor Climent VIII de Peníscola, rep una forta condemna. És a dir, tots els qui en un moment o altre desertaren del camp avinyonès són blasmat. És particularment remarcable la rancúnia del nostre profeta contra Martí V, el papa que havia de refer la unitat de l'Església llatina, i contra l'emperador Segimon, que arrossegà Ferran d'Antequera i els altres sobirans d'obediència avinyonesa cap a Constança.

Pel que fa al segon punt, cal dir d'entrada que el nostre escriptor sembla dominat per dues figures històriques: Pere III i Alfons el Magnànim. Que la seva òptica és catalano-aragonesa és una evidència. Es tracta, a més, d'un catalano-aragonès continental, qui sap si lleidatà, que veu venir el rei Alfons *ab extra*, de Castella, i el veu morir *extra regnum*, a Nàpols. Que sap que l'ambaixador del rei Alfons al concili de Constança és el comte de Cardona, que té la mala opinió popularment arrelada contra la vídua de Joan I, amb una visió clara sobre el compromís de Casp: el rei Pere III tindria successió per línia femenina a causa d'haver mort els seus germans i altres parents,⁸ i Ferran d'Antequera fou elegit rei pel papa veritable.⁹ Joan I, partidari tan decidit del papat avinyonès, passa com una ombra per aquestes pàgines, i això contrasta amb el relleu que hi pren el seu pare, l'indiferent Pere III, tot i que el nostre profeta interpreta la successió dictada pels compromissaris de Casp com el càstig de Pere III per haver ofès el papa veritable, és a dir, per no haver reconegut des del principi el papa avinyonès. També es pot considerar d'arrel clarament catalano-aragonesa la darrera de les prediccions: els dos infants beneïts per Benet XIII abans de morir, l'un francès, l'altre aragonès. En aquest sentit també és curiós d'observar que els sobirans francesos se salven de les invectives del nostre profeta, tot i haver incorregut algun d'ells en els mateixos defectes retrets a un Anjou. Ens

8. El 1349, a la batalla de Lluçmajor, moria Jaume III de Mallorca, cosí llunyà i cunyat de Pere III, el qual l'havia desposseït del seu regne; cf. Manuel de BOFARULL, *Proceso contra el rey de Mallorca Don Jaime III, mandado formar por el rey Don Pedro IV de Aragón*, 3 vols., dins «Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón» (CODOIN), Barcelona 1867-1868. La mort de l'infant Jaume, comte d'Urgell i germà del rei, sobrevinguda a Barcelona el 1347 i probablement deguda a la glàiola, fou imputada a Pere III; se'n fan ressò Pere Tomic i Gabriel Turell; cf. Gabriel TURELL, *Recort*, a cura d'Enric BAGUÉ, Barcelona, Barcino 1950, 177-178; *Històries e conquestas dels excellentíssims e cathòlics reys de Aragó e de lurs antecessors los comtes de Barcelona, compilades per lo honorable històric mossèn Pere Tomic canaller*, Barcelona, La Renaixensa 1886, 218. La mort de l'infant Ferran, marquès de Tortosa i germanastre del rei, sí que fou ordenada per Pere III, tal com ell mateix explica en la seva *Crònica*, capítol sisè; ed. F. SOLDEVILA, Barcelona, Selecta 1971, 1140. I també el mateix rei ho va ennovar ràpidament a la reina i a d'altres destinataris; cf. ACA, *Reg. Canc.* 1189, f. 206v i 1190, f. 434, documents publicats per Josep M. MADURELL I MARIMON, *Les noces de l'infant Joan amb Mata d'Armanyac*, dins «Estudis Universitaris Catalans», XIX (1934), 38-39. En canvi, l'altre germanastre seu, l'infant Joan, fill de la reina Elionor de Castella com Ferran, fou mort per ordre de Pere el Cruel de Castella; cf. Rafael TASIS, *La vida del Rei en Pere III*, Barcelona, Aedos 1961, 188-189.

9. El text diu «metu», «per paor», (cfr línia 162 tant del text català com del llatí) i nosaltres ens inclinàrem a creure que el qui estava afectat d'aquesta por és el papa, no el rei Ferran. Així, l'autor d'aquestes profecies veuria en el Compromís de Casp una maniobra de Benet XIII per a trobar una protecció real segura. [Cf. ATCA, XII (1993), 442-444].

sembla clar que l'horitzó mental del nostre profeta anava de Catalunya a Nàpols i que si parla de l'emperador Segimon és per les iniciatives que va prendre en l'afer del Cisma, que el portaren, entre moltes altres coses, a les vistes de Perpinyà (1415).

Pel que fa al punt tercer, notem: ja en el proemi de les *Prediccions* s'esmenta el dragó d'*Apocalipsi* 12, amb els seus caps i banyes, i el sisè cap del dragó és posat en relació amb la descendència del rei Pere III. Més endavant, quan es parla de l'emperador Segimon, és evocat *Apoc* 13, 11. Poc abans d'introduir una invectiva contra Martí V, el nostre profeta evoca el Gog i Magog d'*Apoc* 20, 7, i probablement el mil·lenari d'*Apoc* 20, 3-7, i altre cop el dragó d'*Apoc* 12. En l'intent de trobar una etimologia adient a Alfons el Magnànim (Alphonsus = ascensor in fumum) li ve a la memòria *Apoc* 14, 11. Lluís d'Anjou és identificat al primer Anticrist, com veurem, per aplicació d'*Apoc* 13, 18; cal ara recordar que Yoland de Bar és assimilada a la meretriu d'*Apoc* 17-18? Un dels Anjou també és descrit curiosament com a lleopard, i aquí és clara la referència a *Apoc* 13, 2. Els dos prínceps que beneirà Benet XIII són comparats als qui segons *Apoc* 17, 16, menjaran la carn de la gran meretriu, i les lamentacions dels prelats i altres persones eclesiàstiques privades dels seus béns es calquen sobre *Apoc* 18.

Si és veritat que el nostre profeta no es limita a citar l'*Apocalipsi*, com ja tindrem ocasió de comprovar, sí que és una especial característica seva la utilització del darrer llibre bíblic per a llegir i interpretar la història que es desplega davant els seus ulls.

Pel que fa al quart aspecte, creiem que són prou eloqüents les diatribes contra la jerarquia eclesiàstica i l'assimilació de la carn de la meretriu apocalíptica a la renda, és a dir, al diner de l'Església. El nostre profeta no està d'acord amb l'abandó dels ideals de simplicitat i pobresa per part dels franciscans que busquen títols universitaris o cobegen seus episcopals, i prediu un càstig terrible a tota l'estructura eclesiàstica, com a pas previ a la seva purificació. Si mai el clamor per una reforma eclesiàstica integral fou universal, aquesta universalitat va fer el ple a propòsit de la treballosa liquidació del gran Cisma d'Occident i les tensions que se'n seguiren durant tota la primera meitat del s. XV. I en aquest aspecte, almenys, les *Prediccions* recullen un sentiment generalitzat.

Continuïtat i innovació en les Prediccions

Abans de formular cap hipòtesi final sobre la datació de l'obra i les possibilitats d'identificar el seu autor, estudiarem els elements que aquesta profecia té en comú amb d'altres prediccions anteriors i posteriors.

De bell antuvi, el nostre autor no és ignorant de la literatura profètica precedent i dels clàssics d'aquesta literatura: Joaquim de Fiore, Ciril i Joan de Rocatalhada. Però per ventura aquest coneixement és molt superficial en el cas de l'abat Joaquim i de Ciril. En canvi, ens ha semblat que alguns temes de Rocatalhada són repesos pel nostre profeta.

Per començar, apareix dos cops en el text l'esment d'un *Vademecum* contra els mals religiosos. Tot i que el nostre desconegut autor atribueix aquest *Vademecum* a Arnau de Vilanova, nosaltres hi hem de veure una referència directa al *Vademecum in tribulatione* de Joan de Rocatalhada, on el tema dels frares menors rebels a la regla i a l'esperit dels fundadors és patent.¹⁰ En segon lloc, el nostre autor atribueix a Arnau de Vilanova una declaració sobre 'un llibre' de Rocatalhada i la distingeix formalment de les *Prediccions*. El nostre autor, doncs, que s'autopersonalitza en Arnau de Vilanova, es presenta com a glossador de Rocatalhada, o almenys es complau a imaginar-se com a tal.

Un dels temes profètics de Rocatalhada, encara que no exclusiu d'ell, que és continuat en les *Prediccions* és l'assumpte de la descendència dels reis d'Aragó. Aquest tema és present en la *Summula seu brevilloquium super concordia veteris et novi testamenti*, d'autor desconegut i de clara filiació joaquimita. Ja Bohigas havia assenyalat que «era creència general que Pere el Gran, pel seu entronc amb la casa d'Alemanya, va ser la senyal de pròxims misteris esdevenidors profetitzats per Daniel».¹¹ Rocatalhada deia que de l'estirp de l'emperador Frederic II i del rei Pere II d'Aragó n'havia de procedir un gran anticrist, i havia identificat com a tal el rei Lluís I de Sicília, nét de Frederic III el Vell i fill de Pere II de Sicília.¹² El nostre profeta, escrivint durant la segona meitat del segle XV, acomoda aquestes profecies anteriors a la història que ell coneix: Alfons el Magnànim, descendent de Pere III per línia

10. Alguns d'aquests textos es poden veure en les transcripcions de POU I MARTÍ, *o. c.*, 303-304.

11. BOHIGAS, *o. c.*, 25.

12. POU I MARTÍ, *o. c.*, 296.

femenina, és vist com un rei que s'imposa als seus adversaris, però el Lluís d'Anjou rei de Nàpols i de Jerusalem és posat al costat de l'antipapa, tal com havia previst Rocatalhada.¹³ També recull el nostre profeta els blames de Rocatalhada contra els mendicants que voldran assolir el mestratge en teologia i les prelatures eclesiàstiques.¹⁴ Finalment, un altre tema del profeta alvernès que passa íntegre a les nostres *Prediccions* és la purgació de l'estat eclesiàstic dels seus vicis tradicionals: supèrbia i avarícia.¹⁵

La crítica contra la supèrbia, avarícia i luxúria de clergues i religiosos també es troba en les profecies de l'infant Pere d'Aragó.¹⁶ Amb aquest interessant personatge del s. XIV el nostre autor hi té més d'una coincidència, i ben curiosament, aquestes coincidències s'estableixen amb el comentari de l'infant a la profecia *Cedrus alta Libani*. Són coincidències de poc gruix, però bé cal remarcar-les. En primer lloc, les nostres *Prediccions* fan referència més d'una vegada a les tribulacions de la santa mare Església, tret també present en l'exposició de fra Pere d'Aragó.¹⁷ El qual també recomana la vigilància davant les calamitats futures,¹⁸ parla del lleopard, les bèsties i el lleó oriental, amb un llenguatge que també és el de les nostres *Prediccions*.

Però per sobre d'aquestes literalitats, més aviat pròpies del gènere, l'exposició de l'infant Pere conté un element idèntic al propòsit del nostre profeta: aplicar la profecia a la lectura de la història contemporània, tant com ho permet la literalitat de la profecia, per tal de validar les prediccions encara no acomplertes. En l'exposició de l'infant Pere, tot el que s'hi explica de les lluites entre Pere el Cruel i Enric de Trastàmara dóna força a creure en la part encara no realitzada de la profecia: la conquesta dels reialmes dels moros i llur incorporació a l'Església. L'autor de les nostres *Prediccions*, com a profeta, no té ni l'escola ni el rigor de l'infant Pere, però també llegeix la història contemporània en clau profètica i se serveix de la veracitat del que ha passat per convèncer de la certesa del que s'anuncia

13. *Ib.*, 297.

14. *Ib.*, 297 - 299.

15. *Ib.*, 302, on cita un text del *Vademecum in tribulatione*; per al text de la traducció catalana, cf. PERARNAU, *o. c.*, 82-87, línies 86-145.

16. Cf. ALFONS M. DE BARCELONA, *El infante fray Pedro de Aragón* dins "Estudios Franciscanos", XIV (1915), 216.

17. *Id.*, *ib.*, XV (1916), 64: "... de la naueta o barcha petita de Sant Pere en què és entesa santa mare església diu que passarà grans furtunis e grans tempestats, mas scaperà e durarà fins a la fi dels dies, ço és a la fi del món".

18. *Ib.* 65: "... doncs diu la uisió aquesta: uellats segons la paraula de ihesu xrist en l'auangeli de sant march dient omnibus dico vigilate".

que vindrà. Curiosament el nostre text no conté cap referència a l'assumpte de la croada antimahometana, preocupació de primer ordre en l'exposició de l'infant Pere, ni tampoc a les qüestions intra-hispàniques; ja hem vist que el nostre profeta, situat dins la Corona d'Aragó, mira cap a Nàpols i Sicília. Entre Sicília i Aragó contempla el desplegament del Cisma, la desfilada de papes d'una o altra obediència i alguns conflictes locals. La diferència més acusada amb les profecies de l'infant Pere s'estableix en el fet que el nostre profeta és molt menys concret quan emet profecies que no consisteixen en l'explicació de la història que passa.

Un altre text amb el qual el nostre profeta té relació és la *Profecia d'un frare del Cistell*, text que precedeix les nostres *Prediccions* en el ms. 490 de la Biblioteca de Catalunya. També en aquesta altra profecia anònima apareix l'esment de la dispersió de la cort romana, l'afflicció de les persones eclesiàstiques, l'emperador heretge i l'activitat de l'Anticrist.¹⁹ Justament sobre aquest punt, l'anònim frare del Cistell situa l'aparició de l'Anticrist a Jerusalem, «a les parts d'orient», i aquesta precisió geogràfica pot ajudar a entendre l'afegit que el text català que editem de les *Prediccions* dedica a

19. A causa de la seva brevetat i com a prova del que diem, la transcrivim aquí mateix: «*Profacia feta per fra Johan de la orda de Cistell en València*. Les coses que s'sequen miraculosament han ésser demostrades en lo temps e anys de part desús scrits continguts segons consta per reuelació feta a fra Johan de la orda de cistell e per ell declarades per la forma següent:

«Primerament en l'any M CCCC XXXX fins en l'any M CCCC XXXXV aparaxaran e seran demostrats senyalls meruellosos e spantables, ço és a saber, mouiments e terratrèmol desordonats, e diuisions de súbdits contra lurs senyors, e morts e spulsions de súbdits, e refreccions entre lus prínceps contra nobles richs e potens; e traïcions contra lurs senyors per sos súbdits, e del cell tempestats e fams e pestilències, abucions de ciutats marauelloses, les quals nunca foren del principi del món fins ara.

«Ítem, guerres grans e mortalitats forts e moltes, en tal manera que la major partida del món, ans del any M CCCC XXXXII, perirà. E axí del mes de juny del any sobredit la cort romana fugirà e volentorosament s'escamparà, e los cardanalls seran contents que pusquen trobar loch hon sa amaguen e habitar pusquen; e açò serà ans que s'complexque l'any M CCCC XXXXV.

«Ítem, tot lo clero per tot lo món constituït serà despulat dels béns temporalls e és lo senyal del judici. E açò serà denunciat per la decensió e fugiment de la cort romana.

«Ítem, ans que vingua l'any M CCCC XXXXV a les parts d'orient aparaxarà anticrist en Jherusalem. Vendran aximatex sos secaçes fahent marauellosos miracles e tots los altars e totes les sglézies seran derrocades e serà tot lo clero e totes les persones eclesiàstiques subjugades e flegides.

«Ítem, ans del any M CCCC XXXX serà tirat e leuat .I. emperador eretge sobre lo imperi de Roma e serà més maluat e més cruell que anticrist e és ple de tota malícia e iniquitat tanta com en lo món se pusque atrobar; e lauar se ha contra la sglésia e contra la fe catòlica.

discutir on apareixerà l'anticrist. Segons el nostre profeta, l'anticrist apareixerà a Babilònia, però no «la deserta», sinó a la Babilònia que, seguint l'*Apocalipsi*, cal identificar amb Roma. En conseqüència, rebutja explícitament la tesi de l'aparició de l'Anticrist a Jerusalem.

Amb la qual cosa les nostres *Prediccions* coincideixen amb el parer de fra Joan Alamany en la seva obra *De la vinguda de Anticrist*, que reputem escrita almenys després de 1510, si més no en l'estat en què la llegim avui.²⁰ No és possible ara de comparar dues obres força diferents, però sí que voldríem posar a la consideració del lector que l'obra de fra Joan Alamany, retocada amb més o menys profunditat per Joan Carbonell,²¹ profetitza també moltes calamitats, el càstig dels abusos de la clerecia i dels religiosos, destruccions a Itàlia i a Roma, temes que no poden deixar de ser familiars al lector de les *Prediccions* pseudo-arnaldianes. I això fa pensar que aquestes *Prediccions* s'inscriuen en un context profètic complex, català almenys, que estudis posteriors hauran de definir, mostrant el seu encadenament intern amb més precisió que ara no ens lleu de fer.

L'única dada que per ara podem avançar és la influència de la *Summula seu Breviloquium super concordia Novi et Veteris Testamenti* sobre alguns dels textos profètics catalans que sorgeixen arran del Cisma, a finals del segle XIV i a principis del XV. Pel que fa a les *Prediccions*, aquesta influència serà oportunament remarcada en les notes de la nostra edició.

«Ítem, en aquell temps que la sglésia fugirà e serà persegui[da], nostre Senyor enuiarà al seu apostolical un papa angelical molt pur e sant, lo qual sentirà e seguirà la vida de Jesucrist e dels seus apòstols e serà tirat alias aportat per deu cardanals. Aquest serà molt ferm en la sglésia catòlica e ventilarà e perseguirà tots los eretges e com en poch temps aurà fets molts miracles e coses marauellossas, lauar se han contra ell e los seus e seran angustians e uexats per ells en moltes tribulacions.

«Ítem, après anuiarà nostre Senyor Déus dues grues les quals tindran les ales roges e aquestes ascaparan lo dit papa de les mans de aquests e aquells que axí lo auran perseguit e aquest determanarà e destruirà l'emperador eretge e après serà fet tantost un corral e un pastor»: Biblioteca de Catalunya, ms. 490, f. 64r.

20. En aquesta profecia es fa esment de la presa de la plaça de Trípoli, conquerida el 1510.

21. Hem pogut accedir a la transcripció de l'obra de fra Joan Alamany gràcies a la gentilesa i amabilitat d'Eulàlia Duran i de Joan Requesens, que ens han facilitat còpia de llur transcripció.

Autor de les «Prediccions»

En la impossibilitat d'assenyalar un autor concret del text que editem, ens limitarem a fer observar que en cap cas les *Prediccions* no podrien ésser considerades un text arnaldià. El que coneixem fins ara de l'activitat d'Arnau com a anunciador de la fi del món²² mai no autoritzaria ni tan sols a suposar cap continuïtat entre, repetim, el que coneixem dels escrits escatalògics arnaldians i les nostres *Prediccions*. Aquestes s'inscriuen en un corrent profètic, del qual Arnau, certament, forma part, però on conflueixen, a més, altres influències: Rocatalhada, Pere d'Aragó i possiblement d'altres que ara no estem en condicions ni tan sols d'esmentar. Però no tenen res del que és típic d'Arnau: l'anunci dels temps darrers com a mitjà per a despertar els mals cristians de llur ensopiment, la funció del talaier que escruta el futur dins l'Església, l'anunci que l'Anticrist es trobaria en plena activitat cap als anys 1376-1378, com tampoc no hi ha cap esment al papa espiritual que Arnau havia pronosticat en la seva *Informació espiritual per al rei Frederic*,²³ etc. En canvi, no podríem pas negar que l'autor de les nostres *Prediccions* és un cristià ennavegat a favor del corrent reformista dins l'Església, amb simpaties evidents cap a les tesis franciscanes radicals i, per tant, quan penjava les seves profecies a l'autoritat d'Arnau de Vilanova, es mostrava identificat amb el nucli radical que a la Corona d'Aragó, del s. XIV al XV, va intentar de fer perviure l'ideal reformista i renovador que és típic d'aquestes centúries a tot Europa.

Tret a destacar en aquest per ara ignot autor: no sembla influït pel lul·lisme. Amb tot, aquesta és una apreciació revisable, a causa de la impossibilitat de fixar una qualsevol hipòtesi raonable sobre el moment en què les *Prediccions* foren escrites. Bohigas suposa que l'obra és de cap a l'any 1420.²⁴ Arès que s'hi esmenta la mort a Nàpols del Magnànim, nosaltres creiem més just de suposar que l'autor escriu dins la segona meitat del segle. Si fos possible d'identificar l'«unus infans seu princeps, nomen cuius erit de forga ferrea» de les línies 517-525, al final de l'obra, amb Ferran II,

22. Cf. els textos arnaldians recentment editats per J. Perarnau citats en la nota 1.

23. Cfr. Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova. Obres catalanes. Volum I: Escrits religiosos*, Barcelona, ENC, A 53-54, 1947, 239, línies 15 - 20 i 242, línies 1-8.

24. BOHIGAS, *o. c.*, 42.

la cronologia de les *Prediccions* s'hauria de situar després de 1468, quan el futur rei Catòlic fou nomenat rei corregent de Sicília.²⁵ Però aquesta identificació no és gens segura. El nostre text suposa que aquest infant Ferran «nascetur in insula» i, a més, vaticina que occurrà amb les seves pròpies mans l'emperador Segimon, amb la qual cosa la perplexitat augmenta excessivament. D'altra banda, sorprendria en un text tan ple d'evocacions precises del regnat del Magnànim el silenci total que hi observem a propòsit del regnat de Joan II. Per aquesta raó no podem anar més enllà, per ara, de dir que l'obra sembla escrita amb posterioritat a la mort a Nàpols d'Alfons IV de Catalunya-Aragó, l'any 1458.

Almenys en part. Perquè certes contradiccions en la cronologia de les *Prediccions* s'explicarien millor si admetíem que hi ha hagut un primer autor que profetitza erròniament la mort del papa Martí V o la de l'emperador Segimon, i aquest autor escriuria, per tant, quan encara no eren morts, i aleshores Bohigues encertaria de ple la seva datació. La qual cosa implica que un altre autor hauria completat o embotit un primer estadi del text, posant-hi com a mínim les referències a la segona conquesta de Nàpols i a la mort, encara que potser només pressentida, del Magnànim a Itàlia. Aquesta hipòtesi permetria de comprendre que en el seu primer estadi el text suposa Benet XIII viu encara, i, un cop mort, el segon autor hauria afegit la guitza contra el seu successor a Peníscola amb la qual s'acaba de forma una mica brusca el text de les *Prediccions*. D'altra banda, la hipòtesi d'un doble autor explicaria perquè a vegades és tan difícil de destriar el que es diu del rei d'Aragó que és el *rei onzè* i el que es diu de l'emperador Segimon, per exemple a les línies 186-197, o la compareixença redundant d'aquest personatge cap al final del text, línies 508-532. Així, un primer autor hauria escrit, com deia Bohigas, entorn del 1420 i un altre entorn de la mort del Magnànim, deixant el text a mig soldar.

No ens lliurarem ara a l'exercici de destriar fil per randa l'aportació original de cadascun d'aquests dos hipotètics autors. Suggestiva la hipòtesi, interessa més aviat de fer dues observacions:

La primera és que les *Prediccions* haurien nascut arran del Cisma i de la intensificació de l'ambient apocalíptic que l'acompanyà. Des d'aquest punt de vista, no deixa de ser coherent o significatiu que el text català de les *Prediccions*, favorable a Benet XIII, s'hagi conservat justament al costat d'un altre text català ple de referències profètiques partidari d'Urbà VI.

25. Efectivament, Ferran II fou investit com a rei de Sicília en aquesta data; cf. Jaume VICENS I VIVES, *Els Tastàmares (segle XV)*, Barcelona 1980, 204. No creiem que aquest Ferran tingui res a veure amb el Ferran fill natural del Magnànim que el va succeir a Nàpols. En efecte, aquest Ferran en cap cas no podria tenir res a veure amb l'emperador Segimon.

La segona és que, influint-hi o no l'excepcional perllongació del Cisma a la Corona d'Aragó, les *Prediccions* haurien estat considerades dignes de ser actualitzades i mantingudes en vigor per un autor individual, col·lectiu o més d'un autor individual amb projecció sobre un grup, els quals haurien tingut cura de posar-les al dia en alguns aspectes, continuant així la lectura en clau apocalíptica i escatològica de la història. Abridges sota el nom d'Arnau de Vilanova, les *Prediccions* adquirien una autoritat que les avalava davant els seus destinataris.

Els dos textos de les «Prediccions»

A reserva que es pugui trobar ulteriorment una altra versió catalana o llatina de les *Prediccions*, hem de dir que els textos que avui editem són prou defectuosos. Per començar, el text català és més breu que el llatí, puix que aquest l'aventatja en 112 línies de la tipografia ací emprada. Alguns salts de mot a mot que es poden constatar en el text català explicarien aquesta diferència. Però això sol no vol pas dir que el text llatí sigui millor. De vegades el text català és més coherent i aclaridor que el llatí. I a l'inrevés.

Si partim de la hipòtesi que les *Prediccions* foren redactades primer en llatí, s'entén millor l'estat del text català, que hauria estat traduït o bé a partir d'una versió llatina defectuosa o bé per un traductor que no fou pas, almenys en aquesta tasca, un exemple d'escrupolositat. Però fins i tot admès això, cal dir que la còpia que editem del text català de les *Prediccions* és o prové d'una transcripció dolenta d'un exemplar català que cal suposar almenys tan complet com la versió llatina o, com a mínim, més complet que el nostre, que en molts llocs presenta dificultats de comprensió insuperables a causa de les seves llacunes. El fet que en alguns indrets sigui més clar que el text llatí significa que la traducció catalana originària presentava un tenor millor que el que nosaltres coneixem i editem.

En general, el traductor català abreuja el text llatí, cosa perfectament comprovable en gairebé tots els fragments en què les dues versions són coincidents. I, a més, no és un traductor literal, sinó que combina amb una certa llibertat els diversos elements de la frase. El mateix diríem del text llatí, si fos demostrable que fou fet sobre un text català originari.

El text català tira a modern; segurament fou copiat dins el segle XVI, però no tenim cap evidència que el seu tenor actual sigui l'original. Si hi va haver molta distància entre el text català autèntic i el que ara llegim, els

trets moderns de la llengua s'explicarien pel procés d'adaptació i de 'normalització' lingüística que tantes vegades és inherent a l'acte de copiar i transmetre un text vell.

El que sí que té el text català és una particularitat que hem recollit en la nostra edició: conté un afegit, en el qual s'exposa la posició del nostre autor anònim sobre una polèmica viva en els medis profètico-apocalíptics: el lloc de naixença o d'aparició de l'Anticrist. Aquest afegit manca en el text llatí i això permet de conjecturar que no formaria part de la redacció originària de les *Prediccions*, sinó que constituïria un dels elements de la pròpia tradició: la capacitat d'innovar i de precisar. Destaquem aquest fet, perquè en l'edició d'aquests dos textos apareixen d'altres elements (fonamentalment, algunes discrepàncies numèriques) que posen de manifest que els autors o traductors no tenien cap inconvenient a variar el text segons unes regles de coherència que haurem d'intentar d'esbrinar.

En el seu lloc també cridarem l'atenció sobre un text particularment enrevessat de la versió catalana, que nosaltres interpretarem com una antiga nota marginal que ha anat a parar a l'interior del text per badada, per mala comprensió de la mateixa o per cabdells estranys que es va fer un copista poc documentat. Això i alguns salts evidents de mot a mot han perjudicat notablement aquesta versió i l'han allunyada bastant del que seria el seu tenor original.

El ,rei onzè'

Aquest és un tema que tractem a part expressament i com a qüestió que quedarà oberta, car no podríem en aquest treball pretendre de resoldre-la de cap manera.

Tant el text llatí com el català parlen de l',undecimus rex Aragonum', ,lo rey onzè d'Aragó'. Curiosament, la primera vegada aquesta expressió és referida a Ferran I d'Antequera, aquell qui «per paor serà fet per lo verdader papa».²⁶ Més avall és aplicada a Alfons el Magnànim en tres ocasions.²⁷

26. Cf. més avall, línies 161-162.

27. Línies 263-271, 341-344, 492-498.

Per sort, el treball pioner de Bohigas en aquesta matèria, que ja hem citat més d'un cop, permet de fer-se càrrec d'algunes coses. En efecte, Bohigas cita dos manuscrits on aquest 'rex undecimus' apareix en enigma. El primer és el ms. 15 de l'Arxiu del Palau, f. 69, on es llegeix: «In regno Cicilie fuerunt III, scilicet Rex Fredericus, Rex Petrus et Rex Ludovicus qui nunc est. Unde si rex Petrus, qui nunc est in Aragonia, uel rex Ludouicus, qui nunc est in Cicilia, erit ille rex undecimus sua tempora revelabunt».²⁸ El segon és el ms. 6972 de la Biblioteca Nacional de Madrid, f. 68v, on diu: «In regno Sicilie fuerunt tres, scilicet Rex Fridericus, Rex Petrus et Rex Lodovicus qui nunc est. Erit Ille XIus Rex sua tempora revelabunt».²⁹ Igualment és Bohigas qui informa que en l'actual ms. 82 de la Biblioteca Universitària de Barcelona hi ha un altre text profètic on apareix «lo XI corn que Daniel posa que aquest exirà de sa casa pròpia infant o nexensa Rey».³⁰ Altre cop apareix el rei onzè i l'onzè vespertilió en una obra d'autor català desconegut conservada al ms. 336 de la biblioteca de Carpentràs, ff. 116-153, que Bohigas intitula *Explicació d'alguns secrets de l'Escriptura*³¹ i Perarnau *Dels inconvenients que s'han de seguir*.³² Segons Bohigas, en aquesta obra el 'rei onzè' designat és Alfons el Magnànim. Com

28. Pere BOHIGAS I BALAGUER, *a. c.*, en la nota 1, p. 34, nota 1.

29. *Ib.* El text citat pertany al *Breviloquium o Summula super concordia Novi et Veteris Testamenti*, d'autor anònim i atribuït a Joaquim de Fiore. Hom pot veure el text de la citació a la pàg. 207, línies 183-185, de l'edició de Harold Lee, Marjorie Reeves i Giulio Silano, més amunt esmentada. I ja que som en aquest punt, direm que els mss. B (BL Egerton 1150), T (Tarragona, Bib. Prov. ms. 99) i V (ms. Vat. lat. 11581) de la dita *Summula* reporten una nota al pròleg on s'explica que el "rex undecimus" no serà l'Anticrist, però que el dit rei farà elegir un pseudo papa que serà l'Anticrist: *ed. cit.*, 167. En les notes a la nostra edició donarem altres referències d'aquesta obra al "rex undecimus". No cal dir que l'origen d'aquesta figura escatològica és el text de Dn 7,24.

30. Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 82, f. 6v, línies, 13-14. Contra el que diu BOHIGAS, nosaltres creiem que en aquest text profètic es parla de Ferran II de Catalunya-Aragó. Ho deduïm no sols del nom que li atribueix («Mas vull sapiau aquest príncep, rei e senyor ferreus li podeu bé aplicar entre los altres cognoms...», fol 10r, línies 23-24), sinó sobretot de la manera com parla de la unió de Castella i Aragó per matrimoni entre un rei i una infanta: «... del qual succehirà lo regiment e senyoria dels Regnes de Castella e Aragó en vn sol Rey per comunicació ab vna infanta, la qual com regnarà starà en reuelació la terra tota, e los dos de vna mateixa carn e de vna mateixa sexa»: f. 6r, línies 37-40).

31. BOHIGAS, *a. c.*, 43.

32. PERARNAU, *La traducció catalana resumida del "Vademecum in tribulatione"* ("Ve ab mi en tribulació") de fra Joan de Rocatalhada dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XII (1993), 49. PERARNAU edita els versos finals d'aquesta profecia, on hi ha elements comuns amb les nostres *Prediccions*; el rei onzè hi és esmentat com a senyor poderós, però no hi ha identificació precisa amb cap rei de la casa d'Antequera: "Lo gran brogit se spandirà, l que tot lo món ho sentirà Del XI^{en} Rey lo seu poder l que no y valrà art ni saber...", *ib.*, 50.

sigui, i a reserva del que pugui deduir-se quan s'editin tots els textos profètics en la seva totalitat, el tema del rei onzè apareix com una referència apocalíptica constant, com una etapa necessària dels temps finals,³³ i en el grup de profecies catalanes aquí repetidament al·ludides aquest rei onzè és identificat amb un Trastàmara, generalment, tal com sembla, Alfons IV, però no exclusivament. En les nostres *Prediccions*, com hem dit, la identificació és doble: Ferran I d'Antequera, i Alfons el Magnànim. En la impossibilitat de tractar a fons ara el problema d'aquest rei onzè, evidentment relacionat amb Dn 7, 7-8,³⁴ i que en alguns textos apareix com element misteriós, que l'avenir haurà de manifestar, ens sembla evident que hi ha una constant en la major part dels textos profètics catalans dels segles XIV-XV que Bohigas anotà en el seu moment i que poc a poc van emergint a la lletra impresa: l'impacte causat per la intervenció catalana a Sicília, continuada després de l'entronització dels Trastàmara amb la seva política decididament intervencionista a Itàlia. El fet que aquesta intervenció i la posterior política italiana que la segueix estiguin en el punt d'observació d'alguns profetes, explicaria dues coses: la revisió de la història més recent, concretada en la constatació que la successió en el regne esdevé per via femenina a causa de pecats comesos anteriorment (i aquí hi caben moltes coses: la indiferència de Pere III en esclatar el Cisma, les frivolitats de Joan I i Yoland de Bar, la mort dels parents del Cerimoniós...) i la convicció que aquest fet no altera el paper que en els esdeveniments escatològics escau a la monarquia catalano-aragonesa. En la impossibilitat de plantejar ara aquestes qüestions en el marc més general d'una reflexió sobre la mentalitat escatològica i apocalíptica durant els darrers segles medievals europeus, sí que voldríem formular, a títol d'hipòtesi, una simple suggerència. Ja fa molts anys, Jaume Vicens i Vives, seguint Américo Castro y Juan Antonio Maravall, recordava que es constataven en el rei Ferran II rastres d'una mentalitat o espiritualitat il·luminística i apocalíptica.³⁵ La nostra suggerència és de posar en relació aquest tret personal del rei Catòlic amb el corrent profètic anterior i contemporani d'ell, no en el sentit d'una relació de causa i efecte, sinó tan solament, mentre no hi hagi proves en contrari,

33. En els versos de què acabem de parlar, aquesta referència no pot ser més explícita, puix que el judici final hi és pronosticat amb imminència: del rei onzè es passa tot seguit a l'anticrist (... "lo desleal | qui ginyarà cascú en mal | obrant en si grans maluestats") i d'aquest immediatament a la fi del món i al judici final ("no durarà se gran fallor | tantost morrà a desonor"...).

34. Això s'esdevé en totes les profecies que coneixem on es parla d'aquest rei onzè.

35. Cf. Jaume VICENS I VIVES, *Els Trastàmars...*, o. c., 225.

com a expressió, d'alguna manera normal, d'unes formes de mentalitat i espiritualitat bastant més desenrotllades i arrelades del que fins ara s'ha tingut en compte.

Per això mateix és d'esperar que l'estudi en curs sobre profecia i política, al qual ja ens hem referit, aclareixi o posi oportunament en relleu com durant els segles XIV i XV hi ha una interacció constant entre política i profecia. Els historiadors haurien de valorar posteriorment l'impacte de l'una sobre l'altra, almenys des del punt de vista propagandístic. I els historiadors de les idees s'hauran de plantejar què significa que mitjançant les profecies hom intenti de llegir el futur en les accions dels homes, un futur considerat decisiu i que, per això mateix, no pot deixar de ser posat en relació, si no en contacte, amb el futur absolut, el futur de Déu.

La nostra edició

Malgrat les llacunes que presenta la còpia del text català, a fi que el lector tingui més a mà la forma com el text llatí les omplena, ens hem decidit a oferir en columnes paral·leles els dos textos. Hem intentat de completar els buits de la còpia catalana amb lletres o qualche paraula escrita entre parèntesis quadrats []. No cal dir que tals lectures són de l'exclusiva responsabilitat de l'editor. Quan creiem que, per la causa que sigui, el text català o el llatí són incomplets, ho hem assenyalat amb asteriscs ***.

Tant el text català com el llatí han estat transcrits de forma literalment fidel (comptant sempre amb la proclivitat humana a l'equivocació). En el segon, hem normalitzat les ,u/v', les ,i/y' i les ,ff/f'. En ambdós hem normalitzat la lectura amb els signes moderns de puntuació.

Els aparats són els normals en les edicions d'aquest anuari. Quan no s'indica el contrari, en l'aparat de fonts i en el de notes complementàries se cita sempre amb referència a les línies del text llatí.

Barcelona, febrer del 1994

APÈNDIX

[PREDICCIONS ATRIBUÏDES A
ARNAU DE VILANOVA]
(Madrid, Biblioteca del Palau Reial,
ms. II/3096, ff. 36r-38v)

Per diuerses scriptures é tractat
e treballat yo, Arnau de Vilanova,
huy que comença [M] CC[C] LXX-
VII, a requesta del molt alt senyor
meu, per la gràcia de Déu rey de
Aragó, En Pere anom[enat], ***
hagués legit e legís alguns libres
axí del abat Johachim e de Ciril e
de molts altres que haguessen
huberta alguna intenció, per ço que

OPUS MAGISTRI ARNALDI DE
VILLANOVA
[Barcelona, Biblioteca de Catalun-
ya, ms. 490, ff. 100v-101v]

Ego, Arnaldus de Villanova, de
mandato illustrissimi regis Petri,
regis Arragonum, laboravi et inves-
tigavi in diversis scripturis, videlicet
anno M CCC L X VII. Et cum iam
dictus serenissimus per se ipsum
legisset varios libros, scilicet abba-
tis Joachim et Cirilli et aliorum, et
desiderasset scire illud quod in eis
legitur, quod una infanta seu domi- 5
10

Títol: Mestre Arnau de Vilanova (qui obiit
ann. 1312) (*alia manu*) Prediccions 3-4
nota marg alia manu post 1377 4 *not*
marg requirido 8 *not marg* Abat Joa-
chim

9 *desiderasset*

3-29 Pere III nasqué el 1319 i morí el 1387. Ja sigui que prenem en conside-
ració l'any 1367 del text llatí o el 1377 del text català, ambdues dates són molt
avançades en l'edat del rei si les comparem amb els 28 anys d'edat que el text
català li atribueix quan parla de les persecucions que sofreix el pseudo-Arnau.
Pot ser una primera mostra del particular i habitual desordre cronològic en què
els diversos fets són presentats en les *Prediccions*.

6 En el text català hi ha una llacuna per salt evident de mot a mot.

8 L'interès que a Catalunya desvetllà la literatura profètica de Joaquim de
Fiore és patent en les traduccions catalanes conservades en el ms. 336 de la
Biblioteca de Carpentras, recentment descrit per PERARNAU, *La traducció catala-
na resumida*, o. c., 46-53; encara més, si un dia es confirmava que la *Summula*
seu Breviloquium super Concordia veteris et Novi Testamenti és de factura catala-
na o catalano-aragonesa, com sembla insinuar Juana Mari ARCELUS ULIBARRENA, o.
c., LXXX-LXXXI; però vegeu les recensions de les dites obres dins ATCA, X
(1991), 402-404, i XII (1993), 431-433.

ell estaua desigós de saber com ell
[hagués vna] infanta que decendia
de Ytàlia e fos filla de la [à]gluila
[es]perant ésser aquella*** per ço
15 que *Danyel* deya exir de son regne
o alguns fills seus que deuïen
d[el]scendre, [pre]lgà a mi dintre la
ciutat de Leyda hon yo era***. E lo
dit senyor***, com yo hagués fet vn
20 petit *Vademecum* per los religiosos.
E com tots fossen contra mi, acu-
sant-me per eretge, dauant lo [con-
sis]tori del ver papa indubitat
que m fauorejaua, los religiosos per
25 àuols auditors*** cambrés. E yo no
hagués refugi sinó lo m[olt] alt
pr[incep] e senyor m[eu], lo bon rey
En Pere d'Aragó, qui encara no
conplia XXVIII anys.
30

cella descenderet de Italia et esset
filia aquile, et creditur quod sit ille
lapis, de quo *Daniel* loquitur, eieci
a regno suo et aliquos filios suos,
qui ab eo descensuri erant. Et pre-
fatus rex illustris in civitate Ilerde,
ubi tunc eramus, mandavit michi
quod ego cum diligentia deberem
videre in hiis que audietis infra. Et
cum tunc fecissem unum primum
Vademecum contra et adversus
malos religiosos, cuius occasione
dicti religiosi fere michi omnes
adversabantur et coram summo
pontifice me conabantur de heresi
accusare et connuctu quorundam
cardinalium dominorum auditores
curie Romane fovebant dictos reli-
giosos contra me, huiusmodi timo-
re ductus ne persecutionem
paterer, recursum habui et refu-
gium ad prefatum regem illustrem.

14 post aquella seq 11 17 not marg
dintre 29 not marg circiter 1268

13 daniell
16 Ilerde 24 sumo 26 connuctu ms
contmetu aut commictu (?) 32 illustrum

12-13 Dn 2, 34-35. 44 - 45

12-13 El text de Dn 2, 34-35. 44-45 es refereix sens dubte en el context de les nostres *Prediccions* a la dominació universal que alguns reservaven a la Casa de Barcelona. Antoni RUBIÓ I LLUCH publicà al vol. I dels *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona 1908, 373, la carta en la qual Joan I parla de comunicacions dirigides al seu pare Pere III pel cardenal d'Albana i per Rocatalhada en el sentit que la casa d'Aragó havia de fer-se amb la reialesa universal, comunicacions confirmades al rei Caçador per l'astròleg mestre Cresques. Reprodueix la carta, identificant millor que no havia fet Rubió i Lluch el Cardenal d'Albana, POU I MARTÍ, *Visionarios, o. c.*, 291-292. La *filia aquilae* i el *lapis* del nostre text depenen d'allò que és dit en la distinció X de la *Summula seu Breviloquium super Concordia Novi et Veteris Testamenti*, pp. 260-261 de l'edició més amunt esmentada: «Ipsa (petra) est enim filia aquile ferocissime» (línies 116-117); «Hec est enim illa petra Danielis II, abscissa de monte, seu de regno suo egressa» (línies 102-103).

23-28 Tant el text català com el llatí són aquí clarament defectuosos i poc

E com lo dit senyor ha[gué]s
legit vn libre del sanct frare Johan
de Rochasisa, pregà a mi entenés
en [dec]llarar aquell, huy qui comp-
tam cinch al mes de agost any M
CCC LXXVIII. E com alguns religio-
sos, ço és del orde preŷ[cadors]
haguessen anul·lats los kalendaris
del dit frare Johan, e yo, en petit
spay treballant en sperit, de Sant
Sperit, qui tots temps és ab mi, a
qui yo-m son donat e recomanat,
car aquell m'à defès tots dies, per
vna petita cèdula, la qual yo no he
volguda metre en aquesta obra,
que he tramesa secretament al dit
senyor rey meu, En Pere, perquè
ell no curàs [de] aquestes coses, car
no vendrien en son temps, mas no

Qui, cum legisset librum magis-
tri Johannis de Rupescissa mandavit
michi quod dictum librum declara- 35
rem***. Ego enim, iuxta votum
suum, declaravi librum predictum
et nichilominus scripsi unam cedul-
am propria manu scriptam, quam 40
dedi et tradidi in manibus et posse
dicti domini Petri regis Arragonum,
in qua cedula erant scripta multa et
diversa secreta que ventura sunt in
mundo et de proximo. Tamen, de
contentis in dicta cedula nichil 45
posui in presenti declaratione.
Item, ego Arnaldus de Vilanova
dixi sepe dicto domino regi Petro
Arragonum, quod ipse non curaret
de hiis, quoniam non erant ventura 50
in tempore dicti regis, quamvis non

34 legit *ms* legir 35 not *marg* De
hoc Servera
38 not *marg* 1378 an. finis 49 not
marg Natus Rex Petrus III ann. 1239
(Zurit. t. I. p. 298 (228?))

34 Ruppe cisa 51 in *interlin*

clars. Si ens hem atrevit a conjecturar el mot 'connuctu' en comptes d'una lectu-
ra tal vegada extravagant del text llatí, ens hem vist impotents davant el 'cam-
bres' o 'cambrés' de la versió catalana.

33-35 El llibre de Rocatalhada al qual es refereix amb total probabilitat el
text és el seu llibre de *Visiones*, conservades en els mss. BNP, lat. 3498 i 7371, i
Vat., Reg. lat. 1964, ja que el visionari franciscà s'hi refereix al paper fonamental
de prínceps i monarques de la Casa d'Aragó en el moment que començaven les
grans tribulacions que assenyalaran l'entrada en els temps finals de la història.
Cf. POU I MARTÍ, *Visionarios ... o. c.*, 295 ss.

38-41 El text català es fa ressò de les pugnes entre dominicans i franciscans
entorn de la qüestió de la pobresa, cf. POU I MARTÍ, *Visionarios...*, o.c., 303, i les
connotacions apocalíptiques que comportava. D'altra banda, Francesc Eiximenis
o l'autor de l'*Apparatus de triplici statu mundi*, també hauria blasmat la calenda-
ció massa precisa dels temps futurs, a causa del seu no compliment; cf. Harold
LEE, Marjorie REEVES, Giulio SILANO, o. c., 87.

49-53 Arnau de Vilanova havia previst la presència i actuació de l'Anticrist
entorn dels anys 1368-1378: cf. *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* dins PERARNAU,
"ATCA", VII - VIII (1988-1989), 92, línies 726-728; Rocatalhada havia donat la

tardarien cent anys après, mas que
 ell estudiàs en art d'astrologia e en
 petit temps lo dit senyor ó à fet,
 55 [calr ja dauant mi començà molts
 johins, los quals se seguiren [un del
 comte] d'Ampúries, e altre juhí
 sobre la vera Sgléya, qui per lo
 sisèn rey [d'Aragó del Nouell Tes-
 60 tament***

65

multum tardarent venire, quoniam
 ante centum annos omnia venirent.
 Et cum dictus dominus rex esset
 maximus stronomus et fecisset
 diversa iudicia in nostro conspectu
 et presentia, que omnia vera fue-
 runt, supplicavi ei quod ipse etiam
 vellet videre super hiis. Et dictus
 rex super hoc fecit iudicium et
 super factis***, de tribulationibus
 venturis in ecclesia universali, et
 dico quod per sextum caput draco-
 nis Novi Testamenti denotatur
 quod ecclesia universalis sustinebit
 multas tribulationes ac persecutio-
 nes per principes seculares.

63 capud

data de 1365 com a gran any de Déu: cf. PERARNAU, *La traducció catalana resumida ... o. c.*, dins "ATCA" XII (1993) 87-88, línies 146-165. Situant l'acció a partir del 1378, any d'inici del Cisma d'Occident, i avisant que les prediccions es complirien abans de cent anys, el nostre autor resitua prudentment tot el període d'inici dels temps finals.

54-62 Sobre el conreu de l'astrologia i l'alquímia en temps del Cerimoniós i l'interès del monarca en aquestes matèries, cf. Joseph COROLEU, *Documents històrics catalans del segle XIV. Colecció de Cartas familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet i Johan I*, Barcelona, Imprempta la Renaixensa 1889, 72-73, 132-134; RUBIÓ I LLUCH, *Documents ... o. c.*, vol II, XIII; *La cultura catalana en el regnat de Pere III*, dins "Estudis Universitaris Catalans", VIII (1914) 231, 239-240; Rafael TASIS, *La vida del Rei en Pere III*, Ed. Aedos, Barcelona 1961, 38, 347.

56-57 Probablement es refereixi ací el text català al comte Joan I fill del segon matrimoni de l'infant Berenguer i successor seu en el comtat d'Empúries quan aquest prengué hàbit en el convent de predicadors de Barcelona (1364). Sobre el caràcter i la tràgica història d'aquest comte, que s'enfrontà amb Pere III, cf. Santiago SOBREQUÈS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Vicens i Vives 1980, 135-138.

60-68 Salt evident de mot a mot en el text català, que produeix una llacuna important i llacuna també en el text llatí, encara que menys important.

63 «Sextum caput draconis»: les *Prediccions* identifiquen aquesta figura de l'Apocalipsi amb el «rex undecimus», en dependència total de la *Summula seu Breviliquium super Concordia Novi et Veteris Testamenti*: cf. 117-118 de la

...deuallaua de la sement del dit senyor rey Pere, aquel que *Daniel* posà, mas no en les sues forses, mas en les forses del seu nét o com petit, axí com diu *Daniel* que serà pus poderós que los primers. Car aquel haurà Aragó, València, Cathaluya, Malorcha, Cerdunya, Sicília, lo realme de Nàpols, hoc encara, és dubte que no sia rey de Castella. E si mor en lo realme de Nàpols, [la ralel que aprés de-xendrà en los qui seran antichs per caps del major braç del [rely Alfonso, qui fon pare del Rey En Jacme,

Et ego, Arnaldus de Villanova, dico et invenio quod illud sextum caput draconis, de quo mentio in Novo Testamento, quod descendet de genere et semine regis Petri Arragonum, sed quod *Daniel* ponit «non in viribus suis», sed in viribus sui nepotis, «de parvo cornu». Dicit *Daniel* quod erit magis potens quam alia cornua prima, nam ille tenebit regna sequentia: Arragonum, Valentiam, Cataloniam, Maioricas, Sardiniam, Siciliam, Neapolim, et regnum Castelle. Et si iste rex talis moritur in Neapoli, de eius

76 Cicilia

73-74 Dn 8, 24 75 Dn 8,9
75-77 Dn 7,20; 8, 9-11

70 capud 73 daniel
80 Ciciliam

introducció de l'edició de LEE, REEVES, SILANO, i 259, línies 74-86 del text.

74-75 Un altre ressò de la *Summula*, distinció IX, 244, línies 286-290. L'autor de les *Prediccions* vincula el tema escatològic del rei onzè amb la descendència de Pere III, el rei que la *Summula* sembla indentificar com a tal rei onzè: distinció IV, 207, línies 175-185. Això no obstant, la glossa de la *Summula* introdueix la idea que el rei onzè descendirà del casal d'Aragó venint per línia transversal: ib., 249, línies 434-438. Pel que fa a la interpretació del passatge bíblic «non in viribus suis», cf. ib., 250, línies 440-441.

81-86 El text català presenta ací una llista de personatges de la família reial catalano-aragonesa que no sembla venir a tomb, i en la qual, a més d'una llacuna, cal observar-hi anomalies. És cert que l'infant Ramon Berenguer fou comte de Prades, exactament de les «muntanyes de Prades» des del 1324 al 1341, quan permutà aquest comtat amb el del seu germà Pere, fins aleshores comte d'Empúries; cf. SOBREQÜÉS, o. c., 139. En la casa de Barcelona no hi ha cap rei Alfons pare d'un rei Jaume o d'un rei Ferran. Situats en el regnat de Pere III, només trobariem el rei Jaume III de Mallorca, fill de l'infant Ferran de Mallorca o de Morea. Ens inclinem a pensar que aquesta llista s'ha introduït subreptíciament en el text. Si no es tracta purament i simple de la interpolació, certament equivocada i alterada, de la llista dels reis catalano-aragonesos que dona la *Summula*, 246, línia 321, o la de la pàgina 207, línies 179 ss., on cal remarcar la variant actualitzadora recollida en l'aparat crític, nota a la línia 186. Potser era una antiga nota marginal que intentava explicitar el sentit de les línies següents 85-88, i un copista poc curós l'hauria introduïda en el text.

e del rey infant En Ferrando, e
l'in[fa]nt En Berenguer e lo comte
85 de Prades, qui fon frare del infant
En Pere, ***rey d'Aragó, qui tots sos
frases à morts o fets matar, axí com
se recompta e[n] l[la] clèd]ula, que
secretament li trametí, per lo qual
90 peccat lo dit realme serà destròit e
foragitat de la sua rael. E per
sement seguirà de part de fembra.
Lo dit realme haurà senyor.

95 E és necessari que aquest s'i
vaya a perdre fora lo regne entrò
que sia purgada tota la iniquitat del
regne, car per esglayar lo regne
d'Aragó la conquesta, que aquest
100 farà, serà feta ab foch e [...] ab col-
tell, per exalçar les armes.

E per ço és dit ,naxent de Sicí-
lia', ço és, muntador en Sicília, ço
és, en Nàpols. Emperò coué recitar
105 les coses qui-s seguexen en Oc-lf.

stirpe descendet et insurget crudelis
radix ad persequendum ecclesiam
et ministros eius. Et quia dictus
Petrus de Aragonia occidit omnes
fratres suos, avunculos et consobri-
nos, propter sua peccata Deus per-
mittet quod ullus successor sibi
remanebit in regno, qui descendat
per lineam masculinam, sed in
regno succedet de radice regis Petri
per lineam femininam. Et ille regna-
bit in regno.

Et sicut rex iste venit ab extra,
de Castella, oportet quod extra reg-
num pereat et perdatur donec ini-
quitas regni et purgetur tota. Et
conquesta quam faciet erit per
ignem et arma ad extollendum
arma sua, scilicet, baculos. Et exhibit
de Sicilia et intrabit Neapolim. Hec
fient in Occidente, que sequuntur.
Sed antequam predicta et sequentia
fiant, verus Vicarius Christi offende-

84 e forsan o

100 sera feta interlin

102 Cicilia 103 Cicilia

89 permetet

95 post rex seq venit cancell 96 oppor-
tet 102 Ciciliam

101 Ez 39,9

85-88 Cf. supra, nota 8 de la introducció.

89-94 Interpretació històrico-teològica del compromís de Casp, o, si es vol, caució "a parte post" del resultat del Compromís de 1412. La successió per via femenina ací és vista com un fet no desitjable. Aquest protocarlisme ja s'havia manifestat en temps de Pere III, quan el monarca pretengué considerar com hereva la seva filla Constança, tal com relata en la *Crònica*, ed. SOLDEVILA, 1091-1093: "... car coneixiem que a tot lo general dels regnes nostres sabia greu que a fembra, après mort nostra, pervenguessen los regnes nostres". I hom és portat a pensar que l'altre famós pretendent a la Corona, el comte Jaume d'Urgell, era pare de tres filles, mentre que dels set fills que havien tingut Ferran d'Antequera i Elionor d'Albuquerque, els cinc primers eren nois. Dit això, bé cal constatar que l'autor de *La fi del comte d'Urgell* es algú totalment exempt d'aquest escrípol protocarlí. És per dir que, almenys sobre aquest punt, segurament no essencial, hi hagué diversitat d'opinions.

36v]-cident, que abans que lo rey d'Aragó ne la sua sement munte en lo regne per lo papa verdader, qui per lo rey En Pere [d']Aragó] [serà ofès e serà gitat] de sa obediència e sostenir [mal] e pena, axí com per auant hoÿrets.

Ítem, vn rey qui's apella Loís, ço és rey de Nàpols, e [de] Iherusalem, en l'any Mil CCCC VII, en la ciutat dels Pisans, qui [de] nouel serà subjugada en poder dels florentins, lo dit rey indigne se serà [appellat] r[e]ly de Iherusalem. Aquest per la Sgl[é]ya serà elegit rey de Nàpols, mas no ho poseÿrà, e [fer]-s-à defensor de la vniuersal Esgl[é]ya, e en manera d'eretge [...] e trencarà la fe al verdader papa.

tur per regem Petrum Arragonie et expelletur de sua obedientia. Ideo punietur, ut sequitur.

110

Et primo, quod unus rex, qui vocatur Ludovicus, rex de Neapoli et Jherusalem, in anno M CCCC VII in civitate Pisana, que de novo subiugabitur potestati et dominio Florentinorum, predictus rex indigne vocabitur Rex Jherusalem. Iste per Ecclesiam eligetur rex Neapolitanorum, sed non possidebit regnum illud, faciet se defensorem universalis ecclesie, in modum heretici franget fidem vero Vicario Christi.

115

120

125

109 - 110 textus def 115 not marg 1407

116 Pissana

108 El text català dóna a entendre clarament el paper clau de Benet XIII en la sentència de Casp. En aquest sentit, l'autor de les *Prediccions* s'alinea en definitiva amb els qui van creure que la solució de Casp seria decisiva per a erradicar el Cisma d'Occident. Cfr. sobre això Jaume VICENS I VIVES, *Els Trastàmares* (segle XV), Barcelona, Ed. Vicens i Vives 1980, 88-89; cfr. també Josep PERARNAU, *El Cisma d'Occident i el Compromís de Casp*, dins *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*, Primera Part, Barcelona 1986, 61-62.

113 - 143 En aquesta secció, com ja hem remarcat més amunt, l'autor de les *Prediccions* segueix amb bastant d'exactitud els esdeveniments del Cisma, fins i tot amb una certa aproximació cronològica.

113-114 Es tracta sens dubte de Lluís II d'Anjou, casat amb Violant d'Aragó, filla de Joan I, pretendent al tron catalano-aragonès durant l'interregne, nomenat gonfanoner de l'Església i investit com a rei de Nàpols per Alexandre V, el papa elegit en el Concili de Pisa, el 19 d'Agost de 1409. Cf. Noël VALOIS, *La France et le Grand Schisme d'Occident. Tome quatrième et dernier*, París 1902, 120. Per a les relacions d'aquest príncep amb Benet XIII a propòsit de la successió al tron catalano-aragonès, cfr. Josep PERARNAU, *El Cisma d'Occident i el Compromís de Casp*, o. c., 60-61. La importància que donà Joan de Rocatalhada als prínceps angevins ja la va remarcar Josep M. POU I MARTÍ, o. c., 295.

En lo dit any elegirà ab molts
falsos religiosos en la dita ciutat de
Pisa vn papa fals religiós, qui en
pochs dies morrà e farà fi dolorosa,
130 d'on exirà la fembra de les esteles
dotzenar, del sol abrigada, tenint la
luna subjugada.

135 E al[prés] se seguirà que lo fals
papa desgraduarà los braços de la
vera Sgléya, qui ab estatuts de lurs
figures farà venir en lo consili, on
la dita Sgléya haurà feta embaxada
140 e en [poc]h[s] dies serà tot
[des]tr[oi]t.

Et in dicto anno M CCCC VII
vel circa illa tempora anni M CCCC
VII, simul cum multis falsis religio-
sis in paucis diebus faciet suum
conamen quod eligatur papa Marti-
nus et faciet finem dolorosum.
Unde exhibit femina cooperta XII
stellis et sole, tenens sine fallo
lunam subiugatam.

Item, post hec sequetur quod
quidam falsus papa degradabit bra-
chia universalis ecclesie, qui cum
statuis figurarum illorum faciet eas
comburi in dicto concilio Pisano,
ad quod ecclesia fecerit embaxia-
tam, et in paucis diebus totum des-
truetur quod factum fuit in concilio

126-127 MMCCCC VII in marg alias
XVII 129 post faciet seq se defensorem
universalis ecclesie in modum heretici iter
cancell 132 cohoperta

126-129 El text català es refereix clarament a l'elecció d'un papa a Pisa, on efectivament fou elegit Alexandre V el 1409, no el 1407. En canvi el text llatí sembla referir-se a l'elecció d'Odó Colonna, Martí V, el qual fou elegit el 1417 a Constança. Pensem que el text català és més lògic i coherent, i que el llatí pot haver estat objecte de mutilacions (la referència a Pisa) i d'addicions (el nom de Martí V). De fet, és cert que el pontificat d'Alexandre V no va arribar a durar ni un any: 26 de juny 1409 - 3 maig de 1410. El text recorda la *Summula...*, 259, línies 77-78.

135-138 Abans de l'elecció pisana, Benet XIII i Gregori XII foren processats, citats i deposats amb anul·lació de tots llurs actes. L'última citació dels dos 'contendentes de papatu' fou llegida per Ot Colonna, el futur Martí V, "lo fals papa". Pisa va organitzar festes públiques en el transcurs de les quals hom cremà efigies de Benet XIII i de Gregori XII. Cfr Agustín FLICHE i Victor MARTIN, *Historia de la Iglesia*, vol. XV, *El Gran Cisma de Occidente*, València 1977, 187. El mot *degradabit* és de la literatura de l'època: Heinrich DENIFLE, *Der Chronist fr. Petrus de Arenis und Papa Luna*, dins "Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters", III (1887) 647: "[Benet XIII] degradavit novem cardinales et archiepiscopum Tholosanum et aliquos episcopos et anathematizavit et maledixit, privavit, condemnavit et annullavit totaliter Universitatem et studium Parisiense".

140-141 Benet XIII va enviar, efectivament, una ambaixada de set persones al concili de Pisa: FLICHE-MARTIN, o. c., 181.

[E après], entrant en l'any M
CCCC X, se leuarà per forsa Johan
papa pus [pod]lerós que tots los
altres. Car] aquest envocarà consili
general per tot lo món, e di[ff]icarà
vn empera[dor] nouell qui's ape-
llarà rey dels Romans, qui en
sompni diabolical es[trul]parà la
mare e la filla, ço és, que crexerà
major eretgia, car tornarà los reys a
son propòsit, e lo dit Johan papa
desgraduarà. E açò per tal que
puxa desgraduar la vera Sgléya,
que haurà fet e creat e infantat.

Lo rey onzè d'Aragó, qui per
paor serà fet per lo verdader papa,

145 not marg 1410

Pisano.

Et paulo post, intrante anno M
CCCC X, insurget per vim, fortiam 145
et impressionem papa Johannes,
potentior omnibus aliis. Nam iste
Johannes generale Concilium con-
vocabit per totum mundum. Et
excitabit imperatorem novum, qui 150
vocabitur rex Ungarie et Romano-
rum, qui in somnio diabolico stru-
pabit matrem et filiam, id est, erit
ipse maximus hereticus, nam alios
reges attrahet ad suum propositum 155
et degradabit Johannem papam ad
finem, quod postea degradet et
persequatur veram ecclesiam,
quam ecclesiam prius fecerat ipse
et creaverat. 160

Et undecimus rex Aragonum,
qui metu eligitur per verum

151 Ungarie 152 sompno 153 post
est seq m cancell 156 papa
161 Aragonum corr pro Aragonusum

145-150 Baldassare Cossa fou elegit papa, prenent el nom de Joan XXIII, el
17 de maig de 1410. L'endemà moria l'emperador Robert del Palatinat. Per a les
relacions entre Joan XXIII i el nou emperador Segimon d'Hongria, cfr. FLICHE-
MARTIN, o. c., 196 ss. El text es refereix al Concili general convocat a Constança.

150-155 La caracterització de l'emperador Segimon com a herètic depèn pro-
bablement de la *Summula*, 200, línies 127-128.

161 El tema del 'rex undecimus' neix de la relació entre Dn 7 i la identificació
de l'Anticrist que havia feta Rocatalhada a través de l'anàlisi dels esdeveniments
contemporanis, especialment el rol polític creixent que desplegava el casal de
Barcelona, hereu per la línia siciliana de la dinastia Hohenstaufen. Per a Rocatal-
hada, l'Anticrist havia d'ésser Lluís de Sicília, o el seu successor, Frederic: cf. LEE,
REEVES, SILANO, o. c., 76-77. En la *Summula seu Breviloquium super Concordia
Novi et Veteris Testamenti*, distinció IV, 206-207, línies 163-168 de l'edició esmen-
tada, hom assaja la identificació del 'rex undecimus', comptant tots els reis del
casal de Barcelona de la conquesta de l'illa de Sicília ençà, és a dir, incloent-hi
els de Mallorca i la dinastia col·lateral siciliana. La *Summula*, amb simpaties cla-
res cap a Pere el Cerimoniós, s'atura davant l'interrogant: «Erit ille rex undeci-
mus? Sua tempora revelabunt». Les *Prediccions* traslladen el tema del 'rex

- qui veurà les grans fortunes en la
petita nau de sent Pere, hon ell
165 starà e confiarà en bon port ésser
arribat. Mas los fills de Antecrist,
qui secretament de nouell serà ven-
gut en lo petit port de la primitiva
Esgléya, lo perseguirà e l'abando-
170 narà al rey o lleó oriental, que diu
Ysayes, per ço que diu *Ezechi[el]*,
que quatre papes seran ensemps,
axí com seran quatre parts del
món, enaxí àn ésser quatre papes.
175 Emperò lo verdader fogirà en la tri-
bulació del dit nomenat per *Daniel*
com petit.

- Emperò deuets notar que
aquest emperador [qui] descendrà e
180 serà creat nouel emperador, haurà
nom Siguismundi, car [lo món
s]eguirà; mas no farà bona fi, que
de mala mort morrà en l'any M

papam, qui videbit terribiles fortu-
nas et tribulationes in parva navi-
cula Petri, ubi ipse stabit et
confidet et credet esse in bono et
seculo collocatus. Sed filii domesti-
ci Antechristi, qui de novo venerint
in portu primitive ecclesie, inuidebit
et persequetur regem, leonem
orientalem, quem dicit *Isaias*. Nam
dicit *Ezechiel* propheta quod qua-
tuor pape debent esse insimul,
sicut sunt quatuor partes mundi.
Verumtamen verus papa fugiet in
tribulatione dicta et nominata per
Danielem.

Item, iste imperator, qui noviter
creabitur, vocabitur Seguismundus,
nam mundum sequetur, sed non
bene finiet, immo mala morte
moriatur in anno computando M.
CCCC XXIII, vel ad longius in

183 post morrà seq e cancell

163 - 164 furtunas 167 colloquatus 168
venerint ms venirint 171 orientalem l
Ysayas 172 profeta 181 ymo

176 - 177 Dn 12,1; cf Mt 24,21

undecimus' a la Casa de Trastàmara. En la mesura que el nostre text aplica aquesta denominació apocalíptica tant al primer com al segon Trastàmara, hem de deduir o bé que ha eliminat de la llista els reis de Mallorca, o que el recompte precis li interessa ben poc al costat de la possibilitat d'interpretar els actes dels actuals reis d'Aragó en clau apocalíptica com a propis d'aquell rei que ha de precedir l'aparició de l'Anticrist: abandonó del papa veritable, fets de guerra (entengui's: conquesta de Nàpols) cruels i espaventables, etc.

167 ss L'autor de les *Prediccions* suposa que l'Anticrist apareix dins l'Església: cfr. més avall, línies 585 ss. En això, almenys, es distingeix de ROCATALHADA, que parla d'un *Anticrist oriental* (*Ve ab mī*), ed. cit., línies 160-161) i d'un *Anticrist occidental* (ib., línies 251-252).

171-177 El text és particularment obscur: no lliguen les fonts, ni, tanmateix, la història. L'única cosa clara és la intenció de relacionar el destí del papa Benet XIII amb les maquinacions de l'Anticrist.

178-185 L'etimologia del nom de Segimon és fantasiosa, i és falsa la data de la seva mort que reporta el nostre text. L'emperador Segimon d'Hongria morí el 1437.

CCCC XXV, o pus larch XXVI, sobre lo dit nombre damunt scrit.

Aquest emperador confermarà ço que lo dit verdader papa occidental haurà fet, que lo seu nom haurà de farga de ferre, e per letres se anomenarà Ferrando. En lo terme de Anticrist viurà e morrà lo dit Ferrando, car lo dit papa lo haurà maleït. Enaprés vendrà lo dit subsegüent, qui serà confirmat, e haurà agut procurador lo comte de Cardona en la [cort de] emperador, qui agregarà consili per fer vnió, qui serà dita, feta e refermada. E sàpies que sobre açò no vull més dir, que gran perill se seguirà e la veritat serà vista, axí com diu [f. 37r] l'Apocalipsi, que exirà un] rey d'enmig de la terra, que farà que negú no puga com[prar] ni vendre si [no fan] com él volrà. Alquest] s[er]à ele[glit] n[on]... en [Roma], mas en les [parts] d'Alemanya], axí com diu lo propheta *Ysaïes*, que [el] m[al] uel[ni]dor] vendrà [de] Alquiló]. Aquesta bèstia pus fort que totes

anno XXX, in dicto numero subscripto.

Item, rex Arragonum confederabit dictum imperatorem propter dominum papam occidentalem, et nomen huius erit de forga ferri et per litteras nominabitur Ferdinandus, quia dictus papa maledixerit sibi. Et post istum veniet alius subsequens rex, qui confirmabitur, et habebit procuratorem suum comitem Cardone in curia imperatoris, in Constantia. Qui, motus malo zelo, congregabit concilium coloratum pro unione fienda, qui dicetur reformato, et super hoc nolo plus loqui, quia periculum prosequendi hoc negotium erit magnum valde, et de hoc gentes et populi, in illo tempore tunc viventes, clare istam videbunt veritatem, quia scriptum est in *Apocalypsi* et sine causa, quod unus rex exhibit de medio terre talis quod sine eius voluntate non audebit emere nec vendere. Et iste eligetur non in Roma, sed in partibus Alamannie, sicut de hoc

184 not marg 1426

190 literas

205 - 208 Apoc 13,17

190-193 Referència a Ferran I d'Antequera i a la seva mort prematura (1416). La maledicció del papa, certa o imaginada, ha de ser posada en relació amb la sostracció d'obediència de l'any 1415.

193-198 El successor de Ferran I és Alfons IV, el seu fill primogènit, que va enviar el comte Joan Ramon Folch de Cardona al concili de Constança. Sobre el comte cfr. José GOÑI GAZTAMBIDE, *Los españoles en el Concilio de Constanza*, dins FLICHE-MARTIN, o. c., 403-416.

196-223 El text es refereix amb tota probabilitat a Segimon emperador, elegit el 21 de juliol de 1411, un cop mort Josse de Moràvia. Cfr. A. THEINER, *Vetera monumenta Hungariam Illustrantia*, vol. II, n. 345. Probablement el text sigui un ressò de RÓCATHLADA, *Ve ab mi*, línies 251-265. També és probable que

les altres per cas d'eretgia abeurarà
los reys de virí, e los duchs e los
tirans de foch e de sanch e de col-
tel e de molt mal.

215

220

E la[uors] los anulats de la vera
225 Sgléya s'adelitaran en fer-se mes-
tres en teologia, e faran tres parts
de la Sgléya dels men[dicans] per
ço que puxen pugar a bisbes, ***axí
com indignes. E per ço lo rey de
230 Aquiló, molt leig e vil en la faç de
nostre Senyor Jhesu Crist, indigne
de bellesa real, estarà en lo loch de
sent Pere e verdader vicari de
Jhesu Crist. Mas dintre VII anys, al
235 XII serà destroït, per què serà
necessari que sia demostrada la

dicat propheta *Isaias* quod malum
quod est venturum in mundo
veniet ab aquilone. Iste homo sub
colore comparatur bestie fortiori
quam alie bestie in dicto *Apocalyp-
si*, et in dicta congregatione corrup-
ta per causam heresis inbibet alios
reges de veneno, et duces et tyran-
nos cupiditate inextinguibili imple-
bit, et inflammabit eorum corda
indignatione ignis et sanguinis, et
habebunt corda eorum maculata de
ulceribus putrefactis.

Unde, in illo tempore, illi qui
erunt deieci et despecti et separati
ab ecclesia sancta Dei vera delita-
buntur in ferventi studio ad facien-
dum fieri magistros [f. 101r] in
theologia et ecclesiarum prelatos,
et de mendicantibus facient tres
partes ad finem quod ascendant ad
prelaturas episcoporum, quamvis
sint indigni iudices, et ideo rex
aquilonis multum turpis et vilis
adversus faciem Jhesu Christi, sicut
homo regali pulchritudine indig-

211 profeta Ysaías 213 aquilione
224 ille 226 dey 229 teologia
236 pulchritudine

211 - 213 Jer 1,14; 4,6; 6,1

215 Apoc 13,11

aquest sigui un text afectat per la doble autoria de les *Prediccions* que hem apuntat més amunt. L'emperador Segimon hi és presentat amb trets que corresponen a l'undecimus rex', tal com confirma la referència a Apoc 13, 17.

211-213 El text depèn aquí clarament de la *Summula*, distinció IX, 243, línies 245-256, i 251, línies 456-469, on es parla també de l'undecimus rex', nova comprovació que l'emperador Segimon és vist en aquesta perspectiva.

224-232 Sobre la divisió en tres parts de l'orde dels franciscans, cfr. els textos de Rocatalhada citats apud POU I MARTÍ, *Visionarios* ... o. c., 297-299.

233-238 Aquí el nostre text segueix la *Summula*, distinció IX, 251, línies 480-485.

setena edat que diu lo Propheta dels fills de [Gog] e de Magog, ay las, e tant maleyt serà aquell dia, que aquell fals Martí [fugirà]. Car Martí haurà nom, per nom e per sobrenom, cor*** lo milenara ***...arà de les fortunes del món e auorriran los sants e multiplicaran los [eret]ges. Mas, si a Déu plaurà, no passaran de tremuntana auant e, si ó fan, pregats a Déu que sia ab nosaltres.

nus, stabit in loco veri Vicarii Jhesu Christi, Romani pontificis. Verumtamen iste infra septem annos morietur vel destruetur. Propterea erit 240
necessarium quod demonstrata septima etate de qua *Ezechiel* propheta loquitur de filiis Gog e[st] Magog, heu prodolor! quam maledicta erit dies illa, in qua ille falsus 245
Martinus aufugiet, nam ille debet nominari Martinus, nam in suo enormi et tribulato tempore, in millenario predicto, insupportabiles pene et tribulationes et fortune 250
abundabunt in seculo; et tunc sancti homines et viri notabiles habe-

237 setena ms VIIa 238 not marg
Gog - Magog

241 demostrata 242 septima etate ms
sanitate 242 - 243 Ezechiel profeta 250
fortune

242 - 243 Ez 38,16

238-240 Si es refereix a Martí V, el text no és gens de fiar, puix que el papa elegit a Constança morí el 20 de febrer de 1431, és a dir, gairebé catorze anys després de la seva elecció.

241-242 *Setena edat*. La predicció d'aquest temps darrer implicaria en l'autor de les *Prediccions* la consciència de pertànyer a l'etapa final de la sisena edat del temps de l'Església. Aquesta idea l'allunyaria del joaquimisme estricte, el de les tres edats, i l'acomunaria més aviat amb Arnau de Vilanova, que afirmà diverses vegades de viure en la sisena edat; vegeu els textos en Josep PERARNAU, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova* 32-33, nota 131.

243-244 Gog és un personatge bíblic, que la tradició profètica medieval situa en el futur darrer, gairebé a tocar el judici final: «...et sancti eius (*Dei*) regnabunt cum eo usque ad occultum finem illius temporis, in quo soluendus est diabolus de carcere suo, et regnaturus est homo ille pessimus, qui uocatur Gog de quo tam multa scripta sunt in libro Ezechielis prophete», *Summula*..., distinció V, 221, línies 253-256; cf. també 264, línies 220-228.

251-253 La persecució dels sants i dels homes evangèlics també és recollida en la *Summula*, 231, línies 141-143. Els 'viri notabiles' recorden els 'duo viri notabiles' de la *Summula*, 240, línies 166-167.

255

260

Emperò confiar podets que lo
 rey onzèn corn petit, del qual
 265 *Daniel* parla en los misteris occi-
 dentals, que serà setè cap del
 dragó del Novell Testament, lo cas-
 tigarà ans que aquest defalga. Car
 aquest haurà nom per algunes
 270 lletres Alfonso, que vol dir pugador
 en fum*** l'imperi que no pot dar.
 Car aquest per mar ha a fer*** ço
 que fer deu, car aquest pugará en
 les ylles de Sicília, a [on] com per
 275 fortuna serà request per la meritrix
 que diu [l'Apocàlipsi, que yrà a
 despullar los murs dels romans e a
 cremar la ciutat plena de vent, hon

buntur in maximo odio; et credo
 certissime quod multe*** pullula-
 bunt in populo christiano. Sed,
 Deo permittente, non transibunt
 ultra partem septentrionalem, et si
 faciunt, vos homines, qui tunc
 vivetis et illa videbitis, rogare et
 supplicate Deo quod cessent dicte
 hereses et quod Deus vos adjuvet
 et sit vobiscum.

Attamen potestis cogitare quod
 rex ille undecimus et cornu par-
 vum, de quo *Daniel* loquitur in
 mysteriis occidentalibus, qui voca-
 bitur ut continetur in sexto capite
 draconis Novi Testamenti, ille casti-
 gabit eum antequam de hoc
 mundo deficiat, nam iste nominabi-
 tur per aliquas litteras Alfonsus, qui
 interpretatur ascensor in fumum,
 alias in summum et ad imperium,
 qui ascendens non multum durabit,
 nam iste per mare exequetur illud
 quod de ipso dicitur latius et conti-
 netur in figura in dictis mysteriis
 occidentalibus illud quod habet

274 Cicilia

256 permitente 257 septemtrionnalem
 259 roguate 265 daniell
 271 literas 273 summum | imperium
 274 assendens

264 - 265 Dn 8,9

254-255 L'aparició de l'heretgia a gran escala els darrers temps també és pro-
 nosticada en la *Summula*, 185-186, línies 242-247; 216, línies 111-115.

263-277 Probable referència a les lluites entre Martí V i Alfons el Magnànim
 pel control polític de Nàpols. Cfr FLICHE-MARTIN, o. c., 262-263.

271-280 L'etimologia del nom Alfons és fantàstica. En la introducció hem
 identificat la meretrix de les línies 274 i 280 amb la voluble reina Joana II de
 Nàpols, que primer adoptà el Magnànim com a hereu i després, el 1423, adopta-
 va Lluís III d'Anjou. Cfr FLICHE-MARTIN, *ib.*, i Jaume VICENS I VIVES, *Els Trastàmars*
 (segle XV), o. c., 112-113.

277-278 L'autor de les *Prediccions* realitza aquí una transposició d'allò que la

serà colledor lo gran Anticrist primer, qui lo seu nom haurà per letres de nombre, axí com diu l'Apocalipsi, Luduovicus, lo qual és descendedor de la sement del rey nostre d'Ara[go]l, En Pere.

facere. Nam iste ascendet in insulam Sicilie et post, cum per fortunam requiratur per meretricem, de qua clare loquitur in *Apocalypsi*, quod habet exuere et expoliare muros Romanorum et cremare seu incendere civitatem plenam vento, ubi erit collector magnus, Antichristus primus, nomen suum habebit per litteras Ludovicus, qui erit futurus et descendet de semine regis nostri Petri de Aragonia.

Cor yo mateix*** que lo rey succehint apellat Johan, e sarà aui del dit rey Luís, qui en cap de blasfèmies fon maleyt per lo seu pare,

Nam egomet Arnaldus de Villanova dixi predicto regi Petro quando faciebam hanc presentem declarationem, quod post ipsum

279 assendet 280 Cicilie 280 - 281 fortunam 288 litteras

281 - 282 Apoc 17 - 18

Summula deia a propòsit de la conquesta de l'illa de Sicília per part de Pere el Gran: «Primum igitur cornu yrci insigne fuit rex primus, hoc est rex Petrus prefatus, cui unica pulla aquile unita est, qui tamquam horum que sequuntur 'misteriorum' principium, ab occidente', hoc est ab Yspania, veniens super faciem terre', seu terrenorum sibi contradicentium, 'et non tangebatur terram', per mare enim pro magna parte earum que fecit, 'et que in aliquo de suo semine facturus est', adimplebit», 245, línies 307-313. Alfons el Magnànim, el conqueridor de Nàpols, és vist com el descendent apocalíptic del casal de Barcelona, és a dir, el rei onzè.

286-287 Les *Prediccions* admeten un primer Anticrist, que sembla instal·lat a Roma. Seria, doncs, el pseudo-papa. Però les línies 287-289 suggereixen una altra pista. Ens trobem altra vegada amb una contradicció deguda a les diverses mans que han treballat en aquest text?

287-290 La identificació de Lluís III, duc d'Anjou i de Calàbria, descendent de Pere III per part de la seva mare Violant, néta del Cerimoniós, amb l'Anticrist primer prové de Rocatalhada, que ja havia identificat Lluís II de Sicília, nét de Pere II el Gran, amb la bèstia d'*Apoc* 13, 11-18; cfr. la referència en *POU I MARTÍ, Visionarios ... o.c.*, 295, nota 2.

291-327 L'autor de les *Prediccions* no té cap simpatia per Violant de Bar, ni pel seu nét Lluís de Calàbria i, evidentment, no era del partit francès. La pruija

295 rey En Pere d'Aragó, per ço com
 contra son voler féu matremoni ab
 la no declarada, qui és filla del
 duch de Bar, qui en pochs dies és
 [... venildora en fer e en capdellar e
 300 tractar molts mals, segons que és
 es[crít] de la segona meretrice, que
 Ester recompta en son libre per
 aquell fals conseller Nahaman, que
 en temps del rey Asuer era, sots lo
 305 qual fon penjat; hon aquesta en
 pochs dies veurà [del seu] linatge lo
 gran enderrocament, car aquesta
 serà en culpa que lo dit marit seu
 muyra a mala mort, e axí com és
 310 scrit en lo libre del rey Saül, pri-
 mer rey dels juheus, qui volgué
 sotsmetre la archa de Déu als felis-
 teus, per ço morí a mala mort [in]lo
 tlement Déu].

315

320

sibi succederet immediate rex
 Johannes, filius suus, qui erit avus
 supradicti regis Ludovici, secundum
 quod scriptum est in *Apocalypsi*. Et
 nominatus Ludovicus, in capite
 opprobriorum, fuit nepos ille, scili-
 cet Johannes maledictus per domi-
 num patrem suum, regem Petrum
 de Aragonia, pro eo quia contra
 ipsius voluntatem contraxit matri-
 monium cum filia Ducis Barensis,
 que post paucos dies est illa ventu-
 ra, et faciet et tractabit multa et
 diversa mala secundum quod de ea
 scribitur in *Apocalypsi* de secunda
 meretrice, de qua refert illa nobilis
 regina Esther in suo libro, quod per
 illum falsum consiliatorem Aman,
 qui tempore regis Asueri sub quo
 brevi tempore fuit suspensus. Et
 supradicta filia Ducis Barensis,
 vocata Yolans, propter sua mala
 opera videbit suum genus et paren-
 tes destructos, nam hec, non
 timens Deum, erit in culpa quod
 predictus maritus eius mala morte
 moriatur, sicut scriptum est in
Libris regum de Saul, qui fuit rex

304 - 305 not marg bestia

300 obprobriorum 311 Ster

296 - 297 Apoc 13,18

311 - 314 Esther 5 - 8 322 - 324 1 S 4 - 6

que posa en relacionar pàgines de l'Escriptura amb fets històrics, en canvi, és típica de la mentalitat profètica de l'època. Aquí sembla que Yoland de Bar és identificada amb Naaman, conseller del rei Assuer en temps de la reina Ester. Tal com hom sap, Naaman preparava la destrucció del poble jueu, i sembla que aquest és el rol atribuït a la reina Yoland en relació als pobles de la corona catalano-aragonesa. La comparació de Yoland amb Naaman pot haver estat suggerida pel text de la *Summula*, distinció X, 262, línies 153-157. La comparació de la dissortada mort de Joan I amb la de Saül pot provenir de la *Summula*, distinció IV, 202, línies 43-46.

322-325 Probable ressò de la *Summula*, distinció XIV, 304, línies 180-181.

Cor exidora és una bèstia, axí com leopart, qui diu lo Apocalipsi que deu deuorar les flors de lir e deu ésser duch dels ffranceses, semblant que féu lo fill de Eli, que los juheus apellaren Alí. Aquest deu enbargar al rey d'Aragó tant [f. 37v] com porà. Emperò lo dit rey complirà la sua voluntat [que ningú no] li [pugui] contradir ni defendre de [la Sgléya dels Romans]. Cor [aquest] rey [on]zèn d'[A]ragó en foch e en sanch [per] quatre parts de Nàpols deu entrar [ço éls,*** ajudans de catalans, e deuen exir e [als] naülis pugar. Mas és*** no y haja vn cruel escàndel, per què trista serà la mare que son fill hi [hai]a. Cor Luduovicus no haurà potestat de

iudeorum, qui voluit quod archa federis Domini submitteretur in posse et manibus philistinorum; 325 ideo mala morte mortuus est, quia non timuit Deum.

Item, exhibit et egredietur una bestia sicut leopardus, que devorabit florem liri, et debet esse dux 330 francorum, similis filio Heli sacerdotis iudeorum. Et iste, quantum in eo erit, conabitur dominari regi Arragonum, et ipsum impedire, quantum in eo erit. Verumtamen, 335 dictus rex adimplebit omnia negotia sua et facta, quod nullus possit sibi resistere, nec ab ipso poterit aliquis princeps liberari nec defendere ecclesiarum Romanorum. 340 Nam scriptum est quod iste undecimus rex Aragonum debet intrare Neapolim in quatuor partes per ignem et sanguinem cum iuvamine de gente Catalanorum, que exire 345 debet per bellicosas acies et exerci-

328 exhibit 329 bistio 331 franchorum | Eli

328 - 329 Apoc 13,2 331 - 332 1 S 2,12 - 25

328-331 El sentit més lògic seria interpretar aquestes línies en referència a Lluís III d'Anjou. Però el lleopard de la línia 328 podria ser també una referència als Plantagenet o als Armanyac, que en llur escut d'armes porten aquesta figura heràldica (cfr Martí de RIQUER, *Heràldica catalana des de l'any 1150 fins al 1550*, vol. I, Barcelona. Ed. dels Quaderns Crema 1983, 217), i en aquell temps tant el rei d'Anglaterra com el comte d'Armanyac podia ser anomenat "duc dels francesos". Lluís III morí el 1434. En tot cas, és gairebé segur que aquí les *Prediccions* segueixen la *Summula*, distinció X, 260, línies 93-97.

331-332 La figura del gran sacerdot Helí és vista molt negativament per la *Summula*: cfr. distinció IV, 202, línies 46-48.

335-344 La conquesta definitiva de Nàpols per part d'Alfons el Magnànim va començar des de Sicília: cfr J. VICENS I VIVES, *o. c.*, 126 - 131.

341-343 El llibre que prediu la conquesta de Nàpols és la *Summula*, distinció X, 261, línies 135-137, que les *Prediccions* aquest cop copien textualment.

regnar ne força. [La] sua casa serà
derrocada per obligació del duch
de la Sgléya o Sinagoga dels
350 Romans. Sàpies que sinagoga és en
parlar, cor los romans tostemps àn
cercat [roma]no. E vet ací per què
s'apella sinagoga romana, ço és
feta a lur voluntat e error.

355

360

E lo dit Loís serà traÿt per lo dit
papa, si bé lo dit papa li prometrà
de dar-li lo dit regne de Sicília, e
365 fer-li ha ajuda per passar en Iheru-
salem. Mas no u veurà, car aquesta
serà aquesta colona que deÿa lo
[propheta] *Abacuch* e lo propheta
Esdras, que deÿa per fauor del rey
370 de Pèrsia e de Sicília serà fet nouell

tus hominum debent ascendere
naves et navigare, sed antequam
illuc accedat exercitus, tribulationes
et pericula incurrent illi qui fuerunt
in Neapoli de gente regis Arago-
num. Est verum quod Ludovicus
non habebit potestatem regnandi,
nam domus eius erit prostrata et
devastata per duces et gubernato-
rem Ecclesie et synagoga Romano-
rum; dicitur synagoga quia Romani
sunt principium et fundamentum
totius scismatis et divisionis ac erro-
ris que venerunt in ecclesiam sanc-
tam Dei usque huc.

Et dictus rex Ludovicus tradetur
per summum pontificem, quamvis
dictus Romanus pontifex sibi pro-
miserit dare regnum Neapolis, et
quod sibi faciet adiutorium pro
passagio de Jherusalem, quoniam
dictus Ludovicus non videbit quia
iste erit de ista columna, de qua
dicunt *Habacuch* et *Esdras* prophe-

351-352 not marg romano lo volemo al
manquo 352 e vet ací perquè interlin
364 Cicilia 367 colona ms coloma

347 ascendere 349 illuch 361 dey
363 sumum 366 pessagio 369
columpna 370 Abacuch | Sdras

370 Esd 1,1-4

352-357 Molt probablement hi ha aquí una referència a les intrigues que hi
hagué permanentment entre el papa, la cort napolitana i els distints "condottieri"
que, ara amb un senyor, ara amb un altre, contribuïren a fer del tot inefectiu el
teòric poder reial angeví sobre Nàpols i precipitaren la solució "aragonesa". Les
línies 349-353 del text català i les 357-361 del llatí són probablement una nota
marginal que ha quedat incorporada al text.

362-377 Paràgraf particularment enrevessat i farcit de reminiscències de la
Summula. Sobre el passatge a Jerusalem, cal fer remarcar que ací és el papa qui
ajuda el rei en aquest projecte. En la *Summula*, en canvi, és el ,papa novus' qui
realitza el passatge; cf. 297, línies 584-585. Diem tot passant que el ,maius' de la
línia 374 del text llatí ha d'ésser entès com a ,novus' tal com diu la línia 370 del
text català. En la *Summula*, l'antiga Pèrsia correspon a la moderna Sicília; cf.

papa, semblant que fou en lo temps de Zorobabel sots [Esdra] e Ananies, sots los quals caygueren los murs de Iherusalem.

En aquest temps los sacerdots dels juheus acolliren los mercaders en lo temple e [los] fornicadors feÿen offerir als pobles los vedells, e dinés, e coloms, e*** [moltes] maluestats, matauen, priuauen los sancts prophetes e iusts e foragitaen dels temples. Semblant de la archa federis. E per ço los seguí gran mal. E atrestal deu ésser, car dintre ja serà encès lo foch mortal***

ta, qui dicebant quod, ad denotandum favorem regis Persie et Sicilie, dixerunt quod per dictum regem fieret maius papa similis illi qui fuit tempore Zorobabel sub Esdra et Anania, sub quibus ceciderunt muri Jherusalem. 375

Et isto tempore sacerdotes iudeorum admiserunt mercatores in templis et fornicatores revendebant offertoria populo in dictis templis recepta et Deo oblata, ut de vitulis, columbis, turturibus et similibus, et malo zelo sue insatiate cupiditatis et avaritie, que in sacerdotibus decrescebat quotidie, multe abominationes, crimina et iniquitates ex radice avaritie procedentes, occidendo et prosequendo sanctos prophetas, de suis confusis abominationibus et eiciebant iustos homines de templo, similiter et archam federis. Ideo advenit eis desuper omne malum et grande valde, et huiusmodi occasione erit similis 380 385 390 395

379 mercaders *ms* mercadres

372 Cicilie 375 Zorobabel | Sdra | *post*
Sdra *seq* est *cancell*
386 cotidie | *post* multe *seq* crimi *cancell*
390 profetas

380 - 385 Esdr 6, 8 - 10; 7, 15 - 17; Neh 13, 4 - 14

245, línies 292-295; i és amb l'ajut dels Perses que Zorobabel, correspondència del papa nou, reedificà els murs de Jerusalem, és a dir, de l'Església: cf. 249, línies 429-431; 296, línies 566-569; aquests murs havien caigut en temps de Zorobabel, Esdras i Nehemias (no Ananias); cf. 249, línies 420-422 i 296, línies 556-558. L'única cosa clara en el text és que un papa, probablement fals, traeix el rei Lluís, i que un altre rei, el de Pèrsia, que vol dir Sicília, és a dir, la descendència dels reis d'Aragó, farà el papa nou dels darrers temps.

378-393 Sobre la prevaricació dels sacerdots de l'antiga llei i llur càstig, cf. la glossa a la *Summula*, distinció IV, 205, línies 137-140; *Summula*, distinció V, 216, línies 101-104.

400

Com aquests dos infants, qui
quasi seran de vn [temps], se ajus-
taran e s'agermanaran, faran matre-
405 moni entre ells e glorificar s'àn
abdós enmig les altees dels
Romans, qui ja lo cap [del nouell]
testament o vespertilió, qui per
figura és apellat dragó, ab lo dit
410 Luduuicus, qui haurà estat dintre la
gran Sinagoga dels Romans, e
auran feta pau entre a[quests] dos,
condempnaran la Sgléya, axí com
posa sent Gregori, que axí com en
415 lo cell à tres maneres de esteles,

casus et ruina in ecclesia Romana.
Nam in anno M CCCC XXVIII intus
Romam incendetur ignis terribilis
confusionis multorum criminum, et
hoc propter maximam avaritiam
personarum ecclesiasticarum.

Et erunt duo infantes, id est,
principes predicti, quasi de una
etate vel tempore, et in illo tempo-
re vel circa paulo plus vel minus
adiungent se simul et in unum et
confederabunt se matrimonialiter
inter eos et ibi Rome glorificabunt
et exaltabunt se ad invicem ambo
in medio altitudinum Romanorum
qui capite vespertilionis Novi Tes-
tamenti, qui per figuram dicitur
draco appellatus homo dictus
Ludovicus, qui steterit intus mag-
nam synagogam Romanorum, et

413 *post com seq es cancell*

406 *adiunget l simul*

410 *altitudinem* 415 *synagogam*

411 - 413 Apoc 13,18

394-401 La referència a lluites, revoltes i crims a l'interior de Roma pot ser una al·lusió a la proclamació de la república Romana en temps d'Eugeni IV. Cf. FLICHE-MARTIN, *o. c.*, 321-322.

402-418 Comença ara una llarga secció destinada a predir la purgació de l'estat eclesiàstic, on el nostre autor sembla haver begut del *Ve amb mi en tribulació*, de Rocatalhada, segona-quarta intenció, tal com hom pot veure en el text publicat per PERARNAU, *o. c.*, línies 86-145. Pel que fa a l'aparició d'aquests 'duo infantes', 'duo principes', que potser no són diferents dels *duo viri* de la línia 574, ens hem de preguntar si no ens trobem davant una transposició del tema dels «dos prophetes maravellosos vestits de sachs» que esmenta Rocatalhada en el *Ve amb mi*, línies 283-303. La transposició hauria consistit en passar d'un pla i d'una missió espiritual i de predicació al pla del domini i de la reducció de l'estat eclesiàstic a reforma «manu militari». Aquí es barregen el tema rocatalladià del rei Lluís com a Anticrist, i el del «sextum caput draconis Novi Testamenti» de la *Summula*, que és «ille rex undecimus seu cornu parvum»: cf. distinció X, 259, línies 74-75. Potser es troben ajuntats per suggestió d'allò que diu més avall la *Summula*, 263, línies 201-208.

anants, desuiants, e fixes, axí són en la Sgléya tres graus segons los huns petits capellans, e los estats dels bisbes, e lo cap que és apellat [...] ço és, lo papa, e los cardenals és dit altre cap***

concordiam et pacem facient, sicut sequi debet. Et isti duo condemnabunt ecclesiam et etiam ecclesias, sicut ponit Gregorius, quod sicut in celo sunt tres maneries et nature stellarum, videlicet, euntes, deviantes, stantes firme, sic sunt in ecclesia tres gradus secundum ydiomata universalialia, scilicet sacerdotes, episcopi et summus pontifex, nam sicut lucet sol super omnia sidera et stellas, ita papa in statu ecclesiastico cum cardinalibus dicitur caput memorabilium virtutum et bonorum. Sic pure et immaculate purus et mundus status papalis requirit quod omnes conditio et vera beatitudo erant cuncte sui abominabilis cordis et cogitationis separata a correctione et castigatione sue pestilentie et maligni spiritus.

Dupte serà que tots [aquests] estaments no sien anul·lats per aquests dos qui menjaran la carn

Et creditur quod omnes isti status propter eorum scelerata crimina et malitiosas iniquitates annule[n]tur

439 estaments *ms* sentiments

416 sicut 417 - 418 condemnabunt
423 ydeomata 425 sumus 426 sydera
429 capud 430 immaculate 433 cuncte
ms quncte 434 abhominabilis

419 - 429 Cfr *Summula*..., 246 - 247, l. 347 - 359.

442 - 448 Apoc 17, 16 463 - 464 Is 11, 1 - 4 468 - 471 Apoc 18, 11.15 - 16

417-429 Qui ha escrit aquestes línies de les *Prediccions* recordava un passatge de la *Summula* i l'ha reproduït ometent la citació que conté de sant Gregori —corresponent a les *Homilies sobre els evangelis*, 2, 38, 2 (PL 76, 1282)—, però no la referència. D'altra banda, on les *Prediccions* parlen de capellans, bisbes i papa, la *Summula* esmenta la multitud dels fidels, els religiosos i els prelat.

438-442 Les referències de la *Summula* a la destrucció i subversió de l'estat eclesiàstic són concloents i concordants amb les *Prediccions*; cf. 194, línies 220-222; 239, línies 134-144; 248, línies 381-388.

442-489 Aquest llarg paràgraf recorda la segona i tercera intenció del *Ve ab mi* de ROCATALHADA, línies 86-129 de l'edició citada de PERARNAU: la clerecia serà reformada per força. Que s'esmenti el rei d'Aragó a partir de la línia 457 potser indica, com es dirà explícitament a la línia 566, que un dels 'duo principes' és pressentit ésser del casal aragonès.

de la merित्रix, axí com diu l'*Apocalipsi*, que donada és potestat als reys de la terra que menjen la carn de la fembra, ço és, la renda de la

445 Sgléya. Mas dupte serà que aquests dos no apr[ofitar]n ni profit hauran, car no és espert a ells. Car lo rey d'Aragó, qui és apellat rey d'Orient e de Aquiló, e açò és per dues

450 àguiles que són de la ylla de Sicília [...] per lo foch que metrà en los lochs hon guerrejarà, axí com diu Ysayes que les vergues vermelles sobre la noua estàtua de la Sgléya e

455 batran tan fort, que quasi pietat serà. Hon [f. 38r] los [mercaders de la terra for]nicaran ab ells, axí com posa l'*Apocalipsi* *** E per tres [vegades] cridaran: «Mal, mal, mal!

460 Hon són les carreres des[uiad]les de onres, los draps brocats vermells e margarites e pedres precioses, les mules e los caualls, ni la gran companyia de tan noble ciutat com era

465 Roma?» E per ço los habitants de la terra, qui solien arendar les rendes dels eclesiàstichs, murmuraran e cridaran, dient: «Mal, mal, mal», tres vegades.

450 Cicilia 467 post dels seq el cancell

et destrue[n]tur per istos duos principes, qui carnem huius meretricis viventis sine pietate comedent, sicut de hoc visum est in *Apocalypsi*, ubi fit clare de fol. 101r]monstratio quod data est omnis potestas regibus terre quod comederent carnem femine meretricis, id est, red-ditus ecclesie sancte Dei, qui per elationem et superbiam sui pastoris publice per damnatos mores erunt omnes sine omni verecundia et timore Dei meretricantes. Verumtamen, declarata intentione supradictorum, quod hii duo principes non dabunt in hiiis subitum finem. Nam rex Aragonum, qui dicitur rex orientis et aquilonis propter duas aquilas quas portat in armis pro regno Sicilie, que est Orientis, per ignem quem ipse apponet in locis in quibus erit cum suo exercitu congregatus, sicut dicit Isaias propheta quod baculi seu virge rubee super nova statera ecclesie, feriet et percutiet ipsam ecclesiam tam fortiter quod erit nimis mirum valde et dolorosum. Unde, mercatores terre publice in ipsa clamabunt: «Malum,

445 demos- 446 post est seq omnibus cancell 449 dey 451 dampnatos 453 dey 458 aquilonis 460 Cicilie 461 aponet 463 - 464 Ysaías profeta

442-449 També el tema de la manducació de la carn de la dona, com a transposició de l'expoliació dels béns temporals de l'Església, és present en la *Summula*, 240, línies 145-153, i 295, línies 543-550.

457-467 Rei d'Aragó, rei del Nord, rei onzè, rei d'Orient: tot és el mateix. El llenguatge d'aquestes línies recorda el de la distinció IX de la *Summula*, 242, 201-205.

468-485 Les *Prediccions*, seguint Joaquim de Fiore i Pèire Joan Oliu, assimilen els mercaders de la Babilònia de l'Apocalipsi amb els eclesiàstics carnals, els

E veuran foch ja venir primera-
ment en la ciutat que *Johanàs*
propheta diu que semblaua Níniue.
Car lo molt alt rey onzè d'Aragó
cremarà e matarà e enderrocarà, on
tots los habitants estaran meraue-
llats com se porà fer ni com se
porà seguir, que, si tot lo món fos-
sen hòmens, no fóra axí cremada
ni destròida Nàpols com serà.

malum», per tres vices, sicut de hoc 470
in *Apocalypsi* notanda mentio des-
cribitur, nam prelati ecclesie clama-
bunt: «Ubi sunt nunc vie nostre,
quas tenere solebamus? Iam enim
sumus deviati et perdit i a viis nos- 475
tris. Ubi enim sunt panni pretiosi et
margarite et lapides pretiosi, quos
habere solebamus? Ubi enim sunt
equitature mullarum et cavallorum?
Ubi sunt familie et gloria servito- 480
rum, quos habere solebamus in
tam nobili civitate sicut Roma? [Ubi]
est comitiva predicta, que nos
sequebatur? Et modo soli sumus et
tribulati». Idcirco habitatores terre 485
qui colligere solebant redditus
ecclesiasticarum personarum mur-
murabunt et clamabunt voce
magna: «Malum, malum», trina vice.

Et primo videbunt venire incen- 490
dium ignis in civitate predicta, de
qua *Jonas* propheta dicit quod
similis erit civitati Ninive, quam
civitatem undecimus rex Aragonum
cremabit ipsam et totum populum 495
in ipsa degentem gladio occidet et
demolliet eam in ruinam. Ideo
populus dicte civitatis admirabitur
quomodo per vim et violenter talis
casus sit secutus, tam terribilis et 500

473 vie nostre *corr in marg pro* bye ipse

482 Ubi *ms. om* 487 *ms. om* mur

492 profeta

490 - 492 Jon 1, 1 - 2; 3, 1 - 3

eclesiàstics cúpids que adoren la glòria de la bèstia secular. Cf. LEE, REEVES, SILA-
NO, introducció a la *Summula*, 23-24.

490-493 La referència, prou confusa, al profeta Jonàs i a la ciutat de Nínive
pot ser també una reminiscència del *Ve ab mi* rocatlhadià, línies 317-322 de
l'ed. citada de PERARNAU.

494-508 Innegablement, l'autor de les *Prediccions* presenta la conquesta de
Nàpols en un horitzó escatològic, i el rei onzè d'Aragó és un protagonista clar
d'aquest temps decisiu. Cf. supra, nota a les línies 341-343.

505

- Encara més, siats auisats que
 510 Siguismundi vindrà de les parts
 aquilones. E plàcia a nostre Senyor
 Déu que no u vega nigú que yo bé
 vulla, car cruel coltell serà amargós,
 e trista serà la mare que fill hi haja.
 515 Car aquest voldrà ajudar a la Sgleya
 e veuràs que de part de Occident
 muntarà vn infant, lo nom del qual
 és de farga de ferre, e serà nat en
 ylla. Aquest trencarà vna gran bata-
 520 lla en mig de Roma e serà dupte
 que de les sues mans pròpies no
 mate Siguismundi, rey dels
 Romans. E aquí serà gran diuisió,
 en tant que los misteris seran ja en
 525 occident tant fort que los occiden-
 tals envides sabran què's faran.

530

horribilis destructionis. Nam dicent
 quod si omnes homines totius
 mundi ibi forent congregati non
 debuissent talem et tantam destruc-
 tionem dedisse et civitatem in rui-
 nam posuisse et ita fuisse
 destructam civitatem Neapolitanam,
 sicut erit.

Přeterea est futurum quod
 Sigismundus imperator Romano-
 rum veniet de partibus septentrio-
 nalibus, de Alamannia, et placeat
 Deo omnipotenti quod nullus me
 car[us] videat, nam crudele gladium
 in manu gestabit, et mater contris-
 tabitur, que tunc habebit filios. Iste
 enim voluit iuvare ecclesiam et
 nihilominus videbit enim quod de
 occidentalibus partibus procedet
 cum navigio grandi unus infans seu
 princeps, nomen cuius erit de forga
 ferrea, et nascetur in insula et iste
 in medio Rome tractabit grande
 bellum. Et creditur quod suis pro-
 priis manibus occidet Sigismun-
 dum, regem Romanorum, et ibi erit
 crudelis ac grandis divisionis con-
 flictus diabolicus, in tantum, quod
 mysteria grandia erunt in occidente
 tam dira et crudelia, quod omnes
 partes occidentales terribiliter tribu-

525-526 occidentals ms accidentals

528 dyabolicus

509-532 Aquest paràgraf, on inesperadament reapareix l'emperador Segimon, té un to de desgràcia escatològica que no pot ser més evident. Creiem que es tracta d'una part redactada per un primer autor que identificava l'emperador Segimon, gran adversari de Benet XIII, amb els trets del 'rex undecimus'. L'al·lusió al príncep de nom Ferran, que s'ha d'apoderar de Roma i ha de matar Segimon, es podria interpretar, en aquest context, com una premonició del rol decisiu que escau a la nova dinastia dels Trastàmara.

[E] sàpies que lauors tots estaments de hòmens tre[mularan]. Car moros e mals [crist]ians turmentaran los sancts de nostre Senyor Déu. Açò no vull ara declarar, car Déu no vol que los eclesiàstichs sàpien lurs açots quan vendran. Mas quant veuràs lo foch aquiló, recort-te fes [pro]luesió, axí com diu l'Apocalipsi.

Car Antecrist estarà vn temps que no's mourà e los seus dexebls en zell de bé e de humilitat [moles]taran los fills elets per Déu, car lo verdader vicari o duch, qui lo seu nom serà Pere, meyspreat serà arredolatiu e morrà en loch occidental, e la sua ànima a nostre Senyor Déu retrà. Emperò abans que muyra, per vn àngel li serà mostrat que beneixqua la àguila, ço són los fills de la vera Sgléya de Déu. E deu ésser la hu de França, e l'altra d'Arragó.

labuntur, et gentes nescient quid faciant.

Tunc temporis omnes homines iusti et sancti vehementer affligentur, temptabuntur et persequentur per spiritus malos, prauos homines sceleratos, et hoc nolo hinc plus declarare. Nam Deus omnipotens non permittit nec vult quod ecclesiastice persone sciant pericula et tribulationes, quas passuri sunt et debent sustinere, sed cum videbitis tribulationem ab aquilone insurgentem, recordare et vigila cum maxima diligentia quod recurras ad Deum et Virginem gloriosam, qui iuvabunt te.

Antichristus tunc stabit aliquo tempore brevi quod nil operabitur, et iam erit nota et predicta eius nativitas, sed damnati ministri et discipuli eius sub zelo humilitatis et devotionis et pietatis persequentur et destruent iustos homines et electos filios Dei. Nam verus Vicarius Christi, nomen cuius erit Petrus, despectus et vagus, morietur in partibus occidentalibus, cuius animam suam reddet Deo omnipotenti. Verumtamen, antequam moriatur, apparebit ei angelus, dicens sibi quod benedicat duos filios aquile, id est, duos filios uni-

557 not marg Retre es dar : no rete

535 veementer 540 permittit 556 dey

539-543 *Summula*, distinció IX, 242, línies 205-210.

555 El més acostat a aquest mot que hem sabut trobar és la paraula ,arredoladís, -issa' coneguda de Joan Coromines, *DECLC*, VII, 373, línies 24-35.

556-565 Text calcat de la *Summula*, distinció X, línies 147-151; l'autor de les *Prediccions* intercala el nom del veritable vicari de Crist: Pere, és a dir, Pere de Luna.

565

Aquests dos reys beneyts per
 Déu e per lo uerdader papa hauran
 grans forniments e no's poran
 570 moure, car molt gran punició deu
 ésser feyta en la Esgléya ans que
 aquests dos la puxen defendre, e
 car lo sanct e [f. 38v] verdader vica-
 ri de Déu retrà la ànima a Déu
 575 l'any [sobre lo centenari comptal]-
 dor. E més auant,*** car aquest,
 a[beu]rat dels ve[r]ins dels] fills de
 [per]dició, qui falsament estarà en
 la cadira apostolical e indigne [de]
 580 bellesa real estarà en loch de la
 Sgléya de Déu, ja com altra uegada
 he dit en lo *Vademecum* dels reli-
 giosos.

versalis ecclesie, unus quorum erit
 de Francia, alius vero de Arragonia.

Hii duo benedicti per Deum et
 per verum ipsius vicarium patienter
 sustinebunt maximas et grandes tri-
 bulationes, nec poterunt resistere
 pro eo quod grandis et maxima
 punitio fienda et exercenda est in
 ecclesia Dei et viris ecclesiasticis,
 antequam isti benedicti duo viri
 possint defendere. Nam sanctus et
 verus Vicarius Christi morietur
 anno supra centenario numerando,
 nec paulo ultra, et alius ei succe-
 det. Et iste erit invictus et plenus,
 venenis pestiferis alitus filii perdi-
 tionis, qui falso modo stabit in sede
 apostolica, et indigne occupabit
 ecclesiam Dei, sicut latius descripsi

570 car... deu interlin alia manu post
 574 not marg darà su anima a Dios

579 post erit seq inq cancell 583 dey

580 - 581 2 Te 2, 3

567-575 No resulta gens clar si els 'duos filios aquile' (= 'duos filios universa-
 lis ecclesie', un aragonès i l'altre francès), anomenats ara 'duo benedicti', 'bene-
 dicti duo viri', tenen alguna relació amb els 'duo infantes' o 'principes' de les
 línies 402-403. Podríem trobar-nos aquí amb una altra dualitat: la dels 'duo viri'
 transformats en gent d'espasa i els 'duo viri' en la seva versió espiritual, dualitat
 potser provinent de l'autoria complexa de les *Prediccions*.

575-583 Hi ha també una doble versió de la mort del papa veritable i l'es-
 ment d'un successor indigne i fals, descrit amb expressions que el situen inequí-
 vament en l'òrbita de l'Anticrist.

587 ss Les *Prediccions* parlen d'un 'Antichristus primus' (línies 285-286) i d'un
 'Antichristus', del qual 'erit nota et predicta eius nativitas' (línies 548-551). No
 sembla aventurat de rastrejar aquí la concepció dels dos anticristos, el primer mís-
 tic o amagat, i el segon públic, notori i gran. La *Summula* parla constantment d'a-
 quests dos anticristos: 181, línies 105-106 i 112; 184, línia 192; 185, línies 227-229;
 203, línia 83; 204, línia 84; 215, línia 82; 218, línia 159; 221, línia 249; 240, línia
 158; 248, línies 397-398; 267, línies 63-64 i 70; 270, línia 160; 274, línia 67; 276,
 línies 120-124; 317, línia 580; 321, línia 721. L'autor o l'escolista de les *Predic-
 cions* combina ací dos textos de la *Summula*: les línies 594-600 són calcades de
 263, línies 180-185; les línies 600-603 són una explicació de 171, línies 112-113.

in libro vocato *Vademecum*, ubi fit
mentio de religiosis malis, etc. 585
Deo gratias.

Molts dien hi entenen que
Antecrist deu exir de Babilònia. Yo
n'é feta gran disputa en la cort de
nostre sanct pare, de qual Babilò- 590
nia s'entén. E molts tenen que de
Babilònia la deserta. Yo dich, é
declarat, e crech que de la Sgléya.
Car nós hauem Babilònia la deserta,
hon no està nengú, e si no hi està 595
nengú, per consegüent no y pot
nàxer nengú. Hauem Babilònia, on
està lo soldà, ço és Al [Cay]re, e
aquí no y està negun cristià. E
hauem Roma, que vol dir Babilò- 600
nia, com Babilònia no vulla dir
altra cosa, sinó loch o casa de for-
nicació e de vanitat e confusió, axí
com diu lo propheta Ysaies, que
dauant Iherusalem serà Babilònia. 605
E com molts doctors diguen que
Antecrist no pasará sinó en Iherusa-
lem [...] tant com nostre Senyor
Ihesu Crist; e dien veritat, mas no u
entenen. Car nostre Senyor Déu en 610
tot loch és e és en mig de Iherusa-
lem. Car Iherusalem significa la
Sgléya, ço és lo poble cristià, e
Babilònia és Roma, ho u diu axí.

585 mensio

TAULA ALFABÈTICA DE MOTS

Les formes dels dos textos acabats d'editar que aquí es presenten, s'han ordenat d'acord amb els criteris següents:

Només es recullen les formes del text, no les dels aparats.

Els noms i verbs s'entren com en els diccionaris, posant entre parèntesi la forma d'entrada normal, si aquesta no apareix en el text.

Les diverses formes declinables (cas, gènere, nombre, grau) i les de les conjugacions (modes, temps, persones), compresos els mots i verbs defectius i irregulars, sota la forma d'entrada normal, s'ordenen alfabèticament.

Prediccions

- a* 4, 17, 35, 43, 96, 153, 228, 245, 247, 272, 274, 276, 277, 309, 313, 354, 447, 511, 515, 556, 574
ab 43, 100, 126, 137, 247, 296, 409, 457
Abacuch 368
abans 106, 557
abat 8
abdós 406
(abeurar) abeurarà 211; abeurat 577
(abrigar) abrigada 131
ací 352
açò 155, 199, 449 *açò* 538
(acollir) acolliren 379
(açot) açots 540
(acusar) acusat 21-22-me22
(adelitar) adelitaran 225
(agermanar) agermanaran 404
agost 37
(agregar) agregarà 197
àguila 13, 559; *àguiles* 450
agut 195
ajuda 365
ajudar 515; *ajudans* 341-342
(ajustar) ajustaran 403-404
al 48, 124, 170, 234, 334, 598; *als* 312, 333, 343, 442
Alemanya 207
Alfonso 81-82, 270
(algun) alguna 10; *algunes* 269; *alguns* 7, 16, 38
Alí 333
alt 4, 26, 493
(altea) altees 406
altre 57, 421; *altra* 581, 602; *altres* 9, 147, 211
amargós 513
Ampúries 57
Ananies 373
(anar) anants 416; *vaya* 96; *yrà* 276
àngel 558
ànima 556, 574
(anomenar) anomenarà 190; *anomenat* 6
ans 268, 571
Antecrist 166, 549, 588, 607
(antic) antichs 80
Anticrist 191, 279
(anul·lar) anul·lats 40, 224, 439
any 37, 115, 126, 183; *anys* 29, 52, 234
(apellar) apella 113, 353; *apellarà* 149-150; *apellaren* 333; *apellat* 119, 292, 409, 419, 448
Apocalipsi 329
apostolical 579
après 52, 79, 135, 144
(aprofitar) aprofitaran 446
aquel 69, 74; *aquell* 45, 36, 239, 240, 303; *aquella* 14
aquest 95, 99, 120, 147, 179, 186, 205, 268, 269, 272, 273, 333, 378, 515, 519, 576; *aquesta* 47, 210, 305, 397, 366, 367; *aquestes* 50; *aquests* 402, 412, 438, 440, 445, 567, 572
aquí 523, 599
aquiló 209, 230, 449; *aquilones* 511
ara 538
Aragó 6, 28, 59, 74, 86, 99, 107, 109, 161, 284, 295, 334, 339, 448, 493, 562
archa 312, 386
(arma) armes 101
Arnau 2
arredolatiu 555
(arrendar) arrendar 466
(arribar) arribat 166
art 53
astrologia 53
Asuer 304
atrestal 387
auant 112, 246, 576
(auditor) auditors 25
auí 292
(avisar) auisat 509
(àvol) àuols 25
(avorrir) auorriran 244
axí 8, 72, 87, 111, 173, 201, 207, 228, 281, 309, 328, 413, 414, 416, 441, 454, 457, 498, 542, 603, 614
ay 238
Babilònia 588, 590-591, 592, 594, 597, 600-601, 601, 605, 614

Bar 298
 batalla 519-520
 (batre) batran 455
 bé 363, 512, 551
 bellesa 232, 580
 (beneir) beneixqua 559; beneyts 567
 Berenguer 84
 bèstia 210, 328
 (bisbe) bisbes 419
 (blasfèmia) blasfèmies 293-294
 (bo) bon 27, 165; bona 182
 braç 81, 136
 (brocat) brocats 461

cadira 579
 cambrés 25
 cap 266, 293, 407, 419, 421
 capdellar 299
 (cap) caps 81
 (capellà) capellans 418
 car 45, 50, 55, 74, 98, 147, 153, 181, 192, 240, 268, 272, 273, 307, 366, 387, 447, 447, 493, 513, 515, 535, 538, 549, 553, 570, 573, 576, 594, 610, 612
 (cardenal) cardenals 420
 Cardona 196
 carn 440, 443
 (carrera) carreres 460
 cas 211
 casa 347, 602
 Castella 78
 (castigar) castigarà 267-268
 (català) catalans 342
 Cathalunya 75
 (caure) caygueren 373
 (cavall) caualls 463
 Cayre 598
 cèdula 46, 88
 cell 415
 cent 52
 centenari 575
 (cercar) cercat 352
 Cerdanya 75
 cinch 37
 Ciril 8
 ciutat 18, 1116, 127, 278, 464, 491
 ço 10, 14, 39, 102, 103, 103, 114, 152, 171, 187, 228, 229, 272, 295, 313, 341, 353, 386, 420, 444, 465, 559, 598, 613
 colledor 279
 (colom) coloms 382
 colona 367
 coltell 100-101, 213-214, 513
 com 11, 19, 21, 33, 38, 72, 87, 111, 173, 201, 205, 207, 229, 274, 281, 295, 309, 329, 335, 402, 413, 414, 441, 452, 457, 464, 496, 496, 499, 542, 581, 601, 604, 606, 608
 (començar) comença 3; comença 55
 companyia 463-464

(complir) complirà 36-37; conplia 29
 comprar 204
 (comptar) comptador 575-576
 comte 57, 84, 195
 (condemnar) condempnaran 413
 confiar 263; confiarà 165
 (confirmar) confermarà 186; confirmat 194
 confusió 603
 conquesta 99
 (consequir) consegüent 596
 conseller 303
 consili 138, 147, 197
 consistori 22-23
 contra 21, 296
 contradir 337
 (convenir) coué 104
 cor 242, 291, 328, 338, 346, 351
 corn 72, 177, 264
 cort 196, 589
 cosa 602; coses 50, 105
 (crear) creat 157, 180
 (créixer) creixerà 152
 cremar 278; cremada 498; cremarà 494
 (creure) crech 593
 (cridar) cridaran 459, 468
 Crist 231, 234, 609
 cristià 599, 613; cristians 536
 cruel 344, 513
 culpa 308
 (curar) curàs 50

damunt 185
 Daniel 69, 115, 172, 176, 265
 dar 271, 364
 dauant 22, 55, 605
 de 2, 5, 5, 8, 9, 11, 13, 13, 15, 18, 35, 37, 42, 50, 68, 76, 77, 78, 85, 91, 92, 92, 102, 110, 114, 116, 119, 121, 122, 127, 130, 136, 137, 164, 166, 167, 168, 183, 189, 189, 191, 195, 203, 209, 212, 213, 213, 214, 224, 227, 229, 230, 232, 232, 233, 238, 238, 243, 246, 274, 278, 281, 283, 293, 298, 301, 312, 330, 332, 338, 341, 343, 346, 349, 364, 364, 370, 370, 372, 374, 385, 403, 415, 441, 443, 444, 444, 449, 450, 450, 454, 456, 460, 464, 465, 510, 516, 516, 518, 518, 520, 521, 535, 537, 551, 560, 560, 561, 574, 577, 579, 580, 581, 588, 588, 589, 590, 591, 593, 602, 603, 611; d'28, 53, 57, 59, 86, 99, 107, 109, 123, 130, 161, 203, 207, 211, 284, 295, 334, 339, 448, 493, 562; del 4, 8, 23, 34, 37, 39, 41, 56, 59, 68, 71, 81, 82, 83, 85, 97, 131, 173, 176, 196, 243, 264, 266, 267, 283, 292, 297, 304, 306, 310, 348, 369, 407, 517; dels 116, 117, 150, 227, 238, 277, 311, 331, 338, 349, 379, 385, 406, 411, 419, 467, 522, 577, 582
 declarar 36, 538, 593; declarada 297
 (defallir) defalga 268
 defendre 337, 572; defes 45

- defensador 122
 (deixeble) dexeblés 550
 (demostrar) demostrada 236
 (derrocar) derrocada 348
 descendedor 283
 (descendir) decendia 12; descendrà 179; descen-
 dre 17; dexendrà 79-80
 (desert) deserta 592, 594-595
 desgraduar 156; desgraduarà 136, 155
 desigós 11
 despullar 277
 (destruir) destroïda 499; destroït 90, 141, 235
 (desviar) desuiades 460; desuiants 416
 deu 273, 330, 331, 334, 341, 387, 561, 570, 588
 Déu 5, 245, 247, 312, 314, 512, 538, 539, 552,
 557, 561, 568, 574, 574, 581, 610
 (deure) deuen 342; deuets 178
 deuorar 330
 (devallar) deuallaua 68
 dia 239; dies 45, 129, 140, 298, 306
 diabolical 151
 (difícil) difficàrà 148
 (diner) dinés 382
 dintre 17, 234, 388, 410
 dir 200, 270, 600, 601; deya 15, 367, 369; dich
 592; dien 468, 587, 609; dient 468; diguen
 606; dit 19, 38, 41, 48, 54, 68, 90, 93, 102, 118,
 126, 154, 176, 185, 187, 192, 193, 293, 308,
 335, 362, 363, 364, 409, 421, 582; dita 127,
 139, 198; diu 72, 170, 171, 201, 208, 237, 276,
 281, 329, 441, 452, 492, 542, 604, 614
 disputa 589
 (divers) diuerses 1
 (divisió) diuisió 523
 (doctor) doctors 606
 (dolorós) dolorosa 129
 (donar) donada 442; donat 44
 dos 402, 412, 440, 446, 567, 572; dues 449
 dotzenari 131
 dragó 267, 409
 draps 461
 dubte 77; dupte 438, 445, 520
 duch 298, 331, 348, 553; duchs 21
 e 2, 7, 8, 8, 13, 18, 21, 25, 27, 33, 38, 41, 44, 53,
 57, 78, 83, 83, 84, 90, 91, 95, 100, 102, 110,
 110, 111, 114, 122, 123, 124, 129, 129, 135,
 140, 148, 152, 154, 155, 157, 157, 165, 169,
 179, 189, 191, 194, 198, 198, 200, 212, 212,
 213, 213, 214, 224, 226, 229, 230, 233, 238,
 239, 241, 244, 246, 277, 292, 299, 299, 309,
 330, 340, 342, 342, 352, 354, 362, 364, 368,
 370, 372, 380, 382, 382, 384, 384, 387, 404,
 405, 411, 416, 418, 419, 420, 449, 449, 454,
 458, 461, 462, 463, 465, 467, 490, 494, 494,
 511, 514, 516, 518, 520, 523, 534, 536, 550,
 551, 555, 556, 561, 568, 569, 572, 573, 576,
 579, 591, 592, 593, 598, 599, 603, 603, 606,
 609, 611, 613
 (eclesiàstic) eclesiàstichs 467, 539,
 edat 237
 el 208; la 5, 13, 17, 46, 58, 68, 79, 88, 91, 97,
 99, 107, 115, 120, 122, 124, 127, 130, 131, 136,
 139, 151, 156, 163, 168, 175, 196, 200, 203,
 2224, 227, 230, 236, 275, 278, 283, 297, 301,
 321, 336, 338, 345, 347, 349, 385, 410, 413,
 417, 440, 441, 443, 444, 450, 454, 457, 463,
 465, 491, 514, 515, 556, 559, 560, 561, 571,
 572, 574, 579, 580, 589, 592, 593, 594, 612; les
 70, 71, 101, 105, 130, 163, 207, 211, 243, 274,
 330, 406, 453, 460, 462, 466, 510, 521; lo 18,
 22, 26, 27, 33, 54, 58, 76, 78, 84, 89, 90, 93,
 96, 98, 106, 108, 109, 118, 126, 135, 138, 148,
 154, 161, 162, 168, 175, 181, 185, 187, 190,
 191, 192, 193, 195, 208, 229, 232, 237, 242,
 263, 279, 280, 282, 291, 294, 304, 306, 308,
 310, 329, 332, 335, 362, 363, 364, 367, 368,
 371, 380, 388, 407, 409, 415, 420, 447, 451,
 493, 497, 517, 541, 553, 554, 568, 573, 575,
 582, 591, 604, 613; los 20, 24, 40, 56, 73, 80,
 136, 146, 153, 166, 212, 224, 244, 245, 265,
 277, 333, 351, 373, 374, 378, 379, 380, 381,
 383, 417, 418, 420, 451, 456, 461, 463, 465,
 495, 524, 525, 537, 539, 550, 552, 560
 (elegir) elegirà 126; elegit 120; elets 552; ele-
 git 206
 Elí 332
 ell 11, 50, 53, 164; el 205; ells 405, 447, 457;
 li 88, 337, 363, 365, 558; lo 169, 267; los
 386; s. 105, 113, 122, 149, 225, 353, 404, 405,
 526, 550, 569; se 56, 88, 118, 135, 145, 190,
 200, 225, 403, 496
 embaxada 139
 emperador 149, 179, 180, 186, 196
 emperò 104, 175, 178, 263, 335, 557
 En 6, 28, 49, 82, 83, 84, 86, 109, 284, 295
 (en) n' 589
 en 36, 41, 42, 47, 51, 53, 70, 71, 78, 80, 88, 103,
 104, 105, 115, 117, 123, 126, 127, 128, 138,
 140, 144, 150, 163, 165, 168, 175, 183, 190,
 196, 206, 207, 225, 226, 230, 232, 265, 271,
 273, 293, 298, 299, 299, 302, 304, 305, 308,
 310, 339, 340, 350, 365, 371, 378, 380, 414,
 417, 451, 491, 518, 520, 524, 524, 551, 555,
 571, 578, 580, 589, 607, 610, 611
 enaprés 193
 enaxí 174
 enbargar 334
 encara 28, 77, 509
 (encendre) encès 388
 enderrocamet 307
 (enderrocar) enderrocarà 494
 enmig 203, 406
 ensempls 172
 (entendre) entén 591; entenen 587, 610; ente-
 nés 35
 entrar 341; entrant 144
 entre 405, 412

- entrò 96
 envides 526
 (envocar) envocarà 147
 eretge 22, 123; eretges 245
 eretgia 153, 211
 error 35
 escàndel 344
 (escriure) escrit 301; scrit 185, 310
 Esdras 369, 372
 Esglèya 169, 571
 esgleyar 98
 (esperar) esperant 14
 espert 447
 (ésser) és, 14, 39, 43, 77, 95, 102, 103, 104, 114, 152, 165, 174, 282, 297, 298, 300, 309, 328, 331, 341, 343, 350, 353, 387, 409, 419, 420, 421, 442, 444, 447, 448, 449, 518, 561, 571, 598, 611, 613, 614; era 18, 304, 464; fon 82, 85, 294, 305; fóra 498; fos 13; fossen 21, 497-498; fou 371; sarà 292; serà 73, 90, 100, 109, 110, 117, 118, 120, 140, 162, 167, 180, 194, 198, 201, 235, 239, 266, 275, 279, 308, 345, 347, 362, 367, 370, 388, 434, 445, 456, 499, 513, 514, 518, 420, 523, 554, 555, 558, 605; sera 206; seran 80, 172, 173, 403, 524; sia 77, 97, 236, 247; siats 509; sien 439; són 44, 416, 450, 460, 560
 (estament) estaments 439; estaments 534-535
 (estar) està 595, 598, 599; estarà 232, 549, 578, 580; estaran 495; estat 410; estaua 11; starà 165
 (estat) estats 418
 estàtua 454
 (estatut) estatuts 137
 (estela) esteles 130, 415
 Ester 302
 (estrupar) estruparà 151
 exalçar 101
 (exidor) exidora 328
 exir 15, 342, 588; exirà 130, 202
 Ezechiél 171

faç 230
 fals 128, 135, 240, 303; falsos 127
 falsament 578
 farga 189, 518
 favor 369
 (favorejar) fauorejaua 24
 (fedus) federis 386
 fel 124
 (felisteu) felisteus 312-313
 fembra 92, 130, 444
 fer 122, 197, 225, 272, 273, 299, 365, 496; fan 205, 247; farà 100, 129, 138, 182, 203; faran 226, 404, 526; fes 542; fet 19, 54, 157, 162, 188, 370; feta 100, 139, 198, 354, 412, 571, 589; fets 87; féu 296, 332; feyen 381
 Ferrando 83, 190, 192
 ferre 189, 518

 (francès) franceses 331
 fi, 129, 182
 figura 409; figures 138
 fill 332, 345, 514; fills 16, 166, 238, 552, 560, 577
 filla 13, 152, 297
 (fixe) fixes 416
 (florenti) florentins 117-118
 (flor) flors 330
 foch 100, 213, 340, 388, 451, 490, 541
 fora 96
 (foragitar) foragitar 91; foragitauen 384-385
 força 347; forsa 145; forses 70, 71
 (fornicador) fornicadors 380
 (fornicar) fornicaran 457
 (forniment) forniments 569
 fort 210, 455, 525
 fortuna 275; fortunes 163, 243
 França 561
 frare 34, 41, 85; frares 87
 (fugir) fogirà 175; fugirà 240
 fum 271

general 148
 (gitar) gitat 110
 glorificar 405
 Gog 238
 gràcia 5
 gran 200, 279, 307, 387, 411, 463, 519, 523, 570, 589; grans 163, 569
 graus 417
 Gregori 414
 (guerrear) guerrejera 452

habitants 465, 495
 (haver) à 45, 54, 87, 122, 415; àn 174, 351, 405; auran 412; é 1, 589; ha 272, 365; hagués 7, 12, 19, 26, 33; haguessen 9, 40; haia 345; haja 344, 514; hauem 594, 597, 600; haurà 74, 93, 139, 157, 180, 188, 189, 193, 195, 241, 269, 280, 346, 410; hauran 446-447, 568; he 46, 48, 582
 hi 345, 514, 595; i 95
 ho, 121; ó 54, 247; u 366, 512, 609, 614
 hoc 76
 (home) hòmens 498, 535
 humilitat 551
 huy 3, 36

(i) bi 587
 Iherusalem 114-115, 119, 365-366, 374, 605, 607-608, 611-612, 612
 Ihesu 231, 234, 609
 indigne 118, 231, 579; indignes 229
 indubitar 23
 infant 83, 84, 85, 517; infants 402
 infanta 12
 (infantar) infantar 157
 iniquitat 97

intenció 10
 ítem 113
 (iust) iusts 384

ja 55, 388, 407, 490, 524, 581
 Jacme 82
 Johachim 8
 Johan 34, 41, 145, 154, 292, 491
 juheus 311, 333, 379
 juhí 57; johins, 56

(*kalendari*) *kalendavis* 40

larch 184
 las 239
 lauors 224, 534
 (legir) legís 7; legit 7, 34; leig 230
 leopart 329
 letres 189, 270, 281
 (levar) leuarà 145
 Leyda 18
 libre 34, 302, 310; libres 7
 linatge 306
 lir 330
 lleó 170
 loch 232, 555, 580, 602, 611; lochs 452
 Loís 113, 362
 los 380
 Luduuius 410
 Luduvicus 282, 346
 Luís 293
 luna 132
 lur 354; lurs 137, 540

(*mà*) *mans* 521
 Magog 238
 major 81, 153
 mal 209, 214, 387, 459, 468; mals 300
 (mal) mala 183, 309, 313; mals 536
 (maleir) maleyt 193, 239, 294
 Malorcha 75
 maluestats 383
 manera 123; maneres 415
 mar 272
 (maravellar) marauellats 495-496
 mare 152, 345, 514
 (margarita) margarites 462
 marit 308
 Martí 240, 241
 mas 51, 52, 70, 71, 121, 166, 182, 206, 234, 245,
 343, 366, 445, 541, 609
 matar 87; matarà 494; matauen 383; mate
 522
 mateix 291
 matremoni 296, 404-405
 (menjar) menjaran 440; menjen 443
 (mendicar) mendicans 227
 (mercader) mercaders 379, 456
 meritrix 275, 301, 441

mes 37
 més 199, 509, 576
 (mestre) mestres 225-226
 meu 5, 27, 49
 meyspreat 554
 milenara 242
 (misteri) misteris 265, 524
 (molestar) molestaran 552
 molt 4, 26, 214, 230, 493, 570; moltes, 382;
 molts 9, 55, 126, 300, 587, 591, 606
 món 148, 174, 181, 243, 497
 (morir) mor 78; morí 313; morta 388-389;
 morts 87; muyra 309, 558; morrà 129, 183,
 191, 555
 (moro) moros 536
 (mostrar) mostrarat 559
 moure 463; mourà 550
 (multiplicar) multiplicaran 244
 muntador 103
 (muntar) muntarà 517; munte 107
 (mur) murs 277, 374
 (murmurar) murmuraran 467

Nabaman 303
 Nàpols 76, 79, 104, 114, 121, 341, 499
 (navili) nauilis 343
 nàxer 597; nat 518, 164; naxent 102
 ne 107, 347
 necessari 95, 236
 negú 204; negun 599; nengú 595, 596, 597
 nèt 71
 ni 204, 337, 446, 463, 496, 499
 nigú 512; ningú 336
 Níniue 492
 no 25, 28, 46, 50, 51, 70, 77, 121, 182, 199, 204,
 205, 206, 246, 271, 297, 313, 337, 343, 346,
 366, 439, 446, 447, 498, 512, 521, 538, 539,
 550, 569, 595, 595, 596, 599, 601, 607, 609
 noble 464
 nom 181, 188, 241, 241, 269, 280, 517, 554
 nombre 185, 281
 (nomenar) nomenat 176
 nostre 231, 284, 511, 537, 556, 590, 608, 610
 notar 178
 (nou) noua 454
 nouel 116, 159, 180, 149, 167, 370; nouell 407;
 novell 267

o 16, 71, 87, 170, 184, 349, 408, 553, 602; ho
 614
 obediència 110
 obligació 348
 obra 47
 (obrir) huberta 10
 occident 105-106, 516, 525
 occidental 187-188, 556; occidentals 265-266,
 525-526
 (ofendre) ofes 110
 offerir 381

(oir) hoyrets 112
on 130, 138, 494, 597; hon 18, 274, 278, 305,
452, 456, 460, 595
(onra) onrres 461
onzè, 161, 493; onzèn 264
orde 39
orient 448-449
oriental 170

paor 162
papa 23, 108, 125, 128, 136, 146, 154, 162, 187,
192, 363, 363, 371, 420, 568; papes 172, 174
pare 82, 294, 590
parlar 351; parla 265
part 92, 516; parts 173, 207, 226, 340, 510
passar 365; passarà 607; passaran 246
pau 412
peccat 90
(pedra) pedres 462
pena 111
(penjar) penjat 305
per 1, 5, 10, 14, 20, 22, 24, 45, 58, 80, 88, 91,
98, 101, 102, 108, 109, 111, 120, 145, 148, 155,
161, 162, 171, 176, 189, 197, 211, 227, 229,
235, 241, 241, 269, 272, 274, 275, 280, 294,
295, 302, 313, 340, 344, 348, 352, 362, 365,
369, 386, 408, 439, 449, 451, 458, 465, 552,
558, 567, 568, 596
perdre 96
perdicció 578
Pere 1, 6, 28, 49, 69, 86, 109, 164, 233, 284, 295,
554
perill 200
perquè 49
(perseguir) perseguirà 169
Pèrsia 370
petit 20, 41, 54, 72, 168, 177, 264; petita 46,
164; petits 418
pietat 455
Pisa 128
(pisà) pisans 116
(plaire) plàcia 511; plaurà 245
(ple) plena 278
poble 613; pobles 381
(poc) poch 129, 140, 298, 306
poder 117; podets 263; porà 335, 496, 497;
poran 569; pot 271, 596; puga 204; pugui
337; puxa 156; puxen 228, 572
poderós 73, 146
port 165, 168
(posar) posa 414, 458; posà 70
(posseir) poseyrà 121
potestat 346, 442
Prades 85
(preciós) precioses 462
(pregar) pregà 17, 35; pregats 247
(preicador) preycadors 39
primer 279-280, 310-311; primers 73
primerament 490-491

(primitiu) primitiva 168
príncep 27
(privar) priuauen 383
procurador 195
profit 446
(prometre) prometrà 363
propheta 237, 368, 492, 604; prophetes 384
propòsit 154
(propri) pròpies 521
prouesió 542
pugador 270
(pujar) pugar 228, 343; pugarà 273
punió 570
(purgar) purgada 97
pus 73, 146, 210

qual 46, 88, 264, 282, 305, 517, 590; quals 56,
373
quan 540
quant 541
quasi 403, 455
quatre 172, 173, 174, 340
que 3, 9, 10, 12, 15, 16, 24, 48, 51, 69, 72, 73,
77, 79, 88, 95, 97, 99, 106, 106, 135, 146, 152,
155, 157, 170, 171, 172, 178, 182, 187, 188,
199, 200, 202, 203, 208, 210, 228, 235, 236,
237, 240, 247, 263, 266, 268, 270, 271, 273,
276, 291, 300, 301, 303, 308, 330, 332, 332,
336, 344, 345, 350, 352, 367, 269, 371, 414,
419, 438, 442, 443, 445, 450, 451, 453, 455,
491, 492, 509, 512, 512, 514, 516, 521, 524,
525, 526, 534, 539, 539, 550, 558, 559, 571,
587, 591, 593, 600, 604, 606
qui 16, 28, 36, 43, 44, 58, 80, 82, 85, 86, 105,
108, 113, 128, 137, 149, 150, 161, 163, 167,
179, 194, 197, 198, 280, 293, 297, 298, 311,
329, 402, 407, 408, 410, 440, 448, 466, 497,
553, 578

rael 79, 91
real 232, 580
realme 76, 78, 90, 93
recitar 104
(recomanar) recomanat 44
(recomtar) recompta 88, 302
(recordar) recort 542
(refermar) refermada 198
refugi 26
regnar 347
regne 15, 96, 98, 98, 108, 364
religiós 128; religiosos 20, 24, 38-39, 127, 585-
583
renda 444; rendes 466
(requerir) request 275
requesta 4
(retre) retrà 557, 574
rey 5, 27, 49, 59, 69, 77, 81, 82, 83, 83, 86, 106,
109, 113, 114, 118, 119, 121, 150, 153, 161,
170, 202, 212, 229, 264, 283, 291, 293, 295,

- 304, 310, 311, 334, 335, 339, 369, 443, 448,
448, 493, 522, 567
Rochasisa 35
Roma 206, 465, 520, 600, 614
(romà) romana 353; romans 150, 277, 338, 350,
351, 407, 411, 523; romano 352
saber 11; sabran 526; sàpien 540; sàpies 199,
350, 534
(sacerdot) sacerdots 378
sanch 34, 213, 340, 573, 590
sant 42; sancts 384; sants 244, 537
Saül 310
(scriptura) scriptures 1
secretament 48, 88, 167
(segon) segona 301
segons 300, 417
seguir 497; seguexen 105; seguí 386; seguirà
92, 135, 182, 200; seguiren 56
semblant 332, 371, 385
(semblar) semblaua 492
sement 68, 92, 107, 283
sent 164, 233, 414
senyor 4, 19, 27, 33, 49, 54, 69, 93, 231, 511,
537, 557, 608, 610
setè 266; setena 237
seu 71, 188, 280, 294, 306, 308, 554; seus 16,
550
Sgléya 58, 123, 137, 139, 156, 225, 227, 338,
349, 413, 417, 445, 454, 515, 560, 581, 593,
613
si 78, 205, 245, 247, 363, 497, 595
Sicília 76, 102-103, 103, 274, 364, 370, 450
(significar) significa 612
Siguismundi 181, 510, 522
sinagoga 349, 353, 411
sinó 26, 602, 607
sisèn 59
sobre 58, 185, 199, 454, 575
sobrenom 242
sol 131
soldà 598
(soler) solien 466
sompni 151
son 15, 51, 154, 296, 302, 345; sa 110; sos 86;
sua 91, 107, 336, 347, 556; sues 70, 521
sostenir 111
sortmetre 47, 312, 451
sots 304, 372, 373
spay 42
sperit 42, 43
(studiar) studiàs 53
(subjugar) subjugada 117, 132
(subseguir) subsegüent 194
(succeir) succehint 291-292
tal 155
tan 455, 464
tant 239, 334, 524, 525, 608
(tardar) tardarièn 52
(témer) tement 314
temple 380; temples 385
temps 43, 51, 54, 304, 372, 378, 403, 549
(tenir) tenen 591; tenint 131
teologia 226
terme 191
terra 203, 443, 457, 466
testament 59-60, 267, 408
(tirà) tirans 213
(tornar) tornarà 153
tostemps 351
tot 140, 148, 497, 611; tota 97; totes 210; tots
21, 43, 45, 86, 146, 438, 495, 534
tractar 300; tractat 1
(trair) trayt 362
(trametre) tramesa 48; trametí 88
(treballar) treballant 42; treballat 2
(tremolar) tremularan 535
tremuntana 246
(trencar) trencarà 124, 519
tres 226, 415, 417, 458, 468
tribulació 175-176
(trist) trista 344-345, 514
(tu) te 542
(turmentar) turmentaran 536-537
(u) bu 561
un 56; una 328; huns 418; vna 12, 519
Vademecum 20, 582
València 74
vanitat 603
(vedell) vedells 382
vegada 581; vegades 459
(venidor) uenidor 209; venidora 299
venir 138, 490; vendrà 193, 510; vendran
204; vendrien 51; vengut 167-168
vent 278
ver 23; vera 58, 137, 156, 224, 560
verdader 108, 124, 162, 175, 187, 233, 553, 573
(verga) vergues 453
(verí) verins 577; virí 212
veritat 201, 609
vermelles 453; vermells 461
vespertilió 408
(veure) vega 512; vet 352; veurà 163, 306,
366; veuran 490; veuràs 516, 547; vista 201
vicari 233, 553, 573-574
Vilanoua 2
(viure) viurà 191
vn 19, 34, 113, 128, 149, 344, 403, 517, 549,
558
vnió 197
vniuersal 122-123
voler 296; vol 270, 539, 600; voldrà 515; vol-
guda 47; volgué 311; volrà 205; vull 199,
538; vulla 513, 601
voluntat 336, 354

y 343, 596, 599
ylla 450, 519; yllēs 274
yo 2, 18, 19, 25, 41, 44, 46, 291, 512, 588, 592;
mi 17, 21, 35, 43, 55, 115, 520, 611; nōs
594; nosaltres 248

Ysaies 604; Ysayes 171, 208, 453
Ytalia 13
zell 551
Zorobabel 372

Opus magistri Arnaldi de Villanova

a 14, 435, 475
ab 15, 95, 213, 226, 338, 544
(abbas) abbas 7
abominabilis 434
(abominatio) abominaciones 386-387; abomina-
tionibus 390-391
(abundo) abundabunt 251
ac 66, 359, 527
(accedo) accedat 349
(accuso) accusare 26
acies 346
ad, 32, 84, 100, 140, 155, 156, 183, 227, 231,
273, 371, 409, 546
(adimpleo) adimplebit 336
(adiungo) adiungent 406
adiutorium 366
(adiuvo) adiuvet 261
(admiror) admirabitur 498
(admitto) admiserunt 379
(advenio) advenit 393
(adverso) adversabantur 24
adversus 21, 235
(affligo) affligentur 535-536
Alamannia 512; Alamannie 210
Alfonsus 271
aliquis 339; aliquas 271; aliquo 549; aliquos
14
alius 192, 566, 578; alia 77; alias 272; alie
215; aliis 147
aliorum 8, alios 154, 217
alius 192, 566, 578
(alo) alitus 580
(altitudo) altitudinum 410
Aman 312
ambo 409
(Ananias) Anania 376
angelus 562
(anima) animam 559-560
(annunilo) annullentur 440
(annus) anni 127; anno 5, 115, 126, 144, 182,
184, 397, 577
annos 53, 239
ante 53
antequam 104, 269, 348, 561
Antichristus 286-287, 549; Antechristi 168;
(Apocalypsis) Apocalypsi 205, 215-216, 282,
298, 309, 444-445, 471
apostolica 582
(appareo) apparebit 562
(appello) appellatus 413

(appono) apponet 461
(aquila) aquilas 459; aquile 12, 564
(aquilo) aquilone 213, 544; aquilonis 234, 458
Aragonia 86, 290, 303
Aragonum 161, 342, 351-352, 457, 494
archa 323; archam 392
arma 100, 101; armis 459
Arnaldus 1, 47, 68, 291
Arragonia 566; Arragonie 106; Arragonum 3,
41, 49, 73, 78-79, 186, 334
(ascendo) ascendant 231; ascendens 274; ascen-
dere 347; ascendet 279
ascensor 272
(Asuerus) Asueri 313
attamen 263
(attraho) attrahet 155
audebit 208
(audio) audietis 19
(auditor) auditores 27
(aufugio) aufugiet 246
(avaritia) avaritiam 400, avaritie 385, 388
(avunculus) avunculos 87
avus 296

(baculus) baculi 464; baculos 101
Barenis 305, 315
beatitudo 433
(bellicosus) bellicosas 346
bellum 524
bene 181
(benedico) benedicat 563; benedicti 567, 574
bestia 329; bestie 214, 215
(bonus) bono 166, bonorum 430
(brachium) brachia 136-137
(brevis) brevi 314, 550

(cado) ceciderunt 376
caput 63, 70, 429; capite 267, 299, 411
(cardinalis) cardinalibus 428; cardinalium 27
(Cardona) Cardone 195
(caro) carnem 442, 447-448
carus 514
Castella 96, Castelle 81
(castigatio) castigazione 435-436
(castigo) castigabit 268-269
casus 396, 500
(Catalonia) Catalaniam 80
(Catalonus) Catalanorum 345
causa 205; causam 217
(cavallus) cavallorum 479

- cedula 42, 45; cedulam 38-39
 (celum) celo 420
 (centenarius) centenario 577
 centum 53
 certissime 254
 (cesso) cessent 260
 (christianus) christiano 225
 (Christus) Christi 105, 125, 235, 238, 557, 576
 circa 127, 405
 (Cirillus) Cirilli 8
 (civitas) civitate 16, 116, 482, 491; civitatem 285, 494, 505, 507; civitati 493; civitatis 498
 (clamo) clamabunt 469, 472-473, 488
 clare 203, 282, 445
 (cogito) cogitare 263
 (cogitatio) cogitationis 434
 collector 286
 (colligo) colligere 486
 (collocare) colloquatus 167
 (color) colore 214
 (coloratus) coloratum 197-198
 (columba) columbis 383
 columna 369
 (combuo) comburi 139
 (comedo) comedent 443; comederent 447
 (comes) comitem 194-195
 comitiva 483
 (comparo) comparatur 214
 (computo) computando 182
 conamen 130
 (concilium) concilio 139, 142; concilium 148, 197
 (concordia) concordiam 416
 (condemno) condemnabunt 417-418
 conditio 432
 (confedero) confederabit 186-187; confederabunt 407
 (confido) confidet 166
 (confirmo) confirmabitur 193; conflictus 527-528
 (confusio) confusionis 399
 (confusus) confusus 390
 (congregatio) congregatione 216
 (congrego) congregabit 197, 503; congregatus 463
 (connuctus) connuctu 26
 (conor) conabantur 25; conabitur 333
 conquesta 99
 (consiliator) consiliatorem 312
 (consobrinus) consobrinus 87-88
 (conspectus) conspectu 56
 Constantia 196
 (contineo) contentis 45; continetur 267, 276-277
 contra 21, 29, 303
 (contrahere) contraxit 304
 (contristo) contristabitur 515-516
 (convoco) convocabit 148-149
 (cooperio) cooperta 132
 (cor) corda 220, 222; cordis 434
 coram 24
 cornu 75, 77, 264
 (correctio) correctione 435
 (corruptus) corrupta 216-217
 credo 254; credet 166; creditur 12, 438, 524
 (cremo) cremabit 495; cremare 284
 (creo) creabitur 179; creaverat 160
 (crimen) crimina 387, 439; criminum 399
 crudelis 83, 527; crudele 514; crudelia 530; cum 5, 18, 20, 33, 54, 128, 137, 262, 280, 305, 344, 428, 462, 520, 543, 545
 (cunctus) cuncte 433
 (cupiditas) cupiditate 219; cupiditatis 384
 curia 195; curie 28
 (curo) curaret 49
 (*damno*) *damnati* 552; *damnatos* 451
 Daniel 13, 73, 76, 265; *Danielem* 177
 de 1, 11, 13, 25, 34, 44, 47, 50, 61, 68, 70, 72, 75, 82, 86, 92, 96, 102, 107, 114, 116, 168, 189, 202, 206, 210, 218, 222, 230, 242, 243, 265, 269, 276, 281, 289, 290, 291, 303, 308, 309, 310, 322, 345, 351, 367, 369, 382, 390, 392, 403, 444, 470, 491, 512, 518, 521, 566, 585
 (debeo) debent 173, 347, 543; deberem 18; debet 246; 330; 342, 346, 417; debuissent 504
 (declaratio) declaratione 46; declarationem 294
 (declaro) declarare 539; declararem 35-36; declarata 454; declaravi 37
 (decreasco) decrescebat 386
 (defendo) defendere 339-340, 575
 (defensor) defensorem 122
 (deficio) deficiat 270
 (degeo) degentem 496
 (degrado) degradabit 136, 156; degradet 157
 Deus 88, 261, 539; (deicio) deieci 225
 (delitor) delitabuntur 226-227
 (demollio) demolliet 497
 (demonstro) demonstrata 241; demonstratio 445-446
 (denoto) denotandum 371-372; denotatur 64
 (descendo) descendat 90, descenderet 11, descendet 71, 83, 289; descensuri 15
 (describo) describitur 471-472; descripsi 583
 (desidero) desiderasset 9
 (despicio) despecti 225; despectus 558
 (destruio) destructionem 504-505; destrucionis 501
 (destruo) destructam 597; destructos 318; destruent 555; destruetur 141-142, 240; destruentur 441
 desuper 393
 Deus 88, 261, 539; Dei 226, 361, 449, 453, 556, 573, 583; Deo 256, 260, 382, 513, 560, 586; Deum 319, 327, 547, 567

(devasto) devastata 355
 (devio) deviantes 421-422; deviat 475
 (devoro) devorabit 329-330
 (devotio) devotionis 554
 diabolicus 528; diabolico 152; dico 63, 69; dicebant 371; dicens 563; dicent 501; dicitur 198; dicit 75, 171, 172, 211, 463, 492; dicitur 276, 357, 412, 428, 457; dicta 45, 176, 216; dicte 260, 498; dicti 23, 41, 51; dictis 277, 388; dicto 48, 126, 139, 184, 215; dictos 28; dictum 35, 187, 373; dictus 6, 54, 59, 85, 191, 336, 362, 364, 368, 413; dicunt 370; dixerunt 373; dixi 48, 292
 dies 245, 306; diebus 129, 141
 diligentia 18, 546
 (dirus) dira 530
 (discipulus) discipuli 553
 (diversus) diversa 43, 56, 308; diversis 4; (divisio) divisionis 359, 527
 (do) dare 365; data 446; dedi 40; dedisse 505
 (dolorosus) dolorosum 131, 468
 (domesticus) domesticus 167-168; domicella 10-11
 (dominium) dominio 117
 (dominor) dominari 333
 dominus 54; domini 41, 324; domino 48; dominorum 27; dominum 188, 301-302; domus 354
 donec 97
 draco 413; draconis 63-64, 70, 268
 duo 402, 417, 455, 567, 574; duas 458; duos 441, 563, 564
 (duco) ductus 30
 (duro) durabit 274
 dux 330; ducem 355; duces 218; ducis 305, 315
 ecclesia 62, 65, 140, 226, 396, 422-423, 573; ecclesiam 84, 120, 158, 159, 360, 418, 466, 517, 583; ecclesiarum 229, 340; ecclesias 418; ecclesie 123, 137, 169, 356, 449, 465, 472, 565
 (ecclesiasticus) ecclesiasticarum 401, 487; ecclesiastice 540-541; ecclesiasticis 573; ecclesiastico 427-428
 ego 1, 18, 36, 47, 68; me 25, 29, 513; michi 17, 23, 35; nos 483
 egomet 291
 (egredior) egreditur 328
 (eicio) eiciebant 391; eieci 13
 (elatio) elationem 450
 (eligo) electos 555-556; eligatur 130; eligetur 120, 162, 209
 (embaxiata) embaxiatam 140-141
 (emo) emere 208
 enim 36, 474, 476, 478, 517, 518
 (enormis) enormi 248
 (eo) euntes 421
 (episcopus) episcopi 425; episcoporum 231
 (equitatura) equitature 479

(error) erroris 359-360
 Esdras 370, 375
 Esther 311
 et 3, 5, 8, 11, 12, 14, 15, 19, 21, 24, 26, 31, 38, 40, 42, 44, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 68, 69, 72, 81, 83, 85, 87, 93, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 106, 113, 115, 117, 126, 131, 133, 141, 144, 146, 149, 151, 153, 156, 157, 160, 161, 164, 165, 166, 170, 176, 188, 189, 192, 193, 199, 202, 205, 208, 216, 218, 220, 221, 225, 229, 230, 233, 234, 243, 248, 250, 251, 252, 253, 258, 259, 261, 262, 264, 273, 276, 280, 283, 284, 289, 298, 307, 314, 317, 325, 328, 330, 332, 334, 337, 344, 346, 348, 350, 354, 355, 356, 358, 359, 362, 365, 370, 372, 375, 378, 380, 382, 383, 385, 387, 389, 391, 392, 394, 396, 399, 402, 404, 406, 408, 409, 415, 416, 417, 418, 420, 425, 427, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 438, 440, 441, 450, 452, 458, 465, 467, 475, 476, 477, 479, 480, 484, 488, 490, 495, 496, 499, 500, 504, 505, 506, 512, 515, 517, 522, 524, 526, 530, 532, 535, 536, 538, 541, 542, 545, 547, 551, 552, 553, 554, 555, 558, 567, 569, 571, 572, 573, 575, 578, 579, 582
 (etas) etate 242, 404
 etc 585
 etiam 58, 418
 ex 387
 (exalto) exaltabunt 409
 (excito) excitabit 150
 (exeo) exhibit 101, 132, 206, 328; exire 345
 (exerceo) exercenda 572
 exercitus 346-347, 349; exercitu 462
 (expello) expelleretur 107
 (expolio) expoliare 283
 (exsequor) exequetur 275
 (extollo) extollendum 100
 extra 95, 96
 (exuo) exuere 283
 Ezechiel 172, 242
 (facies) faciem 235
 (facio) facere 279; faciant 533; faciebam 293; faciendum 227-228; facient 230, 416; faciet 99, 122, 129, 131, 138, 307, 366; faciunt 258; facta 337; factis 61; factum 142; fecerit 140, 159; fecissem 20; fecisset 55; fecit 60; fiant 105; fienda 198, 572; fient 103; fieret 374; fieri 228; fit 445, 584
 (fallum) fallo 133
 falsus 136, 245; falsis 128; falso 581; falsum 312; (familia) familie 480
 (favor) favorem 372
 (fedus) federis 324, 393
 femina 132; femine 448
 (femininus) femininam 93
 Ferdinandus 190-191
 fere 23

- (ferio) feriet 465
 (ferreus) ferrea, 522
 (ferrum) ferri 189
 (ferveo) ferventi 227
 (fides) fidem 124
 figura 277; figuram 412; figurarum 138
 filia 12, 305, 315; filiam 153
 filius 296; filii 167, 580; filius 243; filio 332;
 filios 14, 516, 556, 564
 (finis) finem 131, 157, 231, 456
 (finio) finiet 181
 (firmus) firme 422
 (flos) florem 330
 (florentinus) Florentinorum 118
 forga 189, 521
 (fornicator) fornicatores 380
 (fortia) fortiam 145
 (fortis) fortiori 214
 fortiter 466-467
 (fortuna) fortunam 280-281; fortunas 163-164;
 fortune 250
 (foveo) fovebant 28
 Francia 566
 (francus) francorum 332
 (frango) franget 124
 (frater) fratres 87
 (fugio) fugiet 175
 fumum 272
 fundamentum 358

 (generalis) generale 148
 (gens) gente 345, 351; gentes 202, 532
 genus 317; genere 72
 (gesto) gestabit 515
 (gladius) gladio 496; gladium 514
 gloria 480
 (glorifico) glorificabunt 408
 (gloriosus) gloriosam 547
 Gog 243
 gradus 423
 grandis 527, 571; grande 394, 523; grandes 569;
 grandi 520; grandia 529; (gratia) gratias 586
 Gregorius 419
 gubernatorem 355-356

 Habacuc 370
 (habeo) habebit 194, 287, 353, 516; habebunt
 222; habebuntur 253; habere 478, 481; habet
 278, 283; habui 31
 (habitor) habitatores 485
 Heli 332
 (heresis) hereses 261; heresi 25; heresis 217
 hereticus 154; heretici 124
 heu 244
 (hic) hanc 293; hec 102, 135, 318; hii 455, 567;
 hiis 19, 50, 59, 456; Hoc 60, 199, 201, 202,
 210, 260, 400, 444, 470, 538; huius 189, 442
 hinc 538

 homo 213, 236, 413; homines 252, 258, 391-
 392, 502, 534, 537, 555; hominum 347; homo
 213, 236, 413
 horribilis 501
 huc 361
 huiusmodi 29, 395
 (humilitas) humilitatis 553

 iam 5, 474, 551
 ibi 408, 503, 526
 idcirco 485
 ideo 107, 233, 326, 393, 497
 ignis 221, 398, 491; ignem 100; 344; 461
 illerde 16
 ille 12, 77, 93, 245, 246, 264, 268, 300; illa
 127, 245, 259, 306, 310; illi 224, 350, 374;
 illo 202, 224, 404; illorum 138; illud 9, 69,
 122, 275, 278; illum 312
 illuc 349
 illustris 16; illustrem 32; illustrissimi 2
 immediate 295
 immo 181
 (impedio) impedire 334
 imperator 178, 510; imperatorem 150, 187, 195
 imperium 273
 (impleo) implebit 219-220
 (impressio) impressionem 146
 in 4, 9, 16, 19, 40, 42, 43, 45, 46, 51, 56, 62, 70,
 74, 82, 90, 91, 94, 103, 115, 116, 123, 126, 129,
 139, 141, 142, 152, 164, 166, 169, 175, 182,
 183, 184, 195, 196, 202, 205, 209, 212, 215,
 216, 224, 227, 228, 237, 245, 247, 248, 251,
 253, 255, 265, 267, 272, 277, 279, 282, 298,
 299, 309, 311, 319, 321, 324, 332, 335, 343,
 351, 360, 379, 381, 385, 396, 397, 404, 406,
 410, 419, 422, 427, 444, 456, 459, 461, 462,
 469, 471, 481, 491, 496, 497, 505, 515, 522,
 523, 528, 529, 558, 572, 581, 584
 (inbibere) inbibet 217
 incendium 490-491
 (incendo) incendere 285; incendetur 398
 (incurro) incurrent 350
 (indignatio) indignatione 221
 indigne 118-119, 582
 indignus 236-237; indigni 233
 (inextinguibilis) inextinguibili 219
 infans 520; infantes 402
 infanta 10
 (inflammo) inflammabit 220
 infra 19, 239
 iniquitas 97-98; iniquitates 387, 440
 (immaculatus) immaculate 430
 (insatiatus) insatiare 384
 insimul 173
 insula 522; insulam 279-280
 (insuportabilis) insuportabiles 249
 (insurgo) insurgentem 544-545; insurget 83, 145
 (intentio) intentione 454
 inter 408

- (interpreto) interpretatur 271-272
 (intro) intrabit 102; intrante 144; intrare 342
 intus 397, 414
 invenio 69
 (investigo) investigavi 3-4
 invicem 409
 invictus 579
 (invideo) invidebit 169
 ipse 49, 58, 154, 159, 165, 461; ipsa 469, 496;
 ipsam 466, 495; ipsius 304, 568; ipso 276,
 338; ipsum 6, 294, 334
 (is) ea 308; eam 497; eas 138; ei 58, 562,
 578; eis 9, 393; eius 82, 85, 207, 320, 354,
 551, 553; eo 15, 303, 333, 335, 571; eorum
 220, 222, 439; eos 408; eum 269; id 153,
 402, 448, 564
 Isaias 171, 211, 463
 iste 81, 95, 119, 147, 178, 209, 213, 239, 270,
 275, 279, 332, 341, 369, 516 522, 579; ista
 369; istam 203; isti 417, 438, 574; isto 378;
 istos 441; istum 192
 ita 427, 506
 Italia 11
 item 47, 135, 178, 186, 328
 (iudeus) iudeorum 323, 332, 378-379
 (iudex) iudices 233
 iudicium 60; iudicia 56
 (iustus) iusti 535; iustos 391, 555
 (iuvamen) iuvamine 344
 (iuvo) iuvabunt 548; iuvare 517
 iuxta 36

Jherusalem 115, 119, 367, 377
 (Jhesus) Jhesu 235, 237
 Joachim 8
 Johannes 146, 148, 296, 301; Johannem 156;
 Johannis 34
 Jonas 492

 (laboro) laboravi 3
 lapis 13; lapides 477
 (latus) latius 276, 583
 (lego) legisset 7, 33; legitur 10
 (leo) leonem 170
 leopardus 329
 (liber) libris 322; libro 311, 584; libros 7; li-
 brum 33, 35, 37
 (libero) liberari 339
 (linea) lineam 91, 93
 (lirium) liri 330
 (littera) litteras 190, 271, 288
 (locus) locis 461, loco 237
 (longus) longius 183
 (loquor) loqui 200; loquitur 13, 243, 265, 282
 (luceo) lucet 426
 Ludovicus 114, 288, 299, 352, 362, 368, 414;
 Ludovici
 (luna) lunam 134
 (maculo) maculata 222

 magis 76
 (magister) magistri 33-34; magistros 228
 magnus 286; magna 489; magnam 414-415;
 magnum 201
 Magog 244
 (maior) maius 374
 (Maiorica) Maioricas 79-80
 (maledico) maledicta 244-245; maledictus 301;
 maledixerit 191
 (malignus) maligni 436
 malitiosus) malitiosas 440
 malum 211, 394, 469, 470, 489; mala 308, 316
 (malus) mala 181, 320, 326; malis 585; malo
 196, 384; malos 22
 (mando) mandato 2, madavit 17, 34
 (manus) manibus 40, 325, 525; manu 39, 515
 mare 275
 (margarita) margarite 477
 maritus 320
 Martinus 130-131, 246, 247
 (masculinus) masculinam 91
 mater 515; matrem 153
 matrimonialiter 407
 matrimonium 304-305
 maximus 55, 154; maxima 545-546, 571;
 maximam 400; maximas 569; maximo 253;
 (medius) medio 206, 410, 523
 (memorabilis) memorabilium 429
 (mendico) mendicantibus 230
 mentio 70, 471, 585
 (mercator) mercatores 379, 468
 (meretrice) meretricantes 453
 (meretrix) meretrice 310; meretricem 281; me-
 retricis 442, 448
 (metus) metu 162
 (millenarius) millenario 249
 (minister) ministri 552; ministros 85
 minus 405
 (mirus) mirum 467
 modo 484
 (modus) modo 581; modum 123
 (mos) mores 451
 (morio) moriatur 321, 562; morietur 182, 239-
 240, 558, 576; moritur 82; mortuus 326
 (mors) morte 181, 320, 326
 (moveo) motus 196
 (nulla) nullarum 479
 multum 52, 234, 274
 (multus) multa 42, 66, 307; multe 254, 386;
 multis 128; multorum 399
 mundus 431; mundi 174, 503; mundo 44,
 212, 269; mundum 149, 180
 (murmuro) murmurabunt 487-488
 (murus) muri 376; muros 284
 (mysterium) mysteria 529; mysteriis 266, 277

nam 77, 147, 154, 171, 180, 246, 247, 270, 275,
 279, 291, 318, 341, 354, 397, 425, 457, 472,
 501, 514, 539, 556, 575

- (nascor) nascetur 522
 nativitas 552
 (natura) nature 420
 navicula 164-165
 (navigium) navigio 520
 (navigo) navigare 348
 (navis) naves 348
 ne 30
 Neapolis 365; Neapoli 82, 114, 351; Neapolim 80-81, 102, 343
 (neapolitanus) Neapolitanam 507; Neapolitano-
 rum 120-121
 nec 208, 338, 339, 540, 570, 578
 (necessarius) necessarium 241
 negotium 201; negoria 336-337
 nepos 300; nepotis 75
 (nescio) nescient 532
 nichil 45
 nichilominus 38, 518
 nil 550
 nimis 467
 Ninive 493
 nobilis 310; nobili 482
 nolo 199, 538
 nomen 189, 287, 521, 557
 (nomino) nominabitur 190, 270; nominari 247;
 nominata 176; nominatus 299
 non 49, 50, 51, 74, 121, 180, 208, 209, 256, 274,
 318, 327, 353, 368, 456, 503, 540
 (noster) nostre 473; nostri 290; nostris 475-
 476; nostro 56
 nota 551
 (notabilis) notabiles 252
 (noto) notanda 471
 noviter 178
 (novus) nova 465; novi 64, 268, 411; novo 71,
 116, 168; novum 150
 nullus 337, 513
 (numero) numerando 577
 (numerus) numero 184
 nunc 473

obedientia 107
 (occasio) occasione 22, 395
 (occidens) occidente 103, 529
 (occidentalis) occidentalem 188; occidentales
 531; occidentalibus 266, 278, 519, 559
 (occido) occidendo 388-389; occidet 496, 525;
 occidit 86
 (occupo) occupabit 582
 (odium) odio 253
 (offendo) offendetur 105-106
 (offero) oblata 382
 (offertorium) offertoria 381
 omnis 446; omne 394; omnes 23, 86, 432,
 438, 452, 502, 530, 534; omni 452; omnia
 53, 57, 336, 426; omnibus 147
 omnipotens 539; omnipotenti 513, 560-561
 (opus) opera 317
 (opero) operabitur 550
 oportet 96
 (opprobrium) opprobriorum 300
 (oriens) orientis 458, 460
 (orientalis) orientalem 171

(pannus) panni 476
 papa 130, 136, 146, 175, 191, 374, 427; papam
 156, 163, 188; pape 173
 papalis 431
 (parens) parentes 317-318
 (pars) partem 257; partes 174, 231, 343, 531;
 partibus 210, 512, 519, 559
 (parvus) parva 164; parvo 75; parvum 264-
 265
 (passagium) passagio 367
 (pastor) pastoris 450
 (pater) patrem 302
 patienter 568
 (patior) passuri 542; paterer 31
 (paucus) paucis 129, 141; paucos 306
 paulo 144, 405, 578
 (pax) pacem 416
 (peccatum) peccata 88
 pene 250
 per 6, 63, 67, 91, 93, 99, 106, 120, 145, 149,
 162, 176, 190, 217, 270, 275, 280, 281, 288,
 301, 311, 343, 346, 355, 363, 373, 412, 441,
 449, 451, 460, 470, 499, 537, 567, 568
 (percutio) percutiet 466
 (perditio) perditionis 580-581
 (perdo) perdatur 97; perdit 475
 (pereo) pereat 97
 periculum 200; pericula 350, 541
 (permittere) permittente 256; permittet 88-89;
 permittit 540
 (persecutio) persecutionem 30; persecuciones
 66-67
 (persequor) persequatur 158; persequendum
 84; persequentur 536, 554; persequetur 170
 (Persia) Persie 372
 (persona) personarum 401, 487; persone 541
 (pestiferus) pestiferis 580
 (pestilentia) pestilentie 436
 Petrus 86, 557; Petri 2, 41, 72, 92, 165, 290;
 Petro 48, 292; Petrum 106, 302
 (philistinus) philistinorum 325
 (pietas) pietate 443; pietatis 554
 (pisanus) Pisana 116; Pisano 139, 143
 (placeo) placeat 512
 plenus 579; plenam 285
 plus 199, 405, 538
 (pono) ponit 73, 419; posui 46; posuisse 506
 pontifex 364, 425; pontifice 25; pontificem
 363; pontificis 238
 populus 498; populi 202; populo 255, 381;
 populum 495
 (porto) portat 459
 (portus) portu 169

- (possideo) possidebit 121
 (possum) posse 40, 325; possint 575; possit 337;
 poterit 338; poterunt 570; potestis 263
 post 135, 144, 192, 280, 294, 306
 postea 157
 potens 76; potentior 147
 potestas 446; potestatem 353; potestati 177
 (pravus) prauos 537
- (predico) predicta 104, 483, 491, 551; predicti
 403; predicto 249, 292; predictum 37; pre-
 dictus 118, 320
 (prefor) prefatum 32; prefatus 15-16
 (prelatura) prelaturas 232
 (prelatus) prelati 472, prelatos 229
 presentia 57
 (presum) presentem 293; presenti 46
 pretere 509
 (pretiosus) pretiosi 476, 477
 primus 287; prima 77; primo 113, 490; pri-
 mum 20
 princeps 339, 521; principes 67, 403, 441-442,
 455
 principium 358
 prius 159
 pro 198, 303, 366, 459, 571
 (procedo) procedentes 388, procedet 519
 (procurator) procuratorem 194
 prodolor 244
 (promitto) promiserit 364-365
 propheta 172, 211, 243, 370-371, 463-464, 492;
 prophetas 390
 (propono) propositum 155
 (proprius) propria 39; propriis 524-525
 propter 88, 187, 316, 400, 439, 458
 propterea 240
 (prosequor) prosequendi 200; prosequendo 389
 (prostrare) prostrata 354
 (proximus) proximo 44
 (publicus) publice 451, 469
 (pulchritudo) pulchritudine 236
 (pullulo) pullulabunt 255
 (punio) punietur 108
 punitio 572
 purus 431; pure 430
 (purgo) purgetur 98
 (putrefacio) putrefactis 223
- quamvis 51, 232, 363
 quando 292-293
 quantum 332, 335
 quasi 403
 quatuor 172-173, 174, 343
 qui 15, 33, 90, 113, 137, 150, 152, 162, 163,
 168, 178, 193, 196, 198, 224, 258, 266, 271,
 273, 288, 296, 313, 322, 323, 350, 371, 374,
 411, 412, 414, 442, 449, 457, 486, 547, 581;
 cuius 22, 521, 557, 559; qua 42, 242, 245,
 282, 310, 369, 492; quam 39, 77, 99, 159,
 215, 244, 493; quas 459, 474, 542; que 19,
 43, 57, 103, 116, 306, 329, 345, 360, 385, 460,
 483, 516; quem 171, 461; quibus 376, 462;
 quid 532; quo 13, 70, 265, 313; quod 9,
 140, 142, 212, 276, 278, 298, 308, 571; quorum
 565; quos 477, 481
 quia 85, 191, 200, 204, 303, 326, 357, 368
 quidam 136; quorundam 26
 quod 10, 12, 18, 35, 49, 58, 63, 65, 69, 71, 73,
 76, 89, 96, 113, 130, 135, 157, 172, 206, 207,
 211, 231, 241, 254, 260, 261, 263, 283, 294,
 311, 319, 323, 337, 341, 352, 366, 371, 373,
 419, 432, 438, 446, 447, 455, 464, 467, 492,
 502, 509, 513, 518, 524, 528, 530, 540, 546,
 550, 563
 quomodo 499
 quoniam 50, 52, 367
 quotidie 386
- radix 84; radice 92, 388
 (recipio) recepta 382
 (recordor) recordare 545
 (recurro) recurras 546
 (recursus) recursum 31
 (reddo) reddet 560
 redditus 448-449, 486
 (refero) refert 310
 reformatior 199
 refugium 31-32
 (regalis) regali 23
 regina 311
 (regno) regnabit 93-94; regnandi 353
 regnum 81, 96-97, 121-122, 365; regna 78; re-
 gni 98; regno 14, 90, 92, 94, 460
 (religiosus) religiosi 23; religiosus 128-129,
 585; religiosos 22, 28-29
 (remaneo) remanebit 90
 (requiro) requiratur 281; requirit 432
 (resisto) resistere 338, 570
 (revendo) revendebant 380
 rex 16, 54, 60, 82, 95, 113, 114, 118, 119, 120,
 151, 161, 186, 193, 206, 233, 264, 295, 322,
 336, 342, 362, 457, 494; regem 32, 106, 170,
 302, 373, 526; reges 155, 218; regi 48, 292,
 333; regibus 44; regis 2, 3, 41, 51, 72, 92,
 289, 298, 313, 351, 372; regum 322
 (rogo) rogate 259
 Roma 209, 482; Romam 398; Rome 408, 523
 romanus 364; romana 396; romane 28; roma-
 ni 238, 357; romanorum 151-152, 284, 340,
 356-357, 410, 415, 510-511, 526
 (rubeus) rubeo 464
 ruina 396, 497, ruinam 505-506
 Rupescissa 34
- (sacerdos) sacerdotes 378, 424; sacerdotibus 385;
 sacerdotis 332-333
 sanctus 575; sancta 226; sanctam 360-361;
 sancte 449; sancti 252, 535; sanctos 389

- (sanguis) sanguinem 344; sanguinis 221
 (Sardinia) Sardiniam 80
 Saul 322
 (sceleratus) scelerata 439; sceleratos 538
 scilicet 101, 7, 300-301, 424
 (scio) sciant 541; scire 9
 (scisma) scismatis 359
 (scribo) scribitur 309; scripsi 38; scripta 42;
 scriptam, 39; scriptum 204, 298, 321, 341;
 scripturis 4
 (secretus) secreta 43
 (secularis) seculares 67
 (seculum) seculo 251
 (secundus) secunda 309
 secundum 297, 308, 423
 (securus) securo 167
 sed 73, 74, 91, 104, 121, 167, 180, 209, 256,
 348, 543, 552
 (sedes) sede 581
 Seguis mundus 179
 (semen) semine 289; semine 72
 (separo) separata 435; separati 225
 sepe 48
 septem 239
 (septentrionalis) septentrionalem 257; septen-
 trionalibus 512-513
 (septimus) septima 242
 (sequor) secutus 500; sequebatur 484; sequentia
 78, 104; sequetur 135, 180; sequi 417; sequi-
 tur 108; sequuntur 103
 serenissimus 6
 (servitor) servitorum 480-481
 seu 10, 285, 464, 520
 (sextus) sexto 267; sextum 63, 69
 si 81, 258, 502
 sic 422, 430
 Sicilia 102; Siciliam 80; Sicilie 280, 372, 460
 sicut 95, 174, 210, 235, 321, 329, 416, 419, 426,
 444, 463, 470, 482, 508, 583
 (sidus) sidera 426
 Sigismundus 510; Sigismundum 525-526
 similis 332, 374, 395, 493; similibus 383
 similiter 392
 simul 128, 406
 sine 133, 205, 207, 443, 452
 sol 426; sole 133
 (soleo) solebamus 474?, 478?, 481; solebant
 486
 (solus) soli 484
 (somnia) somnio 152
 spiritus 437, 537
 statera 465
 (status) statu 427, 431, 438-439
 (stella) stellarum 421; stellas 427; stellis 133
 (stirps) stirpe 83
 (sto) stabit 165, 237, 549, 581; stantes 422;
 steterit 414
 stronomus 55
 (strupo) strupabit 152-153
 (studium) studio 227
 sub 213, 313, 375, 376, 553
 (subitus) subitum 456
 (subiugo) subiugabitur 117; subiugatam 134
 (submitto) submitteretur 324
 (subscribo) subscripto 184-185
 (subsequor) subsequens 192-193
 (succedo) succederet 295; succedet 92, 578-579
 successor 89
 (sui) sibi 89, 192, 295, 338, 364, 366, 563; se 6,
 122, 406, 407, 409
 (sum) eramus 17; erant 15, 42, 50, 433; erit
 76, 99, 153, 189, 201, 240, 245, 286, 288, 296,
 319, 333, 335, 354, 369, 395, 462, 467, 493,
 508, 521, 526, 551, 557, 565, 579; erunt 225,
 402, 451, 529; esse 166, 173, 330; esset 11,
 54; est 153, 205, 212, 298, 306, 321, 326, 341,
 352, 402, 444, 446, 448, 460, 483, 509, 564,
 572; forent 503; fuerunt 57-58, 350; fuisse
 506; fuit 142, 300, 314, 322, 374; futurum
 509; futurus 288-289; sint 233; sit 12, 262,
 500; sumus 475, 484; sunt 43, 174, 358,
 420, 422, 473, 476, 478, 480, 542
 summus 425; summo 24; summum 273, 363
 super 59, 60, 61
 (superbia) superbiā 450
 (supplicio) supplicate 260; supplicavi 58
 supra 577
 (supradico) supradicta 315; supradicti 298; su-
 pradictorum 454-455
 (suspendo) suspensus 314
 (sustineo) sustinebit 65; sustinebunt 569; susti-
 nere 543
 suus 296; sua 88, 101, 107, 316, 337; suam
 560; sue 384, 436; sui 75, 433, 450; suis 74,
 390, 524; suo 14, 247, 311, 462; suos 14, 87,
 199, 426, 465; suum 37, 129, 155, 194, 287,
 302, 317
 synagoga 356, 357; synagogam 415
 talis 82, 207, 499; talem 504
 tam 466, 482, 500, 530
 Tamen 44
 (tantus) tantam 504; tantum 528
 (tardo) tardarent 52
 (templum) templis 380, 381; templo 392
 (tempto) temptabuntur 536
 (tempus) tempora 127; tempore 51, 203, 224,
 248, 313, 314, 375, 378, 404, 404-405, 550;
 temporis 534
 (teneo) tenebit 78; tenens 133; tenere 474
 (terra) terre 207, 447, 468, 485
 terribilis 398, 500; terribiles 163
 terribiliter 531
 (testamentum) testamenti 64, 268, 411-412; tes-
 tamento 71
 theologia 229
 (timeo) timens 319; timuit 327
 (timor) timore 29-30, 453

- (*totus*) *tota* 98; *totius* 359, 502; *totum* 141, 149, 495
 (*tracto*) *tractabit* 307, 523
 (*trado*) *tradetur* 362; *tradidi* 40
 (*transeo*) *transibunt* 256-257
tres 230, 420, 423, 470
 (*tribulatio*) *tribulatione* 176; *tribulationem* 544; *tribulationes* 66, 164, 250, 349, 542, 569-570; *tribulationibus* 61
 (*tribulo*) *tribulabuntur* 531-532; *tribulati* 485; *tribulato* 248
 (*trinus*) *trina* 489
 (*tu*) *te* 548; *vos* 258, 261; *vobiscum* 262
tunc 17, 20, 203, 251, 258, 516, 534, 549
turpis 234
 (*turtur*) *turturibus* 383
 (*tyrannus*) *tyrannos* 218-219
- ubi* 17, 165, 286, 445, 473, 476, 478, 480, 483, 584
 (*ulcus*) *ulceribus* 223
ullus 89
ultra 257, 578
unde 132, 224, 468
undecimus 162, 264, 341-342, 494
 (Ungaria) *Ungarie* 151
 (*unio*) *unione* 198
universalis 65, 123, 137, 564-565; *universalis* 62; *universalis* 424
unus 113, 206, 520, 565; *una* 10, 328, 403; *unam* 38; *unum* 20, 406
usque 361
ut 108, 267, 382
- Vademecum* 21, 584
vagus 558
valde 201, 394, 467
 (Valentia) *Valentiam* 79
 (*varius*) *varios* 7
vehementer 535
vel 127, 183, 240, 404, 405
 (*vendo*) *vendere* 208
- (*venenum*) *venenis* 580; *veneno* 218
 (*venio*) *venerint* 168; *venerunt* 360; *veniet* 192, 213, 512; *venire* 52, 490; *venirent* 53; *venit* 95; *ventura* 43, 50, 306-307; *venturis* 62; *venturum* 212
 (*ventus*) *vento* 285
 (*veritas*) *veritatem* 204
verumtamen 175, 238-239, 335, 453-454, 561
verus 105, 175, 556, 576; *vera* 57, 226, 433; *veram* 158; *veri* 237; *vero* 124, 566; *verum* 162, 353, 568
 (*vespertilio*) *vespertilionis* 411
 (*via*) *vie* 473; *viis* 475
vicarius 105, 556, 576; *vicarii* 237; *vicario* 124; *vicarium* 568
 (*vici*) *vice* 489; *vices* 470
videlicet 4, 421
 (*video*) *videat* 514; *videbit* 163, 317, 368, 518; *videbitis* 259, 53; *videbunt* 204, 490; *videre* 19, 59; *visum* 444
 (*vigilo*) *vigila* 545
Vilanova 1, 47, 68, 291-292
vilis 234
violenter 499
 (*vir*) *viri* 252, 574; *viris* 573
 (*virga*) *virge* 464
 (*virgo*) *virginem* 547
 (*virtus*) *virtutum* 429
 (*vis*) *vim* 145, 499; *viribus* 74
 (*vitulum*) *vitulis* 382
 (*vivo*) *viventes* 203; *viventis* 443; *vivetis* 259
 (*voco*) *vocabitur* 119, 151, 179, 266-267; *vocata* 316; *vocato* 548; *vocatur* 114
 (*volo*) *vellet* 59; *voluit* 323, 517; *vult* 540
 (*voluntas*) *voluntate* 207; *voluntatem* 304
votum 36
- (*ydioma*) *ydiomata* 423
Yolans 316
- (*zelum*) *zelo* 197, 384, 553
Zorobabel 375

Gian LUCA POTESTÀ

DALL'ANNUNCIO DELL'ANTICRISTO
ALL'ATTESA DEL PASTORE ANGELICO.
GLI SCRITTI DI ARNALDO DI VILLANOVA NEL CODICE
DELL'ARCHIVIO GENERALE DEI CARMELITANI*

1. *Il codice dei Carmelitani*

Fu il padre Batllori a richiamare, quasi quarant'anni fa, l'attenzione degli studiosi di Arnaldo di Villanova e di Gioacchino da Fiore sul codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani (Roma) designato allora come A.O.III.556.A (oggi: III Varia 1).¹ Dopo un lungo periodo di oblio, il manoscritto è stato nuovamente studiato di recente da K.-V. Selge² e da R.E. Lerner.³

* Il testo riproduce, con lievi modifiche e aggiunte, quello presentato alla I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova (Barcelona, 6-8 aprile 1994). Esso è frutto dell'attività di ricerca compiuta durante l'estate 1993 presso i Monumenta Germaniae Historica (München) grazie a una borsa di ricerca della Fondazione Alexander von Humboldt (Bonn). Oltre alla Fondazione, desidero ringraziare il prof. Alexander Patschovsky per aver sostenuto il mio progetto; il prof. Horst Fuhrmann per l'ospitalità offertami presso gli M.G.H.; il prof. Robert E. Lerner per avermi offerto consigli e suggerimenti e aver in particolare richiamato la mia attenzione sulla valenza eresiologica del conflitto in cui Arnaldo si trova coinvolto agli inizi del '300.

1. M. BATLLORI, *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova: El ms. joaquimític A.O.III.556. A de l'Arxiu Carmelità de Roma*, «Analecta Sacra Tarraconensia» (d'ora in avanti: AST), 28 (1955), 45-70.

2. K.-V. SELGE, *Un codice quattrocentesco dell'Archivio Generale dei Carmelitani, contenente opere di Arnaldo da Villanova, Gioacchino da Fiore e Guglielmo da Parigi*, «Carmelus», 36 (1989), 166-176; Id., *Ancora a proposito del codice III, Varia 1 dell'Archivio Generale dei Carmelitani*, «Carmelus» 37 (1990), 170-172.

3. R. E. LERNER, *The Prophetic Manuscripts of the «Renaissance Magus» Pierleone of Spoleto, in Il profetismo gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento*. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Gioachimiti (S.Giovanni in Fiore, 17-21 settembre 1989, a cura di G.L. POTESTÀ,

Si tratta di un codice miscellaneo di 340 fogli, trascritti da un'unica mano, entro il quale si riconoscono due sezioni ben distinte dal punto di vista del contenuto. La prima, di carattere profetico-escatologico, comprende opere e frammenti di Arnaldo di Villanova, Gioacchino da Fiore e Ubertino da Casale; la seconda (dal f. 186vb) è imperniata su testi teologico-morali del vescovo parigino Guglielmo d'Auvergne. Come si arguisce dal colophon posto (f. 127ra) al termine del frammento della *Vita sancti Benedicti* di Gioacchino da Fiore, esso fu allestito a Roma nel 1480 in casa del *physicus* e collezionista di manoscritti Pierleone di Spoleto, cui sono attribuibili le notazioni marginali.⁴ R.E. Lerner ha peraltro richiamato l'attenzione su un altro colophon meccanicamente trascritto dal copista di Pierleone al termine (f. 123va) dell'*Exhortatorium Iudeorum* di Gioacchino. Esso reca una data decifrabile come 2 marzo 1305⁵ e testimonia quindi di un antigrafo andato perduto risalente a quel tempo. Il rinvenimento di questo colophon non rappresenta un elemento di per sé decisivo per la datazione delle opere di Arnaldo comprese nella prima sezione del codice. Dopo tutto, il colophon con la data si trova in una parte diversa del manoscritto, comprendente un'antologia di opere di Gioacchino; il copista che lavorò per Pierleone potrebbe essersi servito di due manoscritti differenti, o forse di un unico manoscritto allestito lungo un arco di tempo assai lungo. E tuttavia queste obiezioni non mi paiono decisive se si connette l'indicazione del colophon (2 marzo 1305) con i dati disponibili sui movimenti di Arnaldo in questo periodo: egli giunge in Italia nella primavera 1304, si reca presso la curia pontificia a Perugia, lascia la città prima del 6 ottobre 1304 in direzione Sicilia e infine ricompare a Barcelona pochi giorni prima del 6 aprile 1305.⁶ Prescindendo per ora dall'esame del contenuto degli scritti di Arnaldo, occorre riconoscere, mi pare, che questi dati biografici, connessi con la testimonianza del colophon, inducono ad accettare l'ipotesi del Lerner secondo cui anche i testi arnaldiani della parte iniziale del codice dei Carmelitani dovevano essere compresi nell'antigrafo perduto. Esso dovette essere allestito durante lo svolgimento del conclave del 1304-1305, in

Genova 1991, 97-116 (con integrazioni, in appendice, alla descrizione del codice offerta da Selge).

4. Per la corretta interpretazione di questo colophon (148. sta per 1480) cfr. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 100; SELGE, *Ancora a proposito*, 170.

5. Per l'individuazione del colophon cfr. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 100. Lerner legge «die 1^a» e intende la lezione come corruzione di «die t^a»; quindi: 3 marzo 1305. A me pare tuttavia che paleograficamente si debba leggere «die 2^a», e dunque 2 marzo 1305. In questo senso cfr. già SELGE, *Ancora a proposito*, 170-171.

6. Per l'itinerario di Arnaldo cfr. le indicazioni raccolte dal LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 101.

ambienti in contatto con Arnaldo di Villanova e Ubertino da Casale. Tenendo conto della presenza di Arnaldo a Perugia nel 1304 e della accesa campagna di predicazione condotta da Ubertino nella medesima città e nel medesimo anno (prima di essere temporaneamente esiliato alla Verna), il Lerner ha inoltre avanzato l'ipotesi di Perugia quale luogo di produzione del codice; allo stato attuale essa appare la più plausibile, per quanto non si possa escludere che le cose siano andate diversamente.⁷ Tramite il codice dei Carmelitani veniamo dunque in contatto, seppur indirettamente, con un testimone della tradizione degli 'scritti spirituali' di Arnaldo da collocarsi nel manipolo dei più antichi (e autorevoli). I superstiti, di poco precedenti (il Corsiniano 40.E.3, del 1301;⁸ la 'sezione arnaldiana' compresa nel miscellaneo Vaticano latino 9968, del 1302;⁹ il Borghesiano 205, del 1302 o 1303¹⁰) o successivi (Vaticano latino 3824, del 1305¹¹), furono realizzati tutti per sua disposizione o sotto la sua diretta supervisione.

Data l'importanza del manoscritto, vale senz'altro la pena offrire qui di seguito l'elenco completo degli scritti e frammenti di Arnaldo accorpati nella sezione iniziale, anche per colmare le lacune rimaste nelle precedenti

7. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 102-104. K.-V. SELGE, *Die Überlieferung der Werke Joachims von Fiore im 14./15. Jahrhundert*, in *Das Publikum politischer Theorie im 14. Jahrhundert* (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 21), hrsg. J. MIETHKE, München 1992, 54, rileva da parte sua che l'antigrafo del 1305 dovrebbe essere stato senz'altro prodotto in Italia centrale, ma si chiede se Pierleone non possa averlo trovato a Pisa, ove fu per anni docente di medicina. Gli argomenti apportati da Lerner a favore di cerchie gravitanti attorno al conclave mi paiono tuttavia preferibili, anche alla luce di quanto verrò via via esponendo riguardo agli scritti di Arnaldo contenuti nel codice dei Carmelitani.

8. Cfr. J. PERARNAU, *Tres notes entorn de la biblioteca papal. I. L'exemplar del De mysterio cimbolorum d'Arnau de Vilanova ofert a Bonifaci VIII*, «Arxiu de Textos Catalans Antics» (d'ora in avanti: ATCA), 6 (1987), 299-303.

9. Descrizione della 'sezione arnaldiana' del codice (ff. 16r-31v) in J. PERARNAU, *L' 'Ars catholicae philosophiae' (primera redacció de la Philosophia catholica et divina)*, ATCA 10 (1991), 10-12. La 'sezione arnaldiana' del codice (che dovette assumere l'attuale fisionomia intorno al 1320-1330), comprende l'*Ars catholicae philosophiae* e, nell'ultimo foglio, il *Credo pseudo-atanasiano*. Secondo A. MAIER «zweifellos stellt dieses Heft eines jener Exemplare dar, die Arnold an verschiedene Adressaten verschickt hatte». L'aggiunta della professio fidei fa ritenere possa trattarsi dell'esemplare inviato in curia: A. MAIER, *Handschriftliches zu Arnaldus de Villanova und Petrus Johannis Olivi*, AST 21 (1948), 64. La 'sezione arnaldiana' dovrebbe dunque essere stata scritta fra l'estate e l'autunno 1302.

10. A favore del 1302 A. MAIER, *Handschriftliches*, 64. Per il 1303 è J. PERARNAU, *L' 'Ars catholicae philosophiae'*, 8.

11. Descrizione e datazione del codice in J. PERARNAU, *L' 'Allocutio christini' d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, ATCA 11 (1992), in part. 10-24.

descrizioni di Batllori, Selge e Lerner. Di ciascun testo fornisco titolo, incipit, explicit, l'edizione disponibile e il manoscritto su cui questa risulta condotta.

1. Ff. 1ra-12vb <Tractatus de tempore adventus Antichristi>

Tit.: *Incipit trac<ta>tus arnaldi de villa nova de adventu antichristi.*

Inc. «<C>onstitui super vos speculatores. Audite vocem tube», expl. «Nona, quod huic intellectui vel expositioni concordat prophetia Erithee babilonice de adventu antichristi et assertio augustini. XX, de civitate dei» (ed. J. PERARNAU, *El text primitiu del 'De mysterio cymbalorum Ecclesiae' d'Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu 'Tractatus de tempore adventus Antichristi'*, ATCA 7/8 [1988-1989], 134-169 = ms. Vat. lat. 3824, ff. 50va-78va).

2. Ff. 13ra-20vb <De mysterio cymbalorum>

Tit.: *Trac<ta>tus eiusdem de misterio cimbalarum.*

Inc. «<Q>ui interrogant interrogent in Abela et sic proficient», expl. «breviter enodatum ad ceteros derivari. Laudate dominum in cimbali bene sonantibus. Laudate eum in cimbali jubillationis. Omnis spiritus laudet Iesum Christum. Amen. Deo gratias. finis. finis» (ed. J. PERARNAU, *El text primitiu*, 53-107 = ms. Cors. 40.E.3, ff. 1r-28r).¹²

3. Ff. 20vb-32rb <Apologia>

Tit.: *Incipit apologia de versuciis et perversitatibus pseudo theologorum et religiosorum ad magistrum iacobum albi canonicum dignensen.*

Inc. «<A>d ea que per vestras litteras intimastis vestre caritati rescribo», expl. «nullatenus dubitetis pro quibus ut deus ipsos pro sua misericordia restituat sanitati» (ed. di estratti in H. FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz VIII.*, Münster i.W. 1902, pp. CLXIII-CLXXII, dal ms. Vat.lat. 3824, ff. 135vb-160ra).

4. F. 32rb-va <Casus Eulogii>

Tit.: *Prefatio eiusdem ad sequens opus.*

Inc. «<A>d introductionem legendorum. Audiat tota presens ac

12. A un primo esame, il testo del ms. dei Carmelitani si differenzia da quello del ms. Corsiniano (Accademia dei lincei) per alcune aggiunte, che si ritrovano anche nel Borghesiano e nel Vaticano latino 3824. Esse sono indice di una revisione operata dallo stesso Arnaldo rispetto alla prima redazione dell'opera, attestata dal Corsiniano (cfr nell'ed. Perarnau i passi posti nell'apparato delle varianti in corrispondenza alle linee 413-414 e 641-642).

venerabilis multitudo», *expl.* «volo inde facere unum et clarum eulogium» (ed. J. CARRERAS ARTAU, *La polémica gerundense sobre el anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos*, «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses» 5 [1950], 33-34 = ms. Vat. lat. 3824, ff. 160rb-160vb).

5. Ff. 32va-34vb <*Eulogium*>

Tit.: *Incipit eulogium de notitia verorum et pseudo apostolorum.*

Inc. «<Q>uoniam apostolus ad tessa. admonet ac ortatur fideles», *expl.* «et omni petenti faciatis exinde copiam. Lalva nostri laboris mercede» (ed. J. CARRERAS ARTAU, *La polémica*, 34-44 = ms. Vat. lat. 3824, ff. 161ra-166rb).

6. Ff. 34vb-46va <*Philosophia catholica*>

Tit.: *Incipit philosophia verorum chatolica divina tradens artem adnichilandi versutias maximi antichristi et omnium menbrorum ipsius ad sacrum collegium romanorum.*

Inc. «<H>omines pestilentes dissipant civitatem», *expl.* «<O>perationis autem signa prodigiosa non tantum hystoriis et eloquiis sacri testus irritabuntur, sed insuper ratione» (ed. J. PERARNAU, *L' 'Ars catholicae philosophiae'* (primera redacció de la 'Philosophia catholica et divina') d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text, ATCA, 10 [1991], 57-162 = ms. Vat. lat. 9968, ff. 16ra-30vb).

7. Ff. 46va-70ra <*Responsio obiectionibus*>

Tit.: *Trac<ta>tus quidem in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum arnaldi de adventu antichristi.*

Inc. «<T>ertiodecimo centenariorum annorum christi circha finem apparuit in populo christiano quidam denuntians tempus persecutionis», *expl.* «sed plenius eam tollet agnus celestis fulgore sui luminis cum omnia implebuntur. Cui sit laus et honor et gloria in secula seculorum. Amen» (ed. di estratti in M. BATLLORI, *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova*, AST, 28 [1955], 57-70).

8. Ff. 70ra-85vb <*Expositio super XXIV capitulum Mathei* (mutilo)>

Tit.: *Expositio arnaldi de villa nova super vigesimum quartum capitulum Mathei.*

Inc. «<E>cce relinquetur vobis domus vestra deserta», *expl.*: «tam in epistulis quam in evangeliis plenissime tam in revellatione apocalipsis de

quibus deo dante suo loco et» (ed. del frammento iniziale in M. BATLLORI, *Dos nous escrits*, 70).

9. F. 89ra <*Tredici regole per l'interpretazione della Scrittura, conclusive della Expositio super XXIV capitulum Mathei* (acefalo)>¹³

Inc. «utroque istorum. 6m. Intellectus spiritualis sacrorum eloquiorum extendi potest ad omnes res illas de quibus per cetus fidelium informatur», *expl.* «XIII^m. Omne sacrum eloquium quod ad literam non fuit impletum tempore sinagoge, complementum sue veritatis attinget in temporibus ecclesie. Deo gratias. Amen. Amen.»

10. Ff. 89rb-va <*Le nove asserzioni principali del Tractatus de tempore adventus antichristi*>

Inc. «Prima. Quod incubuit speculatoribus ecclesie dei precepto scrutari Scripturam sacram», *expl.* «Nona, quod huic intellectui vel expositioni concordat prophetia Erithee a babilonice de adventu antichristi et assertio augustini vigesimo de civitate dei» (cfr. ed. J. PERARNAU, *El text primitiu*, 168-169).

11. Ff. 89va-90ra <*Le ventiquattro "regole" conclusive della Philosophia catholica et divina*>¹⁴

Inc. «Prima. <E>xpedit doctorum collegio et maxime prelati infallibiliter noscere homines pestilentes», *expl.* «24a. Operationis autem signa prodigiosa non tantum hystoriis et eloquiis sacri textus irritabuntur sed insuper ratione» (cfr. ed. J. PERARNAU, *L' 'Ars catholicae fidei'*, 157-162).

12. f. 90ra-rb <*Dieci tesi teologiche ed ermeneutiche tratte dalla Responsio obiectionibus*>

Inc. «<Q>uod deus nichil facit frustra. Secundum est quod ad conceptum eius qui loquitur per aliquam scripturam», *expl.* «Decimum est quod daniel prenuntiavit adventum cristi sub determinato numero ebdomodarum animalium» (cfr. f. 48rab del medesimo manoscritto). [Testo a pag. 75 di questo volume, *Nota dell'editore*].

13. Per tale identificazione cfr. *infra*, in corrispondenza alla nota 173.

14. L'individuazione dell'opera da cui sono estratte le 24 regole si deve a J. PERARNAU, ATCA 10 (1991), 676.

2. La produzione autodifensiva di Arnaldo fra il 1300 e il 1304.

In questa sede vogliamo concentrarci sull'autenticità, sulla datazione e sul contenuto degli scritti tramandati dal solo codice dei Carmelitani (7. e 8. del precedente elenco, cui si aggiungono i relativi estratti 9. e 12.). Poiché essi vanno collocati nella fase culminante del conflitto apertosi nei primi anni del '300 fra Arnaldo e gli oppositori delle sue concezioni escatologiche, è indispensabile ripercorrere brevemente il conflitto stesso.

Il punto di partenza è rappresentato dalla consegna del *Tractatus de tempore adventus Antichristi* al collegio dei teologi dell'Università di Parigi, in occasione di un viaggio di Arnaldo in Francia per motivi diplomatici. Nel *Tractatus* egli si presenta come lo 'speculator' della Scrittura chiamato a risvegliare la coscienza della Chiesa con l'annuncio dell'imminente venuta dell'Anticristo. Facendo leva in particolare su Daniele 12, 7 e ss., ritiene di poter stabilire con notevole approssimazione la data dello scatenarsi della venuta dell'anticristo, da collocarsi fra il 1365 e alcuni anni più tardi.¹⁵ La reazione dei teologi parigini è molto dura: Arnaldo viene incarcerato e rilasciato solo dietro pagamento di cauzione; sottoposto a processo dinanzi al vescovo di Parigi, ritratta e abiura; solo allora viene proscioltto.¹⁶ La datazione dell'episodio è discussa, ma si situa in ogni caso tra la fine del 1299 e la seconda metà del 1300. Allo stato attuale delle ricerche paiono più convincenti gli argomenti a favore della prima settimana di ottobre del 1300.¹⁷

15. In ambito storiografico vengono indicate date differenti, comprese fra il 1365 e il 1378. Le prime incertezze compaiono già nei manoscritti, ove il risultato del computo di Arnaldo (a partire dal *Tractatus de tempore adventus Antichristi*) si trova in più casi variamente corretto. In verità, un margine di oscillazione è insito nel calcolo stesso, la cui determinazione (i 33 anni della vita di Gesù + i 42 anni sino alla distruzione del tempio di Gerusalemme + i 1290 anni preconizzati da Daniele = 1365 anni) è solo apparente: lo stesso Arnaldo avverte che gli ebrei devono aver continuato ad offrire sacrifici per qualche anno dopo la distruzione del tempio; inoltre, per 1290 giorni Daniele intendeva con tutta probabilità 1290 anni lunari e non solari. Cfr. in questo senso già R. E. LERNER, *Ecstatic Dissent*, "Speculum", 67 (1992), in part. p. 42 e nota 38.

16. Vicende narrate con dovizia di particolari nei due documenti rivolti al re di Francia e alla sede apostolica citati nella nota successiva.

17. L'episodio risulta tradizionalmente datato al 25 dicembre 1299. Gioca a favore di tale datazione quel passo della protesta di Arnaldo al re di Francia, in cui egli afferma di essere stato arrestato qualche giorno dopo la festa di S. Tommaso, ossia dopo il 21 dicembre, senza specificare l'anno (cfr. *Protestatio facta coram domino rege Francorum*, ed. M. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid 1880, 739-742). L'appellatio

Ci sono giunti due scritti di teologi parigini, Pietro d'Auvergne e Jean Quidort, che discutono la proposta esegetica di Arnaldo.¹⁸ E' peraltro importante sottolineare che il conflitto non si gioca su un piano propriamente dottrinale: Arnaldo aveva mirato ad una discussione scolastica che in effetti non avviene. Il confronto avviene invece nella forma di un vero e proprio processo ecclesiastico. In esso, secondo una prassi consolidata nei processi in materia di fede, viene data lettura di estratti delle sue opere che egli è chiamato a ripudiare, ma nei quali dichiarerà successivamente di non riconoscersi.

in cui racconta le vicende accadute gli 'nuper' (carcerazione e processo), è datata: Parigi 12 ottobre 1300 (*Appellatio ad apostolicam sedem contra cancellarium et collegium theologorum Parisiensium*, in DENIFLE-CHATELAIN, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, 87); Arnaldo vi sfida i suoi avversari a comparire dinanzi al sommo pontefice nella quarta settimana successiva alla Pasqua 1301. Combinando i dati dei due documenti, se ne ricaverebbe il 25 dicembre 1299 come unica data possibile per la incarcerazione.

Da parte sua, M. R. McVAUGH ha pubblicato (*Further Documents for the Biography of Arnau de Vilanova*, «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam illustrandam», 2 [1982], 367-368) una lettera di Giacomo II di Aragona dell'8 luglio 1300 da cui arguisce che la missione diplomatica in occasione della quale Arnaldo rese noto a Parigi il proprio scritto risale al 1300 e non al 1299. In questo senso si era già espresso p. MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, «Estudis Franciscans», 47 (1935), in part. 270, nota 9.

Verrebbe da pensare a due viaggi distinti, compiuti da Arnaldo a distanza di alcuni mesi l'uno dall'altro, entrambi per la questione della Val d'Aran: il primo tra gli ultimi mesi del 1299 e la fine di gennaio del 1300, culminato nell'inattesa incarcerazione e nel successivo processo; il secondo nella seconda metà dell'anno successivo, in occasione del quale Arnaldo stila l'appello alla sede apostolica e rievoca quanto gli è accaduto in occasione della precedente legazione. Ma l'ipotesi dei due viaggi presenta numerose incongruenze. Non sembra fra l'altro plausibile che egli abbia ricevuto un secondo incarico identico al primo, dopo che la prima missione si era conclusa così negativamente. Allo stato attuale delle ricerche mi pare si debba pertanto seguire la proposta di M. McVaugh e pensare che ci sia stato un unico viaggio, iniziato nel luglio 1300 (cfr. al riguardo anche la lettera di re Giacomo II ad Arnaldo del 23 luglio 1300, pubblicata in H. FINKE, *Acta Aragonensia*, I, 1908, pp. 450-451, n. 300) e conclusosi con l'arresto avvenuto poco prima della prevista partenza, agli inizi di ottobre 1300. Immediatamente scarcerato, nei giorni successivi Arnaldo verga sia la protesta al re sia l'appello al papa (testi che non a caso presentano notevoli elementi comuni). Resta evidentemente l'incongruenza rappresentata dal riferimento alla festa del 'beato Tommaso'; a meno che per 'Tommaso' Arnaldo intendesse non l'apostolo, bensì Tommaso di Cantilupo/Hereford, la cui canonizzazione avverrà solo un ventennio dopo, ma la cui santità poteva essere già allora 'riconosciuta' a Parigi. La sua festa cade il 2 ottobre (l'ipotesi è di M. McVaugh).

18. Cfr. PETRI DE ALVERNIA *Utrum Antichristus sit venturus in brevi*, in J. PERARNAU, *Guiu Terrena critica Arnau de Vilanova. Edició de la «Quaestio utrum per notitiam sacrae Scripturae possit determinate sciri tempus Antichristi»*, ATCA 7-8 (1988-1989), in part. 213-218 (edizione di alcuni estratti della questio, dal ms. Vat. lat. 932, ff. 160ra-161va). Per Jean QUIDORT, all'edizione a stampa cinquecentesca (*Abbas Joachim magnus propheta ... Item trac-*

Non potendo interporre appello presso il vescovo di Parigi (giacché questi era stato presente al processo e partecipe della condanna), Arnaldo si rivolge al papa e si reca quindi a Roma per difendere la propria causa. Bonifacio VIII lo fa subito arrestare (è dunque questa la seconda carcerazione, anch'essa brevissima); poi, apprezzato il suo valore di medico, lo trattiene come archiatra e gli consente di riprendere a scrivere sulle questioni per cui era stato condannato a Parigi.¹⁹ Durante il periodo trascorso presso il papa come suo medico, egli compone il *De mysterio cymbalorum* (1301), versione rinnovata del precedente trattato sull'anticristo; provvede quindi a far copiare in numerosi esemplari l'opera e a inviarla fiduciosamente a comunità religiose, vescovi e autorità civili. Il terzo trattato, la *Philosophia catholica et divina*, redatto almeno in parte in curia, ma completato e inviato a Bonifacio VIII dalla Francia, rappresenta una sorta di ideale pendant dei due precedenti: nelle intenzioni dell'autore si tratta non di una dottrina teorica, ma di un'arte, ossia di un programma pratico utile a prevenire gli attacchi e le persecuzioni dell'anticristo.

In effetti, la lettera di accompagnamento inviata al papa insieme al trattato (Nizza, 29 agosto 1302) rivela nel medico catalano uno stato d'animo inquieto e preoccupato. Mentre invita il pontefice a divulgare in fretta il suo messaggio, pena il realizzarsi di un'oscura profezia sulla sua sorte,²⁰ egli dichiara di essere circondato da insidie e di voler attendere a Nizza non meglio precisati *remedia securitatis*.²¹ Nello stesso periodo di tempo (certamente entro la fine del 1302) rivolge all'amico medico Giacomo Albi la propria *Apologia*. E' uno scritto autodifensivo, in risposta

tatus de antechristo magistri Joannis parisiensis ordinis predicatorum, Venetiis 1516, ff. 44r-51v) si è di recente affiancata l'edizione critica *The "Tractatus de Antichristo" of John of Paris*, ed. transl. comm. S.B. PETERS CLARK (Cornell University Diss., 1981), University Microfilms, Ann Arbor 1981.

19. Sulla funzione assunta da Arnaldo in sostituzione del precedente archiatra Anselmo da Bergamo, che aveva improvvisamente lasciato il papa nel 1299, cfr. A. PARAVICINI BAGLIANI, *Medicina e scienza della natura alla corte di Bonifacio VIII: uomini e libri*, in *Roma anno 1300*, Roma 1983, in part. 783. Sui rapporti fra il medico catalano e il papa, intimamente indifferente al suo messaggio escatologico quanto interessato ai suoi servizi di *physicus*, H. FINKE, *Aus den Tagen*, 200-226; R.E. LERNER, *The Pope and the Doctor*, «The Yale Review», 78 (1988-1989), 62-79.

20. Sul tono minaccioso di Arnaldo nei confronti di Bonifacio VIII cfr. già H. FINKE, *Aus den Tagen*, 224.

21. «... Quia vero didici pro constanti quod in omnibus passibus ultra montes inimici tui mihi ad interitum insidias paraverunt, in angustiis positus animi et languidus corpore, hic, scilicet Nicie, remedia securitatis expecto, vel per tuam virtutem vel per meam industriam, sicut lator presentium explicabit», ed. J. PERARNAU, ATCA, 10 (1991), 198.

ad attacchi su cui proprio Giacomo lo ha informato per iscritto²² e nei quali anche quest'ultimo è rimasto coinvolto.²³ Tutto fa pensare che gli attacchi siano opera di uno o più predicatori operanti in Francia meridionale: il 14 marzo 1304 Giacomo Albi, canonico di Digne, sarà presente in qualità di testimone alla terza denuncia presentata da Arnaldo a Marsiglia contro il protrarsi di attacchi da parte di domenicani di quella diocesi; è verosimile che si tratti del prosieguo della vicenda da cui prende spunto l'*Apologia*. Non è indicato alcun nome, ma da quanto Arnaldo scrive si ha l'impressione, tenendo anche conto degli eventi successivi, che sia stata avviata una sorta di campagna contro di lui;²⁴ egli si difende replicando ordinatamente alle obiezioni comunicategli dal corrispondente.²⁵

Tra la fine del 1302 e gli inizi del 1303 Arnaldo difende le proprie posizioni a Girona, dinanzi a un'assemblea di ecclesiastici,²⁶ con l'*Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum*: breve testo di denuncia degli pseudoapostoli, cui viene contrapposto lo stile degli autentici predicatori della verità evangelica, impegnati nella piena conformità a Cristo. Lo scritto si conclude con un appello al vescovo di Girona perché solleciti i

22. «Assertiones de ultimis temporibus seculi quas per ministerium vestrum presentavi romane sedi et exinde disseminate sunt per omnes catholicorum provincias et maxime assertio de tempore antichristi possibilis veritatis sunt, et sub ratione possibilis tantum fuerunt scripte, nec impugnatores aut illi de quibus scripsistis vel alii possunt istud negare», *Apologia*, ms. Vat. lat. 3824 (d'ora in avanti: V), f. 137vb. Ringrazio il prof. J. Perarnau per avermi posto a disposizione la sua copia da microfilm del manoscritto.

23. *Ivi*, f. 147va: «Cum autem obiciunt vobis quod de medicina debetis vos intromittere, non de theologia».

24. Gli avversari sono riprovevoli per i loro atti, i loro gesti e le loro parole (*ivi*, ff. 138va-139rb). In particolare «ex parte gestus», a quanto gli ha scritto il canonico di Digne, attaccano le sue asserzioni «subridendo, torquendo labia et movendo caput» (f. 138va). Qui parla di avversari al plurale (f. 138rb: «querentes ibidem dubios passus ubi possint latratus aut morsus dare, non accipiendo dicta secundum mentem scribentis, sed pervertendo ...»), ma poco oltre sembra riferirsi a uno solo (cfr. f. 139va, ove offre argomenti a Giacomo Albi «ut possitis facillime irritare et annullare obiectiones inimici hominis qui conatur supereminare zizaniam tritico ...»). Tutt'altro che univoci gli ulteriori indizi disseminati nel testo (f. 148vb: «ille qui dicit vobis ...»; f. 149rb: «Cum vero dicitis quod ex predictis sunt quidam religiosi, non credo quod lateat vos eos esse pseudoreligiosos ...»).

25. Per le obiezioni e le relative risposte cfr. *ivi*, ff. 140vb-149ra. Segue un attacco agli «pseudoreligiosi» (ff. 149rb-151rb), che si caratterizzano per i sette spiriti maligni introdotti da Dio in loro (ff. 151va-158vb; i passaggi relativi ai sette spiriti maligni rappresentano la parte preponderante di quanto il Finke pubblicò dell'*Apologia*, in *Aus den Tagen*, CLXIV-CLXXI).

26. J. CARRERAS ARTAU (*La polémica gerundense*, 11) ritiene si tratti del capitolo della cattedrale.

teologi della sua diocesi a criticare per iscritto le sue tesi: egli si dichiara pronto in ogni momento a sostenere una discussione pubblica.²⁷ Questa richiesta, a prima vista sorprendente, indica un problema già segnalato da Arnaldo in occasione del processo parigino e destinato a divenire per lui sempre più acuto: gli avversari non lo criticano apertamente sul piano dottrinale, come egli preferirebbe, ma montano una campagna contro di lui senza venire allo scoperto nei suoi confronti. E' questa una delle preoccupazioni più esplicite nei tre scritti di denuncia presentati quasi contemporaneamente all'*Eulogium*. Nella prima *Denunciatio* egli dichiara al vescovo di Girona di aver saputo da persone degne di fede che il domenicano Bernardo de Podio Cercoso (de Puigcercós) ha formulato in presenza del vescovo otto critiche nei confronti delle sue tesi escatologiche.²⁸ Dopo aver puntualmente replicato a ciascuna di esse, ammonisce il vescovo e gli chiede di imporre silenzio al frate.²⁹ Nella seconda *Denunciatio* sollecita e ammonisce nuovamente il vescovo a impedire il protrarsi dell'attività di predicazione svolta da Bernardo contro di lui. Come si ricava dal testo, il frate ha dato lettura dinanzi al vescovo di un breve scritto contenente le obiezioni contro Arnaldo, ma poi, col pretesto della propria giovane età, si è rifiutato di consegnarlo; ha in particolare dichiarato di non aver ancora corretto quanto ha letto, di non averne fatto copia né di aver ricevuto l'approvazione di esso da parte dei superiori. Quanto poco in realtà l'iniziativa del giovane frate Bernardo fosse avventata o isolata rispetto al suo Ordine, lo dimostra la cosiddetta terza *Denunciatio*, in cui Arnaldo dichiara all'ufficiale della curia diocesana di non essere tenuto a rispondere alla querela sporta nel frattempo contro di lui dai domenicani del convento di Girona e replica che essi non possono essere ammessi in giudizio "cum sint heretici vel insani vel infames notorii".³⁰ Il reiterato attacco a frate Bernardo si accompagna questa volta a un'esplicita accusa di eresia contro il priore del convento dei domenicani di Girona, frate Ponzio de Olzeda.³¹

Poco più tardi (1303) Arnaldo difende a Lleida le proprie posizioni dinanzi a un'assemblea di alti ecclesiastici presieduta dall'arcivescovo di Tarragona.³² Anche nella *Confessio Ylerdensis* l'intento di autodifesa si

27. Cfr. *Eulogium*, ed. J.CARRERAS ARTAU, *La polémica gerundense*, in part. 43-44.

28. *Denunciatio prima*, in *La polémica gerundense*, 44 e ss.

29. *Ivi*, 52.

30. *Denunciatio tertia*, in *La polémica gerundense*, 55.

31. *Ivi*, 56-57.

32. Nella *Denunciatio prima facta Massilie* (V, f. 181ra) Arnaldo si richiama a quanto ha

traduce in un attacco veemente contro gli „pseudoreligiosi”,³³ nei quali sono facilmente riconoscibili i domenicani che lo attaccano.³⁴ Bernardo de Podio Cercoso non è nominato esplicitamente, ma Arnaldo si riferisce inequivocabilmente a lui.³⁵ D'altra parte, il richiamo rivolto ai vescovi, perché sorvegliano i pascoli di cui si nutre il loro gregge e ammoniscano i teologi delle loro chiese a far pervenire critiche scritte, fa pensare a un estendersi degli attacchi al di fuori della diocesi di Girona.³⁶

Agli inizi del 1304 Arnaldo è di nuovo in Francia, per denunciare dinanzi al vescovo di Marsiglia Durando gli attacchi di alcuni predicatori operanti nella sua diocesi, che «publicis sermonibus dogmatisant quod finalia tempora seculi, scilicet antichristi et diei iudicii, divina ordinatione omnes homines ignorabunt». ³⁷ Perché il vescovo si documenti sulle sue ragioni, si dichiara pronto a fargli avere copia della *Confessio Ylerdensis* e del

affermato «in confessione facta per me Ylerde in provinciali consilio». Di un concilio provinciale tenutosi a Lleida nel 1303 non sono peraltro riuscito a trovare traccia.

33. Essi sono contraddistinti dalle ventuno „spurcitie” enunciate dallo Spirito santo nell'*Oracolo di Cirillo*, per le quali si veda *Confessio Ylerdensis*, V, in part. ff. 175va-176ra.

34. Cfr. in part. *ivi*, ff. 176ra (le attività antievangeliche degli pseudoreligiosi riguardano soprattutto l'ambito della predicazione), 176vb (credono di avere una libertà di parola illimitata e non sopportano chi li redarguisca o resista loro) e 177rb (non è accettabile che si riparinno continuamente dietro il privilegio dell'esenzione).

35. Cfr. in part. *ivi*, f. 177va («asserent etiam quod Deus non potest alicui revelare finalia tempora de potentia ordinata, et multa similia predicabunt, sicut iam compertum est in dyocesi Gerundensi»); è la prima obiezione di Bernardo discussa nella prima *Denunciatio Gerundensis*, cfr. CARRERAS ARTAU, *La polémica gerundense*, 45) e f. 177vb (un tale, «convocata plebe in Castellione», ha predicato che, se anche gli apparisse un angelo buono durante l'elevazione e gli svelasse i tempi finali, non gli crederebbe: è la boutade di Bernardo a Castelló d'Empuries, come si ricava dalla terza *Denunciatio Gerundensis*, cit., 56).

36. Cfr. *Confessio Ylerdensis*, V, f. 178rb-179vb. Avanzerei l'ipotesi che a questo punto Arnaldo stia già difendendo da attacchi dei domenicani di Lleida, in particolare da quel Martino de Atheca, confessore di re Giacomo II, su cui *infra*, note 57 e 119.

37. *Denunciatio prima facta Massilie cum Gladio*, V, f. 180rb. Ad evitare equivoci insorti ancora di recente a proposito della datazione dei testi prodotti da Arnaldo a Marsiglia (le tre denunce e le due opere allegate, ossia il *Gladius* e la *Carpinatio*), va precisato che nel codice Vat.lat. 3824 la prima denuncia inizia con le parole: «In nomine domini nostri Iesu Christi, Amen. Anno incarnationis eiusdem M^oCCC^oIII^o decima die mensis febroarii, hora vespertina», f. 180rb; la seconda: «In nomine domini nostri Amen. Anno incarnationis eiusdem millesimo trecentesimo tercio. XXVII die febroarii, hora matutina», f. 192rb; la terza: «In nomine domini Amen. Anno incarnationis eiusdem M^oCCC^o tercio quartadecima die mensis martii, hora diei circa mediam terciam», f. 202rb. L'indicazione „1303” va tuttavia intesa da noi come „1304” (cfr. in questo senso già FINKE, *Aus den Tagen*, CXXXIII). Il riferimento all' „incarnazione del Signore” indica infatti che viene qui seguito il computo dal giorno dell'Annunciazione (per cui l'anno inizia con quasi tre mesi di ritardo rispetto al nostro calendario, e dura dal 25 marzo sino al 24 marzo dell'anno successivo).

Gladius iugulans thomatistas.³⁸ La *Denunciatio prima* (10 febbraio 1304) sembra riferirsi solamente a una predicazione dai contorni imprecisi. Ma il *Gladius*, cui essa rinvia, offre un quadro più circostanziato e preoccupante. Arnaldo rivolge l'opera all'amico Giacomo Albi, già destinatario dell'*Apologia*. Dalle righe iniziali del *Gladius* si rileva che, dopo la partenza del medico catalano alla volta di Girona e di Lleida, si sono intensificate le iniziative di frati domenicani –Giacomo li ha chiamati ,tomatisti', e la definizione è accolta da Arnaldo³⁹– contro di lui e contro il compagno che ne condivide le idee. Arnaldo tratta in particolare dell'ostilità di un frate che in passato fu per lui guida spirituale e che egli rese generosamente partecipe delle sue opere.⁴⁰ Benché lo abbia visto e ne sia stato visitato più volte, non ne ha mai sospettato l'atteggiamento, e solo ora viene informato da Giacomo delle obiezioni che fa circolare per iscritto.⁴¹ Le raccoglie in sette punti, cui risponde puntualmente nel corpo del trattato.⁴²

Nella *Denunciatio secunda*, presentata diciotto giorni più tardi (28 febbraio 1304), Arnaldo rende noto di avere fra le mani uno scritto privo di titolo, iniziante con le parole di Geremia: «Si separaveris preciosum a

38. *Denunciatio prima facta Massilie*, f. 181ra.

39. *Gladius iugulans thomatistas*, V, f. 188rb: «Vos autem estimo thomatistas vocare quoscumque sectantes opinionem Thome, quem plures hactenus ut ydolum celebre coluerunt. Et ille absolute pronuntiavit quod etiam per revelationem non prenoscuntur a fidelibus finalia tempora».

40. *Ivi*, f. 181va-b: «Ad magistrum Jacobum Albi canonicum dignensem. Quia scripsistis michi carissime quod post recessum meum de partibus quas novistis quidam exercitus bicolor, cuius tyrones vocatis proprie thomatistas, vobis insultavit frequenter, obiciens contra quedam dicta meorum editionum, idcirco gladium acutissimum vobis mitto (...) non dubito quin altissimi providentia disponente fueritis hactenus in ministerio dudum suscepto mihi comes et coadiutor (...) Aiunt thomatiste nos esse fantasticos (...)». *Ivi*, 182rb-va: «Nec vos conturbet detrahentis familiaritas (...): ego enim scio quendam ex illis, qui fuit interdum dux meus spiritualis et cui liberaliter meas editiones communicavi, qui tamen, ut fertur a fidedignis, plurima scripsit contra meas assertiones et tali stilo ut aiunt se legisse, quod obiectiones ebulliunt contumeliis et detractionibus.»

41. *Ivi*, f. 182vb: «Nam cum postea me vidisset ac visitasset frequenter, nullo mihi signo predicta manifestavit, nec potuimus per interpositas personas ullo ingenio que scripserat extorquere». Quindi Arnaldo afferma che chi scrive qualcosa contro qualcuno e non lo presenta né ai giudici né all'avversario è pieno di vizi: presunzione e superbia; iniquità; detrazione e invidia; inimicizia («si aliis communicet dicta sua et non illi contra quem scribit, et a quo literaliter dicta recepit»); iattanza (ff. 182vb-183ra). Con ogni probabilità Arnaldo si riferisce qui a Giovanni Vigorosi (Vigouroux), su cui *infra*, in part. nota 50.

42. *Ivi*, ff. 183ra-188vb. La discussione della settima obiezione offre il destro ad Arnaldo di aprire una polemica diretta con Tommaso d'Aquino e di replicare alla sua argomentazione secondo cui Dio non ha rivelato il passato e quindi non rivelerà neppure il futuro (*ivi*, f. 189rab).

vili, quasi os meum eris». Avendolo letto attentamente e trovato pieno di menzogne, presenta al vescovo Durando la *Carpinatio* quale replica alle questioni in esso sollevate.⁴³ Dall'esame di quest'ultima non è possibile affermare con certezza se *Si separaveris preciosum* sia il medesimo scritto su cui Arnaldo era stato informato da Giacomo e cui aveva risposto col *Gladius*. Nella *Carpinatio* sono presentati e discussi cinque punti dell'anonimo avversario; questi non è nominato, ma si fa intendere che si tratta di un ecclesiastico dotato di una importante responsabilità gerarchica.⁴⁴ Dei cinque punti, solo il primo e il quinto coincidono rispettivamente con le obiezioni settima e prima discusse nel *Gladius*.⁴⁵ Gli altri divergono notevolmente, sicché è possibile ipotizzare che nei due trattati Arnaldo abbia di mira due scritti differenti.

Ancora due settimane, ed egli presenta al vescovo di Marsiglia la *Denunciatio tertia* (14 marzo 1304).⁴⁶ Il testo, assai breve, prende posizione contro due aggiunte presentate da parte domenicana a rinforzo di *Si separaveris preciosum*. La più importante è senz'altro la prima, ossia la dichiarazione che il trattato è opera di Giovanni Vigorosi, provinciale dell'ordine dei predicatori. Arnaldo dichiara di non credere a ciò (ma non alludeva forse a lui nella *Carpinatio*, quando si riferiva a un ecclesiastico in vista?),⁴⁷ ma in ogni caso mostra di non voler arretrare anche dinanzi al peso di una tale autorità.⁴⁸

43. Cfr. *Denunciatio secunda*, V, ff. 192rb-193ra.

44. Cfr. *Carpinatio poetrie theologi deviantis ad dominum Marcellum canonicum Cardonensem*, V, f. 193va, ove a proposito della *scriptura* si legge: «quam edidit quidam ex principibus sacerdotum, ut fertur, contra tractatum meum de misterio cimbolorum, que scriptura nullo titulo signabatur, sed eius principium erat illa auctoritas Ieremie: Si separaveris preciosum a vili, quasi os meum eris».

45. Cfr. rispettivamente *Carpinatio*, V, 193vb-196va e 200va con *Gladius*, V, 187vb-188vb e 183rab.

46. Fra i testimoni vi è Giacomo Albi; la cedula di Arnaldo viene letta per lui dal suo familiaris Andrea Ferrandi, in qualità di procuratore. Chierico originario di Perpignano (cfr. P. MARTÍ DE BARCELONA, *Nous documents per a la bibliografia d'Arnau de Vilanova*, AST, 11 (1935), p. 108, n. 24), è fra le persone cui Arnaldo fu più legato (come rivelano il suo testamento e l'inventario dei suoi beni). Dopo la morte del medico, rappresenterà un discusso punto di riferimento per la cerchia di francescani dissidenti legati ad Angelo Clareno. Per quest'ultimo aspetto cfr. i riferimenti nell'epistolario del capo dei fraticelli raccolti in G. L. POTESTÀ, *Angelo Clareno, dai poveri eremiti ai fraticelli*, Roma 1990, in part. 130.

47. Un'indicazione in questo senso viene dal successivo *Antidotum* (cfr. *infra*, nota 57), ove Arnaldo si riferisce all'opera come «Carpinatio contra fratrem Iohannem Vigorosi», V, ff. 237vb-238ra.

48. «Quarum prima est quod ille tractatus est editus a fratre Johanne Vigorosi provinciali fratrum predicatorum provincie, quod ego non credo; tamen si verum sit eum scripsisse que continentur in illo tractatu (...) lucidissime declaretur quod non solum impertinentia et

Se ora consideriamo con un solo sguardo gli scontri in cui Arnaldo si trova coinvolto tra la fine del 1302 e gli inizi del 1304 al di qua e al di là dei Pirenei, rileviamo innanzi tutto che viene sottoposto ad una martellante offensiva da parte dei domenicani, che lo attaccano sia con la predicazione sia con la produzione e la messa in circolazione di pamphlets. Ad alcuni esponenti dell'ordine domenicano egli deve la sua formazione teologica e in passato ha apertamente dichiarato la propria stima per loro.⁴⁹ Ancora nell'autunno 1301 ha baldanzosamente inviato una copia del *De mysterio cymbalorum* ai domenicani del convento della sua Montpellier. Attaccato ora frontalmente da quelle stesse cerchie di tomisti della prima ora cui è stato intimamente legato,⁵⁰ cerca e trova punti di contatto con i francescani: difende nella *Philosophia catholica* e nel *Gladus* la dottrina dell'*usus pauper* formulata da Pietro Iohannis Olivi e cara agli ambienti minoritici provenzali; e soprattutto mette in luce la non belligeranza nei suoi confronti da parte dei teologi francescani, a riprova di un loro diverso atteggiamento verso di lui.⁵¹

Ponendo in discussione le dottrine arnaldiane già condannate a Parigi, i domenicani mirano con tutta evidenza a riaprire il fascicolo processuale in una direzione inevitabilmente destinata a far scattare nei suoi confronti la condanna per eresia.⁵² Gli stessi profili dei personaggi impegnati in prima fila contro di lui appaiono in questo senso rivelatori: Bernardo de Podio Cercoso è un frate ancora giovane, ma qualche anno più tardi verrà nominato inquisitore di Aragona e quindi priore provinciale aragonese;⁵³ Giovanni

falsa, sed contradictoria et erronea seminaverit», *Denunciatio tertia*, V, f. 202vab.

49. Negli anni Ottanta si era dedicato a Barcelona allo studio dell'ebraico sotto la guida di Raimondo Martí. Nel 1292 aveva composto l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton* nella residenza del domenicano Raimondo de Meüllon; l'opera è dedicata a frate Pietro du Pouget; R. Martí vi è citato da Arnaldo come proprio maestro.

50. Va ricordato che nel 1278 G. Vigorosi, allora reggente dello studium generale di Montpellier, era stato scelto insieme a Raimondo de Meüllon (cfr. nota precedente) dal capitolo generale dei domenicani tenutosi a Milano per un'inchiesta in Inghilterra, mirante a determinare e rimuovere le resistenze nei conventi inglesi dell'Ordine contro le dottrine di Tommaso d'Aquino (scomparso quattro anni prima). Su quest'episodio cfr. F. EHRLE, *Arnaldo da Villanova ed i "Thomatiste". Contributo alla storia della scuola Tomistica*, "Gregorianum" 1 (1920), 485.

51. Cfr. *Denunciatio prima Gerundensis*, ed. CARRERAS ARTAU, 51; *Carpinatio*, V, f. 201vb («item nullus doctor de statu vere humilitatis adhuc illi tractatui se opposuit»).

52. In questo senso va tenuta presente l'ipotesi di J. CARRERAS ARTAU (*La polémica gerundense*, 15), che nella «querela» sporta contro Arnaldo dai domenicani di Girona scorge già il formale avvio di un processo per eresia.

53. Già professore nel convento di Barcelona (1296), è lettore a Valencia e a Girona (1302-1304), inquisitore (prima del 1320) e provinciale di Aragona (dal 1324). Traggo queste

Vigorosi ha a sua volta al proprio attivo un'intensa attività inquisitoriale in Languedoc.⁵⁴ Che non si tratti di iniziative isolate, ma di una campagna concertata, è dimostrato dal ridarsi di obiezioni e di accuse che, pur non essendo identiche, presentano elementi in parte comuni e ricorrenti.

Le reazioni di Arnaldo sono energiche - come è comprensibile da parte di un uomo che negli attacchi cui è sottoposto vede puntualmente confermate le proprie previsioni più cupe sullo scatenarsi delle forze anticristiane. La morte di Bonifacio VIII (ottobre 1303) dovette peraltro rappresentare un pesante colpo per la sua situazione. Regnante Bonifacio, egli ha goduto della sua protezione e non ha esitato a farsi scudo di essa.⁵⁵ Morto lui, ciò non è più possibile; per di più, il suo successore Benedetto XI proviene dalle fila dei domenicani ed è indicato, proprio da osservatori catalano-aragonesi del tempo, come assai sensibile alle istanze dell'Ordine.⁵⁶ Durante il suo breve pontificato (ottobre 1303-luglio 1304) gli avversari di Arnaldo continuano nella produzione di scritti accusatorii, ma - ad evitare probabilmente ulteriori amplificazioni della polemica, dal loro punto di vista inutili e controproducenti - impediscono con ogni cura che egli venga a conoscenza del contenuto di essi. Lo dimostra il caso del trattato composto da Martino de Atheca.⁵⁷ Nel periodo in cui Arnaldo è in curia a Perugia (1304), il trattato si trova depositato lì, presso la curia; ma

notizie da F. DIAGO, *Historia de la Provincia de Aragon de la Orden de Predicadores*, Barcelona 1598, 29ra. La sua presenza a Girona negli anni 1302-1303 è confermata dalla pubblicazione degli atti dei capitoli provinciali di Aragona curata da A. ROBLES SIERRA, *Actas de los Capítulos Provinciales de la Provincia Dominicana de Aragón, correspondientes a los años 1302, 1303, 1304, y 1307*, "Escritos del Vedat" 20 (1990), 242 e 255.

54. Cfr. J.-L. BIGET, *Un procès d'Inquisition à Albi en 1300*, in *Le Crédo, la Morale et l'Inquisition* (Cahiers de Fanjeaux, 6), Toulouse 1971, in part. 281-282.

55. Cfr. in questo senso in particolare la *Denunciatio prima Gerundensis*, in cui (*La polémica gerundense*, 52) stabilisce un termine entro cui invita il proprio accusatore a Roma perché si discolpi; nella seconda denuncia (*ivi*, 53) intima al vescovo di Girona di mostrarsi fedele, con le sue decisioni, ai voleri della sede romana; nella terza (*ivi*, 57) preannuncia un nuovo appello alla sede apostolica nel caso vengano prese decisioni a lui sfavorevoli. I toni appaiono profondamente modificati a partire dalla prima denuncia presentata a Marsiglia nel febbraio 1304, in cui Arnaldo si dichiara pronto a sottomettersi pienamente al giudizio della Chiesa cattolica apostolica romana (V, f. 181ra).

56. Cfr. la ben nota testimonianza del priore Garsias di S. Cristina nella lettera a re Giacomo II del 20 febbraio 1304: «Et est frater Predicator, quia vix aperit iste papa os suum, nisi ad Predicadores et ad Lombardos» (in H. FINKE, *Acta Aragonensia*, I, 1908, p. 162, n. 110).

57. Martino era confessore di re Giacomo II, e come tale doveva conoscere bene Arnaldo, che del re era medico e consigliere. Ciò si ricava dalla replica di Arnaldo al trattato accusatorio di Martino (*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca predicatorem adversus denunciations finalium temporum ad reverendum patrem episcopum Maioricensem*, V, f. 245rab: «sciebat me ordinem serenissime dilexisse, nunquam tamen mihi verbo vel facto manifestavit

non gli è consentito di prenderne visione. Riuscirà a entrarne in possesso solo più tardi, grazie ad uno stratagemma da parte di amici;⁵⁸ e solamente durante l'estate 1305 (ad avvenuta elezione di Clemente V) potrà finalmente opporre ad esso l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca predicatorem*.⁵⁹

La vicenda del trattato di Martino de Atheca rivela dunque che i domenicani non hanno affatto lasciato la presa dopo il marzo 1304, ma si sono fatti più determinati nell'opera di smantellamento di Arnaldo, presentando le loro denunce non più nelle sue terre in forma pubblica, ma direttamente alla curia romana in forma riservata. Così, quando Arnaldo si presenta in curia nella primavera 1304, la sua posizione si è notevolmente indebolita; e in questo senso si deve pensare che il suo viaggio miri non solo - come più volte affermato - a ottenere un miglioramento delle condizioni degli Spirituali francescani e a presentare progetti di riforma della Chiesa, ma anche e soprattutto a prendere notizie sulla propria situazione e a cercare di difenderla. Nella supplica che presenta a Benedetto XI in Perugia (2 giugno 1304) egli tende per quanto possibile a prendere le distanze da Bonifacio; ricorda i propri scritti principali glissando sulla produzione polemica contro i domenicani; fa cenno alle contraddizioni interne all'Ordine francescano, in cui l'orientamento degli Spirituali viene schiacciato; chiede al pontefice di supplire ai difetti del suo predecessore e di annunciare l'imminenza dell'anticristo.⁶⁰ Per quanto riguarda in particolare le sue tesi escatologiche, richiede che un teologo venga incaricato di leggerle per intero, di formarne articoli e di preparare

quod aliquid scriberet contra meas editiones. Tunc autem interrogatus ab eo quid scirem de antichristo, respondi ut supra. Ex quibus patet quod ad me tunc accessit ut explorator et interrogavit ut seductor et revelavit secretum ut proditor ...». Lo scritto di Martino (intitolato *Contra ponentes certum tempus finis mundi*) risulta allo stato attuale perduto (cfr. T. KAEPEL, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, III, Roma 1980, pp. 106-107, n. 2939).

58. Cfr. *Antidotum*, V, f. 237va, ove Arnaldo si rivolge all'amico vescovo di Maiorca e ricorda gli sforzi inutilmente compiuti da quest'ultimo a Perugia per procurarsi copia del trattato (Guglielmo di Villanova, ordinato vescovo in curia nel marzo 1304, doveva essersi trasferito con la curia a Perugia ed essersi adoperato a favore di Arnaldo: FINKE, *Aus den Tagen*, CXXV). A sua volta Arnaldo ricorda di avere inutilmente tentato di ottenerlo al tempo del proprio soggiorno a Perugia. Solo dopo la sua partenza un amico è riuscito a sottrarre tanto tesoro ai suoi custodi, approfittando del loro sonno. L'amico stesso ha poi composto una prima risposta (*Antidotum*, f. 237vb).

59. Per la datazione cfr. già H. FINKE, *Aus den Tagen*, CXXV-CXXVI. L'*Antidotum* non è fra le opere trascritte nel ms. Vat. lat. 3824 prima del 5 giugno 1305; insieme alla *Presentatio facta Burdegaliae* risulta trascritto dopo tale data e prima del 24 agosto 1305 (J. PERARNAU, L' '*Allocutio christini*', ATCA 11 [1992], 22-23).

60. Cfr. *Reverendissime patrum*, ed. J. PERARNAU, ATCA 10 (1991), 201-214.

obiezioni, cui si impegna a rispondere: è un estremo tentativo di riportare la polemica entro un orizzonte di dibattito propriamente teologico.⁶¹ Su tutto prevale l'intonazione fortemente profetizzante: Arnaldo si presenta ora non più come lo *speculator* delle Scritture, ma come il messaggero sollecitato a scrivere da un appello celeste⁶² e capace di esprimere minacciose previsioni destinate a compiersi sulla sorte del pontefice.⁶³

La *Protestatio* presentata da Arnaldo una quarantina di giorni più tardi (18 luglio 1304) al 'camerarius' della sede apostolica rivela come Benedetto XI aveva accolto la supplica: «prius cepit penam infligere quam culpam elucidaret iusta discussione, priusque detestatus est audienda, quam eis audientiam prebuisset»;⁶⁴ aveva trattenuto tutti gli scritti presentatigli (comprese le denunce contro i domenicani e i trattati allegati) e nello stesso giorno «fecit me detineri et custodiri per vos, dominum camerarium».⁶⁵ La comparsa di Arnaldo a Perugia gli ha dunque procurato la terza carcerazione (dopo quella di Parigi e quella ordinata a Roma da Bonifacio VIII, precedentemente ricordate nel medesimo testo); dal carcere egli è uscito anche questa volta molto presto, dopo l'improvvisa scomparsa di Benedetto XI (avvenuta il 7 luglio). Nella *Protestatio* il riepilogo delle vicende più recenti avviene nel quadro di una sintetica ricostruzione delle tappe principali della sua vicenda, a partire dallo sfortunato episodio parigino. Arnaldo intende dimostrare che né l'abiura espressa a Parigi né quella poi privatamente richiestagli da Bonifacio VIII hanno alcuna rilevanza giuridica, giacché nel primo caso le sue dichiarazioni furono dettate esclusivamente dalla paura del carcere, nel secondo il papa si limitò poi in pubblico a rimproverarlo per non avergli sottoposto l'opera incriminata prima della pubblicazione. Tutto ruota, ormai esplicitamente, intorno all'accusa di essere 'relapsus', ossia intorno all'accusa, gravissima, di essere ricaduto nell'eresia.⁶⁶ Nel tentativo di sfuggire ad essa, Arnaldo richiede che i suoi scritti vengano nuovamente esaminati da teologi imparziali; si proceda pure nei confronti di essi con correzioni,

61. *Ivi*, 212.

62. A proposito delle circostanze di composizione del *De mysterio cymbalorum* cfr. *ivi*, 205-206.

63. *Ivi*, 212-213. Sulla progressiva accentuazione, da parte di Arnaldo, della propria attitudine profetizzante e sulle ragioni di ciò cfr. R.E. LERNER, *Ecstatic Dissent*, 44-46.

64. *Protestatio facta Perusii coram domino camerario summi pontificis*, ed. J. PERARNAU, ATCA, 10 (1991), 216.

65. *Ivi*, 217.

66. «Dico etiam quod quicumque propter resumptam materiam prelibati operis dixerit me relapsus, vel non intelligit semetipsum vel querit malivolo spiritu calumpnias fabricare, nam qui lapsus non fuit non potuit relabi», *ivi*, 216.

esplicitazioni, integrazioni; si respinga e si distrugga ciò che è necessario respingere e distruggere: egli è pronto a sottomettersi al giudizio della Chiesa romana.⁶⁷

Precisamente in questa fase per lui delicatissima va collocata la produzione della *Responsio obiectionibus*⁶⁸ tramandata dal solo manoscritto dei Carmelitani.

3. Paternità e datazione della '*Responsio obiectionibus*'

Pubblicandone ampi frammenti, M. Batllori attribuiva senza esitazioni la *Responsio obiectionibus* ad Arnaldo, in forza sia dell'autorevolezza del codice (che dell'autore catalano contiene solo opere autentiche), sia della struttura letteraria e dell'impianto logico-concettuale dell'opera, sia della puntuale conoscenza di minuti dettagli della sua biografia.⁶⁹ Facendo propria una suggestione del Carreras Artau, egli riteneva inoltre ampiamente plausibile l'identificazione del trattato in questione con le *Responsiones ad cavillationes adversarii veritatis*, un'opera segnalata nell'inventario della biblioteca di Arnaldo e non altrimenti nota. Quest'ultima ipotesi mi pare vada senz'altro rifiutata, giacché, come vedremo, il trattato dei Carmelitani risponde alle obiezioni non di uno solo, ma di una pluralità di avversarii; si tratta, più precisamente, di un riepilogo di molteplici obiezioni e accuse formulate contro di lui nel corso di vari anni, raccolte e riordinate, con le relative risposte.

In anni più recenti, J. Perarnau ha ipotizzato che il trattato sia stato composto dopo il 1310 da un intimo discepolo di Arnaldo appartenente a cerchie di beghini catalani sensibili al suo messaggio e a quello di Raimondo Lullo.⁷⁰ Quest'ipotesi non mi pare più sostenibile: non solo in forza degli elementi già presentati a favore della datazione dell'antigrafo

67. Ivi, 217-218.

68. Adotto per l'opera il titolo proposto dal Lerner, l'unico studioso che se ne sia occupato in tempi recenti.

69. Cfr. M. BATLLORI, *Dos nous escrits*, 48-50.

70. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales» de Arnau de Vilanova en traduccion castellana medieval*, Roma 1976, pp. 5-6, nota 6. In questo senso anche Id., *L'«Alia Informatio Beguinorum» d'Arnau de Vilanova*, Barcelona 1978, p. 177 nota 74. L'ipotesi viene fatta propria da F. SANTI (Gli «Scripta spiritualia» di Arnau de Vilanova, «Studi medievali», 3ª serie, 26 [1985], p. 993, nota 18), che espunge la *Responsio* dall'elenco delle opere di Arnaldo.

del codice dei Carmelitani con i testi di Arnaldo (1305);⁷¹ ma soprattutto perché la *Responsio* documenta una conoscenza talmente intima della biografia di Arnaldo e della sua produzione controversistica sino al 1304, da impedire di pensare ad un autore altro da lui. Va pure esclusa l'ipotesi che la *Responsio* possa essere la prima risposta di un amico di Arnaldo al trattato di Martino de Athea cui egli avrebbe successivamente opposto l'*Antidotum*.⁷² Benché l'opera di Martino risulti allo stato attuale perduta, esaminando la puntuale ricostruzione compiutane da Arnaldo nell'*Antidotum* si vede infatti che sia i presupposti discussi nel prologo di essa, sia le obiezioni presentate nei suoi dodici capitoli differiscono in numerosi punti dalle obiezioni raccolte e controbattute nella *Responsio*.

Come si è già accennato, lo studioso che negli ultimi anni si è maggiormente occupato della *Responsio* è R. E. Lerner. A seguito di una rinnovata analisi degli estratti pubblicati dal Batllori, egli ha rilanciato l'attribuzione del trattato ad Arnaldo, facendo leva su vari argomenti: la familiarità con minuti dettagli della sua biografia, il ricorso a testi profetici rarissimi, noti in quest'epoca praticamente solo all'autore catalano, la corretta distinzione nell'opera fra anni solari e anni lunari, la padronanza da parte dell'autore di nozioni anatomiche.⁷³ Egli ha anche determinato un ristretto ambito temporale entro cui collocarne la composizione: sicuramente dopo il 1303 (data della *Confessio Ylerdensis*, in essa citata)⁷⁴ e verosimilmente prima del marzo 1305, cioè del tempo in cui dovette avvenire l'allestimento dell'antigrafo perduto.⁷⁵

L'esame dell'opera nella sua completezza consente di confermare e precisare ulteriormente le indicazioni dello studioso americano. Cominciamo coll'indicare i testi profetici citati. La *Responsio* contiene brevi citazioni o riferimenti all'*Oracolo di Cirillo* (C, ff. 64ra, 65rb, 66va), *Eusebio* (f. 65rb), *Columbinus* (f. 64ra, 65rb),⁷⁶ *Metodio* (64ra), *De semine Scripturarum* (f. 64ra), «Ioachim in prophetia de summis pontificibus, a secundo

71. Cfr. *supra*, in corrispondenza alle note 5 e 6.

72. Cfr. *supra*, nota 58.

73. R. E. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 108-109, nota 25; argomenti molto simili in E.A.R. BROWN - R.E. LERNER, *On the Origins and Import of the Columbinus Prophecy*, "Traditio", 45 (1989-1990), 222 nota 15.

74. Ed. BATLLORI 68 = Codice dei Carmelitani (d'ora in avanti: C), f. 66va.

75. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 100; BROWN - LERNER, *On the Origins*, 222 nota 15.

76. Brown e Lerner ritengono che la *Responsio* sia il più antico testo di Arnaldo a recare traccia della profezia di Colombino (*On the Origins*, 222). In realtà, un riferimento ad essa si trova già nella *Carpinatio* (V, f. 197va), pubblicata il 28 febbraio 1304.

Frederico usque ad Antichristum» (= *Liber de Flore*)⁷⁷ (f. 64ra), 'Ildegarda' (66va), *Sibilla Albunea* (f. 69va) e *Sibilla Eritrea* (ff. 69va e 69vb). Quanto agli scritti di Arnaldo, nella *Responsio* si trovano puntuali riferimenti ai seguenti: *Constitui vos* (= *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, ff. 60va, 63va), *Mysterium Cymbalorum* (ff. 57ra, 59ra, 59rb), *Epistula episcopis Auxitano et Burdegalensi* (f. 54rb), *Philosophia catholica* (ff. 53va e 54rb), *Apologia* (ff. 59rb, 63va, 66rb), *Confessio Ylerdensis* (f. 66va), *Reverendissime patrum* (f. 66rb). La presenza di un riferimento alla supplica rivolta a Benedetto XI deve far spostare la composizione della *Responsio* a una data successiva al 2 giugno 1304. Per il termine post quem è possibile offrire un'ulteriore precisazione. Mentre ripercorre alcune tappe salienti della propria esistenza, il *denuntians* ricorda (f. 61ra) di essere stato messo tre volte in carcere e di esserne uscito tutte e tre le volte più risoluto, più appassionato, più pronto a resistere.⁷⁸ Anche la terza carcerazione di Arnaldo, quella decretata da Benedetto XI, è dunque ormai alle sue spalle

77. Questo riferimento nella *Responsio* è dunque il più antico richiamo al *Liber de Flore* nell'opera di Arnaldo. Da rilevare che nell'*Horoscopus* (sul quale *infra*, nota 136) l'opera è designata in termini presso che identici: «Joachim in regno Sicilia revelavit a Frederico secundo usque ad tempus illud clarissime, et de cursu ecclesie per romanos pontifices decurrendo», cit. in H. GRUNDMANN, *Liber de Flore. Eine Schrift der Franziskaner-Spiritualen aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts*, «Historisches Jahrbuch», 49 (1929), 33-91, ripubblicato in Id., *Ausgewählte Aufsätze*, II, Stuttgart 1977, 101-165, in part. 109. Il Grundmann non precisa se il riferimento compaia nel testo dell'*Horoscopus* o nel relativo commentario, né io ho avuto modo di compiere un riscontro sul manoscritto; ma tutto fa supporre che esso appartenga al commentario, verosimilmente opera dello stesso Arnaldo.

78. *Responsio*, C, f. 61ra (prendendo spunto da Matteo 12, 39: il segno di Giona): «Similiter in proposito: venter enim cethi figurat indubitanter cetum sive collegium superborum et potentiorum. Attendant ergo querentes signa qualiter iste denuntians fuerit ter incarceratus per supradictos et quomodo qualibet vice fuerit egressus de carcere, non tantum illensus, sed in denuntiatione constantior et ferventior et in resistendo publice scribis et phariseis adversantibus multo audacior ...» (cfr. i termini molto vicini in cui nel 1309 Arnaldo ricorda nella *Interpretatio de visionibus*, ed. M. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia*, 733: «et nuncius contemptus et irrisus et incarceratus et vinculus manet in fide evangelii constantior et solidior quam fuerit unquam ...»).

Il codice C presenta numerosi fenomeni di rafforzamento e di scempiamento che rivelano come nella trascrizione del latino il copista sia fortemente influenzato da particolarità fonetiche del volgare. Essi sono senz'altro imputabili al copista del 1480, non all'esecutore dell'antigrafo del 1305. Sono rilevabili in particolare fenomeni di dissimilazione vocalica (ad esempio: *santentia* in luogo di *sententia*), di chiusura di e atona in iato (*miserior* in luogo di *misereror*) e di rafforzamento delle consonanti (i casi più frequenti riguardano *l*, *s*, *t*; più rari sono i casi di *c*, *d*, *n*, *r*). Essi si ritrovano in differenti aree linguistiche italiane e come tali non costituiscono indicatori significativi di un'area circoscritta. La palatalizzazione della consonante *s* seguita da vocale palatale (*consciderare* in luogo di *considerare*), pur presente in aree differenti, è attestata in particolare in zona umbra. Nella trascrizione di brani da C rispetto le particolarità del manoscritto. Per ulteriori notizie su di esso mi permetto rin-

nel momento in cui stende la *Responsio*: ciò significa che il trattato è stato composto non prima del luglio 1304 (data presunta di scarcerazione) e, con tutta probabilità, non dopo il marzo 1305.⁷⁹

4. La *Responsio obiectionibus*

Diversamente dalle precedenti denunce di Arnaldo, la *Responsio obiectionibus* è scritta non in prima, ma in terza persona. Come recita l'incipit (f. 46vb), «<T>ertiodecimo centenarium annorum Christi circa finem apparuit in populo christiano quidam, denuntians tempus persecutionis mox [maximi?] antichristi futurum esse in XIII]o centenarium, quod nunc currit ...». Dopo un riferimento a Daniele 12, 11 (il cardine delle previsioni di Arnaldo), inizia l'esposizione degli attacchi rivolti contro il suo annuncio (*denuntiatio*) escatologico: le critiche, avanzate da 'moltissimi', vengono ripartite in tre grandi gruppi, riguardanti il contenuto dell'annuncio [A]; la persona di chi ha compiuto l'annuncio, ossia la figura del *denuntians* [B]; il modo dell'annuncio [C].⁸⁰ Ciascun punto viene a sua volta suddiviso in sottopunti, per ognuno dei quali vengono puntualmente riferite le obiezioni dei differenti avversari e le relative risposte del *denuntians*, ossia di Arnaldo. Il termine *denuntians* ha quindi, in questo trattato, il significato di 'colui che annuncia', 'colui che avverte', ed è privo di qualsiasi connotazione giuridica. Segue una conclusione generale [D].

L'intera trattazione ha per oggetto polemiche passate, come dimostra l'uso dei tempi.⁸¹ Qui di seguito, nella mia analisi della *Responsio*, uso

viare alla mia introduzione all'edizione critica di GIOACCHINO DA FIORE, *Dialogi de prescientia Dei et predestinatione electorum*, in corso di stampa presso l'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma.

79. E' altamente plausibile una data anteriore alla partenza di Arnaldo da Perugia verso la Sicilia (partenza avvenuta prima del 6 ottobre 1304: cfr. H. FINKE, *Acta Aragonensia*, II, p. 873, n. 550), ma non si può naturalmente affatto escludere che egli abbia fatto pervenire il trattato dalla Sicilia a coloro cui era destinato o sia ripassato da Perugia durante il viaggio di ritorno verso la Catalogna (febbraio-marzo 1305). In questo senso già LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, p. 111, nota 40.

80. «Quam annuntiationem atemptaverunt plurimi condemnare diversis modis. Nam quidam ratione denuntiati vel dicti, quidam vero ratione denuntiantis, quidam autem per modum denuntiandi», *Responsio obiectionibus*, C, f. 46vb.

81. «Ex parte vero denuntiati sattagebant plures (...) Nam quidam dixerunt (...) alii vero

talvolta il presente; non va peraltro mai dimenticato che il testo si esprime sempre all'imperfetto o al perfetto («alcuni dicevano»; «altri dissero»; «il *denuntians* rispondeva»). L'uso del passato rappresenta un elemento molto importante per capire il carattere dell'opera. Essa si presenta in sostanza come una sorta di status questionis di tutte le precedenti discussioni in cui Arnaldo si è trovato coinvolto in materia escatologica. Qui non siamo nel vivo di una polemica, qui vengono semplicemente raccolte e riordinate entro una cornice unitaria obiezioni e risposte espresse in passato. Il carattere riepilogativo dell'opera spiega anche la sua notevole ampiezza rispetto ai precedenti scritti autodifensivi di Arnaldo.

[A] In ragione del suo contenuto, l'annuncio escatologico di Arnaldo è stato ritenuto [I] falso ed erroneo; [II] inutile (o non necessario), impossibile; [III] dubbio, temerario.

[I] (ff. 46vb-52rb). Vengono innanzi tutto enumerate le autorità bibliche, esegetiche e teologiche che sono state avanzate per mostrare la falsità dell'annuncio (ff. 46vb-47vb). In primo luogo Atti 1, 7; Matteo 24, 36; 1 Tessalonicesi 5, 2; 2 Tessalonicesi 2, 1-2. Quindi la *Glossa* relativa ad Atti 1, 6-7. Infine sei passi di Agostino, tratti da *De civitate Dei* 18, 53; *I Ad Esichium*; *II Ad Esichium*; *Liber LXXXIII Questionum*; *I Ad Esichium* (due passi).

A queste autorità viene opposta preliminarmente (f. 48rab) una lista di dieci affermazioni teologiche ed ermeneutiche «tam fidelibus quam philosophis per se nota» (si tratta delle dieci tesi riprodotte separatamente al foglio 90rab, cfr. la descrizione *supra*, 12.). Vengono quindi ordinatamente esposte le repliche che sono state opposte dal *denuntians* alle obiezioni dalla Bibbia, dalla *Glossa* e da Agostino (ff. 48rb-52rb). La questione trattata con maggiore ampiezza è la prima, riguardante l'interpretazione di Atti 1, 7 («Non est vestrum nosse tempora vel

dixerunt (...) primi igitur dixerunt», *ivi*, f. 46vb: Inoltre: «In quibus verbis dicebant Augustinum exprimere ...» (f. 47va). «<Q>ui vero condemnauerunt eam tamquam inutilem vel non necessariam et impossibilem, suam sententiam chonati sunt multipliciter confirmare ...» (f. 52rb). «Quod autem denuntiatio sit impossibilis ostendebant primo (...) Secundo vero chonabantur ostendere impossibilitatem denuntiationis ...» (f. 52va). Così avanti lungo tutto il testo. Vengono ugualmente poste in un tempo passato le puntuali repliche del *denuntians*. Ad esempio: «<Ad> que omnia respondendo prefatus denuntians dixit ...» (f. 48ra). «Dicebat ergo denuntians quod denuntiatio supradicta tam Christo quam sue veritati est consona seu conveniens et in nullo contraria. Respondebat autem ad singula obiecta superius dicendo ...» (f. 48rb). «Dicebat iterum predictus denuntians ...» (f. 49ra). «Iterum dicebat predictus denuntians ...» (f. 49rb). «<A>d secundam autem obiectionem denuntians respondebat ...» (f. 49vb). «<Ad> tertiam autem obiectionem dicebat ...» (f. 50va), e così avanti lungo tutto il testo.

momenta que pater posuit in sua potestate»). E' l'obiezione principe degli avversari di Arnaldo, con cui egli si è misurato sin dal *Tractatus de tempore adventus Antichristi*.⁸² La replica ad essa si impernia su considerazioni grammaticali, riguardanti i termini che compaiono nel versetto. Per cominciare, il versetto afferma ,non è', e non ,non sarà' (f. 48rb-va). Se avesse voluto negare qualsiasi possibilità di conoscenza, in assoluto, avrebbe affermato semplicemente: «non conoscerete, non saprete i tempi». ⁸³ Quanto a ,nosse', occorre ricordare che nella Bibbia talvolta il passato è usato per indicare il futuro, talvolta il presente designa l'eternità divina; ma l'uso del passato con valore di presente nella Scrittura non si trova. Di conseguenza il termine ,nosse' non può essere riferito al tempo presente; esso va interpretato piuttosto: «notitia finalium temporum nondum fuerat eis data». ⁸⁴ Lo stesso relativo «que» circoscrive, infine, l'ambito della negazione. In conclusione, in Atti 1, 7 Dio non nega «absolute» la conoscenza dei tempi finali; nega solo che essi siano conoscibili «quantum ad humanam industriam». ⁸⁵ Come questa argomentazione, ⁸⁶ anche i restanti punti sono individuabili nei precedenti scritti controversistici di Arnaldo, in risposta ad obiezioni sollevate contro di lui. ⁸⁷

82. Cfr. *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, ed. PERARNAU, ATCA 7-8 (1988-1989), pp. 140 e 146. Fra i teologi parigini la posizione di Arnaldo su Atti 1, 6-7 viene presentata e discussa in particolare da Jean QUIDORT nel suo *Tractatus de Antichristo*, ed. S. B. PETERS CLARK, rispettivamente pp. 63 e 66.

83. «Per hoc nomen ,vestrum' si enim volluisset eis denegare absolute notitiam finalium temporum, dixisset: «non cognoscetis», aut «non scietis tempora» etc.», *ivi*, f. 48va.

84. *Ivi*, f. 49rb.

85. *Ivi*, f. 49va. In termini presso che identici si legge poco sopra che «dominus per illa verba: non est vestrum etc., non denegabat electis vel discipulis suis notitiam finalium temporum quantum ad revellationem, sed solum quantum ad humanam coniecturam vel rationem», *ivi*, f. 48va.

86. L'argomentazione appena riassunta si trova sviluppata da Arnaldo in termini molto simili già in *Apologia*, V, ff. 148vb-149ra (= *Responsio*, C, f. 49rab: risposta alla tesi avversaria secondo cui in Atti 1, 7 «ponitur preteritum pro presenti») e nella prima *Denunciatio Gerundensis*, in *La polémica gerundense*, 46-47. La questione verrà nuovamente ripresa nei medesimi termini nell'*Antidotum*, V, ff. 239va e 244ra.

87. Le autorità raccolte e discusse in questo primo punto configurano il nucleo delle obiezioni avanzate dai teologi parigini nel 1300. Ciò vale sia per la *Glossa* su Atti 1, 6-7, addotta da PIETRO D'AUVERGNE (*Utrum Antichristus*, 215), sia per le sei autorità di Agostino. Come sappiamo dalle lettere di Arnaldo che accompagnano (fine 1301) il suo invio del *De mysterio cymbalorum* ai domenicani di Montpellier, ai frati minori di Montpellier e al vescovo di Auxerre (ed. J. CARRERAS ARTAU, *Del epistolario espiritual de Arnaldo de Vilanova*, «Estudios Franciscanos», 49 [1948], in part. 395, 397 e 405), le autorità di Agostino rappresentavano il caposaldo delle loro accuse. Per quanto riguarda ad esempio *De civitate Dei*

[II] (ff. 52rb-57ra). Vengono innanzi tutto presentate le ragioni in virtù delle quali si credette di liquidare l'annuncio di Arnaldo come inutile (o non necessario) e impossibile. Inutile (f. 52rb-va): perché se si conoscessero in anticipo i tempi finali, molti uomini, soprattutto i carnali, potrebbero porsi comodamente un termine entro cui realizzare i propri desiderii illeciti, e smettere proprio al momento giusto.⁸⁸ Impossibile (f. 52vab): perché Dio può rivelare i tempi finali, 'de potentia absoluta', ma non 'de potentia ordinata'; l'asserita impossibilità dell'annuncio venne confermata col rinvio a Ecclesiaste 8, 6; Abacuc 3, 2; 1 Corinti 10, 11; Apocalisse 20, 2.

Seguono le repliche del *denuntians* (ff. 52vb-57ra). In risposta all'accusa che l'annuncio sia inutile (f. 52vb-54vb), egli rilevava innanzi tutto che la conoscenza da parte di qualcuno del giorno dell'anticristo o anche del giorno del giudizio non implica affatto per costui sapere quanto tempo ancora sia personalmente destinato a vivere.⁸⁹ Seguono altri argomenti, miranti a mostrare l'utilità per gli eletti della vigilanza, in vista dei tempi finali e della persecuzione dell'anticristo; fra gli altri, il *denuntians* «dicebat esse ridiculosum predicare semper populo quod illa persecutio sit ventura, vel etiam finis mundi, et ex alia parte asserere quod numquam preconosceretur».⁹⁰ Ricorrono in questo contesto un ampio richiamo a Geremia 8, 7,⁹¹ oracolo assai caro ad Arnaldo,⁹² e un abbozzo di riflessione su Matteo 24.⁹³ In risposta all'accusa che l'annuncio è impossibile (ff.

18, 53, il passo è polemicamente riportato sia da PIETRO D'AUVERGNE, *Utrum Antichristus*, 214, sia da Jean QUIDORT, *Tractatus de Antichristo*, 66.

Per la replica a Matteo 24, 36, cfr. già *De mysterio cymbalorum*, cit., 77-78, e soprattutto la prima *Denunciatio Gerundensis*, i cui termini si trovano ripresi quasi alla lettera nella *Responsio* (cfr. *La polémica gerundense*, 48-49 con *Responsio*, C, ff. 50rb, riferimento alla Pentecoste, e 49vb). Per 1 Tessalonicesi 5 e 2 Tessalonicesi 2, 1-2 cfr. già *Apologia*, V, ff. 144va-145va e *Casus Eulogii*, in *La polémica gerundense*, 33-34. Per le repliche alle obiezioni facenti leva su Agostino cfr. già *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, cit., pp. 157-159; *De mysterio cymbalorum*, cit., pp. 72-75; *Eulogium*, cit., 40; *Carpinatio*, V, ff. 195rb-196vb.

88. L'argomento si trova già presentato e discusso in *De mysterio cymbalorum*, cit., 86-88.

89. La tesi opposta era stata sostenuta da Jean QUIDORT nel *Tractatus de Antichristo*, cit., 65.

90. *Responsio*, C, f. 53vb. L'osservazione riprende quasi alla lettera quanto affermato in *De mysterio cymbalorum*, cit., 83.

91. *Responsio*, C, f. 54ra.

92. Cfr. *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, 154; *De mysterio cymbalorum*, 99; *Lettera al vescovo di Embrun* (ed. CARRERAS ARTAU, *Del Epistolario*, 404); *Lettera al collegio cardinalizio* (in accompagnamento della *Philosophia catholica*) ed. J. PERARNAU, ATCA, 10 (1991), 200; *Reverendissime patrum*, 211.

93. *Responsio*, C, f. 54rb-vb. Matteo 24, 15 è riferibile sia alla caduta di Gerusalemme sia, secondo la più plausibile indicazione di Ilario, alla persecuzione finale dell'Anticristo (f.

54vb-57ra), vengono innanzi tutto esposti tre argomenti contro l'obiezione ,de potentia dei'. L'obiezione era stata avanzata da parte di avversari domenicani, in particolare da Bernardo de Podio Cercoso. La risposta del *denuntians* faceva perno sull'idea che Dio nel proprio manifestarsi prescinde dalle gerarchie e dai meriti umani, e non di rado preferisce rivelare i propri misteri ai più piccoli piuttosto che ai maggiori.⁹⁴

Anche per ciascuna delle risposte alle autorità scritturistiche (ff. 55vb-57ra) è agevole ritrovare puntuali riferimenti nella produzione precedente di Arnaldo. Così, la discussione di Ecclesiaste 8, 6 riprende quanto già affermato nel *Tractatus de tempore adventus Antichristi*.⁹⁵ La discussione su Abacuc 3,2 è anche terminologicamente molto simile a quella condotta nell'*Apologia*.⁹⁶ Nella *Responsio* viene introdotta a questo punto la critica a coloro che affermano che dall'inizio del mondo alla venuta di Cristo sarebbero passati cinquemila anni. Contro di loro si rinvia a Gerolamo, Vincenzo e ad «alii eruditi in hebraica veritate», che calcolano trascorso un periodo inferiore a quattromila anni (f. 55vb).⁹⁷ La teoria dei cinquemila anni non può dunque essere considerata posizione della Chiesa, a meno che per Chiesa si vogliano intendere chierici idioti e teologi dormienti.⁹⁸ La discussione intorno a 1 Cor. 10, 11, risolta attraverso la distinzione fra i ,tempora finalia', nel senso lato di ultima età del mondo in cui Paolo stesso dichiara di trovarsi, e i ,novissima tempora', intesi come tempi finali in senso stretto, ripropone un'articolazione già avanzata nel *Tractatus de tempore adventus Antichristi*.⁹⁹ Quanto ad Apocalisse 20, 2, e all'interpretazione secondo cui la «ligatio Sathane per annos mille» dovrebbe essere computata a partire dalla passione di Cristo, il *denuntians* replicava che non è vero che la "assoluta ligatio" sia iniziata allora. Nella Passione si realizzò infatti una ,ligatio quoad quid', cioè un vincolo temporaneo di Satana per rendere manifesta la virtù capace di legarlo, ossia

54rb). L'Anticristo è il ,fur' del versetto 43, mentre il ,paterfamilias' designa il ,prelatus seu gubernator fidelium'. E' di conseguenza utile che «prelati prenoscant horam vel tempus in quo fur est venturus»(f. 54vb).

94. E' l'argomentazione già avanzata nella prima *Denunciatio Gerundensis*, cit., 45.

95. *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, 142-143.

96. Cfr. *Apologia*, V, ff. 147rb-147va.

97. La problematica della durata del mondo dall'inizio a Gesù Cristo riprende quanto asserito, in termini molto simili, nella *Carpinatio*, V, f. 198rb. La questione sarà nuovamente trattata in modo non diverso nell'*Antidotum*, V, f. 248ra.

98. «Non est ergo verum quod ecclesia teneat usualiter quod ab initio mundi usque ad Christum fluxerunt plus quam V milia anni, nisi si quis vellet per ecclesias intelligere clericos ydiotas et theologos dormientes ...», *Responsio*, 56ra.

99. *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, 142.

l'umiltà di cui Gesù diede prova nella passione. Satana non venne allora legato «quantum ad manifestum effectum»; ciò avvenne invece «quando fuit ydolatria universaliter extincta per orbem» (f. 56rb), ossia al tempo di Costantino (f. 56va). Tale argomentazione riprende quella già avanzata nella *Carpinatio* in termini pressoché identici.¹⁰⁰

Questa seconda sezione della prima parte della *Responsio* si conclude con una breve periodizzazione della storia della Chiesa in sei stati, secondo la dottrina oliviana già fatta propria da Arnaldo nella *Philosophia catholica*: il primo degli apostoli, il secondo dei martiri, il terzo dei dottori, il quarto degli eremiti, il quinto dei cenobiti, il sesto, iniziato dai cenobiti, è di coloro che «renovant evangelicam paupertatem per abdicationem possessionum in proprio et comuni» (56vb). In esso si rivelerà il «maximus antichristus».¹⁰¹

[III] (ff. 57ra-60rb) Si è ritenuto di condannare la *denuntiatio* come dubbia (o non vera) e temeraria. In quanto dubbia, le critiche si sono rivolte al suo essere *multiplex* e *mistica*. *Multiplex*: si è obiettato infatti che il termine «dies», su cui poggia la costruzione escatologica di Arnaldo (cfr. Daniele 12, 11), ha nella Scrittura molti significati. Ammesso poi che in Daniele «giorno» significhi «anno», occorrerebbe ancora stabilire se si tratti di anno solare, lunare o ebdomadale. La replica del *denuntians* rinvia al *De mysterio cymbalorum*.¹⁰² *Mistica*: perché Arnaldo fa leva su una lettura allegorica e figurale del testo. Qui riconosciamo la critica più volte avanzata nei suoi confronti dagli ambienti domenicani, tomisticamente orientati a favore di un'esegesi letterale del testo biblico.¹⁰³ Come si ricorda nella *Responsio*, il *denuntians*, richiamandosi all'autorità di Agostino (*De doctrina christiana*) e a numerosi esempi biblici, ha potuto mostrare che «in textu sacro veritas per allegoriam probatur» (57rb).

Quanto all'accusa che l'annuncio sia temerario, essa squalifica la proposta interpretativa di Arnaldo solo perché è nuova rispetto alla tradizione esegetica su Daniele accettata e fatta propria dalla Chiesa (57va). La replica del *denuntians* ci restituisce, in una forma

100. *Carpinatio*, V, ff. 199va-200rb. La medesima tesi verrà sostenuta da Arnaldo nella *Expositio super Apocalypsi* (ed. I. CARRERAS I ARTAU, coop. O. MARINELLI MERCACCI et I. M. MORATÓ I THOMÀS, Barcelona 1971, p. 254).

101. Per la partizione della storia della chiesa, derivata dall'Olivì, cfr. già *Philosophia catholica*, 79-80. Arnaldo la riproporrà anche nella *Confessio de Barcelona* (luglio 1305) (ed. M. BATLLORI, Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*, I, Barcelona 1947, 114-115).

102. Cfr. *De mysterio cymbalorum*, pp. 60 e 89.

103. Per tale critica si veda quanto riportato nella terza *Denuntiatio* di Marsiglia, V, f. 203ra-va.

particolarmente nitida, uno dei capisaldi dell'impianto dottrinale di Arnaldo e, a ben vedere, della sua stessa autocoscienza esegetica e teologico-profetica. Il perno della sua argomentazione è rappresentato da Daniele 12, 4 («pertransibunt plurimi et multiplex erit scientia»), un versetto che compare di frequente nella sua produzione, a legittimare l'affacciarsi di novità in campo esegetico e teologico.¹⁰⁴ L'utilizzo del versetto in questa prospettiva non è certo nuovo: Gioacchino da Fiore rappresenta in questo senso una tappa importante, da cui egli può aver preso le mosse;¹⁰⁵ d'altra parte, Arnaldo si pone ormai ben oltre Gioacchino nella consapevolezza del progredire, sempre parziale, della ricerca esegetica e teologica nel corso del tempo.

Riproduciamo un passo in questo senso molto interessante, tralasciato a suo tempo dal Batllori:

"Constat autem quod nec omnes expositores eorum fuerint contemporanei et simul exponentes, nec sensus quos in eis Spiritus reposuit simul et eodem tempore fidelibus revellantur, sed successive, sicut lectio testatur Apoc. que maiorem exprimit fore libri apertionem uno ecclesie tempore quam alio, et fuit figuratum in VII annis quibus non simul sed successive Ioseph in Egipto frumenta distribuit. Unde si quilibet expositio vel assertio est temeraria quia nova, tunc omnes ille sacri testus expositiones que successerunt prime sunt temerarie. Simili quoque ratione fuit temerarium tam scribere quam asserere quod asina Balaam fuisset locuta vel quod sol stetisset contra Gabaon et similia, que ita fuerunt nova, quod numquam contigerant nec postea contigerunt" (*Responsio*, C, f. 57vb).

104. Cfr. *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, 151 e 160; *De mysterio cymbalorum*, 104; *Apologia*, V, f. 141ra; *Antidotum*, V, f. 245va; *Expositio super Apocalypsi*, 1 (ne rappresenta l'incipit).

105. Sull'importanza di Daniele 12, 4 per Gioacchino mi permetto rinviare a quanto ho scritto in "Intelligentia Scripturarum" und Kritik des Prophetismus bei Joachim von Fiore, in *Neue Richtungen in der hoch- und spätmittelalterlichen Bibelexegese*, hrsg. R. E. LERNER (Schriften des Historischen Kollegs), München, in corso di stampa. Ritengo che si trovi qui un aspetto importante quanto poco considerato di dipendenza di Arnaldo da Gioacchino. In passato si è pensato di definire Arnaldo gioachimita sulla base di una sua presunta adesione - tutta da dimostrare - al procedimento ermeneutico della 'concordia' o alla dottrina trinitaria dell'abate calabrese. In realtà, ciò che Arnaldo trae da Gioacchino è la consapevolezza di essere chiamato come lui a un ruolo di sentinella escatologica, che dispone di una 'intelligentia Scripturarum' più alta e profonda rispetto alla tradizione esegetica e teologica consolidata. Si confronti in questo senso la parte iniziale del *Tractatus de tempore adventus Antichristi* (in part. 134-138) con la Prefazione al *Liber de Concordia Noui ac Veteris Testamenti* di Gioacchino da Fiore (ed. E. RANDOLPH DANIEL, «Transactions of the American Philosophical Society», 73/8 [1983], 7-15): i due testi presentano singolari affinità, anche dal punto di vista dell'uso dei termini. E' da tenere presente che Arnaldo possedeva una copia della *Concordia* (cfr. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 9 [1903], p. 195, n. 147).

In questa prospettiva si tratta dunque di esercitare un costante discernimento per riconoscere l'*expositio* che si rivela più vera in una determinata situazione. La *Responsio* si rifà in questo senso alle indicazioni generali offerte da Agostino, non mancando però di ricordare che talvolta Dio si manifesta al minore e non al maggiore, e permette al maggiore di sbagliare per colpirne la presunzione (f. 58ra). Seguono a partire da questo punto alcuni esempi di conflitto ermeneutico; essi vogliono mostrare che il prodursi di divergenze interpretative è un fenomeno del tutto normale nella tradizione esegetica e teologica. Gli esempi riguardano Salmo 36, 30 («licet expositio antiqua Cassiodori et Augustini recta sit (...) tamen si quis exponeret allegorice dicendo (...) prochul dubio rector esset ista quam illa ...») (f. 58ra); Proverbi 22, 20 (riguardo a cui sbaglia 'antiqua glossa interlinearis'; ad essa è preferibile una 'expositio nova'); la *Gerarchia ecclesiastica* di Dionigi; Apocalisse 10, 1 e ss. La discussione su quest'ultimo punto è senz'altro di notevole interesse. Dopo aver mostrato coi precedenti esempi che l'antichità di una *expositio* non implica di per sé che essa sia migliore, ora Arnaldo vuole mostrare d'altra parte che la novità di una proposta interpretativa non è di per sé garanzia della sua bontà. Per dimostrare ciò, espone l'interpretazione di Apocalisse 10, 1 e ss. fornita nel *Commento all'Apocalisse* di Pietro Iohannis Olivi. Egli non nomina qui l'Olivi, ma si sta indiscutibilmente riferendo a lui: il maestro provenzale è infatti l'unico esegeta dell'Apocalisse che abbia identificato l'angelo del cap. 10 con Francesco d'Assisi.¹⁰⁶ Mostrando di volersi differenziare da un autore che pure senz'altro ammira, il *denuntians* lascia in fondo intendere che nessuna interpretazione è intangibile. Quanto alla proposta di Arnaldo, essa presenta un'impressionante vicinanza testuale con quella che si ritrova nel suo *Commento all'Apocalisse* (1306). Il passo della *Responsio* viene così indirettamente ad offrire un argomento a sostegno della discussa paternità arnaldiana del *Commento all'Apocalisse*.¹⁰⁷

Questa terza sezione della prima parte della *Responsio* si conclude infine con l'indicazione dei passaggi biblici riguardo a cui il *denuntians* consapevolmente si discosta dalla tradizione esegetica consacrata dalla *Glossa* (ff. 58vb-60rb). Il principale è Daniele 12, 11 (i 1290 giorni); meno decisive, ma tuttavia importanti, sono le sue innovazioni relative all'interpretazione di Daniele 8, 14 (i 2300 giorni) e di Matteo 24, 15 (l'abominio della desolazione). Riguardo a quest'ultima egli si richiama ad

106. Cfr. D. BURR, *Franciscan Exegesis and Francis as Apocalyptic Figure*, in *Monks, Nuns, and Friars in Mediaeval Society*, edd. E. B. KING, J. T. SCHAEFER, W. B. WADLEY, Sewanee 1989, in part. 60-62. Id., *Olivi's Peaceable Kingdom, A Reading of the Apocalypse Commentary*, Philadelphia 1993, 119-121.

107. Cfr. i passi riprodotti sinotticamente *infra*, Appendice.

Ilario, che interpretò il passo evangelico come annuncio della persecuzione dell'anticristo, laddove altri interpreti, sbagliando, vi scorsero solo un riferimento alla caduta di Gerusalemme.¹⁰⁸

[B] La seconda parte della *Responsio* (ff. 60rb-63ra) tratta delle critiche avanzate nei confronti della persona del *denuntians*, ossia degli attacchi rivolti non più alle dottrine escatologiche di Arnaldo, ma direttamente a lui stesso.

Sono ordinatamente presentate e ribattute sette accuse. La prima è di presunzione. Ad essa viene opposto un racconto autobiografico mirante ad accreditare l'idea che Arnaldo abbia iniziato la propria opera di denuncia perché sospinto da una vocazione celeste. E' questo il passo più celebre della *Responsio*: vi si legge della voce che lo scuote mentre è sdraiato e lo invita a scrivere, del colpo fortissimo avvertito dalla parte sinistra del petto, del globo igneo che egli sente nella propria testa. Solo a seguito di questi avvertimenti celesti egli avrebbe deciso di scrivere il *Tractatus de tempore adventus Antichristi*; avrebbe poi tenuto l'opera presso di sé per sette anni, prima di mostrarla ad alcuni certosini di sua fiducia; sarebbero quindi trascorsi ancora quasi quattro anni prima della divulgazione parigina. Una prima stesura del *Tractatus* dovrebbe dunque risalire intorno al 1290. Si tratta di una testimonianza di grande interesse per la ricostruzione dell'itinerario dottrinale di Arnaldo, pienamente credibile se si tiene conto della sua abitudine di ritornare continuamente sulle proprie opere, di modificare, integrare, tagliare attraverso un continuo e non dichiarato lavoro redazionale.¹⁰⁹ Quanto alle circostanze soprannaturali che lo avrebbero sospinto a comporre il *Tractatus*, mi pare senz'altro significativo che egli ne parli per la prima volta solo a quindici anni di

108. *Responsio*, C, f. 59vb. Cfr. anche il passo già citato alla nota 93. L'*Antidotum* (V, f. 250ra) rivela precisamente su questo punto un motivo di contrasto con Martino de Athea.

109. E' emblematica in questo senso la ricostruzione della struttura del *Tractatus* compiuta dal PERARNAU (*El Text primitiu*, ATCA 7-8 [1988-1989], in part. 26): nella redazione di cui disponiamo si distinguono tre sezioni, databili fra il 1297 e il 1300-1301. Anche il confronto fra i manoscritti più antichi del *De mysterio cymbalorum* (cfr. *supra*, nota 12) rivela correzioni e modifiche da parte dell'autore. J. Perarnau ha convincentemente mostrato che anche l'*Allocutio christini* consta di due sezioni composte a distanza di tempo, riunificate in vista della presentazione del testo a Federico III (J. PERARNAU, L' '*Allocutio christini*', 35).

D'altra parte, altro è affermare che una prima bozza del *Tractatus* risale al 1290, altro pretendere di datare a quel periodo l'opera così come ci è giunta. La prima bozza del *Tractatus* venne infatti certo riplasmata nel decennio successivo; e poterne ritrovare traccia nella redazione finale pare allo stato attuale assai improbabile.

distanza, precisamente nella fase in cui ha maturato la convinzione di una chiamata sovranaturale e tenta di accreditarla in ambienti ecclesiastici,¹¹⁰ in una prospettiva da cui non dovevano certo essere assenti preoccupazioni autodifensive.

La seconda accusa è che egli si pretende profeta senza fare miracoli né dare segni della rivelazione ricevuta. Di contro, il *denuntians* ha risposto che il suo messaggio non necessita di miracoli. Molti profeti sono stati accolti come tale benché non abbiano compiuto miracoli. Altro è infatti il dono della profezia, altro il dono di fare miracoli. Si tratta di un'accusa cui Arnaldo ha risposto in termini assai simili nell'*Apologia*.¹¹¹ Ora egli aggiunge che ciò che conta è la verifica degli eventi: come Giona uscì dal ventre della balena, così il *denuntians* è uscito tre volte dal carcere in cui fu rinchiuso.

Le altre accuse trovano solo in parte riscontri nella precedente letteratura controversistica di Arnaldo: risultano puntualmente attestate la quarta (secondo cui non aveva diritto al 'ministerium denuntiationis' perché coniugato)¹¹² e la settima (perché medico);¹¹³ non la terza (catalano), la quinta ('sompniator') e la sesta ('fantasticus'). Rispondendo su quest'ultimo punto, il *denuntians* introduce una distinzione fra punto di vista di Dio e punto di vista degli uomini, la quale gli consente di relativizzare il valore della gerarchia ecclesiastica nel suo complesso, in una prospettiva fortemente polemica.¹¹⁴

[C] Nella terza parte (ff. 63ra-64rb) sono raccolte e trovano risposta le critiche riguardanti il modo dell'annuncio. La più significativa è senz'altro la prima: l'annuncio dei tempi finali è stato compiuto da Arnaldo «per modum calculi numeralis, prout astrologi denuntiant eclipses», e ciò non è conveniente. Il fulcro della risposta del *denuntians* sta nell'orgogliosa rivendicazione della sua missione. Egli dichiara di non sapere perché Dio

110. Cfr. *supra*, nota 63.

111. V, ff. 146va-147ra.

112. Accusa e replica, in termini molto simili, nella terza *Denunciatio Gerundensis*, cit., 55. Per la composizione della famiglia di Arnaldo si veda il suo Testamento del 1305 (ed. R. CHABÁS, *Testamento de Arnaldo de Vilanova*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», 28 [1896], 87-90), nonché P. MARTÍ DE BARCELONA, *Nous documents*, pp. 126-127, n. 43.

113. Il modo in cui la questione è trattata nella *Responsio*, C, ff. 62vb-63ra riprende da vicino le argomentazioni a favore dell'esercizio della teologia da parte di chi è medico presentate in *Apologia*, V, ff. 147va-148rb e nella terza *Denunciatio Gerundensis*, 55.

114. «De hoc autem ponebat exemplum in ministris ecclesie, dicens quod omnes pseudoprelati vel pseudocardinales aut patriarcha vel archiepiscopus vel episcopus vel abbas, et sic de aliis similiter, et pseudoreligiosi et pseudoprecones aut theologi vel doctores omnes, in quantum, sunt vere fantastici, quare ipsi reputant se veros prelatos aut religiosos aut doctores, et tamen non sunt», *Responsio*, C, f. 62rb.

abbia voluto svelare proprio a lui il significato del passo di Daniele; sa però che Dio ha scelto i deboli e i piccoli per confondere i forti, e in questa prospettiva dichiara con forza la modestia della sua provenienza sociale e i limiti del suo sapere.¹¹⁵

[D] Nella parte conclusiva della *Responsio* (ff. 64rb-70ra) obiezioni e repliche vengono presentate secondo un nuovo ordine. Parte dei punti in essa discussi sono già stati dibattuti precedentemente. Anche per questo motivo il lettore ha l'impressione che quest'ultima parte sia senz'altro meno compatta e costruita rispetto alle prime tre. Evitando di considerarla troppo da vicino, mi limito a porne in luce le partizioni principali e gli elementi più interessanti dal punto di vista storico e letterario.

Dietro gli attacchi degli avversari occorre in realtà scorgere l'opera del dragone, di Satana, che, continuando a servirsi delle antiche astuzie con cui attaccò la verità divina già nella Chiesa primitiva, continua a stimolare contro di essa i nuovi dottori della legge nella loro attività diffamatoria.

Una breve ma acuta ricostruzione della sorte toccata a Gioacchino da Fiore e a Pietro Iohannis Olivi serve a mostrare un primo modo di procedere dell'antico nemico (attacchi ,ratione sui'): si scelgono negli scritti di chi si vuole colpire alcuni passi dubbi, li si divulga e li si condanna; in questo modo si giunge a screditare l'autore e l'intera sua produzione dottrinale.¹¹⁶ E' appunto ciò che è avvenuto a Gioacchino da Fiore, la condanna del cui ,libretto' contro Pier Lombardo nel IV Concilio lateranense gettò ingiustamente discredito sull'intera sua visione dottrinale.¹¹⁷ Lo stesso è capitato a Pietro Iohannis (Olivi), diffamato e

115. «Deus infirma mundi ellegit ut confondat fortiora et insipientes huius mundi ut sapientes eius confundat (...) Ego autem sum despectissimus genere et infimus statu et villissimus scientia vel officio», *Responsio*, C, f. 63vb. Affermazioni assai simili in *Reverendissime patrum*, 213.

116. «[Dracho] procurat quod talia documenta sue scripture modo aliquo diffamentur: primo ratione sui, quemadmodum quando aliquod dubium continent, procurat (C: procurant) quod illud divulgetur et condempnetur, ut per hoc reddat suspectas et presumptione contempnibiles omnes scripturas et omnia documenta illius ministri», *Responsio*, C, f. 64vb.

117. «Quali modo abduxit fideles a studio scripturarum abbas Iohachim, qui fuit in omnibus predictis ab apostolis citra clarior doctior ecclesie Christi. Nam procuravit quod ecclesia dampnaret unum libellum editum ab eo contra magistrum P. Lombardum, cuius libelli dampnatione cunctos idiotas et statuales decretalistas et per eos consimiles dracho infatuavit; ita quod quando audiunt aliquid dici auctore Iohachim, statim asserunt respuendum fore, sicut drachonis spiritus facit eos loqui, quoniam allegant quod dicta eius dampnavit ecclesia (...) Si ista considerarent, prompte cognoscerent sophismatis vanitatem, quoniam ecclesia non dampnavit nisi unum libellum (...) protestando quod per dampnationem illius libelli non intendebat derogare ceteris scripturis eiusdem. Hec omnia rapit dracho a corde talium fatuorum et tantum infigit sompnum dampnationis ut omnino respuant studere in libris eius», *ivi*, ff. 64vb-65ra. Sulla discussa questione del trattato di Gioacchi-

condannato col pretesto di alcune affermazioni dubbie contenute nei suoi scritti.¹¹⁸

In secondo luogo gli attacchi diffamanti del nemico sono ,ratione ministri', sono rivolti cioè alla persona stessa dei fedeli servi della Chiesa. Qui sono rievocati in rapida successione gli attacchi che dovette subire S. Gerolamo nella sua opera di traduttore; poi quelli rivolti contro lo stesso Arnaldo (tacciato di essere sposato, medico, illetterato ...). Viene ricordato a questo punto un episodio altrimenti sconosciuto: un «quidam princeps chatolicus» [Giacomo II] venne messo in guardia nei suoi confronti dal proprio confessore [Martino de Atheca], che gli disse: «vitae colloquium talis hominis, quia iam pluries captus est»; ma il principe gli rispose che proprio «ex eadem (C: eadam) consideratione qua dissuaderis michi colloquium eius, admitto ipsum et est michi gratum et non suspectum: quia tot et tanti erant qui eum fecerunt capi, quod si aliquid erroneum seminasset, numquam evassisset manus eorum, nec permississet Deus quod totiens evassisset.»¹¹⁹ In effetti, gli argomenti sollevati contro il *denuntians* sono molto simili agli attacchi personali condotti contro Raimondo Lullo: come i giudei attaccarono Cristo e il suo predecessore Giovanni Battista, prima Lullo e poi Arnaldo sono stati attaccati con argomenti molto simili fra loro.¹²⁰

In terzo luogo sono esposti e rintuzzati gli attacchi ,ratione novitatis', ossia le accuse rivolte al *denuntians* di scrivere cose nuove e apocrife. Un'impostazione del genere - lamenta la replica - condurrebbe a rigettare

no contro Pier Lombardo cfr. K.-V. SELGE, *Elenco delle opere di Giocchino da Fiore*, «Florensia» 3-4 (1989-1990), 35.

118. «Simili modo procuravit ut scripture fratris Jo.P. quibus Spiritus sanctus perhibet testimonium, ut declarabitur, diffamarentur, scilicet propter dubia que continebant, a quibus dubiis (C: dubis) occasione sumpta ministri drachonis persecuti sunt eas et conati sunt omnino exterminare; et simili astutia usus est in parte contra scripturas denuntiantis predicti», C, f. 65ra. Non si tratta qui evidentemente della condanna del *Commento all'Apo-calisse*, successiva alla data di composizione della *Responsio*, bensì delle precedenti condanne di dottrine teologiche e pauperistiche dell'Olivi. Su di esse D. BURR, *The Persecution of Peter Olivi*, Philadelphia 1976; Id., *Olivi and Franciscan Poverty. The Origins of the Usus Pauper Controversy*, Philadelphia 1989 (trad. it.: *Olivi e la povertà francescana. Le origini della controversia sull'usus pauper*, Milano 1992).

119. *Responsio*, C, f. 65rab. M. Batllori propone di identificare il principe con Federico III (*Dos nous*, 67, nota 54); ma i personaggi cui il testo allude sono evidentemente il domenicano Martino de Atheca e il re Giacomo II, di cui Martino era confessore (cfr. *supra*, nota 57).

120. «.... Sicut enim repudiaverunt Iohannem et Christum contrariis diffamationibus, sic et isti duos modernos nuntios dei ...», *Responsio*, C, f. 65rb. Sui rapporti effettivamente intercorsi fra Lullo e Arnaldo cfr. E. W. PLATZECK, *Raimund Lull. Sein Leben, seine Werke, die Grundlagen seines Denkens (Prinzipienlehre)*, I, Düsseldorf 1962, 33 e ss.

altresì le rivelazioni di Cirillo, di Eusebio, di Colombino e simili.

L'azione di Satana tiene altresì lontani i prelati e i teologi dalla retta comprensione del testo biblico e dalla verità. In questo senso vengono prima elencate le manchevolezze di coloro che, usurpando il ministero ecclesiastico, sono dediti più alle cose del mondo che a quelle eterne (ff. 66rb-67rb); poi l'attenzione si concentra in particolare sul clero secolare, cui vengono imputate cinque gravi manchevolezze (ff. 67rb-68vb).

Nelle colonne conclusive viene tracciato un bilancio dell'azione svolta dall'antico nemico nel corpo della Chiesa: quest'ultimo è ormai interamente corrotto, dal grado infimo del popolo e della gerarchia ecclesiastica fino al sommo vertice di essa. Il popolo cristiano si è ormai allontanato dallo Spirito di Cristo, che è spirito di povertà volontaria e di umiltà.¹²¹ Tale *discessio* è un segno certo dell'imminenza della rivelazione del 'massimo anticristo': non resta ormai che pochissimo tempo al violento scatenarsi della sua persecuzione, suscitata da Satana e destinata a venire, come afferma appunto la *denuntiatio*, entro il corso del XIV secolo.

Qui, precisamente al termine del f. 68vb del codice dei Carmelitani, il testo sembrerebbe dover logicamente terminare; continua invece ancora per quattro colonne, lungo le quali si trova presentato e discusso, a mo' di postilla, un ultimo punto controverso della proposta escatologica di Arnaldo.¹²²

121. «Supradictam igitur perversitatem introduxit dracho sua caliditate tam efficaciter in populo christiano, quod a planta pedis usque ad verticem, id est ab infimis fidelibus vel in clero ab hostiariis usque ad papam non remansit in eo sanitas, sed totus fuit ulceribus plenus. Et sic exinanivit eum a Spiritu Cristi, qui est spiritus voluntarie paupertatis et humilitatis ...», *Responsio*, C, f. 68vb.

122. Vi si afferma in particolare che la sua posizione non contraddice quella dei filosofi secondo cui la perfezione dell'universo richiede che si compia il 'grande anno', costituito di 36.000 anni solari (f. 69ra). A tale obiezione si ribatte che i termini della storia sono fissati dalla sapienza divina e non dalla ragione umana. Se il numero di 36.000 anni fosse necessario, Dio potrebbe avvicinare la scadenza «velocitando motum orbium» (f. 69rb). A riprova della potenza divina viene addotto l'esempio di Giosuè. D'altra parte, la Scrittura, la ragione e gli oracoli sibillini confermano che negli ultimi tempi il moto dei cieli verrà reso più veloce (f. 69rb-vb). L'obiezione di natura astronomica era stata sollevata da Jean QUIDORT, *Tractatus de Antichristo*, 59 e ss. Arnaldo aveva risposto ad essa nel *Tractatus de tempore adventus Antichristi* (152-153), in termini che la *Responsio* riprende molto da vicino. La medesima discussione si ripresenta nelle colonne conclusive dell'*Antidotum*, V, f. 253va.

5. *Destinatarii e finalità della 'Responsio'*

Gli elementi forniti confermano senza alcun dubbio l'attribuzione del trattato ad Arnaldo e la natura di esso: si tratta, come già accennato, di una sorta di *status quaestionis* della controversia escatologica in cui egli è rimasto coinvolto, di una raccolta delle obiezioni e degli attacchi mossigli e delle risposte da lui fornite nel corso del tempo. L'esame del testo ha via via consentito di individuare i punti già oggetto di discussione nel periodo precedente (1300-1304). Alcune critiche appaiono qui per la prima volta, a testimonianza forse che lo spettro delle polemiche contro il medico catalano fu più vasto di quanto risulti documentato nelle denunce e negli scritti apologetici contenuti nel ms. Vat. lat. 3824. Diversi elementi spingono peraltro a pensare che il testo non registri solamente discussioni passate, ma almeno in certi casi proietti nel passato repliche del *denuntians* prodotte al momento della composizione della *Responsio*.

Occorre peraltro chiedersi come mai lo scritto, così ampio e nitidamente riassuntivo rispetto alle precedenti polemiche, non sia stato poi inserito dall'autore nel codice (oggi Vat. lat. 3824) - fatto allestire di lì a poco per il papa uscito dal conclave di Perugia - mirante a fornire un quadro completo della sua produzione spirituale e controversistica. Ci si deve inoltre domandare perché l'autore della *Responsio* si riferisca ad Arnaldo sempre in terza persona, senza mai affermare esplicitamente che egli, il *denuntians* ed Arnaldo sono la medesima persona. Tanto più ciò sorprende, in quanto negli scritti prodotti nel vivo della controversia il medico catalano è solito esprimersi in prima persona e cerca sempre di dare la massima pubblicità e ufficialità alle proprie prese di posizione. Va tuttavia rilevato subito che questo non è il suo unico modo espressivo. Prescindendo dalle opere mediche, in cui talvolta presenta le proprie posizioni in terza persona, vale la pena ricordare qui la sua *Interpretatio de visionibus* (1309). In essa viene adottato proprio il medesimo espediente letterario: Arnaldo passa continuamente nell'uso del verbo dalla prima alla terza persona, per meglio segnare lo stacco fra ciò che sta affermando in quel momento e ciò che ha affermato in passato. Per indicare l'azione svolta in passato ricorre più volte al verbo 'denunciare' e per designare se stesso usa proprio il termine 'denuntians'.¹²³

123. Nella *Interpretatio de visionibus*, ed. M. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia*, si vedano soprattutto le pp. 729 e ss., in particolare 733: «Cumque denuncians excitaret universalem ecclesiam stimulis supradictis ad obviandum exterminio evangelii, nichilominus concorditer aut averterunt aurem aut spreverunt denuntiationem aut insaniverunt contra denuntiantem».

La risposta alle due questioni può forse venire da un'indagine sui possibili destinatari e sulle finalità della *Responsio*. La lettura del testo rivela una sua fondamentale differenza di contenuto rispetto ai precedenti scritti apologetici: mentre in questi ultimi la polemica anche assai aspra contro teologi e predicatori avversarii procede sempre di pari passo con l'attesa di un intervento positivo da parte della gerarchia ecclesiastica e con la proclamata fiducia nella sede apostolica, la *Responsio* esprime un giudizio radicalmente negativo sul corpo ecclesiastico, corrotto dalla testa ai piedi.¹²⁴ In questa prospettiva, risulta immediatamente chiaro che essa non può essere considerata come uno scritto autodifensivo del genere dei precedenti, come una memoria composta per essere presentata a una superiore autorità ecclesiastica: quale sostegno o protezione avrebbe infatti potuto attendersi Arnaldo da una gerarchia condannata in questi termini? Occorre piuttosto pensare che la *Responsio* sia una sorta di memoriale volto a presentare la sua posizione a un pubblico differente, sensibile alla sua polemica antigerarchica e al suo annuncio di un cristianesimo imperniato sulla povertà volontaria e sull'umiltà. Per individuare tale pubblico mi pare rivelatore il richiamo a Gioacchino da Fiore e a Pietro Iohannis Olivi quali figure esemplari di un trattamento ingiustamente subito. Se Gioacchino si trova già citato in precedenti scritti di Arnaldo,¹²⁵ il nome dell'Olivi non compare mai prima, anche quando Arnaldo si sta precisamente riferendo a posizioni sue.¹²⁶ Il motivo è di semplice prudenza: egli non aveva certo interesse a nominare un personaggio così discusso rivolgendosi ad autorità ecclesiastiche. Se dunque Olivi viene nominato per la prima volta proprio nella *Responsio*, ciò deve far pensare che questa sia destinata ad ambienti che potevano apprezzare il richiamo ad Olivi; più ancora, ad ambienti presso cui Arnaldo poteva pensare di consolidare la propria immagine col ricorso a un nome tanto discusso.

A questo punto si può ipotizzare che la *Responsio* sia stata composta come memoriale/autopresentazione di Arnaldo per ambienti dello spiritualismo francescano italiano, cui egli mostra vicinanza per le aspre

124. Cfr. *supra*, i passi citati alle note 114 e 121.

125. A partire dal commento al *De semine scripturarum*, che Arnaldo per primo attribuisce (erroneamente) all'abate fiorense.

126. Riferimenti a dottrine oliviane si trovano già nella *Philosophia catholica* (sette età della Chiesa e *usus pauper*: cfr. PERARNAU, *L' 'Ars catholicae philosophiae'*, 29-39), nell'*Apoloogia* (cfr. *infra*, nota 140) e nel *Gladius* (cfr. C. CRISCIANI, *'Exemplum Christi' e sapere. Sull'epistemologia di Arnaldo di Villanova*, in part. *Appendice: L'usus pauper nel Gladius ingulans Thomatistas*, «Archives Internationales d'Histoire des Sciences», 28 [1978], 288-292). Ma il nome di Olivi non compare in nessuno di quei testi.

polemiche antigerarchiche¹²⁷ e simpatia grazie all'esplicito richiamo alla memoria di Gioacchino e dell'Olivì. Mi pare si spieghi bene così sia perché lo scritto non compaia nel codice fatto allestire per Clemente V (non era certo stato pensato per un pubblico e un uso simili!); sia perché se ne sia persa traccia, al punto che neppure una copia di esso figura nell'inventario dei codici della biblioteca di Arnaldo. La *Responsio* era destinata a cerchie minoritarie e dissidenti, ed in tali ambienti ben circoscritti esaurì la propria presenza e la propria influenza. Volendo tentare di determinare ulteriormente l'ambito dei destinatari, richiamiamo l'attenzione sulla presenza nel codice dei Carmelitani del primo capitolo del V libro dell'*Arbor vitae* di Ubertino da Casale, ricopiato dunque nell'antigrafo mentre era ancora freschissimo di composizione.¹²⁸ Questa serie di elementi fa pensare che l'allestimento dell'antigrafo perduto va riportato in una cerchia di Spirituali francescani, o molto vicina a loro, operanti in Italia centrale, in vista dei quali Arnaldo può aver composto la *Responsio* e ai quali Ubertino può aver fatto pervenire il primo frutto del suo lavoro di attualizzazione del commentario apocalittico dell'Olivì.

Se è questo il pubblico cui la *Responsio* era destinata, si fa a prima vista più acuta la domanda sul perché l'autore si riferisca a se stesso sempre in terza persona. Per chiarire quest'ultimo punto mi paiono illuminanti i passi della parte conclusiva nei quali sono richiamati i nomi di personaggi ingiustamente accusati nella Chiesa in ragione delle loro dottrine (Gioacchino, Olivì, il *denuntians*) o della loro persona (S. Gerolamo, Lullo, di nuovo il *denuntians*). Si rivela qui appieno l'intento di propaganda dell'opera. Rinunciando a parlare in prima persona, Arnaldo può presentare in termini formalmente più distaccati la propria vicenda e soprattutto inserire più agevolmente se stesso al culmine di questa duplice serie di grandi autori ingiustamente attaccati e perseguitati. Entro le cerchie di Spirituali cui era destinata, la *Responsio* mira dunque non solo a far conoscere nei loro termini esatti polemiche avvenute in terre lontane, ma altresì a proiettare la figura del protagonista in una dimensione grandiosa. Così, mentre racconta la propria storia Arnaldo costruisce il proprio mito.

127. E' da ricordare qui la testimonianza di Angelo Clareno, secondo cui Ubertino da Casale, per aver condotto a Perugia una campagna di predicazione contro papa Benedetto XI, fu richiamato nei primi mesi del 1304 presso la curia romana e quindi, dopo un'ambasceria in suo favore dei Perugini, esiliato alla Verna (per la datazione dell'episodio cfr. LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, p. 109, nota 31).

128. Su tale presenza e sulla sua importanza cfr. già LERNER, *The Prophetic Manuscripts*, 101

A questo proposito è infine interessante ricordare la funzione di propaganda che il *Liber de Flore* viene a svolgere a favore di Arnaldo esattamente nello stesso periodo e negli stessi ambienti. Herbert Grundmann ha mostrato che il *Liber de Flore* consta in realtà di un testo e di un relativo commentario. Il primo è opera di uno Spirituale francescano – forse Corrado di Offida – vicino al gruppo dei ‘poveri eremiti’ di Liberato da Macerata e Angelo Clarenò. La genesi di esso è circoscrivibile entro un periodo compreso fra la morte di Bonifacio VIII (12 ottobre 1303) e l’elezione di Clemente V (5 giugno 1305). Come si è visto, la sua esistenza è già nota ad Arnaldo nel momento in cui compone la *Responsio*.¹²⁹ Il secondo è stato composto successivamente, durante il pontificato di Clemente V.¹³⁰ Il testo allude in termini oscuri a una sorta di figura messianica, un personaggio destinato a manifestarsi nel 1298 come l’*unctus*.¹³¹ Il commento prende spunto da questo riferimento tutt’altro che univoco per presentare encomiasticamente la figura di Arnaldo, dilungandosi – in maniera assolutamente sproporzionata rispetto agli equilibri dell’opera – sulla straordinaria altezza delle sue dottrine e insieme sull’asprezza delle tribolazioni cui egli è stato ingiustamente sottoposto.¹³² Il commentario al *Liber de Flore* ci appare così come un ulteriore tassello nella campagna di promozione di Arnaldo entro le cerchie degli Spirituali; e alla luce della *Responsio*, non mi pare azzardato ipotizzare che anche questo tassello sia stato posto da lui.

6. L’*Expositio super XXIV capitulum Mathei*

A differenza della *Responsio*, l’*Expositio super XXIV capitulum Mathei* è nel ms. dei Carmelitani esplicitamente attribuita ad Arnaldo.¹³³ Oltre al Batllori, che ne ha pubblicato il frammento iniziale, se ne è brevemente occupato solo il Lerner, che ha segnalato il riferimento in essa contenuto

129. Cfr. *supra*, nota 77.

130. H. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 108-109 (per la datazione), 148-150 (per la paternità).

131. *Liber de Flore*, 153. Da tenere presente che anche nei *Vaticinia de summis pontificibus* compare la figura dell’*unctus* (XI vaticinio nella serie *Genus nequam*: cfr. ad es. ms. Vat.lat. 3819, f. 148v), derivata dai bizantini *Oracula leonis*.

132. *Ivi*, 156-158 e 159-163.

133. Cfr. la descrizione di C, *supra*, p. 291.

alla sede vacante quale elemento per la datazione (luglio 1304 - giugno 1305).¹³⁴

A conferma della paternità dell'*Expositio*, rileviamo come anche in essa siano presenti riferimenti a precedenti scritti di Arnaldo (*Philosophia catholica*, C, f. 77vb; *Confessio Ilerdensis*, f. 73va) e ai testi profetici che gli sono cari e cui egli attribuisce particolare autorità in quanto 'revelationes particulares':¹³⁵ l'*Oracolo di Cirillo* (ff. 73va, 75vb, 76va, 77vb, 81vb, 85rb), 'Ildegarda' (73va, 75vb), l'*Horoscopus* (ff. 75vb, 76vb, 82ra),¹³⁶ 'Gioacchino' (ossia il *Liber de Flore*: ff. 75vb, 76va), 'Rabano' (ossia la serie più antica dei *Vaticinia de summis pontificibus*: f. 75vb),¹³⁷ la *Sibilla Eritrea* (f. 77ra).

L'*Expositio* prende le mosse dai versetti conclusivi del capitolo 23 di Matteo (vv. 38-39), dedicati in particolare alla colpa degli ebrei e alla duplice pena che essi ne avrebbero subito: la separazione di Dio dal popolo (pena principale) e la moltiplicazione dei vizi e delle avversità temporali (pena accessoria) (f. 70ra). La trattazione del capitolo 24 inizia alla colonna successiva. Nel commento versetto dopo versetto vengono via via introdotti spunti di riflessione e divagazioni, che dilatano notevolmente la trattazione di alcuni versetti a scapito di altri.

134. Cfr. R. E. LERNER, *Ursprung, Verbreitung und Ausstrahlung der Papstprophetien des Mittelalters*, in R. E. LERNER-R. MOYNIHAN, *Weissagen über die Päpste. Einführungsband zur Faksimile-Ausgabe des Cod. Vat. Ross. 374*, Stuttgart 1985, p. 70, nota 27; R. E. LERNER, *On the Origins of the earliest Latin pope prophecies: A reconsideration*, in *Fälschungen im Mittelalter*, V, Hannover 1988, pp. 629-630, nota 44.

135. La definizione, cara ad Arnaldo, compare nell'*Expositio*, C, ai ff. 76rb, 77ra, 79va. Altrove le stesse sono definite 'altre rivelazioni' (81vb, 85rb, 85va).

136. Sull'*Horoscopus* e la sua tradizione manoscritta cfr. H. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 109-110 (l'opera consta, come il *Liber de Flore*, di un testo e di un relativo commento; Grundmann lascia in sospeso la questione dell'esistenza reale o fittizia dell'autore del testo, Dandalus di Lleida); R. E. LERNER, *On the Origins*, in part. 623-631 (Dandalus potrebbe essere un personaggio reale - per quanto per ora non meglio identificato; Arnaldo avrebbe acquisito l'*Horoscopus* durante il suo soggiorno a Lleida nel 1303; per la prima volta ne dà notizia nell'*Expositio super XXIV capitulum Matthei*. E' l'autore del commento, composto intorno al 1307); R. RUSCONI, *A la recherche des traces authentiques de Joachim de Flore dans la France méridionale*, in *Fin du monde et signes des temps* (Cahiers de Fanjeaux, 27), Toulouse 1992, 70 (Dandalus potrebbe non essere mai esistito; testo e commentario potrebbero risalire entrambi ad Arnaldo).

137. L'identificazione di 'Rabano' con la serie più antica dei *Vaticinia* è inequivocabile sul fondamento di quanto si legge nel Commentario al *Liber de Flore*. In questo senso cfr. già H. GRUNDMANN, *Die Papstprophetien des Mittelalters*, "Archiv für Kulturgeschichte", 19 (1928), 107-108, poi in Id., *Ausgewählte Aufsätze*, II, 29.

A proposito del v. 3 (l'interrogazione dei discepoli riguardo ai tempi finali), Arnaldo dichiara che la rovina del tempio ebbe un duplice significato: «quantum ad generalem intellectum» significa la ,consummatio' seculi, mentre "quantum ad intellectum particularem" significa sia la rovina della sinagoga, sia la rovina della Chiesa carnale (f. 70va). La rovina della sinagoga ha rappresentato la fine del tempo antico, la rovina della Chiesa carnale comporterà l'avvento del terzo stato del mondo e il ritorno alla condizione della Chiesa primitiva, sotto la guida di un personaggio rappresentato dall'angelo di Apocalisse 10, 1.¹³⁸ Il prendere forma, in questo scritto di Arnaldo, dell'attesa di una condizione nuova della Chiesa si precisa alla colonna successiva, là dove egli aggiunge che ,consummatio seculi' e avvento del Signore sono due entità strettamente correlate, ma quest'ultimo è duplice: occorre infatti distinguere fra l'avvento finale, a chiusura dei tempi, in vista del giudizio universale, e un avvento nelle proprie membra, ossia in un collegio di eletti chiamati a riformare la Chiesa nel tempo.¹³⁹

A questo punto, prima di addentrarsi nell'esame del discorso escatologico di Gesù, Arnaldo richiama l'attenzione del lettore su quanto è profondo il linguaggio divino ed enuncia due regole per penetrarne gli abissi (ff. 71rb-72va). In primo luogo occorre circoscrivere la materia, tenendo conto delle circostanze cui la parola di Dio si riferisce (nel caso di Matteo 24 occorre supporre che il testo evangelico si riferisca primariamente alla *consummatio seculi* e all'avvento personale del Signore). In secondo luogo occorre evitare in ogni modo le illusioni della fantasia. Questa può ingannare la mente in diversi modi. Può innanzi tutto [1.] staccarla dal senso metaforico e spirituale per spingerla verso quello

138. «Quia que fiebant in temporibus sinagoge futura in temporibus ecclesie designabant (...) Proinde, sicut ruina temporis veteris designavit propinquissimam consumationem sinagoge, sic ruina carnalis ecclesie consumationem significat propinquissimam omnium temporalium aut seculi finem. Nam post eam immediate sequetur tercius status seculi, quo Christi ecclesia redducetur ad statum ecclesie primitive sub angelo amicto nube, qui finem temporis annuntiabit instare sub attestazione prophetica, prout legitur Apoc. X; quo etiam tempore septimum sigillum apertum erit, quoniam ecclesia Christi letabitur in scilento tranquillitatis et pacis quamvis brevissimo tempore», *Expositio*, C, f. 70vab.

139. «Nam consumatio seculi discipulos Cristi certificat de ipsius adventu et e quonverso scilicet adventus domini certificat eos de consumatione seculi; differenter tamen, quoniam adventus Domini est duplex. Unus in persona sua, et iste adventus est ad iudicium generale; talis autem adventus certificat de consumatione seculi, ut causa consumativa temporalium, quia ex tunc tempore amplius non erit, et cunctis temporalibus terminus (C: terminis) imponetur. Alius vero est Christi adventus in corpore suo sive in membris, scilicet in collegio electorum ad reformationem ecclesie militantis, et iste adventus certificat de consumatione ut signum propinquissime consumationis, tamquam in ianuis ...», *ivi*, f. 71ra.

letterale e carnale. Caddero in questo errore quegli ebrei che videro il Messia e non lo riconobbero, come pure molti cristiani che non si sono resi conto che molte delle realtà rivelate nell'Apocalisse si sono compiute, e continuano a ritenerle future. Vi è un esempio di straordinaria attualità:

«Ut est illud de bestia ascendente de terra et habente duo cornua similia agni, de qua dicitur quod fecit fieri ymaginem bestie ascendentis de mari. Et quod illius ymaginem dedit spiritui ad loquendum etc. [cfr. Apoc. 13, 11-15]. Nam qui per illam ymaginem intellexerunt materiale simulacrum non cognoverunt quod illa prophetia esset impleta quando viderunt aliquem conformem anticristo moribus et actibus iniquitatis superbie atque dolose astutie sublimari ad pontificium aut prelaturam alicuius status evangelici per sugestiones pseudoreligiosorum. Illi sublimato dederunt spiritum ad loquendum, animando ipsum ad provulgandum et exercendum precepta et intradicta impietatis, et fecerunt sive procuraverunt quod quicumque de statu illo vel subditis ei non adoraret eum, id est non obediret illius perversitatibus, occideretur vel spiritualiter per excommunicationem vel corporaliter per incarcerationem (C: incarnationem)» (f. 71vab).

Della bestia che sale dalla terra Arnaldo si era già occupato nell'*Apologia*; lì, interpretando a modo proprio quanto affermato dall'Olivi nella sua *Expositio super Apocalipsim*, l'aveva identificata con uno stato di pseudoreligiosi falsamente ritenuti sublimi per sapienza e santità, nei quali non era difficile riconoscere l'Ordine domenicano.¹⁴⁰ Qui la prospettiva è profondamente mutata; nella figura della bestia apocalittica egli propone ormai di vedere un personaggio ben definito, papa oppure 'prelatus' di un qualche 'stato evangelico'. Elementi utili a precisare l'identità di questi personaggi vengono da scritti provenienti da quelle cerchie di Spirituali italiani che già alcuni indizi ci hanno spinto a ritenere molto vicini ad Arnaldo in questo periodo. In particolare, l'allusione al pontefice si chiarisce alla luce del giudizio espresso su Benedetto XI da Ubertino da Casale precisamente negli stessi mesi in cui Arnaldo compone l'*Expositio*. Nel V libro dell'*Arbor vitae* la bestia che sale dalla terra viene

140. *Apologia*, V, f. 150rb-150va: «Apocalipsis etiam XIII° aperte dicit Johannes: Et vidi aliam bestiam ascendentem de terra, et habebat duo cornua similia agni, etc. Sicut enim bestia quam in eodem capitulo dixerat se vidisse ascendentem de mari est caterva reproborum ascendens in sublimitatem potentie secularis de populo infideli, cuius caput est antichristus, ita - dicit expositio - bestia ascendens de terra est caterva reproborum ascendens in sublimitatem alicuius status de populo fidelium, habens duo cornua similia agni, hoc est duas excellentias quantum ad apparentiam similes excellentiis Christi: scilicet sublimis sapientia, qua videbuntur et divina et humana cognoscere, et sublimis religio, qua videbuntur apud vulgares aut seculares eximie sanctitatis, cum tamen intus pleni sint vitiis et immundiciis».

esplicitamente identificata con Benedetto XI, in termini accostabili a quelli, appena più velati, dell'*Expositio*.¹⁴¹ Quanto al 'prelatus' dello stato evangelico che fa scomunicare e incarcerare gli oppositori, si tratta certamente di Giovanni Minio da Morrovalle, sino al maggio 1304 ministro generale dell'Ordine francescano, fortemente ostile agli Spirituali, impegnato sul duplice fronte delle condanne degli scritti dell'Olivì sull'*usus pauper* e delle persecuzioni contro gli Spirituali in Francia meridionale e in Toscana.¹⁴² Una preziosa conferma viene in questo senso dal commentario al *Liber de Flore*, che si dilunga in termini assai negativi sulla figura di Giovanni Minio e ne mette in luce, come nell'*Expositio*, l'astuzia ingannatrice.¹⁴³ Qualche anno più tardi, nell'*Expositio de visionibus*, Arnaldo si scaglierà apertamente contro questo 'struzzo', la cui austera religiosità esteriore cela in realtà sfrenate ambizioni carrieristiche.¹⁴⁴

In secondo luogo [2.] la fantasia può produrre fraintendimenti quando eleva in modo errato la mente al senso spirituale ampliando o restringendo indebitamente quanto espresso da Dio. L'esempio di come possa essere frainteso il termine 'populus sanctorum' (il riferimento è a Daniele 7, 27) consente nuovamente ad Arnaldo di accennare all'imminente terzo stato della Chiesa, ossia del mondo.¹⁴⁵ Infine [3.] la fantasia può a volte restringere all'eccesso il significato della materia sacra.

Se i tre errori si assommano, allora il velo della Scrittura si fa densissimo, e la profezia rischia di non essere intesa anche da coloro dinanzi ai quali si compie e si rivela. Ciò premesso, Arnaldo dichiara che è

141. «Sed statim post ipsum ascendit predicta bestia de religionis terra, scilicet Benedictus eius successor (...) Hec bestia dicitur habere cornua similia agni, quare famam vite et scientie, ut puta in magistro tanti ordinis preterito, tamquam magna cornua in ipso (...) Quia vero in secundo non fuit tanta ferocitas sed hypocrisis et calliditas, et ad cognoscendum maxima difficultas, idcirco in secunda bestia dicitur: hic est sapientia ...', UBERTINUS DE CASALI, *Arbor vitae crucifixae Jesu*, V, 8, Venetiis 1485, rist. anast. Torino 1961, 466b-467a. Da rilevare che lo stesso Ubertino cita, alle colonne precedenti (463ab) l'interpretazione oliviana secondo cui la bestia che sale dalla terra "est religiosorum caterva".

142. Su di lui cfr. H. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, in part. 113-114 e 125-126.

143. Cfr. in particolare *Liber de Flore*, ed. GRUNDMANN, 164 («inter electos, id est in statu electorum, quos supra dixit sub barbaris commorari, quidam astutia diabolica communitus, id est perversorum consilio informatus, vexabit et concassabit plurimos a tramite veritatis»).

144. Cfr. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 132-133.

145. «Populus sanctorum altissimi non dicitur ille qui tantum secundum carnem a sanctis (C: sanctis) patribus derivatur, sed qui sanctis patribus est sanctitate conformis, sicut apostoli et ceteri iudei electi, in quibus illud verbum fuit impletum et quotidie adimpletur, maxime vero in tercio statu ecclesie sive mundi», *Expositio*, C, f. 71vb.

rimasto a lungo velato il vero significato di quella profezia secondo la quale verso la fine del secondo stato la verità evangelica sarebbe stata non solo respinta, ma anche condannata e vietata nel popolo fedele «regnante pseudopropheta» (f. 72rb). Arnaldo avverte che in questo caso il termine «pseudoprofeta» non va inteso «stricte»: non indica cioè una sola persona, ma l'insieme dei teologi parigini, dei giudici romani e dei religiosi cui venne presentata la verità evangelica e che la respinsero concordemente e la condannarono apertamente. A loro volta, i termini «popolo fedele» vanno intesi «large»: non significano cioè l'intero popolo cristiano, bensì i veri seguaci di Cristo. In breve la profezia si riferisce alla condanna e alla proibizione delle opere di Pietro Iohannis Olivi nelle quali è proclamata la verità evangelica.¹⁴⁶ Se non ci si rende conto di ciò, afferma Arnaldo, si continua come presbiteri a proiettare nel futuro ciò che in realtà è già presente.

Subito dopo vengono prospettati i «genera signorum» che danno certezza dell'incombere della «consummatio seculi» e dell'imminente avvento del Signore (ff. 72va-74ra). Si tratta di dieci segni cattivi¹⁴⁷ e di un segno buono,¹⁴⁸ la trattazione dai quali funge da commento a Matteo 24, 4-14. Viene quindi discusso l'ultimo e più terribile segno dell'approssimarsi della fine: la persecuzione del massimo anticristo, cui allude l'espressione «abominio della desolazione» del versetto 15. Questa viene preceduta da due eventi: la «deiectio manifesta evangelice veritatis in populo christiano» e la «reparatio vel reformatio eius».¹⁴⁹

146. «Similiter illi qui per populum fidelem intellexerunt large totum populum christianum et non veros tantum sequaces Christi, non cognoverunt quod tunc adimpleretur dicta prophetia, quando in statu evangelice paupertatis fuerunt condempnate et interdicte generaliter et solempniter scripture fratris Petri Iohannis, in quibus veritas evangelica proclamatur et subversores eius efficaciter arguuntur ...», *ivi*, 72rb. Per la condanna delle opere dell'Olivi cfr. le indicazioni *supra*, nota 118 e in corrispondenza alla nota 142.

147. Multitudo periculosa pseudopontificum; dissensio fidelium circa ea que pertinent ad catholicam veritatem; comotio persecutiva fidelium adinvicem secundum diversos status; corruptio vite spiritualis; defectus evangelice doctrine; discessus a fidei firmitate; persecutio devotorum; regularium depravatio; multiplicatio pseudodotorum (ne è un esempio la perversità di coloro che non esaltano la povertà, ma affermano che le ricchezze sono buone; detestano così la dottrina evangelica: f. 73vab); extinctio caritatis.

148. «Deinde subiungit XI signum quod est bonum et est generalis predicatio evangelii (C: evangeli) per universum orbem sicut in primitiva ecclesia ...», *ivi*, f. 74ra.

149. *Ivi*, f. 74rb. Per «luogo santo» si deve intendere la «sedes Petri» e lo «status religionis» (f. 74vb). Sono esortati a fuggire ai monti (v. 16) coloro che hanno una fede semplice, non una cognizione alta e profonda della verità (f. 74vb); prelati e pastori devono invece resistere (v. 17; f. 75ra).

Passando a commentare il versetto 21, Arnaldo distingue una duplice tribolazione: altro è la tribolazione destinata ad essere suscitata dall'anticristo (comporterà pericolo di morte e illusione dei sensi, ingannati da falsi miracoli), altro la tribolazione dell'apostasia. Questa ha già cominciato a prodursi da quando sono state avviate nella Chiesa e nell'Ordine francescano forme di persecuzione nei confronti di quanti si battevano per l'Evangelo: interdetti, scomuniche, interrogatorii, blandizie finte e amicizie simulate, carcere, calunnie, diffamazioni (f. 75rb-75va). Rileviamo l'insistenza con cui Arnaldo mira a distinguere fra loro le due tribolazioni: quella dell'anticristo sarà senz'altro più pesante e colpirà certo più soggetti; ma sarà senz'altro inferiore alla precedente per l'inganno e per l'efficacia della corruzione spirituale. Se i sovversori della verità evangelica regnassero per molte generazioni, è certo che con la sua potenza corruttiva la prima tribolazione trarrebbe in errore tutti i mortali. Ma a questo punto Arnaldo si richiama alla rivelazione dell'*Horoscopus* per avvertire che il termine della prima tribolazione è prossimo. L'*Horoscopus* avrebbe rivelato infatti che tale abominio iniziò al tempo di Nicolò III (1277-1280) ed è destinato a durare non più di 30 anni. Ulteriori autorevoli rivelazioni, fra cui il *Liber de Flore* e i *Vaticinia de summis pontificibus* confermerebbero tale indicazione.¹⁵⁰ Al termine di essa vi sarà un rifiorire della verità evangelica, in parte per diretta iniziativa di Cristo, in parte per virtù dei suoi seguaci.¹⁵¹ Si realizzerà allora nuovamente la condizione della Chiesa primitiva descritta da Atti 4, 32, in cui tutto era comune.

150. «Nam sicut in revellatione Horoschopi traditur, abhominatio sumpsit initium a Nicholao III. et incurrit XXX annis, in quibus pseudoprechones sive doctores et pseudoreligiosi, prout in illa revellatione determinate sive distincte ostenditur, et in ceteris annexis et concurrentibus quas dominus Iesus multiplicavit ad plenam electorum instructionem de veritate suorum eloquiorum ac secretorum (C: scetretorum), inter quas principales sunt et maiores revellatio Cirilli et Illegardis et Ioachim et Rabani», *ivi*, f. 75vb. Da rilevare che nel commentario all'*Horoscopus*, composto intorno al 1307 probabilmente dallo stesso Arnaldo (cfr. *supra*, nota 136), il computo sembra essersi allungato di un anno: calcolando a partire da Nicolò III, la svolta escatologica è prevista non prima di 31 anni («quasi dicat infra XXX annos et unum fere terminabit cursus principatus vel pontificatus contrarii Christo per potentiam Dei», ms. Berlin, Staatsbibliothek, 116, f. 8r, cit. in LERNER, *On the Origins*, 624, nota 31).

151. A proposito di Matteo 24, 27: «Que signa sunt duo in genere, scilicet primum attenditur a parte Christi, secundum ex parte suorum sequatium vel amatorum. Quantum ad primum dicitur sicut enim fulgur, quod dicit post descriptam superius abhominationem adventus Christi ad reformandum evangelice veritatis cultum erit similis fulguri, quia status aut persona in quibus veniet ardebit et lucebit sicut Johannes batista in quo venit primo ad populum veterem (....) Secundum signum per quod indubitanter cognoscetur adventus eius ad predictam reformationem erit concursus omnium amatorum suorum ad illum in

Arnaldo individua nei versetti successivi di Matteo (24, 29 e ss.) elementi a suo parere inequivocabili per intendere l'ordine temporale secondo cui gli eventi finali sono destinati a succedersi.¹⁵² La tribolazione rivolta contro i seguaci della povertà evangelica non durerà sino all'avvento finale di Gesù. Facendo ancora leva su Cirillo e sul *Liber de Flore* egli afferma infatti che tale tribolazione si affermò con forza sotto Bonifacio VIII; poi, durante il periodo di sede vacante successivo alla morte di Benedetto XI (Arnaldo si riferisce qui dunque a eventi recentissimi), gli amici della verità evangelica hanno trovato sostegno — come già aveva previsto per loro Daniele (11, 34: «mentre così cadranno, riceveranno un po' di aiuto») — da parte di «persone fragilissime»; queste hanno ottenuto un'attenuazione delle loro sofferenze e la cessazione delle persecuzioni.¹⁵³ L'allusione fa pensare ad ecclesiastici di alto rango fattisi avanti a difendere gli Spirituali francescani fra il 1304 e il 1305: con tutta probabilità i cardinali Giacomo e Pietro Colonna, presenti a Perugia al tempo del conclave pur senza avere il diritto di parteciparvi, in quanto non ancora reintegrati nel collegio cardinalizio, da cui erano stati esclusi da Bonifacio VIII. La denunciata «fragilità» dei protettori degli Spirituali si spiega pensando appunto alla loro posizione istituzionale nella Chiesa, ancora precaria.¹⁵⁴

quo veniet, et hoc testantur expresse revellationes particulares que dicunt quod omnes amatores paupertatis ...», *Expositio*, C, f. 76rab. Per maggiore chiarezza, i due punti si trovano riproposti all'inizio del f. 76va.

152. «Hic sequitur pars, in qua parte ressumit ordinem temporalis sucessionis in illis, et ut removeat dubitationem que posset ex dictis oriri, et ut, inferendo ex hiis per modum conclusionis, exprimat ultimum ac certissimum signum consumationis instantis vel propinquissime: posset enim dubitari de medio statu ecclesie inter tribulationem predictam et suum adventum iam dictum et decursum ecclesie post adventum eius», *ivi*, f. 76va.

153. «Quia tribulatio dicta, sicut exprimunt revellationes particulares maxime Cirilli et Ioachim, viguit sub Bonifacio VIII° deinde, vacante sede post Benedictum, fuit completum circa dictos amatores evangelice veritatis quod de ipsis Daniel prophetaverat, dicens: sublevantur auxilio parvulo. Nam per fragillimas personas obtinuerunt mitigationem sue tribulationis et cessavit acerbitas prius furens», *ivi*, f. 76va.

154. Il 23 dicembre 1303 Benedetto XI aveva revocato alcune delle pene e delle condanne inflitte loro da Bonifacio VIII, ma non aveva restituito i cardinalati e i benefici, come pure le proprietà e i diritti. Già dieci giorni dopo la morte di Benedetto XI i Colonna, per quanto privi del diritto di partecipare al conclave, sono a Perugia (ringrazio Andreas Rehberg per aver richiamato la mia attenzione su questa circostanza). Di fatto, la loro entrata in conclave venne richiesta senza successo dal partito «antibonifaciano» guidato da Napoleone Orsini. Ottengono la restituzione del cardinalato da Clemente V nel dicembre 1305 e la piena reintegrazione nei loro precedenti diritti nel febbraio 1306. Per la loro situazione in questa fase cfr. L. MOHLER, *Die Kardinäle Jakob und Peter Colonna. Ein Beitrag zur Geschichte des Zeitalters Bonifaz' VIII.*, Paderborn 1914, 170-175; D. WALEY, *Colonna Giacomo*, in

Gli eventi successivi sono descritti in Matteo 24, 29, alla cui lettura va affiancato quel passo dell'*Horoscopus* ove è scritto che fra Bonifacio e il papa angelico deve esservi di mezzo uno, 'sposo nerissimo', destinato ad abusare della Chiesa.¹⁵⁵ Quanto al versetto 30 (la comparsa del segno del figlio dell'uomo e la venuta di questi), esso va riferito all'inizio del tempo della *reformatio ecclesie* e alla venuta dei seguaci e devoti di Cristo, non certo all'ultima venuta di lui.¹⁵⁶ Gli angeli con la tromba del versetto 31 sono gli araldi della verità evangelica dotati dell'intelligenza della Scrittura: nell'ultimo stato della Chiesa verranno infatti rivelati agli eletti tutti i segreti della Scrittura.¹⁵⁷ Infine (v. 32) alla *reformatio* della chiesa

Dizionario Biografico degli Italiani, 27, Roma 1982, 312.

Per i legami fra i Colonna e gli Spirituali italiani ai primi del '300, cfr. G. L. POTESTÀ, *Storia ed escatologia in Ubertino da Casale*, Milano 1980, 150 e ss. Per il legame di Giacomo Colonna con Angelo Clareno e il sostegno offerto alle comunità di fraticelli facenti riferimento a quest'ultimo, G. L. POTESTÀ, *Angelo Clareno*. Non risulta ancora compiuta una ricerca sugli insediamenti dei fraticelli in Italia centrale. Alcuni sondaggi rivelano peraltro che alcuni dei loro 'loci' più importanti erano entro domini dei Colonna (posso citare quali esempi Ceciliano, Pozzaglia Sabina, Poli, Galliciano). La stessa abbazia di Subiaco, ove Clareno trova rifugio dopo la morte di Giacomo Colonna e l'abbandono della curia avignonese, era una dipendenza dei Colonna.

155. « Quod in revellatione Horoscopi sub alia methaphora exprimitur, ubi legitur quod post Bonifatium usque ad pastorem angelicum supra tactum sponsus nigerimus abuteretur sponsa Cristi. Nigredo enim est privatio lucis. Lux enim ecclesie Cristi est veritas eius, que consistit in de[te]statione vitiorum et cultu virtutum et contemptu terrenorum et amplexu celestium. Ex tunc autem ecclesia latina penitus hoc lumine caruit, et absque illo rubore et timore pallam erexit contra Christum vexillum iniquitatis», *Expositio*, C, f. 76vb. "Niger" (=domenicano) indica qui chiaramente Benedetto XI (cfr. in questo senso, a proposito dell'*Horoscopus*, H. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 138, nota 85). Un significativo riscontro si trova in UBERTINO DA CASALE, *Arbor vitae*, V, 8, 467b («Alia vice uni fuit ostensa splendissima sedes (...) ad cuius sedis latus cathena ferrea applicatus malleus pendebat deformis et niger, et hanc sedem circumstabant beatus Petrus et beatus Iohannes evangelista et seraphicus vir Franciscus. Cumque quilibet dixisset causam sue presentie illi et multa alia que non scribo, dixerunt videnti: hec est romana sedes; malleus ille teter et niger qui extra est cathena ferrea applicatus est iste Benedictus»).

156. «Post predicta vero dicit quod apparebit signum filii hominis in celo, ubi rescribere incipit tempus reformationis ecclesie (...) Tunc plangent omnes tribus terre, id est omnes amatores terrene (C: eterne) felicitatis, quare, ut exponit revellatio Apocalipsis et alie particulares, dampnata meretrice sive exterminata carnali ecclesia tristabuntur seu plangent omnes qui promovebantur per eam ad felicitatem mundanam (...) tunc videbitur Christus venire in nubibus celi cum virtute magna et maiestate. Quia tunc sequaces et devoti Cristi, qui sunt ille nubes celi (...) multiplicabuntur et proficient in tantum quod totum regimen ecclesie procedat ab eis (...) Illi vero qui hec verba retorserunt ad personalem adventum Christi non sunt recordati Scripture dicentis quod tunc veniet in nube et non in nubibus, licet cum nubibus», *Expositio*, C, f. 77ra.

157. « ... Quia in illo ultimo statu ecclesie revellabuntur omnia misteria (C: ministeria)

seguiranno immediatamente la personale venuta dell'anticristo e la battaglia del diavolo con gli eletti. Questa precederà a sua volta di poco - i 45 giorni concessi agli eletti per la penitenza - l'avvento finale di Cristo giudice.¹⁵⁸ In conclusione Arnaldo ritiene di poter fissare cinque punti (ff. 77va-78ra): la *renovatio ecclesie* avviene d'inverno, come il germogliare del fico; ad essa seguirà l'estate della venuta dell'anticristo; tutte le promesse si compiranno prima della *consummatio*; la *renovatio ecclesie* sarà vicinissima sia all'estate dell'anticristo che alla *consummatio*; tra la *renovatio* e la fine del mondo tutto ciò che i fedeli dovranno attendersi sarà l'avvento dell'anticristo e la *consummatio*.

Di qui un rinnovato appello alla vigilanza: come nella *Responsio*, così nell'*Expositio* Arnaldo ritiene che l'*exemplum* del *paterfamilias* (v. 45) sia rivolto espressamente ai prelati, perché sappiano prevedere il tempo del massimo anticristo e munire e rinforzare il 'popolo fedele' contro le sue astuzie.¹⁵⁹ Ma a ben vedere quell'appello è rivolto a tutti i fedeli, a tutti i ministri della Chiesa di ogni tempo e di ogni grado (f. 79ra).

Concluso l'esame del capitolo 24 e considerata molto rapidamente la prima sezione del cap. 25,¹⁶⁰ nella sezione conclusiva dell'opera Arnaldo passa in rassegna alcuni salmi. Egli rileva preliminarmente che fra i molti salmi che annunciano la rovina e la *renovatio* della Chiesa di Cristo, egli intende presentarne quattro (f. 79vb). Tratta così in primo luogo del Salmo 13, in cui sarebbe prefigurata l'apostasia del clero al tempo dell'abominio della prima tribolazione ed insieme annunciata la promessa della *reformatio* di esso;¹⁶¹ in particolare Arnaldo vi legge, al versetto 7, l'annuncio di un papa cultore e amico della perfezione evangelica, che libererà gli amici di essa dalla loro cattività babilonese (f. 81rab).

In secondo luogo commenta il Salmo 57 come descrizione dell'apostasia del clero al tempo della prima tribolazione, della sua caduta

sacri canonis cunctis preconibus agni», *ivi*, f. 77rb. Ad evitare equivoci, viene quindi nuovamente ribadito che «qui autem hic dicta retorserunt ad personalem adventum domini ad iudicium, nimis illudebantur ...», *ivi*.

158. «Ad illam reformationem sequitur immediate personalis adventus filii perditionis, in quo pugna diaboli cum electis consumabitur (...) per quem certitudo habetur de propinquissimo adventu domini ad iudicium sive consumationis seculi. Nam scriptura determinat expresse quod post interitum anticristi xlv^e dies electis ad penitentiam concedentur», *ivi*, 77va.

159. *Ivi*, f. 78vb. Cfr. *supra*, nota 93.

160. *Ivi*, f. 79vb: occorre vigilare con intenzione pura e non con l'intenzione di piacere al mondo (le vergini sagge e le vergini stolte: Matteo 25, 1-13) e con l'intento di moltiplicare le grazie con carità e giustizia (i talenti: Matteo 25, 14-30).

161. *Ivi*, f. 79vb. Del salmo 13 si tratta ai ff. 79vb-81rb.

futura per giudizio divino (cfr. Salmo 57, 7) e della consolazione cui i giusti, i seguaci di Dio, sono destinati (v. 11).¹⁶² Anche nel commentare questo salmo l'attenzione di Arnaldo è rivolta all'attesa del futuro pastore chiamato a giudicare la Chiesa carnale: come annuncia l'*Oracolo di Cirillo*, egli rimuoverà i prelati indegni.¹⁶³ Il commento al v. 10 offre ulteriori chiarimenti, per i quali Arnaldo attinge sempre al proprio patrimonio di 'rivelazioni particolari', in questo caso all'*Horoscopus*. Il tema della duplice tribolazione viene qui ripreso da un altro punto di veduta: occorre saper distinguere l'azione che l'anticristo eserciterà con la propria venuta personale dall'azione che egli svolge tramite le sue membra, i suoi precursori. Tali sono gli pseudopontefici che hanno regnato durante il tempo della prima tribolazione. All'ultimo di essi, il più pericoloso, è destinato a succedere immediatamente il pontefice che rinnoverà la verità evangelica.¹⁶⁴ Verrà allora il 'tempus renovationis': solo in quel momento tutti si renderanno conto che l'anticristo è già venuto nelle sue membra, ma deve ancora venire personalmente.¹⁶⁵

Per terzo viene commentato il Salmo 73.¹⁶⁶ Esso offre l'occasione ad Arnaldo di difendere indirettamente la propria missione teologica e profetica attraverso l'esaltazione del ruolo che nella Chiesa delle origini ebbero laici, *illitterati*, coniugati, reietti;¹⁶⁷ chi non riconosce la presenza

162. Del Salmo 57 si tratta ai ff. 81rb-82va.

163. «Unde et de pastore qui exequor temporalis erit istius iudicii dicitur in Cyrillo quod quadros de montibus, id est prelatos de dignitatibus, amovebit», *ivi*, f. 81vb. Cfr. il passo in questione in *Oraculum Angelicum Cyrilli*, cap. XI, ed. P. PIUR, in K. BURDACH, *Vom Mittelalter zur Reformation*, II, 4, Berlin 1912, p. 317 («quadros abscedet de montibus, quos precipitans mactabit»).

164. «Rampnus vero est antichristus (...) quem fideles Christi debent intelligere seu cognoscere prius quam adsit personaliter duobus modis: uno modo quoad quantum ad tempus quo venturus est personaliter, sicut Dominus in Mattheo supra testatus est, alio in membris suis in quibus precurrit et maxime in illis in quibus dicuntur esse facies eius (...) et tales in Horoscopo describuntur fuisse cuncti pseudopontifices qui tempore supradicte abhominacionis regnaverunt, quos omnes saturninos, id est soli contrarios, nominat, et unum eorum maxime saturnum. Ultimus etiam illorum est ille cui succedet et immediate predictus renovator evangelice veritatis, qui sub cauda drachonis ibidem includitur», *Expositio*, f. 82ra.

165. «A quo igne dicit eos fore sorbendos postquam intelligerent rampnum, id est ante tempus renovationis, in quo tam perversi quam devoti per vocem angeli supradicti rampnum intelligent suis principalibus membris iam precessisse, proximoque venturum in semetipso. Quod tempus ad consolationem suorum amatorum describit consequenter dicens: Letabitur iustus - cetus amatorum evangelice veritatis - cum viderit vindictam Dei [Ps. 57, 11]», *ivi*, f. 82rb.

166. Ad esso sono dedicati i ff. 82va-85ra.

167. «Elegit ad prechonium evangelii et doctoratum universalis ecclesie scilicet laycos et

della grazia nei laici toglie tacitamente valore alla testimonianza di Francesco d'Assisi né si rende conto che il sacramento dell'ordine sacerdotale «non est signum religionis Christi». ¹⁶⁸ Nella sezione finale di commento Arnaldo denuncia le cinque opere realizzate dai nemici della povertà evangelica assurti ad alte responsabilità nella Chiesa romana. ¹⁶⁹

Viene infine commentato il Salmo 91, in cui si trovano espresse la tristezza dei devoti di Cristo per la distruzione della sua verità, ma anche la loro gioia ed esultanza per l'annuncio del suo rinnovarsi. ¹⁷⁰ Richiamandosi nuovamente alle rivelazioni di cui dispone, Arnaldo vi trova l'annuncio dell'annientamento dei persecutori della verità evangelica e della prossima esaltazione degli amici di essa. La loro sicurezza sarà assicurata da un 'pastor universalis' che «diligentissime custodiet noctis vigilias super totum gregem, ne queat lupis vel pseudochristianorum vel infidelium lacerari». ¹⁷¹

A conclusione dell'*Expositio* Arnaldo rileva che le vicende considerate in Matteo 24 e nei quattro salmi sono in realtà oggetto di altri passaggi biblici ed enumera in questo senso i Salmi 55 e 79 e Proverbi, 16. Ma qui il testo si interrompe bruscamente, al termine del foglio 85. ¹⁷²

maxime ydiotas et sine litteris, ut dicitur in Actibus, et de literatis tantummodo Paulum. Item illiterato et coniugato comisit summum sacerdotium, scilicet in Petro. Item publicanum et secularia negotia gerentem, scilicet Mattheum, fecit evangelistam et doctorem totius ecclesie sue. Item prius apparuit in resurrectione Marie Magdalene quam alicui apostolorum. Item amplioribus gratis dotavit eam ceteris mulieribus que ministrabant ei de facultatibus suis ...», *ivi*, f. 83ra.

168. «Nam qui dampnat vel detestatur Spiritus sancti (C: sanctus) gratiam in laicis aut etiam ydiosis, tacite negat testimonium ecclesie de beato Francisco, quod fuerit pre ceteris sui temporis tam doctoribus quam prelatibus et sacerdotibus quam etiam regularibus inspiratus ad prechonium evangelice perfectionis, qui de laicis et ydiosis ac negotiatoribus seculi vocatus ad illud ministerium exsequutus est ipsum absque ordine sacerdotii; per quod aperte docetur quod sacerdotium sacramentale non est signum religionis Christi», *ivi*, f. 83ra. Riferimenti che si ritrovano nel *Rabonament d'Avinyó* (1310), ma in una prospettiva meno marcatamente polemica: in un contesto analogo ricorrono i nomi di s. Pietro, Maria Maddalena e s. Francesco, «qui era lec» e al quale Dio «revelà en son temps ço que no revelà a negun clergue seglar o reglar» (ed. M. BATLLORI, *Obres catalanes*, I, 209).

169. «Nam persecutores evangelice paupertatis insanierunt propter favores ecclesie romane, que sublimavit eos in magna parte», *Expositio*, C, f. 84ra. Essi si sono macchiati di adulteratio signorum, exterminatio religionis, corruptio sanctitatis, impietas consilii, infidelitas iudicii (ff. 84ra-84va).

170. Di quest'ultimo salmo si tratta ai ff. 85ra-85vb.

171. *Ivi*, f. 85va.

172. Con un'espressione, purtroppo rimasta tronca, che sembra preannunciare ulteriori tentativi di interpretazione della Bibbia (si è tentati di intravedervi un preannuncio della *Expositio in Apocalypsi*): «Declaratum est autem qualiter in predictis iiij psalmis describitur

Nel codice dei Carmelitani seguono tre fogli bianchi (da 86 a 88: con tutta probabilità lasciati bianchi in vista di una integrazione che il copista non riuscì poi a realizzare). La mano del copista riprende all'inizio del f. 89, ove vengono trascritte le ultime due parole di un testo che risulta essere il quinto di una serie di principii relativi all'interpretazione della Scrittura; la sezione precedente risulta quindi perduta; i principii successivi (dal sesto al tredicesimo) si trovano trascritti alla medesima colonna 89va. Essi trattano dell'interpretazione del linguaggio divino (questione discussa in *Expositio*, ff. 71rb-72rb) e come tali vanno considerati quali parte integrante del testo, alla stregua delle proposizioni poste a conclusione del *Tractatus de tempore adventus antichristi* o della *Philosophia catholica*.

Una conferma in questo senso viene dall'inventario dei manoscritti della biblioteca di Arnaldo. L'*Expositio* vi era presente in tre esemplari, uno dei quali viene precisamente designato nell'elenco come *Expositio XXIIII Mathei cum regulis expositionis sacre Scripture*.¹⁷³

7. Conclusioni

L'elezione di Clemente V - legato ad Arnaldo, sin da quando, ancora vescovo di Bordeaux, aveva ricevuto da lui nell'autunno 1301 una copia del *De mysterio cymbalorum* accompagnata da una lettera encomiastica - segna la sospensione al livello di curia pontificia di ogni procedimento contro le dottrine sull'anticristo del medico catalano. Che ancora nell'estate 1305 questi abbia sentito il bisogno di comporre l'*Antidotum* contro il domenicano Martino de Athea, è segno che non tutto era finito. Ricevendo da Arnaldo copia dei suoi scritti, il papa dichiarava che essi "diligenti examinatione ac maturo consilio indigebant" e pertanto «examine ac iudicio

totus cursus ecclesie, quem describit dominus in xxiiij Mathei. De circumstantiis vero principalium ministrorum supradicte abhominacionis expressius agitur in aliis duobus psalmis, scilicet lv et lxxix. De omnibus autem ad totum illum cursum pertinentibus plene resonant scripture sacri voluminis, spetialiter Job in Prover. xvi, prophete et textus novi testamenti, tam in epistulis quam in evangeliiis, plenissime tam [C: tamen?] in revellacione Apoca., de quibus, deo dante, suo loco et ...», *ivi*, f. 85vb.

173. Cfr. R. CHABAS, *Inventario*, p. 193, n. 90 (ringrazio Robert E. Lerner per aver richiamato la mia attenzione su questo punto); gli altri due esemplari sono riconoscibili dall'incipit: *Ecce relinquetur vobis* (*Inventario*, p. 200, n. 320; p. 202, n. 371).

suo et sedis apostolice reservabat». ¹⁷⁴ Di fatto, i domenicani non cessarono le iniziative ostili nei territori catalano-aragonesi; ma, privi dell'appoggio della suprema istanza ecclesiastica, non riuscirono ad ottenere la condanna di Arnaldo. ¹⁷⁵ La *Responsio obiectionibus* rappresenta in questo senso una sorta di atto finale di una vicenda ereticale destinata come tale a spegnersi, almeno fin quando Clemente V rimase in vita.

Pur senza conoscere i testi del manoscritto dei Carmelitani, Herbert Grundmann aveva acutamente fissato intorno al 1304 la svolta di Arnaldo, il suo passare dalla preoccupazione per il minaccioso incombere dell'anticristo e dei mali finali alla fiduciosa attesa di un'imminente epoca di pace sotto un papa angelico. ¹⁷⁶ L'*Expositio super XXIV capitulum Mathei* documenta precisamente questa svolta: magnetizzato fino a quel momento dalla questione della prevedibilità della venuta dell'anticristo, Arnaldo sposta ora la propria attenzione sulla fase di aspri conflitti destinati a precederla: in ordine, la tribolazione in corso, iniziata al tempo di Nicolò III e ormai giunta quasi al termine; l'avvento del pastore evangelico e la riforma della chiesa; la venuta personale dell'anticristo e la tribolazione sua propria, cui seguiranno i 45 giorni per gli eletti, il ritorno di Cristo e il giudizio finale. La novità è evidentemente rappresentata dal ritrarsi dell'interesse sui tempi, per così dire, penultimi. Il problema della determinazione dell'anno dell'anticristo è ormai sullo sfondo, benché l'evento resti previsto entro tempi brevissimi (non c'è dunque motivo di pensare che su questo abbia cambiato idea rispetto alle posizioni precedenti). Ora però lo sguardo si concentra sulla fase in corso, sulle aspre persecuzioni patite dagli «amici della povertà evangelica» e sulle prospettive di un miracoloso capovolgimento della loro situazione grazie all'avvento del pastore angelico.

174. La dichiarazione papale si trova compresa nella *Presentatio facta Burdegalie coram summo pontifice Clemente V* (24 agosto 1305), in V al f. 261rab. Il passo in questione viene riportato in J. PERARNAU, *El text primitiu*, 15-16.

175. Indicativa, in questo senso, la lettera inviata il 18 novembre 1305 da Giacomo II al maestro generale dell'Ordine, in cui il re protesta per la scomunica inflitta dall'inquisitore domenicano di Valencia a un suo *familiaris* che possedeva scritti di Arnaldo, «ac si heresis aliquid continerent». Seccamente, il re dichiara iniqua tale sentenza, «cum (...) easdem scripturas nos et illustris domina regina consors nostra karissima et familiares nostri et archiepiscopus episcopi et inferior clerus et multi alii nostre dominacionis teneamus et perlegamus frequenter», ed. M. MENÉNDEZ PELAYO, *Historia*, 772-773.

176. «Bisher ganz nur mit den Übeln der Zeit und mit der drohenden Ankunft des Antichrist beschäftigt, beseelt ihn nun seit 1304 ein spiritualistischer Reformeifer und die Erwartung einer bald eintretenden Ideal- und Friedenszeit unter einem Engelspapst», GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 130.

Il passo della *Responsio* pubblicato in Appendice si rivela in questo senso particolarmente interessante (anche perché mostra che la *Responsio* deve essere stata scritta prima dell'*Expositio*): pur rifiutando la proposta dell'Olivi di identificare l'angelo di Apoc. 10 con S. Francesco, Arnaldo non riconosce ancora in lui i tratti del pastore angelico; anzi esclude formalmente che l'angelo prefiguri un pontefice. La rapida allusione ad Apoc. 10 dell'*Expositio super XXIV capitulum Mathei* rappresenta invece un primo, deciso passo in questa direzione.¹⁷⁷ L'identificazione angelo/pastore angelico verrà infine esplicitamente avanzata e sostenuta nella *Expositio super Apocalypsi* (1306): gli elementi interpretativi della *Responsio* si ritrovano in essa quasi alla lettera, ma vengono ora riferiti al pontefice atteso.

La svolta impressa da Arnaldo alle proprie concezioni va evidentemente spiegata alla luce del suo incontro con gli ambienti della dissidenza francescana italiana. In questo senso l'*Expositio super XXIV capitulum Mathei* si può riportare a quel filone di «letteratura interna degli Spirituali»¹⁷⁸ di cui sono caratteristici esempi il *Liber de Flore* e il quinto libro dell'*Arbor vitae*. Nel profetismo e nell'apocalittica essa trova risposta all'esigenza di fornire loro una chiave di lettura della storia più recente della Chiesa e del papato, capace di dar ragione delle sconfitte e delle persecuzioni subite e di mantenere vive la fiducia e la speranza in un imminente capovolgimento della situazione. Da questi ambienti di Spirituali Arnaldo mutua una lettura fortemente negativa dell'ultimo trentennio della Chiesa,¹⁷⁹ in particolare del pontificato di Benedetto XI, e l'attesa di un tempo futuro di quiete all'insegna del pastore angelico.¹⁸⁰

177. Cfr. il passo citato *supra*, nota 138.

178. La definizione è di GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 103.

179. Il punto di partenza negativo è rappresentato da Nicolò III. Nella pubblicistica e nella letteratura del '300 non sono rare le critiche nei confronti dell'Orsini, cui vengono imputati nepotismo e corruzione. Cfr. ad esempio la *Visio fratris Johannis*, in E. DONCKEL, *Visio seu prophetia fratris Johannis. Eine südditalienische Prophezeiung aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts*, "Römische Quartalschrift" 40 (1932), 372 («vir mire superbie, credens in suo sanguine sedem Petri hereditarie possidere») e 375 («A tempore infelicis Nicolai III. pauci aut nulli prelati facti sunt absque symoniaca pravitare»); nonché DANTE, *Inferno*, XIX, 70-71 («cupido sí per avanzar li orsatti»). Negli ambienti degli Spirituali italiani l'avversione nei confronti di Nicolò III è particolarmente netta e si lega ad un motivo particolare: la sua bolla *Exiit qui seminat* (1279), che aveva dichiarato interpretabile la Regola francescana. Si vedano in questo senso sia il *Liber de Flore* (ed. GRUNDMANN, 151), sia l'*Arbor vitae* di Ubertino (V, 3, 432a: cfr. POTESTÀ, *Storia ed escatologia*, 129, nota 65).

180. Attese di un papa santo si registrano già precedentemente; ma la tappa letterariamente decisiva nella costruzione della figura del 'pastore angelico' è segnata dal *Liber de Flore*, opera in cui tra l'altro compare per la prima volta il *terminus technicus* di "pastor ange-

Nell'*Expositio* egli offre loro, a sua volta, il conforto delle 'rivelazioni particolari' di cui è depositario, in primo luogo dell'*Horoscopus*. Rimane peraltro problematico stabilire che cosa precisamente ciascuno abbia dato e ricevuto: nel clima di aspettative febbrili intorno al conclave perugino, i testi proliferano, vengono aggiornati, fatti circolare e commentati per usi di propaganda disparati, come conferma la stessa vicenda, ancora non del tutto chiarita, dei *Vaticinia de summis pontificibus*, citati nell'*Expositio*.

La torsione delle concezioni escatologiche di Arnaldo non si realizza in forza di una sua puntuale accettazione della visione escatologica dell'Olivì. Quest'ultimo situa il terzo stato del mondo *dopo* la venuta dell',anticristo aperto' (cioè l'ultimo e più vero anticristo), mentre prima di essa pone solo un periodo di pace durante il quale gli eletti potranno respirare e un ordine evangelico e contemplativo predicherà il Vangelo. Per Olivì la successione degli eventi finali è dunque la seguente: tribolazioni del sesto stato della Chiesa, culminanti nella venuta dell'anticristo mistico (uno pseudopapa, o forse un re, o forse l'uno e l'altro in combutta fra loro per un determinato tempo); tempo di quiete per gli eletti; venuta dell'anticristo aperto; inizio del terzo stato del mondo (= settima età della Chiesa), ossia dell'età sabatica destinata a durare, per circa settecento anni, sino alle persecuzioni finali di Gog e Magog e all'avvento di Cristo giudice.¹⁸¹ Ubertino, divulgando l'Olivì in forma abbreviata e attualizzata nel V libro dell'*Arbor vitae*, si mantiene fedele a questo schema.¹⁸² Arnaldo propone invece che il terzo stato preceda la venuta dell'anticristo (e rimanga pertanto entro la sesta età della Chiesa); in questo modo può mantenere inalterata la convinzione, più volte proclamata nei suoi scritti precedenti (e successivi), che dopo l'anticristo la storia durerà solo i 45 giorni lasciati agli eletti perché si pentano, i 45 giorni previsti da una antica e autorevole tradizione da cui egli non intende distaccarsi.¹⁸³

Che il terzo stato sia posto prima o dopo la venuta dell'anticristo, ciò che conta e accomuna Arnaldo a Ubertino è il tentativo di alimentare negli 'amici della verità evangelica' la speranza in un rapido e radicale

licus" (cfr. B. MCGINN, "Pastor Angelicus". *Apocalyptic Myth and Political Hope in the Fourteenth Century*, in *Santi e Santità nel secolo XIV* (Atti del XV Convegno Internazionale di Assisi, Assisi 1989, 219-251, in part. 239 e ss.).

181. Cfr. D. BURR, *Olivì's Peaceable Kingdom*, in part. 132-178.

182. Cfr. POTESTÀ, *Storia ed escatologia*, in part. 165-177.

183. Essa si fonda sull'interpretazione di Daniele 12 avanzata da S. Gerolamo. Riguardo a questa tradizione esegetica e teologica e all'adesione ad essa da parte di Arnaldo (che, applicando il suo principio «dies sicut anni», tende peraltro a intendere i 45 giorni come 45 anni), cfr. R. E. LERNER, *Refreshment of the Saints: the Time after Antichrist as a Station for Earthly Progress in Medieval Thought*, "Traditio", 32 (1976), 97-144.

mutamento nella Chiesa, offrendo ad essa un fondamento apocalittico. Di fatto, l'elezione di Clemente V segnerà l'aprirsi di un clima nuovo. Abbandonate le attese più radicali e propagandistiche, gli Spirituali tenteranno, grazie anche all'interessamento e alla mediazione di Arnaldo presso il papa, di vedere riconosciuta la fondatezza delle loro denunce e la legittimità delle loro aspirazioni. Quanto al medico catalano, egli non cesserà di aspettare il papa angelico;¹⁸⁴ ma se nell'*Expositio* aveva lasciato intendere che questi sarebbe stato il papa venturo, non ancora uscito dal conclave, al tempo di Clemente V sposterà l'attesa sul suo successore.¹⁸⁵ Il pastore evangelico resta un passo oltre l'esistente.

184. Su tale attesa nei suoi scritti a partire dal 1305 cfr. B. TÖPFER, *Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter*, Berlin 1964 (trad. it.: *Il regno futuro della libertà*, Genova 1992, 285-286).

185. Cfr. GRUNDMANN, *Liber de Flore*, 130, nota 62.

APPENDICE

Petrus Iohannis Olivi,
Lectura super Apocalipsim,
cap. 10.¹

Ioachim dicit hic:
Quicumque erit iste predicator veritatis, *fortis* esse describitur, quia robustus erit in fide et *de celo descendet*, id est de vita contemplativa ad activam, et *amictus erit nube*, quia indutus erit scriptura prophetarum, et *iris in capite*, quia spiritum sanctum et mysticum seu spirituale intellectum scripturarum habebit in mente. Sicut enim archus celestis apparet iunctus nubibus celi, sic scripturis prophetarum iugendus est mysticus intellectus ad adversarios convincendos. (...)

Sciendum etiam

Arnaldus de Villanova,
Responsio obiectionibus, f.
58vab.²

Item non solum quantum ad antiquas expositiones, sed etiam quantum ad modernas [denuntians] possuit exemplum unum, ex X Apoc., ubi revellatur quod tempore (C: anti-christi *add. et del.*) sexte tube vel angeli tuba canentis adveniret ecclesie quidem *angelus fortis*, et cetera que secuntur de eo in toto capitulo.

Nam quedam expositio (C: ex Christo) moderna tradit quod ille angelus fuit beatus Franciscus, de quo, licet figurative vel pro persona sui vel aliquo suorum discipulorum aut sequatium recte posset exponi,

Arnaldus de Villanova,
Expositio super Apocalypsi,
cap. 10.³

Et vidi alium angelum. Hic, ubi describitur reformatio catholicae sanctitatis futura post subversionem descriptam, principaliter describitur minister reformationis, scilicet pontifex superius memoratus, qui tertium statum saeculi non figurative sed realiter inchoabit, et qui respectu status illius fuit per angelum Ioanni loquentem principaliter designatus, ut supra fuit expositum capitulo primo. Describitur autem quantum ad duo: primo siquidem quantum ad circumstantias suae perfectionis, secun-

1. Ed. W. LEWIS, Tübingen 1972 (pro manuscripto), 559-563. Ringrazio il prof. David BURR per avermi fornito copia del capitolo 10 dell'edizione critica della *Lectura* curata da W. Lewis.

2. Ringrazio la prof. Mirella Ferrari per aver rivisto la mia trascrizione del passo della *Responsio obiectionibus*. Trascrizione e verifica sono state compiute sul microfilm di C. Attualmente (1994) il codice è in restauro.

3. Ed. I. CARRERAS i ARTAU, coop. O. MARINELLI MERCACCI et I. M. MORATÓ i THOMAS, Barcelona 1971, 141-144.

quod sicut sanctissimus pater noster Franciscus est post Christum et sub Christo primus et principalis fundator et initiator et exemplator sexti status et evangelice regule eius, sic ipse post Christum designatur primo per angelum istum. Unde et in huiusmodi signum in curru igneo apparuit transfiguratus in solem ut monstraretur venisse in spiritu et imagine Helie et simul cum hoc gerere perfectam imaginem veri solis, scilicet Christi. Ipse enim fuit singulariter *fortis* in omni virtute et opere Dei et per summam humilitatem et recognitionem prime originis omnis nature et gratie semper *descendens de celo*; et per aeream et subtilem seu spiritualementem levitatem ab omni pondere terrenorum excusam fuit *amictus nube*, id est altissima paupertate, aquis celestibus plena, id est suprema possessione et imbibitione celestium divitiarum; fuit etiam *amictus nube*, id est extatice contemplationis caligine (...) habuit etiam *irim in capite*, id est archualem refulgen-

tamen certum est quod ad literam non convenit ei quod declaratur ex circumstantiis litteralibus. Dicit enim de eo quod erit *fortis*, scilicet per circumstantiam et audaciam zellandi pro veritate evangelica. Item quod *descendet de celo*, scilicet a contemplatione ad actionem. Item quod erit *amictus nube*, id est totus informatus littera sacri textus quam in promptu habebit ad omnes considerationes chatolicas et informatus in quantum scripturis prophetis. Item quod habebit *yridem in capite*, id est veritatem spiritualium intellectuum sacri textus in mente. Item *facies eius erit ut sol*, id est conversatio eius ymitabitur Christum. Item *pedes eius tamquam columpna ignis*: quia tam cogitatus et affectus quam (C: quod) nuncii eius per furorem caritatis erigentur in celum et sustentabunt fideles. Item *habebit in manu libellum apertum*, id est aliquam scripturam, quam manu sua scripserit (C: scripserit) et opere et exequetur, afferret ecclesie, in qua veritas christiane religio-

do quantum ad opera quibus universalis Ecclesia reformabitur. Quantum ad primum vero dicit quod *vidit angelum alium*, a praedicto tubicinate (...) *fortem*, id est constantem in zelo evangelicae veritatis (...), *descendentem de caelo*, id est de contemplatione veritatis evangelicae descendet ad actionem universalis regiminis, *amictum nube*, id est informatum littera sacri textus et prophetia sive prophetis revelationibus; *et iris in capite eius*, id est multiplicitas spiritualium intellectuum praedictae nubis in mentem ipsius, *et facies eius erat ut sol*, id est conversatio eius conformis statui regulari et Christo, *et pedes eius*, id est cogitatus et affectus et nuntii, *tamquam columpna ignis*, id est fervido zelo caritatis erigentes in altitudinem vitae spiritualis et sustentantes Ecclesiam seu fideles. *Et habebat in manu sua libellum apertum*, id est scripturam breviter et intelligibiliter exprimentem religionis catholicae veritatem, quam exsequetur opere manuque propria forsi-

tiam solis, quia viscerosa caritas Christi ad nostras inferiores miseras aperta et archualiter dilatata fuit assidue et intime impressa menti Francis- ci. *Facies etiam eius erat ut sol*, quia in singulari contemplatione Christi et evangelice vite eius fuit non instar lune defectivae vel modice stelle vel lucis nocturne, sed instar solis et lucis diurne inflammatus et illuminatus et illuminans et inflammans. Habuit etiam *pedes* rectos et solidos et igneos *ut columnam ignis*, quia non solum fuit summus in contemplatione sed etiam in omni perfecta actione, sicut ex historia vite sue superhabunde patet. *Habuit etiam in manu*, id est in pleno opere et in plena possessione et potestate, *libellum* evangelii Christi *apertum*, sicut patet ex regula, quam servavit et scripsit, et ex statu evangelico, quem instituit. *Posuit etiam pedem dextrum super mare*, quia ad Sarracenos convertendos et ad martirium accipiendum ab eis cum summo studio et fervore laboravit ter ire ad eos

nis breviter et intelligibiliter continebitur. Item *possiturus est pedem suum dextrum supra mare*, id est ministros suos spirituales mittat ad infideles, et *sinistrum super terram*, id est temporales ut imperatorem et reges supra populum fidelem (C: infidelem). Item *clamaturus est ut leo rugiens*, id est cominando voce generaliter audibili aliquid terribile sicut consummationem seculi. Et statim subiungit dicens quod *iuravit per viventem* etc.; quibus verbis exprimit aperte duo que facturus est in suo clamore: primum, quod sub testimonio divine assertionis denuntiabit finem temporis vel seculi; secundum, quod denuntiabit illum sub terminato tempore, scilicet *VII angeli*, et hoc confirmabit per dicta prophetarum.

Item daturus est aliqui cetui [58vb] apostolico, qui designatur per Iohanem, *librum apertum*, id est volumen sacre scripture clare compositum; qui liber in ore susipientis in officio predicandi erit ei dulcissimus, scilicet per orationem eius, hoc est

tan scripserit. Quantum ad secundum vero subiungit quae sequuntur, dicens: *et posuit pedem suum dextrum supra mare*, id est misit ministros suos spirituales ad infideles ut praecessent eis in doctrina evangelica, et *sinistrum supra terram*, id est temporales ut imperatorem et reges supra populum fidelem ad executionem evangelicae sanctionis; et *clamavit voce magna*, scilicet prophetica et generaliter audibili, *quemadmodum cum leo rugit*, id est cominando aliquid terribile, sicut consummationem seculi (...). Et *iuravit*, id est sacra confirmatione vel approbatione testatus est cum illa scriptura (...) *quod tempus non erit amplius*, id est cessabunt quaecumque temporaliter fiunt, scilicet motus caeli et generatio et corruptio in inferioribus. Ne tamen credatur quod finem temporalium denuntiet indeterminate (...) idcirco subiungit: *sed*, supple determinate (...).

Usque nunc descripta sunt opera praedicti angeli generaliter; consequenter describitur id

(...) In tertio decimo centenario a Christi ortu apparuit Franciscus et eius evangelicus ordo; sed in tertio decimo a Christi morte et ascensione exaltabitur in cruce, et ascendet eius gloria super totum orbem (...).

diligentem meditationem, in eo inprimet seu ventu spirituali amaritudinem passionis Cristi.

Item ille cetus, qui suscipiet librum ab eo, recipiet ab eo mandatum prophetandi (C: prophandandi) vel predicandi omni hominum diversitati, et ille cetus fideles ab infidelibus predicationis clavo separabit, et eius predicatio continuabitur cum predicatione Helie et Henoch.

Patet autem ex hiis quod, cum ille angelus sit operaturus generalia toti mundo et omnes status ordinaturus, quod habebit auctoritatem utilem, ita quod nullus pontifex erit. Iterum ex ordine revelationis patet quod venturus est post temporale flagellum ecclesie carnalis et instante adventu antichristi.

Que omnia nequam fuerunt in beato Francisco. Quapropter huic expositioni debet illa preferri, per quam tali persone de illa revelatio attribuitur quod omnino ad litteram conveniant ei predicta.

quod specialiter in praeconibus faciet (...) *Accipe librum*, eloquiorum dei, *et devora illum*, id est cum diligenti studio vel meditatione incorpora, *et faciet amaricari*, id est amaritudine passionis Christi affligi, *ventrem tuum*, id est capacitatem tuae mentis.

Francesco SANTI

NOTE SULLA FISIONOMIA DI UN AUTORE
CONTRIBUTO ALLO STUDIO DELL'EXPOSITIO SUPER
APOCALYPSI

I. IL PROBLEMA DELL'AUTORE NELLE OPERE DI COMMENTO ALLA BIBLIA

Il rapporto tra l'autore e la sua opera, ancora nei secoli XII e XIII, che pur vedono l'imponente affermarsi del sentimento della persona, è problematico. La teologia è in questo momento un sapere dominante, è «scientia scientiarum», e guadagnarsi o presumere per sé il ruolo di autore in queste zone del sapere è operazione complessa. L'anepigraficità delle opere teologiche di quest'epoca non è dunque, soltanto, un fatto che riguarda incidenti avvenuti nel successivo svolgersi della loro tradizione, ma si insinua nel momento stesso della loro composizione, nella uso che di esse si intende fare nella loro stessa contemporaneità.

Questa considerazione ha diverse verifiche. La costruzione dell'anonimato nella teologia monastica ha un esempio eloquente in Guglielmo di S. Thierry, che inviando le sue opere ai monaci della Scala Dei, chiede loro di cancellare il suo nome, perché la sua dottrina non è altro che quella della tradizione, ripensata all'interno della mistica cristiana, la quale a sua volta in nessun modo può essere considerata un fatto individuale.¹ La conseguenza del gesto di Guglielmo è che, in effetti,

1. Dopo aver dato un elenco delle sue opere principali Guglielmo precisa: «Aut nihil omnino aut non multum de meo dixi, melius est, si ita vobis placuerit, ut suppresso nomine nostro inter anonima relinquantur, quam ut perdix quae non peperit congregare videatur» in *Epistola ad Fratres de Monte Dei*, n. 10, edita nella «Patrologia Latina», 184, 307-

anche i suoi testi più originali sono circolati anepigrafi o con attribuzioni sbagliate, fin quasi ai nostri giorni.²

L'organizzazione del lavoro nella Scolastica matura del secolo successivo, una organizzazione che rende certi conventi dei frati predicatori simili a veri e propri laboratori scientifici, in cui si ricorre al lavoro di équipe e ad una complicata strumentazione (con concordanze, florilegi, traduzioni, correctoria, postillae continue ecc.), accentua la problematica dell'autore. Si può osservare come ciò avvenga soprattutto in relazione ad opere di commento alla Bibbia. Un caso assai emblematico è stato studiato da Robert Lerner ed è rappresentato dalla postilla all'Apocalisse, firmata da Ugo di San Caro all'inizio del secolo, ma opera di diversi scrittori o compilatori, che raccoglie perciò in sé opinioni addirittura contraddittorie.³ Un esempio eccellente degli anni Settanta del secolo XIII è invece un commento al vangelo di Giovanni la cui attribuzione è per lo meno discussa tra Bonaventura e Nicola di Gorran nella sua versione originaria, e che comunque fu sicuramente riusato da Nicola, per una seconda redazione più ampia. Ho rinvenuto nel codice della Biblioteca Antoniana di Padova, n. 344, la versione breve di questo commento, anepigrafo e nella forma di vangelo glossato, con le *quaestiones* scolastiche in appendice. Anche secondo questa forma, essa assume un prologo non originale, tratto dalla raccolta dei prologhi biblici di Guglielmo Brito, che venivano usati dai maestri per introdurre le loro opere, come se si trattasse di materiale di dominio comune.⁴

La situazione dei commentari all'Apocalisse è - in particolare - tra le più complicate. Essi sono una selva nella selva dell'esegesi scolastica: soltanto dal *Repertorium* dello Stegmüller, che ovviamente non è completo, abbiamo notizia di circa 450 commenti, quasi tutti inediti; di essi 307, sono attribuiti a qualche autore (o a più di un autore) e 133 sono anonimi.

364, secondo l'edizione apparsa di Bertrand TISSIER (Bonfontaine, 1662 «Bibliotheca Patrum Cisterciensium») e più di recente per le cure di J.- M. DÉCHANET («Sources Chrétiennes», 223), Paris 1975. In quest'ultima il brano che interessa è a p. 136.

2. Il fenomeno è stato di recente studiato da A. PIAZZONI, *Falsificazione o falsa attribuzione? Note a proposito delle opere di Guglielmo di Saint-Thierry in Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica* (München, 16- 19 September 1986), V («Monumenta Germaniae Historica. Schriften», 33), Hannover 1988, 225-242, che anche riassume la bibliografia sull'argomento.

3. Cfr. Robert E. LERNER, *Poverty, preaching and eschatology in the Revelation Commentaries of 'Hugo of St. Cher'*, in *The Bible in the Medieval World. Essays in Memory of Beryl Smalley*, cur. K. WALSH - D. WOOD, Oxford 1985, 157- 189.

4. Anche l'importante *Postilla sulla Apocalisse* di Guglielmo di Melitona adotta per l'appunto, proprio il prologo del Brito (F. STEGMÜLLER, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, I, Madrid 1950, 2960).

Porre il proprio nome come nome d'autore può voler dire cose assai diverse. La rielaborazione di commenti biblici in epoche successive è cosa all'ordine del giorno. Il riuso di parti di commenti è fatto del tutto normale. Non è nemmeno detto che si attribuisse al rapporto tra autore ed opera quel carattere esclusivo che oggi percepiamo. Uno storico della letteratura, Gustavo Vinay, notava qualche anno fa la netta differenza tra lo scrittore mediolatino e lo scrittore moderno: «Noi siamo creatori d'istinto - diceva - e quello - lo scrittore medievale - retore per natura, non cerca l'originalità ad ogni costo, tutt'altro».⁵

Queste considerazioni devono essere almeno accennate quando si affronta il problema della conferma o meno della paternità di un'opera come l'*Expositio super Apocalypsi* (da ora ESA). Si deve comprendere che tale problema è sì problema specifico, ma si pone nell'ambito di una problematica più ampia. Si tratta di un'opera estesa e non estranea alla tradizione scolastica, come anche attesta il sottotitolo adottato in alcuni codici:⁶ essa si colloca nell'ambito non di un sapere marginale - quale la teologia diverrà dopo l'affermazione della scienza moderna - bensì nel più importante campo del sapere. Ruota, questo lo si può dire con certezza, intorno ad un polo magnetico come Arnau de Villanova, il quale, in linea generale, adotta con le scritture un rapporto eminentemente pratico.

Un'ultima annotazione preliminare mi è necessaria. L'ipotesi di autore che alla fine proporrò in eventuale - ed insisto sull'eventuale - alternativa ad Arnau, o magari in qualche complicità con lui, mi pare dotata di una certa verosimiglianza, anche se devo riconoscere di non essere riuscito ancora a giungere a conclusioni definitive. La ragione per cui alla fine mi sono deciso ad avanzare tale ipotesi in sede seminariale non sta soltanto nell'esigenza di verificarla (magari per giungere ad una definitiva smentita), ma anche nel desiderio di mostrare, facendo emergere nuove

5. Così Gustavo VINAY, in *Lingua, retorica, letteratura mediolatina*, in *Cultura Neolatina* 15 (1955), pp. 181- 193, che cito da *Peccato non leggessero Lucrezio*, riletture proposte da Claudio LEONARDI, Spoleto, 1989, a p. 12.

6. Per i codici che tramandano l'ESA si veda il contributo di Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, in questo volume, 25- 103, in particolare il punto II, 1. A mia volta ricordo soltanto che l'espressione che qualifica precisamente l'ESA come «ostendens plenarie formam scholastice lectionis...» si trova nei codici Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, Ott.lat. 536 (sec. XIV) e Firenze, Biblioteca Maruccelliana, C 279 (sec. XIV): in entrambi i volumi il testo è anepigrafo ma datato nel 1306 a San Vittore di Marsiglia. Credo che sia un sottotitolo proprio, ma non si trova né nel Vaticano lat. 1305 (esemplare è datato al 1416, con un antigrafo citato dal copista molto più antico e legato a Tortosa) che dà un testo anepigrafo e datato; neanche si trova nel Vaticano lat. 5740 (sec. XIV, seconda metà) che attribuisce il testo ad Arnaldo ma non riporta la datazione che hanno invece tutti gli altri.

figure, come gli schemi della storiografia circa il dibattito sull'Apocalisse della fine del secolo XIII, siano spesso troppo stretti, e come si tenda e con troppa facilità a ricondurre tutto agli stessi personaggi, agli stessi gruppi, agli stessi problemi. Ciò che è noto, insomma, tende a mangiarsi l'ignoto, semplificando anche certi problemi di attribuzione che invece possono insegnarci qualcosa restando irrisolti e un poco complicati.

II. IL PROBLEMA SPECIFICO DELL'ESA: IL RILIEVO DI ALCUNI ELEMENTI PRINCIPALI

I dati raccolti da Josep Perarnau e da Jaume Mensa a proposito della problematicità del legame tra l'ESA e Arnau sono importanti.⁷ Ci obbligano a porre un problema che del resto non è del tutto nuovo e che l'edizione critica di Joaquim Carreras Artau aveva solo parzialmente superato.⁸ Ciò è avvenuto - vale la pena ricordarlo - anche per le circostanze in cui l'*Expositio* fu pubblicata: essa fu l'ultima opera del grande storico catalano alla quale per altro dovettero concorrere mani diverse, anche perché la vita del Carreras fu in ultimo tormentata da una grave malattia.⁹

7. Cfr. Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, cit. e Jaume MENSA, *Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'Expositio super Apocalypsi. Anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquest obra i a les obres polemiques d'Arnau de Vilanova*, in questo volume, 105- 210. Considerando che i due saggi sono raccolti in questo stesso volume non sintetizzerò qui il loro apporto.

8. Arnaldi de VILLANOVA, *Scripta spiritualia. I. Expositio super Apocalypsi*, cura et studio Ioachimi CARRERAS I ARTAU, cooperantibus Olga MARINELLI MERCACCI et Iosepho M. MORATÓ I THOMÀS, praef. M. BATLLORI I MUNNÉ, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1971, pp. XXIV- 304. La prefazione si occupa dell'autenticità dell'opera alle pp. XVI-XVIII.

9. Noto anche - per dire le lunghe vicissitudini dell'iniziativa - che il colofone dell'edizione dice: «Aquest volum començat a compondre als Tallers gràfics de Marià Galve l'any 1956 ha estat acabat d'imprimir a la Impremta-Escola de la Casa de la Caritat, de Barcelona, el dia 22 d'abril de l'any 1971».

a. *Rapporto con gli ordini religiosi, soprattutto in relazione con le fonti profetiche utilizzate*

Mi pare persuasiva l'opinione, avanzata da Jaume Mensa, dell'appartenenza dell'autore dell'ESA ad un ordine regolare, o comunque la notazione di una fortissimo riferimento ideale in questo senso.¹⁰ Nell'opera è infatti espressa la convinzione di un progressivo perfezionamento delle forme regolari di vita religiosa, e nella più perfetta tra queste forme troverà sede il compimento della storia cristiana. Il primo passo che dobbiamo quindi compiere è quello di individuare quale potrebbe essere l'ordine di appartenenza del nostro autore, o comunque l'ordine a cui in particolare lui e il suo pubblico riferiscono le loro attese.

Per far questo procederei ad alcune esclusioni. Una ragione che ci consente di escludere l'ordine dei Minori sta forse nel fatto che l'ESA, pur presentando opinioni spirituali radicali, rifiuta di considerare le stimmate ricevute da Francesco d'Assisi segni divini in senso proprio, affermando che esse si possono così chiamare solo «per reductionem consequentiae».¹¹ La polemica sulle stimmate di Francesco è documentata nella letteratura quodlibetica della seconda metà del XIII secolo,¹² e questa osservazione del nostro commentatore, per altro radicale nell'accettazione di certi temi pauperistici e profetici, così precisa e neanche imposta dalla logica del contesto in cui si trova, non può essere casuale e non pare essere formulabile in ambiente minoritico.

Vi è poi un'altra ragione che spinge ad escludere un legame privilegiato sia con i Minori sia con i frati Predicatori, e sta nell'importante uso tra le fonti di un certo tipo di letteratura profetica. Noi troviamo citate infatti, e non occasionalmente, le opere di Ildegarda e dello pseudo-Ildegarda; le opere di Cirillo di Alessandria e dell'abbas Ioachim', insieme all'*Horoscopus*.¹³ Si tratta sempre di fonti utilizzate anche in altre opere di

10. Cfr. Jaume MENSA, *Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'Expositio super Apocalypsi*, cit., il punto VI, 2. 3.

11. *Expositio*, cit., 111.

12. Cfr. Palémon GLORIEUX, *La littérature quodlibétique de 1260 à 1320*, II, Paris 1924, rivista ed ampliata qualche anno dopo (Paris, 1935).

13. Sono i profeti che l'autore dell'ESA presenta come profeti del V tempo: «Quinto enim tempore suscitavit Deus in Ecclesia Ioachim abbatem et Cyrillum presbyterum et Hildegardim sanctimonialem et Horoscopum et plures alios servos suos, qui per spiritum prophetiae dant electis certitudinem de toto cursu finalium Ecclesiae temporum, et qui

Arnau, ma non si è tenuto presente quanto esse siano fortemente qualificate non solo in senso antitomista, ma anche in senso antimendicante o comunque non-mendicante: Ildegarda venivano utilizzate per contrassegnare in negativo la nascita dei nuovi ordini:¹⁴ più in particolare sappiamo che la diffusione delle profezie di Ildegarda e di Cirillo è marginale tra i Minori. Si ricorderà il brano di Salimbene da Parma, relativo al 1282, circa il profeta di Parma, «qui appellatur Asdenti ... illitteratus sed illuminatus». Salimbene elenca le sue autorità e ricorda Gioacchino, Merlino, Metodio e Sibilla, Isaia, Geremia, Osea, Daniele, l'Apocalisse e Michele Scoto, ma nell'elenco non ci sono né Ildegarda, né Cirillo. Non si creda che il testo di Salimbene sia precoce o che le profezie a cui si riferisce l'ESA siano obiettivamente meno diffuse o diffuse solo in altre aree geografiche. Possiamo infatti precisare le nostre osservazioni aggiungendo i seguenti elementi.

1) Non tutte le citazioni di Ildegarda nell'ESA sono per ora identificabili con facilità, ma le due che si possono identificare vi arrivano attraverso l'opera diffusissima di Gebeno, abate cisterciense di Heberbach. Nella prima si parla dell' «*equus albus*», presente anche nello *Scivias*;¹⁵ la seconda parla del Quinto tempo segnato da quattro annunci profetici (dovuti a Cirillo, Ildegarda, Gioacchino e all'*Horoscopus*), e del ritardo della fine che essi annunciano.¹⁶ L'opera di Gebeno, intitolata *Speculum futurorum eventuum*, studiata ora da José Carlos Santos Paz, databile al 1220, consiste in un ampio florilegio di testi di Ildegarda.¹⁷ Di essa si conoscono oltre 70 manoscritti, censiti da Santos Paz. Quello che principalmente si rileva non è l'esclusione di certe zone geografiche dalla sua ampia diffusione quanto piuttosto la sua assenza dagli ambienti minoritici. La presenza dello *Speculum* di Gebeno è invece molto ben testimoniata tra i cisterciensi e in generale nelle congregazioni riformate del monachesimo antico. Non si potrà dimenticare che il «*praeco evangelicus*» che accompagna il quinto

apertis eloquiis inquit singulis UT QUIESCANT, id est in Christo pacem habeant, et expectent ADHUC MODICUM TEMPUS, quia tempus Ecclesiae sextum et septimum, in quibus omnia consummabuntur, est modicum respectu praecedentium», *Expositio*, cit., 105. Noto poi che Cirillo è citato alle pp. 165, 167, 211, 229; *Horoscopus* alla p. 105; Gioacchino alla p. 214; Ildegarda alle pp. 74, 95, 105, 175, 250, 257-258, 274, 277.

14. In particolare la «*Insurgent gentes*», citata per intero da Arnau nella *Confessió de Barcelona*, cfr. Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes. I. Escrits religiosos*, cur. Miquel BATLLORI I MUNNÉ, praef. Joaquim CARRERAS I ARTAU, Barcelona 1947 (Rist. an. 1987), 124-127.

15. *Expositio*, 95-96.

16. *Expositio*, 105.

17. Al dott. José Santos Paz che qui ringrazio, devo il confronto tra il testo di Gebeno e quello dell'*Expositio*.

papa santo dell'ESA è qualificato «*praelatus generalis ... cartusiensis sive alius*». ¹⁸

2) Nell'ambito della tradizione di Ildegarda in ambito cisterciense è invece più raro l'uso contemporaneo della profezie di Ildegarda, di Gioacchino, di Cirillo e dell'*Horoscopus*. Sul tipo di diffusione di quest'ultimo non ho informazioni, ¹⁹ ma devo rilevare invece che la coppia Gioacchino-Cirillo è coppia fissa nell'ambito degli apocalittici dell'Ordine del Carmelo, perché in questo contesto si tramanda un famoso scambio epistolare tra i due profeti. ²⁰ San Cirillo di Costantinopoli (1138ca.-7 maggio 1234) in particolare è fortemente qualificato in senso carmelitano. Egli risulta essere il terzo abate generale dell'ordine del Carmelo ed avrebbe assunto questo incarico verso il 1230. I carmelitani lo qualificano il «*noster Cyrillus*» oppure «*presbiter de Monte Carmelo*». A lui si attribuiscono brevi scritti: l'*Oracolo Angelico*, e alcune lettere tra cui quella a Gioacchino, sempre tramandata con la risposta. ²¹

Si noterà anche che nell'ordine del Carmelo si possono essere assunte le profezie dello pseudo Ildegarda, come l'*Insurgent gentes*, perché queste sono sì contrarie ai nuovi ordini, ma i carmelitani, credendosi nella successione ininterrotta da Elia, non si considerano un nuovo ordine, bensì un ordine recentemente latinizzato. ²² E' così che in opere come il trattatello scismatico

18. *Expositio*, cit., 193- 194

19. Solo una nota sull' *Horoscopus*: questo testo è considerato molto raro, ma dovette avere una buona circolazione in qualche ambiente, se vogliamo dare qualche credito alla nota del manoscritto di Graz, Universitätsbibliothek, 1226, (che di Arnaldo tramanda il *De prudentia*, il *De elementis catholicae fidei*, l'*Introductio un librum Ioachim de semine Scripturarum*, e parte della *Praesentatio coram Clemente V*). Al f. 32r, la stessa mano che copia i testi di Arnau, precisa infatti che la profezia di Cirillo fu «approvata dalla chiesa di Roma», che quella di Ildegarda fu «approvata da papa Eugenio, che poi la canonizzò», mentre quelle di Gioacchino e di *Horoscopus* «sunt famose in Ecclesia Dei». Un elenco di profezie, con la precisazione del loro valore, si trova anche nella *Confessio de Barcelona*, cit., 112- 114.

20. Si legge, edito da P. PIUR, in K. BURDACH, *Vom Mittelalter zur Reformation*, IV/2, Berlin 1912, 251- 254, 319- 320; per i manoscritti più importanti cfr. F. STEGMÜLLER, *Repertorium*, cit., 235- 237.

21. Cfr. Mariano VENTIMIGLIA, *Historia chronologica*, Napoli 1773 (ristampa Gabriel WESSELS, Roma 1929), 43; e Benedictus ZIMMERMANN, ed., *Tractatus de prioribus generatibus necnon Tractatus de magistris parisiensibus*, in *Monumenta Historica Carmelitana*, Lirinae 1907, su Cirillo, 295, per il *De oraculo angelico*, 296- 311.

22. Per una informazione generale sui Carmelitani cfr. Benedictus ZIMMERMANN, *Carmes (Ordre des)*, dans *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris 1905, coll. 1776- 92, e la sintesi di Joaquim SMET, *The Carmelites A History of the Brothers of our Lady of Mount Carmel. I. Ca. 1200 until Council of Trent* (revis. ed.), Darien (Ill.) 1988, disponibile ora in italiano *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo I Dal 1200 ca. fino al Concilio di Trento*, Roma 1989, 564, e in castigliano (Madrid 1987 nella «Biblioteca de Autores Cristianos», 495).

del carmelitano Giovanni di Hildesheim, morto nel 1375, le autorità profetiche sono Ildegarda, Cirillo, Gioacchino e il più moderno Giovanni di Rupescissa.²³ Il rilievo dell'ordine carmelitano aumenta, dal punto di vista dello scrittore e dei lettori dell'ESA, se si considera come in essa sia decisiva la presenza di Elia, che di quell'ordine è considerato il fondatore.²⁴

Riguardo al legame con ordini religiosi voglio infine notare un ultimo elemento di grande rilievo. Non solo i frati predicatori e i francescani non sono considerati gli ordini che condurranno il mondo alla vittoria del settimo tempo, ma addirittura altre realtà spirituali li sostituiscono: rispecchiati nella figura della Chiesa di Laodicea, sono chiamati a quel compito gli ordini dei Templari, di Calatrava, degli Ospitalieri e di Uclés. L'impegno, 'spiritualiter et corporaliter' fa di loro la rappresentazione della Chiesa eletta nell'ultimo tempo di lotte; il momento più alto della partecipazione dell'uomo alla vita divina corrisponde alla loro azione spirituale e fisica per la liberazione del Sepolcro di Cristo. L'interesse per la Terra Santa da parte dell'autore dell'ESA è dunque nettissimo. Ciò nonostante l'opzione a favore degli ordini militari non pare poter essere proposta da personaggio proveniente dall'interno della loro tradizione, perché da questo punto di vista un'equiparazione dei quattro ordini citati, sarebbe forse stata inaccettabile. Tale equiparazione infatti non considera o non vuole considerare i forti contrasti che tra gli ordini militari si stavano verificando. Del resto non è documentato - per l'epoca che ci interessa - nessun membro o nessun ambiente legato ad un ordine militare a cui si possa attribuire la cultura teologica caratteristica dell'autore dell'ESA, o almeno: in nessuna forma la tradizione erudita ci informa di un caso del simile.²⁵

Anche in rapporto al grande interesse per la Terra Santa, il riferimento all'ordine carmelitano potrebbe essere pertinente; esso è presente a Gerusalemme e ha subito persecuzioni; è un ordine contemplativo che

Dell'erudizione antica ricorderò qui Io. Bapt. de LEZANA, *Annales sacri, prophetici et eliani Ordinis beatiss. virg. Mariae de monte Carmeli*, Romae, Typis Iacobi Phaei Romani Andreae filij, 1656, t. IV, ricchissimo di informazioni, in particolare di carattere letterario. Altri titoli saranno indicati all'occorrenza.

23. Georg KREUZER, *Ein übersehener Schismen traktat des Karmeliten Johannes von Hildesheim (+ 1375)*, in *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag*, cur. Hubert MORDEK, Tübingen 1991, 347-367.

24. Nell' *Expositio* Elia è citato alle pp. 48, 116, 120, 135, 152-153, 169, 172, 251, 258, si veda soprattutto, 172. Enoch è citato alle pp. 116, 135, 152-153, 169, 172, 251, 258-259.

25. Più tardo il caso, per altro molto interessante, di Giovanni di Hesdino (Isdino), O. Hosp.S. Joh., teologo parigino attivo verso il 1350 e morto nel 1367. Fu commentatore di Giobbe, del Cantico, di Giovanni e di Paolo. Avrebbe anche un commento all'Apocalisse, confluito nelle edizioni di Nicola Gorran, pubblicate ad Anversa nel 1620 (cfr. F. STEGMÜLLER, *Repertorium*, cit., III, 346-347 e V, 47 n. 5810).

però si pone il problema esplicito della conversione degli Infedeli, come in particolare gli è riconosciuto da documentazione di Clemente V. Un uguale interesse per gli ordini militari, a cui prestano un sostegno culturale notevole, è da riconoscere ai cisterciensi, nella tradizione di Bernardo da Chiaravalle.

Infine vorrei escludere un'obiezione, che potrebbe tornare ad avvicinare l'ESA ad ambienti minoritici. Non si può dare un peso al fatto che essa, nel Vaticano latino 1305, sia aperta da un estratto di Niccolò di Lira, almeno non gli si può attribuire il significato di un legame con i francescani. Sappiamo che (analogamente a quanto accadde per i prologhi di Guglielmo Brito) anche i prologhi di Niccolò furono generalmente usati nei commentari biblici scolastici, in particolare sappiamo che prologhi di Niccolò furono assunti almeno dai due più importanti esegeti carmelitani della Bibbia, ossia da Giovanni Baconthorpe, nel commento a Matteo, datato agli anni 30 del secolo XIV,²⁶ e da Michele da Bologna, attivo a Parigi negli anni Sessanta.

b. Nazionalità

Il grande rilievo dato agli ordini militari per l'autore e per il pubblico dell'ESA, spinge dunque le nostre attenzioni su due ambienti, da un lato il mondo del monachesimo antico riformato nel secolo XII, e dall'altro il mondo dei carmelitani. Tale rilievo mi conduce però anche a parlare della possibile nazionalità del nostro autore. Al proposito noto infatti che non pare molto probabile che un sostenitore della politica francese nel 1306, o anche solo un suddito degli angioini, potesse sostenere la missione carismatica dei Templari, che erano stati oggetto di violente accuse di parte francese, già forse dal 1303 e sicuramente dal 1305, quando già anche Giacomo II è informato delle sgradevoli voci che il priore di Montfaucon, Esquieu de Floyran, originario di Béziers va divulgando. Alain Demurger ricorda che già «non si tratta più delle solite critiche sulla superbia, sull'avarizia ecc.: si tratta di eresia, di idolatria, di sodomia».²⁷ In

26. Studiato in B. SMALLEY, *John Baconthorpe's Postill on St. Matthew*, in «Medieval and Renaissance Studies», 4 (1958), 91-145.

27. Alain DEMURGER, *Vie et mort de l'ordre du Temple*, Paris 1985 (trad. italiana Milano 1987, 240-241).

più l'ESA valorizza gli Ospitalieri e con essi due ordini tipicamente iberici come i cavalieri di Calatrava, che poi negli Ospedalieri confluiranno, e i Cavalieri di San Giacomo, chiamati anche Uclesi, usando una denominazione assai rara, perché occupavano in quest'epoca la fortezza di Uclés, vicino a Cuenca.²⁸ Credo che anche sulla citazione di questa doppia coppia si dovrà continuare a riflettere, ed anche sulle denominazioni usate, che per ora ho trovato soltanto nella documentazione catalano aragonese pubblicata da Heinrich Finke. Per citare solo un esempio, ricorderò che negli *Acta Aragonensia* per quattro volte i quattro ordini sono accomunati per esenzioni fiscali concesse dal papa che il re vorrebbe revocate, nonché per la consuetudine di essere guidati da un «frater laycus».²⁹ Trattandosi di informazioni interne per diplomatici di Giacomo II e di lettere al papa, non si può escludere che tali denominazioni fossero correnti nella Curia papale, ma dobbiamo notare che nei Registri di Bonifacio VIII, i quattro ordini insieme sono citati solo una volta, in una lettera del 30 dicembre del 1297, sempre relativa ai problemi sollevati da Giacomo II: qui gli Uclesi sono però detti «de Uclès».³⁰ Il dossier dei quattro ordini in rapporto a Giacomo II meriterebbe uno studio a parte, intanto si può dire che la loro presenza nell'ESA pare almeno allontanare l'opera dal mondo angioino.³¹

Ma la passione dell'autore dell'ESA per le doppie coppie, ci avvince ancora: dopo i quattro profeti, Cirillo, Gioacchino, Ildegarda e Oroscopo, e i quattro ordini militari, ecco la citazione dei quattro re, angeli del sesto tempo.³² Sono un non altrimenti precisato re di Sicilia, insieme a Filippo il Bello, Edoardo I, Giacomo II. L'espressione «re di Sicilia» - tanto discussa da Miquel Batllori e da Josep Perarnau - non mi pare risolvibile in nessun

28. Per informazioni su Uclés e Calatrava cfr. la voce a cura di Derek W. LOMAX, nel *Diccionario de Historia Ecclesiastica de España*, III, 1811-1815. L'Ordine di Calatrava visse momenti turbolenti all'inizio del secolo XIV. Noto che l'abate di Morimond, sotto la cui giurisdizione i cavalieri si trovarono, oltre ad inviare alcuni vicari, vi fece personalmente visita, nel 1304 e nel 1307, per pacificarne le discordie.

29. H. FINKE, *Acta aragonensia*, I-III, Berlin-Leipzig 1923, voll. I-II, 38, 76-78, 113-115, 157.

30. *Les Registres de Boniface VIII*, cur. G. DIGARD et al., I. Paris 1884, 2384. Per quanto ho potuto ricostruire dagli indici, nei Registri di Clemente V gli Uclesi non vengono mai ricordati.

31. Si tratta ancora di un mero indizio, perché certo non si può escludere in assoluto la possibilità che nella pubblicistica francese vi sia un autore favorevole ai Templari, o che comunque abbia rapporto positivo con Uclesi, Calatrava ed Ospedalieri. In ogni caso la problematica potrebbe essere posta anche in relazione alle vicende che coinvolsero pochi anni dopo l'Infante Giacomo, in contrasto con Giacomo II, cfr. H. FINKE, *Acta aragonensia*, I, CLXXXVI-CLXXXIX.

32. *Expositio*, cit., 110.

sensu, neanche in senso filo angioino e neanche rilevando le considerazioni antisveve che immediatamente seguono nel testo. La discussione sulla intitolazione del regno di Sicilia è troppo fluida in questo momento, e non mi sentirei proprio di escludere con necessità assoluta che nel 1306 qualche sostenitore dei catalani siciliani, che per di più si nasconde nell'anonimato, possa reclamare proprio per Federico III il titolo di re di Sicilia, pur essendo - come vedremo - vicino all'ambiente di Clemente V. Nessuna possibilità può in effetti essere esclusa. Lo affermo anche dopo avere sottoposto un dossier della nostra documentazione ad Enrico Pispisa, che ha studiato molto la questione dell'intitolazione siciliana, e richiamando l'attenzione sul fatto che la stessa fisionomia filofrancese Clemente V è stata assai attenuata dalla messa a punto di Agostino Paravicini Bagliani, apparsa nel «Dizionario Biografico degli Italiani».³³

Piuttosto vorrei osservare una certa originalità nel procedimento dell'ESA. I quattro regni sono i quattro angoli della terra da cui partono gli angeli di Apocalisse 7,1: parlando di 'angoli', il nostro autore ha sempre bisogno di dividere ciascun regno su due linee, cioè in due popoli. Una particolare attenzione è forse rivolta all'Inghilterra, l'unica organizzata citando non due gruppi, ma due coppie di gruppi (Aquitani ed Anglici da un lato; e Iberni e Scoti dall'altro). Avendo mostrato quanto rilievo l'ordine carmelitano potrebbe avere per l'autore dell'ESA devo ora commentare questo elenco dei quattro re osservando due particolari:

1) Il capitolo generale dei Carmelitani tenuto a Narbonne il 3 marzo del 1303 decise di dividere in due parti la provincia inglese. Questa iniziativa non fu di ordinaria amministrazione, provocò anzi violentissime discussioni, che durarono alcuni anni; la polemica successiva a questa bipartizione della provincia giunse fino a Clemente V. Essa fu animata in particolare da Guglielmo di Lidlington contro Gerardo da Bologna, il maestro generale dell'epoca, che la suddivisione l'aveva promossa. La discussione comportò negli ambienti carmelitani una importante conoscenza della situazione inglese. Guglielmo, dopo aver visto sconfitta la sua posizione, divenne provinciale carmelitano in Terra Santa, nel 1309 e vi morì nel 1310.³⁴

33. Ringrazio qui il professor Enrico Pispisa per il parere offerto; per la problematica generale si veda il suo libro *Regnum Siciliae. La polemica sull'intitolazione*, Palermo, Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Palermo 1988. Si veda in questo stesso volume, il contributo di Josep PERARNAU, *Problemes i criteris*, cit., II.3, 63-70. Per Clemente V si veda l'ampia sintesi di Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Clemente V*, in «Dizionario Biografico degli Italiani», Roma 1982, vol. XXVI, 202-215.

34. Cfr. Io. Bapt. de LEZANA, *Annales sacri, prophetici et eliani Ordinis beatissimae virginis Mariae de monte Carmeli*, cit., IV, 496, e *Bullarium Carmelitanum*, edd. Eliseo MONSIGNANI - José Alberto XIMÉNEZ, Roma 1715-1768, voll. 4 (da ora *Bull. Carm.*) I, 603.

2) Dobbiamo poi notare che i Carmelitani ebbero una fortissima esposizione a favore del re di Sicilia, come dimostra il caso di Alberto degli Abati, il carmelitano siciliano per cui l'Ordine cercò di ottenere la canonizzazione (morto nel 1306).³⁵ Infatti nella documentazione carmelitana relativa all'Ufficio di Alberto (fonte certo tarda), Roberto d'Angiò è nominato re di Napoli.³⁶ Mariano Ventimiglia aveva già notato, nel 1773, un certo anacronismo nel qualificare Roberto re al tempo dell'assedio di Messina, e lo spiegava come applicazione della prolessi, secondo le regole della retorica classica. Non aveva però attribuito a ciò un significato di polemica politica, che invece potrebbe aver avuto, tanto più che nel complesso del racconto gli Angioini hanno un ruolo negativo. Per Alberto degli Abati - che nei primi anni del XIV avrebbe aiutato i Trapanesi contro gli angioini e miracolosamente liberato Messina dall'assedio francese nel 1300 - l'adesione filofedericiana è evidentissima. E' Federico che lavora per la sua canonizzazione, impedita solo dalla morte di Clemente V, secondo quanto affermano i documenti trecenteschi riportati dalla cronaca ericina di Antonio Cordici.³⁷

Se la citazione degli ordini militari rende difficile il legame con i francesi, l'espressione 'quintale' usata dall'ESA,³⁸ spinge senz'altro verso il mondo romanzo. Si deve notare che la permanenza della vocale in fine di parola non solo contraddistingue l'italiano, ma è caratteristico dell'italiano cisappenninico o comunque dell'italiano colto. Nell'ESA non mi pare affermabile con sicurezza che la presenza di tale *,-e'* finale nella parola 'quintale' sia imposta da un'esigenza di latinizzazione richiesta dal

35. Mi sono occupato di Alberto degli Abati in *Arnaldo da Villanova dal potere medico al non potere profetico*, in *Poteri carismatici e informali: chiesa e società medievali*, cur. Agostino PARAVICINI BAGLIANI e André VAUCHEZ, Palermo 1992, in particolare p. 278.

36. Cfr. Mariano VENTIMIGLIA, *Historia chronologica*, cit.: "Robertus, qui Messanam obsidione premebat, in Officio S. Alberti rex Neapolis appellatur", 63.

37. Federico si occupò di sant'Alberto degli Abati, infatti: «Doppo della morte di detto santo Alberto, il Re Fiderico d'Aragona ch'era in Sicilia, per li miracoli grandi, che giornalmente facea, lo volea fare canonizzare, e questo fu alli 1307, il quale dopo non fu canonezzato, per havere in quel tempo morto il Pontefice, benché fosse stato canonezzato dalli angeli». Sembra dunque che se Clemente V non fosse morto e non fosse stato eletto in suo luogo Giovanni XXII, l'iniziativa di Federico avrebbe avuto successo. Alberto era un carmelitano e di famiglia legata ai catalani fin dai tempi del Vespro trapanese. Leggo il brano citato dalla bella cronaca in cinque libri dell'ericino Antonio CORDICI (1586- 1666?), *Istoria della città del Monte Erice, oggi detta San Giuliano*, di cui esistono due copie una presso la Biblioteca Comunale di Palermo e l'altra ad Erice, Biblioteca Comunale, A.Carvini, ms.3, da cui cito il brano sopra riportato, dal f.66r. La fonte è tutta da verificare ma dà elementi che suggeriscono l'opportunità di una ricerca (asserisce di basarsi su documenti del secolo XIV).

38. Troviamo l'espressione in *Expositio*, cit., 217.

contesto latino, come fin qui si è detto, anche se è vero che per ,quintale' il latino medievale conosce il nominativo in , -e' oltre che quello in , -ium'. Da un lato sappiamo che Arnau abitualmente cita parole volgari latinizzandole.³⁹ Dall'altro dobbiamo notare che la parola ,quintale' è in effetti in uso in Italia nei secoli XIII e XIV: la si trova nei libri dei mercanti fiorentini, nel carteggio della Compagnia Datini, ed anche nel *Manuale di Pratica della Mercatura* di Ambrogio di Lorenzo Rocchi del 1394.⁴⁰ In base alla presenza dell'espressione «in nostro vulgare... quintale», fu poi convinto dell'italianità dell'autore dell'ESA il suo glossatore nel codice della Biblioteca Marucelliana C 279 di Firenze. La datazione delle glosse non può essere sicura; esse potrebbero essere del secolo XIV o dell'inizio del XV. Il loro tenore appare però molto coinvolto all'argomento del testo, tanto che vi si rileva con glossa marginale, ogni vaticinio che possa avere un interesse storico immediato. Ciò fa presumere quindi -ma non implica ancora una testimonianza decisiva- che il glossatore del codice marucelliano non fosse troppo lontano dall'ambiente di composizione dell'opera.

Un'ultimo argomento ancora vorrei segnalare, benché ancora non decisivo. In ESA abbiamo una precisa geografia della diffusione dell'eresia nel 4 e 5 tempo: collocandola innanzitutto tra i popoli italiani e in particolare tra i Lombardi, vi si dice infatti «*populus italorum et maxime Lombardorum*».⁴¹ A commento di questo passo si deve ricordare che l'Italia intera è spesso definita ,Lombardia' dai non italiani, come avviene nel caso del monaco cisterciense Alberico di Trois Fontaines che nel 1241 aveva scritto che san Francesco era nato ad Assisi in Lombardia, per dire in Italia.⁴² Ugualmente nell'inventario della biblioteca dei Beghini di Valencia, del 14 febbraio 1354, si trovava un commento alle lettere di Paolo che cominciava «*Los romans són en les parts de Lomberdia*».⁴³ L'uso

39. Lo aveva notato Franz EHRLE, *Arnaldo da Villanova e i «Thomatiste»*. *Contributo alla storia della scuola Tomistica*, in «*Gregorianum*», I (1920), 475- 501.

40. Cfr. *Libro di mercanti fiorentini*, in *Nuovi testi fiorentini del Duecento*, a cura di Arrigo CASTELLANI, Firenze, Sansoni 1962, passim; e Federico MELIS, *Documenti per la storia economica dei secoli XIII- XV* (Istituto Internazionale di Storia Economica «Francesco di Marco Datini» I Documenti, 1), Firenze, Olschki 1972, 148, 150, 548.

41. *Expositio*, cit., 127.

42. *Chronica*, («*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*» XXIII), 878- 888 e 922, a.D. 1226- 1227: Alberto utilizza questa forma semplificando, perché da altri testi vediamo che aveva ben presente che la regione di Lombardia in cui era nato Francesco, era la Tuscia.

43. Agustín RUBIO VELA-Mateu RODRIGO Lizondo, *Els beguins de València en el segle XIV. La seua Casa- Hospital i els seus llibres*, in «*Quaderns de Filologia. Miscel·lània Sanchis Guarnier*», I, València 1984, 185-227, p. 219. [Cf. anche p.599, num. 9402 del presente volume].

proprio di Lombardia quale nome di regione può essere perciò indizio di una particolare familiarità con la geografia italiana, familiarità che non era naturalmente prerogativa esclusiva di autori italiani.

c. *Frequentazione scolastica*

Nel testo è ricca la conoscenza di argomentazioni scolastiche, Jaume Mensa lo ha notato, ed è poi tipico dell'ambiente scolastico l'uso ricorrente di avanzare contestazioni riguardo ad *opinioni* discordanti di non precisati *quidam*'. Abbiamo visto che il commento si definisce svolto «in forma scholastica» nel sottotitolo proposto dal codice Marucelliano e nel Vat. lat. 1305, ed anche come vi si trovi addirittura una dimostrazione «per reductionem consequentiae». Credo anche che sia di rilievo il fatto che nel testo Dio è indicato con la metafora dell'«Aeternus grammaticus». ⁴⁴ Lo stesso Arnaldo del resto, nella *Apologia de versutiis et perversitatibus pseudotheologorum* afferma che Cristo «cunctos excellit grammaticos». ⁴⁵

Anche la tradizione manoscritta dell'ESA è tipicamente scolastica. Nel Vaticano latino 5740 il commento è stato copiato col sistema della petia, e quindi in ambito universitario, come del resto conferma il contenuto del codice che è aperto dal commento dello ps. Tommaso d'Aquino a Giacomo, e dall'*Expositio* di Stefano Langton allo stesso testo. Nello stesso codice è raccolto poi il *Chronicon* del frate predicatore Martino Polono. Sebbene talvolta Arnau usi argomentazioni di carattere grammaticale e logico, e sebbene abbia provveduto anche alla diffusione universitaria di talune sue opere, è in effetti singolare che un suo testo abbia un rapporto così forte con materiale scolastico di questo tipo. A proposito del Vaticano latino 5740, si può supporre che sia stato copiato con il sistema della pecia da uno stationarius di Bologna, come ipotizza Marinelli Mercacci, perché nel primo fascicolo del codice si incontra l'espressione *'petia'* invece che *'pecia'*, secondo una ortografia che - come già aveva notato Destrez - è comune nei manoscritti di provenienza universitaria bolognese. ⁴⁶

⁴⁴. *Expositio*, cit., 125.

⁴⁵. Vat. lat. 3824, f. 145rb.

⁴⁶. Cfr. Olga MARTINELLI MERCACCI, *La tradizione manoscritta dell'Expositio super Apocalypsi*, in «Estudis Romànics», V (1955-1956), 111-126.

d. *Un legame nettissimo con Clemente V*

Un'altra opinione che credo condivisibile del glossatore antico del codice Marucelliano è che tutto il centro del libro sta nel punto in cui si parla di Clemente V come primo papa angelico. Ed in effetti all'indomani dell'elezione di Bertrand de Got, il nostro commento gli attribuisce un compito altissimo. Certo è che il nostro autore doveva essere uomo molto vicino al papa Clemente: in qualche modo l'ESA ne festeggia l'elezione, avvenuta nel giugno del 1305. E' essenziale ricordare che la ricostruzione tutta filofrancese dei primi anni del pontificato clementino è stata smentita. Ma un'altra caratteristica dell'ESA è l'ottima considerazione per il ceto dei cardinali: non solo ci si aspetta da loro una partecipazione alla riforma del mondo, ma è certo a loro che si dovrà la successiva elezione di altri quattro papi santi dopo Clemente.⁴⁷

e. *Il legame con Arnau*

Prima di procedere oltre devo a questo punto notare l'obiettivo relazione che il commento ha con Arnau. Il fatto che il volume si sia trovato in casa sua; che sia stato già del 1354 presso l'Ospedale dei Beghini di València e che alla fine si sia giustapposto alla sua immagine hanno un significato. I tratti dell'ESA che abbiamo notato si riferiscono ad un profilo biografico che non è per forza lontano da quello di Arnau e le sue dottrine non sono incompatibili con quelle di altre sue opere, anche se si possono individuare alcune contraddizioni circa alcune importanti conclusioni. Credo che se si dovesse alla fine ammettere che altri fu l'autore dell'ESA, resterebbe comunque il fatto che Arnau fu nel suo pubblico più prossimo.

47. *Expositio*, cit., 183-195.

III. UN'IPOTESI PER RACCORDARE QUESTI ELEMENTI

Dunque la nostra ipotesi provvisorio dovrebbe avere queste coordinate: chi ha composto l'ESA 1) appartiene od è vicino ad un ordine che ha un legame culturale con gli ordini militari; usa con impegno fonti come Cirillo ed Ildegarda, che possono venirgli da una tradizione notissima ma non mendicante, forse cisterciense forse carmelitana. Ha esigenze forti di riforma, ma la sua tradizione culturale gli consente di escludere che propriamente le stimmate di Francesco siano un segno del Dio vivente. 2) Il modo in cui è citata la parola 'quintale' dà una certa importanza alla possibilità che si tratti di un italiano; in ogni caso è improbabile che la sua sia una profezia filofrancese perché in tutti i territori dove i francesi agiscono, almeno dalla fine del 1305, gravi accuse vengono rivolte contro i Templari. Le denominazioni utilizzate e il raggruppamento proposto per gli ordini militari citati ci riporta ad ambienti catalano-aragonesi, anche se pare non del tutto estranea al linguaggio della Curia. 3) L'autore dell'ESA ha una decisiva frequentazione scolastica nonché, 4) un sorprendente legame con Clemente V e una grande fiducia nei suoi cardinali. 5) Se costui non è Arnau stesso, certo ha con lui un buon rapporto. Dopo aver rilevato questi elementi vorrei mostrare ora come funziona e quali panorama apre la loro composizione.

a. Clemente V, i carmelitani e l'insediamento spaziale dell'ESA

Da questi elementi acquista in primo luogo una certa verosimiglianza l'ipotesi che l'autore dell'ESA sia legato ai carmelitani. Non escludo ipotesi che riguardino il monachesimo cisterciense o certosino, ma dovendo tentare, in un lavoro comune, qualche esperimento, mi pare utile da parte mia una verifica in questa direzione. La formazione scolastica negli Ordini militari è molto scarsa, l'altro ordine che nasce e cresce in Terra Santa e che è anche un ordine di contemplativi è quello dei carmelitani. Il carattere contemplativo e militante è rivendicato con chiarezza dall'ESA per la Chiesa dei perfetti dell'ultimo lembo del sesto tempo. In più l'ordine dei Carmelitani ha avuto un legame particolare con Clemente V. Elenco i fatti di questo legame.

1) Unico tra gli ordini mendicanti, quello carmelitano ottiene da Clemente V il privilegio di costruire i conventi anche indipendentemente dalla loro vicinanza a conventi preesistenti.⁴⁸

2) L'Ordine ottiene nel 1308 la beatificazione di Franco da Siena,⁴⁹ e conduce la trattativa - sostenuta da Federico III - per la beatificazione di Alberto degli Abati. Le fonti siciliane che ho citato attestano che il fallimento della trattativa fu solo conseguenza della morte di Clemente V.⁵⁰

3) Nel 1310 Clemente approva per postulazione di Gerardo da Bologna, la costruzione del nuovo convento nella provincia inferiore tedesca. La bolla che lo concede porta speciali parole di predilezione nei confronti di un ordine che è «speculum religionis et exemplar singularem caritatis», a cui si riconosce l'origine da Elia, e che porta frutti e li porterà «in propagationem religionis et fidem orthodoxam».⁵¹

4) La sosta di Clemente V lontano da Roma viene interpretata dai carmelitani come l'adempimento dell'*Oraculum Angelicum* di Cirillo, «presbiter de Monte Carmelo».⁵²

b. *L'Apocalisse dei carmelitani ed Arnau*

La partecipazione dell'Ordine al movimento apocalittico non è molto presente alla storiografia recente, ma vi sono elementi assai rilevanti. I carmelitani non si considerano un nuovo ordine, bensì rivendicano una successione eliana, per questo non sono toccati dalle profezie di Ildegarda. La novità di cui sentono di essere investiti riguarda invece il transito

48. Cfr. *Statum religionis*, in *Bullarium Carmelitanum*. t. I.

49. Franco era morto nel 1291. Cfr. su di lui e sul culto dedicatogli la *Vita prima*, trascritta da materiale più antico, all'inizio del secolo XVI da GIOVANNI DI BALE e conservata nell' Oxford, Bodl., 73, ff. 12r, 152r- 5; 213v- 215r; Gregorio LOMBARDELLO pubblicherà una *Vita*, a Siena nel 1590.

50. Cfr. Francesco SANTI, *Arnaldo da Villanova dal potere medico al non potere profetico*, cit., 278.

51. *Bullarium Carmelitanum*, II, 7.

52. Io. Bapt. de LEZANA, *Annales sacri...*, cit., IV, 483.

dall'Oriente ad Occidente. Questo transito è considerato l'annuncio di un prossimo ritorno di Elia. Le basi letterarie degli apocalittici carmelitani sono Cirillo «presbiter de Monte Carmelo» e il suo epistolario apocrifo con Gioacchino. Il legame di Arnau con questa letteratura si verifica in più luoghi. L'uso delle profezie di Metodio, Cirillo, Eusebio, Ildegarda, Oroscopo, da parte di Arnau è indiscusso, di queste opere pare conoscere molti commenti che attribuisce anche a commentatori antichi.⁵³ Arnau cita Cirillo nell'*Eulogium*;⁵⁴ nella prima *Denuntiatio Gerundenis*,⁵⁵ ed egli è personaggio ricorrente nelle sue opere. Arnaldo usa la profezia pseudo ildegardiana «Insurgent gentes» che è citata nella *Confessió de Barcelona* e gli serve a colpire la degenerazione dei nuovi ordini mendicanti.⁵⁶ Nella tradizione manoscritta di Arnau vi è almeno un caso in cui questi testi e le sue opere sono incrociati, ossia il manoscritto della Bodleiana di Oxford, lat, misc. 75, che raccoglie in un dossier documentazione antimendicante, dell'epoca dell'arcivescovo Riccardo FitzRalph di Armagh.⁵⁷ Qui si trovano insieme alla *Philosophia catholica*, a un frammento del *De mysterio cymbalorum* e alcune lettere di Arnau, testi antimendicanti di Riccardo di Armagh, la «Insurgent gentes» attribuita a Gioacchino, l'epistolario tra Cirillo e Gioacchino -in un testimone che mi risulta, fino ad oggi, non conosciuto.

53. La profezia di Cirillo e di Oroscopo, con commenti, ricorre nell'inventario dei libri di Arnau, cfr. Roc CHABÀS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, in «Revista de Archivos, Bibliotecas i Museos», IX (1903), 193 n. 97; 194 n. 145; 199, nn. 265-266; 202, n. 368.

54. Editto da Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos*, in «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses» V (1950-1951), 5-58, a 38.

55. *Ibid.*, 46 qui citato insieme alle profezie della Sibilla Eritrea e di Cipriano.

56. *Confessió de Barcelona, Obres Catalanes*, cit., I, 112-3, e l'introduzione pp. 59-60. Nella *Confessió*, Arnau rileva la grande diffusione della profezia di Cirillo e di Ildegarda negli antichi monasteri benedettini, e lo rileva per accrescere la loro autorità, pp. 112-113. A proposito di Ildegarda abbiamo visto che ciò corrisponde ad un dato di fatto, verificato nella fortuna del *Liber secretorum eventuum* di Gebeno.

57. Si tratta di un ms. non citato nella monografia che è dedicata a Riccardo da Katherine WALSH, *A Fourteenth-Century Scholar and Primate: Richard FitzRalph in Oxford, Avignon and Armagh*, Oxford 1981.

IV. UN PERSONAGGIO: GERARDO DA BOLOGNA (FL. 1295-1317)

Ma chi potrebbe essere il carmelitano a cui può essere attribuito un commento all'Apocalisse così complesso? Anche i carmelitani sono un ordine ben poco scolastico e solo a cominciare dal 1297 hanno, con Gerardo da Bologna, un maestro generale colto dopo una lunga serie di eremiti. A Parigi hanno uno studio generale nel 1281, nel 1294 ne fondano a Tolosa, Montpellier, Colonia e Londra; per tutto il generalato di Gerardo non si registrano nuove fondazioni, ma nel 1318 ne abbiamo una ad Avignone, nel 1321 a Bologna e nel 1324 a Firenze.⁵⁸ Esaminando lo Stegmüller e il repertorio che Glorieux dedica ai maestri parigini si incontrano alcuni carmelitani attivi all'inizio del secolo XIV, ai quali la tradizione erudita attribuisce un commentario all'Apocalisse: tutto questo materiale è oggi perduto e dei loro autori si sa poco o niente. Possiamo ricordare Guglielmo di Lullendunus (ex Lindia', 'Ludlingtonus', attivo nel 1312) generale dell'ordine, che ha anche uno scomparso commento in Matteo.⁵⁹ Non si sa neanche se si tratti di quello stesso Guglielmo di Lidlington che nel 1310 era provinciale in Terra Santa, dopo il conflitto sulla spartizione della provincia inglese.⁶⁰ Vi è poi Giovanni di Bloxham, morto nel 1334, professore ad Oxford, che ha scritto uno (o forse due) trattati sui sette sigilli, oggi perduti.⁶¹ Perduti sono anche i commenti sull'Apocalisse di Giovanni di Baconthorpe, di Giovanni di Vernone (priori e dottori a Parigi, †1361),⁶² di Giovanni Elino (†1379)⁶³ e di Michele da Bologna (†1400).⁶⁴ Il fatto che esista questo gruppo di autori carmelitani i cui commenti all'Apocalisse sono tutti perduti potrà suscitare qualche interesse, soprattutto se si tiene conto del fatto che nel

58. Franz Bernhard LICKTEIG, *The German Carmelites at the Medieval Universities* (Textus et Studia Historiae Carmelitanae, 13), Roma 1981, 192, tav. IV.

59. F. STEGMÜLLER, *Repertorium...*, cit., II, 414-416.

60. Cfr. Jacques LE LONG, *Bibliotheca Sacra*, 1702 e 1709 (2 ed.) 758; e Cosmas de VILLIERS DE SAINT-ÉTIENNE, *Bibliotheca carmelitana*, Orleans 1752 (ristampa a cura di Gabriel WESSELS, Roma 1927) I, 549-550.

61. F. STEGMÜLLER, *Repertorium*, cit., n. 4246.

62. F. STEGMÜLLER, *Repertorium...*, cit., rispettivamente III, 256 e III, 442.

63. F. STEGMÜLLER, *Repertorium...*, cit., III, 329.

64. F. STEGMÜLLER, *Repertorium...*, cit., rispettivamente III, 571. Interessante, ma tardo anche il caso di Giovanni Titleshalus (†1427), Carmelitano divenuto forse Minore, F. STEGMÜLLER, *Repertorium...*, cit., III, 433.

1336 un capitolo generale impose ai maestri e agli studenti dell'ordine il divieto di leggere previsioni apocalittiche.

Il fatto invita ad andare avanti, ma escludendo gli autori non romanzi,⁶⁵ e quelli le cui datazioni sono troppo tarde, solo ci resta un autore di qualche rilievo per il nostro assunto, che ho finora taciuto. Il percorso fin qui seguito mi porta infatti a candidare Gerardo da Bologna maestro generale dei carmelitani dal 1297 all'ufficio di possibile autore dell'ESA: è candidatura imprudente, ma con qualche plausibilità. L'ipotesi ha comunque il merito di aprire una finestra su un ambito poco conosciuto dell'Apocalittica contemporanea ad Arnau.

a. Cenni biografici su Gerardo da Bologna

Lo Stegmüller tralascia questo personaggio per noi così importante: è il Glorieux, nel repertorio dei Maestri parigini a ricordare che la tradizione erudita gli attribuisce un commento all'Apocalisse perduto e dubbio.⁶⁶ Di lui, in generale, ben poco si sa. Lo si vuole della famiglia Sereni di

65. La citazione dell' espressione ,quintale' come presente nel volgare dell'autore dell'*Expositio*, ci costringe almeno a questo.

66. Per una essenziale bibliografia su Gerardo si tenga presente che lo studio più importante, di ampio respiro, a proposito del pensiero di Gerardo resta quello di Paul DE VOOGHT, *Les sources de la doctrine chrétienne d'après les théologiens du XIVe siècle et du début du XVe avec le texte intégral des XII premières questions de la Summa inédite de Gérard de Bologne* († 1317), Bruges 1954. Quanto al catalogo dei suoi scritti, dalla tradizione erudita più antica ricordo qui J. GROSSI († 1434), *Viridarium Ordinis Carmelitarum*, che si legge in DANIEL A VIRGINE MARIA, *Speculum Carmelitanum*, I. Antwerpen 1680; Cosimo de VILLIERS, *Bibliotheca Carmelitana*, I. Orleans 1752 (Rist. Roma 1927), coll. 549-550; Georgii VIVIANII MARCHESII, equitis Ordinis S. Stephani, *Monumenta virorum illustrium Galliae Togatae olim Occidentalis Imperij sedis, Forolinij, ex typographia Pauli Sylvae* 1727, lib. II, cap. 1, 60; e Giovanni Maria MAZZUCHELLI DI BRESCIA, *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche e critiche intorno alla vita e agli scritti dei letterati italiani*, II, parte 3, Brescia, Giambattista Bossini 1762, 1467-8 (altri titoli saranno citati all'occorrenza). Più di recente si veda B. F. M. XIBERTA, *De Scriptoribus scholasticis saeculi XIV ex ordine Carmelitarum* («Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique», n. 6), Louvain 1931, 74-110; e in Palémon GLORIEUX, *Répertoire des maîtres de théologie de Paris au XIIIe siècle*, II. Paris 1933, 336-337. Allo stesso Xiberta si devono anche *De Summa Theologiae magistri Gerardi Bononiensis OCarm.*, in «Annalecta Ordinis Carmelitarum» (1923), 3-54, e lo studio su *La XIII quaestio De Dei cognoscibilitate*, in *Medioevo e Rinascimento. Studi in memoria di Bruno Nardi*, Firenze 1955, 829-870.

Bologna,⁶⁷ ma non si sa niente di preciso sui suoi primi anni, fino a quando entrò nell'ordine dei Carmelitani a Bologna. Studiò a Parigi qualche anno prima del 1287, dato che in quell'anno è già citato da Enrico di Gand nel qd. XI, 20, quale 'baccalaureus opponens'. Al 1295 è citato nell'elenco dell'Alidosi, tra i bolognesi insigniti del titolo dottorale. Nel 1297 fu eletto Maestro generale dell'ordine dal Capitolo di Bruges, dopo l'abdicazione di Raimondo de l'Ile, ed è - come si è notato - il primo generale carmelitano ad avere una formazione scolastica. E' difficile stabilire se e come abbia continuato ad insegnare a Parigi, dopo la nomina al generalato dell'Ordine. Certamente presiedette i capitoli generali del 1300 a Firenze; del 1303 a Narbonne, del 1306 a Toulouse, del 1309 a Genova, del 1312 a Londra, e del 1315 a Colonia. I quodlibet che ci sono rimasti paiono dover essere datati negli anni dell'insegnamento di Pietro d'Auvergne, di Scoto, di Giovanni da Parigi, di Erveo di Nédellec, e perciò il Glorieux li collocò prima tra il 1305 e 1308,⁶⁸ proponendo poi una datazione più precoce, che credo preferibile.⁶⁹

Fu iniziativa del suo generalato la realizzazione di un volume di costituzioni subito all'indomani della sua elezione.⁷⁰ Vi è incertezza nelle fonti sulla data della morte, che pare comunque essere avvenuta nel 1318.⁷¹ Fu sepolto in Avignone, nella chiesa del suo Ordine. Nel 1624 la sua sepoltura fu unita a quella di Guiu Terrena in occasione di modifiche al pavimento.⁷² Oltre a questo, i due hanno ben poco in comune e l'anno che separa i rispettivi generalati è un abisso nella storia dell'Ordine.

67. La notizia è di Giovanni Maria MAZZUCHELLI, *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche e critiche intorno alla vita e agli scritti dei letterati italiani*, cit., t. II, parte 3, 1467-8, documentato su questo punto dal carmelitano da Giambattista Archetti.

68. Palémon GLORIEUX, *Répertoire...*, cit., II, 336-7, n. 420.

69. Palémon GLORIEUX, *La littérature quodlibétique de 1260 à 1320*, II. Paris 1935.

70. SIBERTUS DE BEKA, *Annotatio capitulorum generalium*, in Adrianus STRAING, edd. comm., *Medieval Carmelite Heritage. Early Reflections on the Nature of Order* (Textus et Studia Historiae Carmelitanae, 16) Roma 1989, 296, relativo 1297.

71. Secondo il Marchesi egli sarebbe morto non il 13 aprile 1317, come sostengono in generale i biografi, ma un anno prima, di morte improvvisa. Cfr. G. V. MARCHESI, *Monumenta virorum illustrium...*, cit., lib. II, cap. 1, 60 che nel dare questa notizia dipende da Cherubino GHIRARDACCI, *Historia di Bologna*, Bologna, per Giovanni Rossi, 1596 (rist. anastatica A. FORNI, 1973) pars I, lib. 18, 593.

72. Sebastiano FANTONI CASTRUCCI, *Storia della città di Avignone e del contado venesino*, t. I, lib. 1, 58 n. 5.

b. *Rapporti con Clemente V e la Curia*

Negli anni del pontificato di Clemente V, Gerardo viene coinvolto in tutti gli affari più importanti.⁷³ Tanto che si può supporre che il legame che Clemente ha con l'Ordine sia da lui assai positivamente influenzato.⁷⁴ Questi sono i fatti che si possono ricordare.

1) Nel lungo conflitto che coinvolse l'Ordine dopo il capitolo di Narbonne per la divisione della provincia inglese, e a cui si è accennato, Clemente dette un sostegno decisivo a Gerardo, risolvendo una situazione difficile, per il Generale, che aveva incontrato resistenze imprevedibilmente forti.

2) Gerardo è uno dei tre teologi che collaborano coi cardinali nell'esame delle opinioni dell'Olivetti dalla fine del 1309. Alle loro conclusioni si richiameranno per trarne appoggio Ubertino da Casale ed un gruppo di Minori, nell'opuscolo con il quale replicano alle accuse di frate Bonagrazia contro l'Olivetti.⁷⁵

3) Clemente interpella Gerardo nell'affare dei Templari;⁷⁶

4) lo coinvolge per questo nei lavori del Concilio di Vienne;⁷⁷

73. Joaquim SMET, disponibile ora in italiano *I Carmelitani. Storia dell'Ordine del Carmelo. I. Dal 1200 ca. fino al Concilio di Trento*, cit., II, 70.

74. In generale i forti rapporti di Gerardo con Clemente V (che avrebbe procurato importanti privilegi all'Ordine) sono ricordati dal cronista carmelitano Giovanni Trisse († 1363), cfr. Adrianus STRAING, *Medieval Carmelite Heritage*, cit., 319-320.

75. Cfr. Franz EHRLE, *Zur Vorgeschichte des Konzils von Vienne*, in «Archiv für Litteratur und Kirchengeschichte des Mittelalters», II (1886), 382.

76. Henricus DENIFLE-Aemilius CHATELAIN (adiuv.) *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Paris 1891, II, 125; III, 660, ma soprattutto si veda la lettera «Regnans in coelis» del 22 novembre 1310, pubblicata nei *Regesta Clementis V*, VI. Roma, 1885-1892, n. 7479. Essa ha diversi destinatari, oltre a Gerardo si segnala la casa di Calatrava. Cfr. anche *Bullarium Carmelitanum*, I, 538-542.

77. *Bullarium Carmelitanum* I, 538-42.

5) vuole la sua opinione anche nella valutazione della dottrina di Margherita Porete.⁷⁸

6) Nel 1315, al Capitolo di Colonia, pare che Gerardo abbia presentato le sue dimissioni, e abbiamo una lettera di Berengario Fredol vescovo di Béziers e poi cardinale vescovo di Frascati, che chiede ai frati di confermarlo nella sua carica. Berengario usa parole di grande elogio nei confronti di Gerardo e della sua cultura.⁷⁹

c. *Berengario Fredol: il nodo tra Clemente V, Gerardo da Bologna e Arnau de Vilanova*

Frugando nei rapporti tra Clemente e Gerardo, è emerso un personaggio di rilievo nella biografia di Arnau. Dobbiamo soffermarci infatti sulla figura di Berengario Frérol, antico vescovo di Béziers.⁸⁰ Egli è uomo di strettissimi rapporti con Clemente: è cardinale di prima nomina nel suo pontificato: la sua elezione è legata non ad esigenze di equilibrio politico, ma a legami di parentela col nuovo papa. Il fortissimo legame fra Clemente V e i Frérol di Béziers (suffr. di Narbonne) è anche dimostrata dal fatto che un secondo Berengario Frérol junior sarà creato da Clemente cardinal vescovo Portuense nel 1312, dopo essere stato anch'egli vescovo di Béziers. Le due nomine non impediscono ovviamente che la famiglia Frérol continui a governare la diocesi di Béziers e si sa quale fosse nella teotopografia del momento l'importanza della città di Béziers per gli Spirituali: Berengario Frérol sarà in effetti personaggio di primo piano nella fase iniziale della vicenda degli spirituali ad Avignone e interverrà

78. Paul VERDEYEN, *Le procès d'inquisition contre Marguerite Porète et Guiard de Cressonessart (1309-1310)*, in «Revue d'Histoire Ecclésiastique», LXXXI (1986), 47-94.

79. Cfr. Giovanni Maria MAZZUCHELLI, *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche e critiche intorno alla vita e agli scritti dei letterati italiani*, cit., II, parte 3, 1467-8; Stephanus BALUZIUS, *Notae ad Vitas Paparum Avenionensium*, cur. Guillaume MOLLAT, I. Paris, 1921, 635, l. 18.

80. Cfr. P. VIOLET, *Berenguer Frérol*, in *Histoire Littéraire de la France*, XXXIV Paris 1914, 62-178. Si vedano anche Stephanus BALUZIUS, *Notae ad vitas paparum Avenionensium*, cit. I, pag. 635, l. 18, e per uno schema riassuntivo degli uffici ricoperti dai Frérol a Béziers e sotto Clemente V, Conradus EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, I, Münster, 1913 (2 ed.), ad voc.

anche a favore di Arnau.⁸¹ La tempestività di questo intervento è anzi da rilevare: egli fu eletto cardinale il 15 dicembre 1305 ed uno dei suoi primissimi atti, datato il 18 dicembre, formulato in comune con il vescovo Arnau di Poitiers, è diretto a Giacomo II è dedicato 1) a testimoniare che le opere di Arnau dal giugno di quell'anno sono sottoposte al giudizio teologico esclusivo del pontefice; 2) ad assicurare che il papa ha comandato oralmente a Berengario di ingiungere al rettore di Murvedre di assolvere ,ad cautelam' quel Gombau de Piles che era stato incriminato per le sue letture arnaldiane.⁸² Nel 1309 è Berengario il cardinale, allora col titolo di S. Nereo, a cui per ordine del papa, Arnaldo affiderà il testo latino del *Raonament d'Avinyó*, letto in concistoro.⁸³

Per mostrare la possibilità che Berengario Fredol sia un punto di convergenza importante, fra Arnau de Vilanova e Gerardo da Bologna, è necessario ricordare altri tre fatti:

1) è noto il grande impegno di Arnau nella prima fase della ,magna disceptatio' sugli Spirituali; Berengario Fredol è uno dei due cardinali nominati da Clemente V per questo stesso affare ed egli tiene un atteggiamento che non entusiasma i Conventuali;⁸⁴

2) quando si devono scegliere tre teologi in appoggio al loro lavoro essi assumono insieme al Maestro del Sacro Palazzo, il carmelitano Gerardo da Bologna. Noi sappiamo poco di questa prima fase della disputa, ma sappiamo per certo che le prime conclusioni non furono sfavorevoli agli spirituali, né per le decisioni del Concilio di Vienne, né - soprattutto - per la decisione del 14 aprile 1310 con cui Clemente V esonera i frati radicali dall'obbedienza ai superiori.⁸⁵

81. Su questa partecipazione di Berengario cfr. Raoul MANSELLI, *Spirituali e beghini in Provenza* (Studi Storici, 31-34) Roma 1959, 95.

82. Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinam Scientiarumque Historiam Illustrandam», 1 (1981), 241-273; Roque CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, in *Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española*, II. Madrid, 1899, 367. Sull'assoluzione «ad cautelam» Berengario scrisse un trattato conservato nel ms. Parigi, Bibliothèque Nationale, lat. 15415 (codice che non ho ancora potuto vedere).

83. Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, Madrid 1918 (2 ed.), cxxii.

84. Franz EHRLE, *Zur Vorgeschichte des Konzils von Vienne*, cit., 360.

85. E' la bolla *Dudum ad Apostolatus*, a consentirlo, cfr. Raoul MANSELLI, *Spirituali e beghini*, cit., 103.

3) con la *Regnans in coelis* del 22 novembre del 1310, Clemente affiderà a Berengario un ruolo significativo anche nella soluzione dell'affare dei Templari. La lettera - come si è visto - è inviata ad un gruppo di ecclesiastici coinvolti nell'iniziativa papale, tra cui Gerardo e il priore della casa di Calatrava.⁸⁶

4) Il Manselli ricorda infine che quando Giovanni XXII (che nello stesso momento stava intimando al re Federico di cacciare i francescani dalla Sicilia) affidò ai cardinali Berengario Frérol e Arnaldo d'Auch il compito di preparare una lettera per ridurre all'obbedienza i frati di Narbonne e di Béziers, incontrò tali resistenze da essere costretto a sostituirli, affidando l'incarico a Vitale de Four, Giacomo de Via e Napoleone Orsini.⁸⁷

E' alla luce di personaggi come Berengario Frérol che si comprende come qualcuno abbia potuto attribuire a Clemente V, l'immagine di primo papa angelico. E' rilevante per il nostro problema, di trovare un autore o almeno un pubblico per l'ESA, rilevare quanto Berengario fosse stato vicino al papa, e intravedere i suoi rapporti con Arnau de Vilanova e con Gerardo da Bologna; sono rapporti documentati il primo dal 1305 e il secondo almeno dal 1309 (quando Gerardo è a fianco al cardinal Berengario per dare un parere che servirà ad Ubertino da Casale),⁸⁸ fino al 1315 (quando il cardinal Berengario interviene perché Gerardo venga confermato alla guida del suo ordine). Questi anni furono certo anche i pochi anni dell'attualità dell'ESA.

c. Scritti

Dopo aver visto come il rapporto tra Clemente V e Gerardo fosse forte e potesse coinvolgere anche Berengario Frérol e Arnau, dobbiamo passare ad occuparci della produzione teologica di Gerardo da Bologna, per individuare eventuali punti di contatto tra la sua problematica e quella posta dall'ESA.⁸⁹ Abbiamo notizie di queste opere:

86. *Regesta Clementis V*, cit., VI, 7479.

87. Raoul MANSELLI, *Spirituali e beghini...*, 130 (in particolare la n. 2).

88. Franz EHRLE, *Zur Vorgeschichte des Konzil von Vienne*, cit., 282.

89. Per il catalogo degli scritti si veda la precedente nota 66.

1) *In libros quattuor Sententiarum*. Di esso, secondo Villiers, avremmo anche una edizione del 1622 a Venezia, a cura del carmelitano Leonardo Priulo, Veneto; ma è notizia che Mazzucchelli smentisce, sostenendo che si tratta piuttosto dell'edizione delle *Quaestiones Disputatae* di Michele Angriano. L'opera è citata nel commento alle sentenze di Giovanni di Baconthorpe (*In Sent.* I, dist. 1, 34 e 36; lib. II, dist. 1 e 28).

2) Quattro raccolte di *Quaestiones* quodlibetiche (con l'aggiunta di una eventuale quinta recitata in Avignone), ancora inedite.⁹⁰ L'opera è ancora citata nel commento alle sentenze di Giovanni Baconthorpe (*In Sent.* I, dist. 22, q. unica, art. 1 e 2). L'attuale codice della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze II.II 280 che le tramanda insieme alle *Quaestiones disputate*, si conservava nella Biblioteca del convento del Carmine a Firenze (Segnatura antica Scanz. H, n. 32). Una copia fu nella biblioteca di Peníscola;⁹¹

3) *Quaestiones disputate* XI.⁹² L'opera è citata nel commento alle sentenze di Giovanni Baconthorpe (*In Sent.* I, dist. 47, q. unica, art. 1 e 2).

4) Una *Summa theologiae* che si data agli anni 1313-1317, incompiuta e che ha per incipit «Pertansibunt plurimi...Licet hec verba Danielis de multiformi...».⁹³ Due copie furono nella biblioteca di Peníscola.⁹⁴ Si ha notizia di un codice bolognese di questa opera, ma già all'epoca del

90. Barcellona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ripoll 95 (segnatura antica Est. II, Cajon 3, n. 198; esemplare miniato, scrittura scolastica, perg., con nota datata al 1329, inquadrata le parole di richiamo a fine fascicolo, talvolta nella figura di un pesce, formato in 4), ff. 49-130v; Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, II.II 280 (ma non anche 185 come invece è aggiunto in Palémon GLORIEUX, *Répertoire...*, cit., II, 337); Parigi, Bibliothèque Nationale 14572, 7d-22a (Quodl. I, 1-19) e ff. 47a-48b (Quodl. I, 6); e lat. 17485, ff. 85-188b (quodl. I-IV); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 829, ff. 56-61, 67 (Quodl. I, 1, 2, 5, 3) e 932, ff. 88-101 (Quodl. I, 1-10).

91. *Darrer inventari de la Biblioteca Papal de Peníscola (1423)*, edd. Josep SERRANO I CALDERÓ - Josep PERARNAU I ESPELT, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», VI (1987), 111, n. 625.

92. Parigi, Bibliothèque Nationale, lat. 17458, ff. 85-188; Barcellona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ripoll 95, ff. 3-24; Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, II.II 280 (vedi anche nota 90).

93. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Borgh. 27 (ff. 1-127) e Vat. lat. 1086, ff. 19v e 23 (estratti); Oxford, Merton College, 194, ff. 1-164.

94. *Darrer inventari de la Biblioteca Papal de Peníscola (1423)*, cit., p. 111, n. 621 e 622, questo secondo "cum sua Tabula in fine".

bibliotecario carmelitano Giambattista Archetti (morto nel 1765) di esso si fece inutile ricerca. Le prime dodici questioni sono state pubblicate dal de Voogt;⁹⁵

5) Si segnalano poi alcuni gruppi di *Sermones* (non ricordati nel grande repertorio dello Schneyer⁹⁶ ed incerti):

- 5a) *In sanctis* lib. 2;
- 5b) *Dominicales seu de tempore* lib. 1;
- 5c) *Quadragesimales*, lib. 2;
- 5d) *Sermones per adventum* lib. 1;
- 5e) *Sermones Mariales* lib. 1;⁹⁷

Ancora tra le opere incerte si segnalano:

- 6) *Vitae sanctorum patrum*;⁹⁸
- 7) *Vita Petronii Boniensis ep.*;
- 8) *Liber de quattuor causis*;
- 9) *Tractatus de ultimis temporibus*;
- 10) *Commento all'Apocalisse*.⁹⁹

Ci interesserebbe avere notizie su queste due ultime opere, ma non ho trovato molto. Esse sono riportate tra le dubbie dal Glorieux, che pare ricevere la sua informazione dall'opera di un grande erudito italiano Mazzucchelli (1762), che a sua volta la riferisce da Giorgio Viviano Marchesi (1727), la cui fonte normale per le notizie su Gerardo sarebbe Cherubino Gherardacci (1596), nella sua *Historia di Bologna*, il quale però

95. Cfr. Paul DE VOOGHT, *Les sources*, cit., 265-492.

96. Johannes Baptist SCHNEYER, *Repertorium der Lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350, Autoren E-H*, II (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XLIII, 2), Münster i. Westfalen 1974.

97. Cfr. Hippolitus MARRACCIUS, *Bibliotheca mariana alphabetico ordine digesta et in duas partes divisa qua auctores qui de Maria Deiparente Virgine scripsere cum recensione operum continentur pars I et pars II*, Roma 1648.

98. Cfr. Johannes Antonius BUMALDI, *Bibliotheca Bononiensis*, cit.

99. Questi ultimi tre titoli sono citati da Georgii VIVIANII MARCHESII, equitis Ordinis S. Stephani, *Monumenta virorum illustrium Galliae Togatae olim Occidentalis Imperij sedis*, cit., lib. II, cap. 1, 60; e poi da Giovanni Maria MAZZUCCHELLI, *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche e critiche intorno alla vita e agli scritti dei letterati italiani*, cit., t. II, p. 3, 1467-1468.

non parla di nessuna delle due opere.¹⁰⁰ E' da notare che il Marchesi non cita soltanto un commento all'Apocalisse, ma anche un trattato sulla fine dei tempi e ciò pare alludere ad un interesse specifico di Gerardo, che non necessariamente deve trasparire nella *Summa theologiae*, composta in tutt'altra situazione storica qualche anno dopo. Del resto il Mazzucchelli aveva un informatore importante nel frate carmelitano Giambattista Archetti, profondo conoscitore della biblioteca carmelitana di Bologna nel secolo XVIII.

Come si è detto i principali commentari all'Apocalisse di ambiente carmelitano sono perduti, e non è possibile verificare in essi un'eventuale eco dell'*Expositio* di Gerardo; neanche ho potuto per ora individuare un'eventuale citazione di essa nelle *Distinctiones* bibliche del carmelitano Michele da Bologna, rimasteci fino alla lettera C,¹⁰¹ o nel *De sensibus sacrae scripturae* del carmelitano catalano Felip Ribot.¹⁰²

d. *Le idee*

La cosa meglio conosciuta dalla storiografia filosofica circa le opinioni di Gerardo è l'atteggiamento fortemente polemico sia contro Tommaso d'Aquino ed contro Egidio Romano, sia la presa di distanza da Scoto, in una posizione in teologia antintellettualista che in qualche modo prepara l'impostazione ockhamista. Una verifica sulle sei questioni del IV quodlibet conferma la sistematica contestazioni di Tommaso d'Aquino e di Egidio Romano.

Gerardo è fondamentalmente un tradizionalista. Le fonti principali della sua *Summa*, sono la Scrittura con Glossa ordinaria. Agostino è nettamente preferito ad Aristotele, mentre si fa un discreto uso dei commenti biblici di Gerolamo e di Gregorio Magno. Nel suo metodo teologico individuiamo così un nettissimo favore per gli argomenti 'ex auctoritate' rispetto a quelli 'ex rationibus', considerando che questi ultimi -quando non sono solo probabili- devono necessariamente corrispondere

100. Cherubino GHIRARDACCI, *Historia di Bologna*, Bologna, per Giovanni Rossi, 1596 (rist. anastatica A. FORNI, 1973) pars I, lib. 18, 593.

101. Queste *Distinctiones* si leggono in tre codici fra cui il Bologna, Biblioteca Universitaria, 1652.

102. Le *Distinctiones* si possono leggere nel codice della Biblioteca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 396, ff. 2-13.

alle stesse conclusioni che con maggiore evidenza la rivelazione afferma da sola.¹⁰³

Tra gli altri autori citati favorevolmente, si devono ricordare Ugo e Riccardo di San Vittore, ma soprattutto Dionigi ps. Areopagita.¹⁰⁴ A proposito della scuola Vittorina già Grabmann e padre de Lubac avevano notato che sia nella costruzione della *Summa*, sia nel metodo esegetico in essa teorizzato, Gerardo mostra di mantenere tutta la metodologia tradizionale dei sensi scritturali, nel modo in cui l'aveva ripensata in particolare Ugo di San Vittore.¹⁰⁵ La spiegazione del significato del senso anagogico è articolata nello stesso modo in cui Ugo l'aveva proposta. Quanto al modo di organizzare la sua *Summa*, Gerardo adotta ancora lo schema utilizzato dal *De sacramentis* di Ugo di San Vittore (e siamo già nel secondo decennio del secolo XIV).¹⁰⁶

Nella parte pubblicata della *Summa* egli utilizza l'Apocalisse in due punti, in una forma che è assolutamente congruente con le scelte del nostro commentario, ma non decisiva di un legame. Nel prologo usa Apocalisse 3,7, per attribuire a Cristo il possesso delle chiavi della scienza teologica;¹⁰⁷ nella questione XII,3 sulla perfezione della scienza teologica, usa Apocalisse 22,18-19, per definire la teologia una scienza perfetta che non può nella sua sostanza né aumentare né diminuire.¹⁰⁸ Utilizza poi lo stesso incipit dell'ESA, cioè Daniele XII,4, ma richiamandosi polemicamente molteplicità delle opinioni nel dibattito scolastico, a riguardo del quale «propositum huius negotii erit resecata pro posse multiplicitate inutili redigendo in unum opiniones multiplices».¹⁰⁹

103. *Summa theologiae*, quaest. V, art. 1, in corp., (ed. Paul De VOOGHT, cit., 361-2).

104. Nella parte pubblicata dal De VOOGHT, di Ugo si citano il *De Sacramentis* e l' *Erud. didasc.*, 328, 423 e di Riccardo il *De Trinitate*, 353. Dionigi ricorre dieci volte: Gerardo mostra di conoscere il *De Coelesti Hierarchia* (327, 332, 418-419, 423); *De divinis Nominibus* (456); *De Eccles. Hierarchia* (425, 445, 457), e le *Epistole* (428). Noto per inciso che Riccardo è tra i pochi teologi citati anche da Arnaldo nella *Apologia de versutiis*, Vat. lat. 3824, f. 155rb.

105. Henri de LUBAC, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, Paris 1959-1964 (che cito dall'edizione italiana Roma, 1972 pp. 1516 e 590), che rimanda alla *Summa theologiae* q. 11, a. 1-2 (ed. Paul de VOOGHT, cit., pp. 423-434).

106. L'osservazione è in Martin GRABMANN, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, Freiburg i. B. 1909-1911 (poi 1933 e poi Darmstadt, 1961) che cito dalla traduzione italiana Firenze, II, 1980, 309. La struttura della *Summa* di Gerardo è avvicinata a quella di Ulrico di Strasburgo e di Enrico di Gand.

107. Cfr. Paul De VOOGHT, *Les sources*, cit., 269

108. *Ib.*, 456.

109. *Ibid.*, 269.

Più interessante è il fatto che riguardo alle fonti della dottrina cristiana egli formula almeno quattro opinioni che lo legano in modo evidentissimo al radicalismo di cui anche Arnau da Vilanova è un esponente.

1) L'origine della scienza teologica può essere l'ascolto e lo studio delle autorità teologiche, ma può anche essere la rivelazione diretta oppure l'infusione.¹¹⁰

2) La prima scienza teologica fu quella insegnata dagli apostoli che erano 'idioti' e semplici.¹¹¹

3) Esistono due livelli del sapere teologico uno più profondo e l'altro meno profondo, per cui non tutti devono essere ammessi al secondo, che è tesi che si ritrova in Dante ma anche in Margherita Porete.¹¹²

4) Non è necessario essere maestri in teologia per predicare la profondità del sapere teologico, ma ciascun uomo che nella scienza teologica si sia applicato per suo conto oppure che abbia avuto rivelazioni personali può farlo.¹¹³

f. Se sia possibile che nel 1306 - all'epoca della composizione dell'ESA - Gerardo da Bologna si sia trovato al monastero di San Vittore di Marsiglia

Vi è certo la possibilità che Gerardo sia stato a Marsiglia. Si noti che i capitoli generali dell'Ordine nel 1303, nel 1306 e nel 1309 furono tenuti rispettivamente a Narbonne, a Toulouse e a Genova. Quindi Gerardo partecipò ai lavori del concilio di Vienne. A Marsiglia si era cominciato a costruire un piccolo convento di carmelitani nel 1285, a metà del sec. XV

110. *Summa theologiae*, VIII, 4 («utrum homo per se sine doctore possit addiscere hanc scientiam»: il primo e il quarto modo sono rispettivamente per rivelazione o ispirazione e per infusione e connessione), (ed. Paul DE VOOGHT, cit., 409-412).

111. *Summa theologiae*, quaestio VI, art. 3 «conueniens fuit eligere simplices et ydiotas...» (ed. Paul DE VOOGHT, cit., 375).

112. *Summa theologiae*, quaestio VII, art. 3: «Simpliciter et superficialiter potest quodcumque uerbum sacre scripture, quantumcumque grande et altum, proponi quibuslibet, tam carnalibus quam paruulis in Christo quam spiritualibus et perfectis. Sed profunde et subtiliter tractare aliquod uerbum scripture, maxime altum et arduum, et hoc modo ipsum carnalibus et paruulis tradere, non uidetur expediens nec conueniens» (ed. Paul de Vooght, cit., 391).

113. *Summa theologiae*, quaestio XI, art. 3 (ed. Paul DE VOOGHT, cit., 434-436).

si lavora ancora al chiostro e al refettorio.¹¹⁴ In esso non vi sono mai stati più di 8 o 10 frati. Se Gerardo si fosse recato a Marsiglia difficilmente vi avrebbe trovato ospitalità. Secondo consuetudini ben documentate, invece, se un personaggio importante come il maestro generale di un ordine, molto legato a Clemente V, avesse dovuto fermarsi a Marsiglia, probabilmente sarebbe stato accolto nel Monastero di San Vittore, che in questi anni ha una delle maggiori uscite nelle spese per ospitalità ad illustri passanti. Questa abitudine è anzi una delle ragioni della crisi economica del Monastero che durante l'abaziate di Guglielmo di Sabran era giunto al suo massimo splendore, divenendo ormai una specie di città nella città come accade ai grandi monasteri medievali. Ancora una volta però, non posso che riconoscere che non ho trovato nessun documento di questo soggiorno.¹¹⁵

g. Le ragioni possibili di una oblio

Vi sono ragioni ben documentate che potrebbero spiegare molto bene l'oblio degli scritti apocalittici Gerardo. Egli, che era stato il primo generale carmelitano maestro in teologia fu anche l'ultimo generale italiano, a cui seguirà una serie di catalani e di francesi, serie che fu inaugurata da Guiu Terrena. Questi fu successore di Gerardo da Bologna, la sua impostazione tomista e il suo legame con Giovanni XXII sono noti. Dopo la morte di Gerardo e di Clemente V, gli sforzi di beatificazione di Alberto degli Abati si interruppero e si è visto che nel 1336 i carmelitani, -in quei frangenti, sotto l'influenza di Guiu Terrena, non più Maestro generale ma divenuto vescovo di Maiorca-, il capitolo generale dei carmelitani emana una ordinanza per la quale è vietato ai maestri e agli studenti dell'ordine di leggere fantastiche previsioni e altri testi ritenuti

114. Per queste notizie cfr. Edouard BARATIER-Félix REYNAUD, *Le réguliers et les établissements hospitaliers*, in *Histoire des Diocèses de France*, cur. Jean Remy PALANQUE, Paris, Latouzey et Ané, in particolare le pp. 74 e 82.

115. Il catalogo della Biblioteca di San Vittore del 1374 è conservato nella Biblioteca dell'Università di Rochester (N.Y) ed è stato sommariamente presentato da P. A. GUNTHER-J. F. D'AMICO, *The Library of St. Victor of Marseille and the Rochester Catalogue of 1374*, in «The University of Rochester Library Bulletin», 28,1 (1974), 3-24, ma non mi risulta edito. Nel resoconto dovuto a P. A. GUNTHER e a Johan F. D'AMICO, non si fa menzione di Gerardo e si osserva che i codici scolastici conservati nella biblioteca erano una minoranza, 19.

stravaganti.¹¹⁶ Ma ancora in questo contesto è possibile rintracciare un'ultima insinuazione di un rapporto tra Arnau e Gerardo: nella *Quaestio* con cui Guiu Terrena attacca le previsioni apocalittiche presentate da Arnau nel 1303, Josep Perarnau ha notato una relativa e forse inaspettata moderazione nelle conclusioni che qualificano l'opinione di Arnau solo come 'molto temeraria', nonostante la dura requisitoria a cui erano state sottoposte.¹¹⁷

I dati raccolti non ci portano ad una conclusione certa e la ricerca compiuta finora è ancora del tutto provvisoria. L'unica conclusione certa che possiamo trarre è che esiste per lo meno un importante scolastico italiano dell'ordine dei Carmelitani, che aveva un rapporto abbastanza stretto con Clemente V; che era stato eletto in un momento in cui spiritualmente e politicamente i carmelitani erano orientati, con Alberto degli Abati, in senso filofedericiano; che partecipa alla costruzione di una soluzione moderatamente favorevole agli spirituali nella 'magna disceptatio' che li coinvolse ad Avignone. Egli si trovava quindi su una linea simile a quella di Arnau da Villanova e pur collocato pienamente nel mondo scolastico poteva avere interessi per la letteratura apocalittica. Egli aveva idee sulla dottrina cristiana piuttosto aperte ai temi dell'ispirazione e alcune sue posizioni sul magistero della teologia sono perfettamente calzanti alle esigenze di Arnau. Avrebbe potuto riferirsi alla tradizione Ildegarda (come gli veniva dal cisterciense Gebeno) e all'epistolario di Cirillo e di Gioacchino per dire le glorie del suo Ordine; già nel suo generalato vi è però qualche traccia che annuncia come la storia successiva è tale da spiegare la perdita di ogni traccia del suo sogno.

La caccia all'autore dell'ESA è per lo meno servita a gettare uno sguardo su una zona trascurata dell'apocalittica dei primissimi anni del secolo XIV.

116. Bartomeu M. F. XIBERTA, *La scuola tomista carmelitana*, in *Mélanges Mandonnet* (Bibliothèque thomiste, 13), Paris 1930, 443.

117. Josep PERARNAU I ESPELT, *Guiu Terrena critica Arnau de Villanova*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 7/8 (1988-1989), p. 178: «Com si desactivéssim una possible càrrega explosiva, afanyem-nos a dir que ... Guiu Terrena fou moderat al final de la seva crítica, car evità paraules tan gruixudes com «error» i «heretgia»...».

RESPOSTES AL QÜESTIONARI

RESPOSTES A LES PREGUNTES DEL QÜESTIONARI

1. En la presentació de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», foren formulades vuit preguntes, que hom pot veure en les pàgines inicials de la *Crònica* al començament d'aquest volum (pp. 8-10). A fi d'augmentar la claredat i la comoditat del lector, serà reproduït després d'aquesta introducció el text de cada una de les preguntes, escrit en lletra cursiva, després del qual vindran les respostes, disposades seguint l'ordre alfabètic del (primer) cognom dels respectius autors.

2. Hom trobarà en les dites respostes referències als estudis que en forma de fascicles independents, ja abans de la «I Trobada...» foren distribuïts en redacció i compaginació pràcticament definitives i són reproduïts en aquest volum. També seguint l'ordre alfabètic del (primer) cognom dels respectius autors, són els quatre següents:

I. Jaume MENSA I VALLS, *Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'Expositio super Apocalypsi. Anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova* (pro manuscripto), Barcelona 1994, pp. 1-92.

II. Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova* (pro manuscripto), Barcelona 1994, pp. 3-75.

III. Gian Luca POTESTÀ, *Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnaldo di Villanova nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani* (pro manuscripto), Barcelona 1994, pp. 175-223.

IV. Jaume de PUIG I OLIVER, *Unes prediccions pseudo-arnaldianes del segle XV. Edició i estudi* (pro manuscripto), Barcelona 1994, pp. 225-299.

Quan en les pàgines d'aquestes respostes hom faci referència al text tal com es troba en algun dels quatre fascicles acabats d'esmentar, la referència serà a la corresponent xifra romana de les quatre que més amunt precedeixen la respectiva fitxa bibliogràfica, a la qual seguirà el número aràbic de la pàgina, totes dues xifres dins parèntesis quadrats; així [I, 40] correspondria a la pàgina 40 de l'estudi d'En Jaume Mensa; en canvi, les referències a pàgines soles, sense afegit, remetent a les del present volum; normalment es trobaran així: ([I, 40] = 148).

Les referències a l'*Expositio Apocalypsis* remetent a l'edició *Expositio super Apocalypsi* (Corpus Philosophorum Medii Aevi. Arnaldi de Villanova Scripta Spiritualia, I), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1971, 306 pp.

Les vegades que hom citi la *Confessió de Barcelona*, ho farà en relació al text publicat dins Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*. Volum I: *Escripts religiosos* («Els Nostres Clàssics, A», 53-54), Barcelona, Editorial Barcino 1947, 101-139.

I

Els criteris externs per a judicar de l'autenticitat arnaldiana d'una obra s'han de limitar a les llistes ofertes pels documents contemporanis indicats en les pàgines 27-46 (o per d'altres de reduïbles a aquests); o s'hi ha d'afegir l'arquetipus del manuscrit de l'Arxiu General dels Carmelitans de Roma, tal com diu la pàgina {III, 176} = 289?

JAUME MENSA:

Penso que l'actual manuscrit de l'Arxiu General dels Carmelitans de Roma —amb algunes obres d'Arnau de Vilanova— no és comparable amb el Vat. lat. 3824 i/o amb les llistes d'obres arnaldianes de Perusa i Bordeus. Aquestes dues llistes d'obres i el dit manuscrit vaticà ens ofereixen el conjunt d'obres arnaldianes escrites en llatí «de evangelica veritate» fins al 1305 (estiu). Foren elaborats amb especial cura per tal d'ésser presentats a les màximes autoritats eclesiàstiques. En canvi, l'actual manuscrit dels Carmelitans és molt tardà (s. XV).

L'existència del colofó amb data (març del 1304), al final d'una obra no arnaldiana sinó de Joaquim de Fiore, segons la meua modesta opinió, no permet d'afirmar l'existència d'un manuscrit antígraf d'Arnau de Vilanova anterior a aquella data i *amb el mateix valor que els altres dits manuscrits arnaldians*. Per què no interpretem que el colofó es refereix simplement al «Liber exortatorii iudeorum»? («Explicit liber exortatorii iudeorum anno domini m.ccc.iii. indictione iii die 2 marcii que fuit prima dies xl»).

En cas, però, que algun dia sortís el manuscrit que serví de base de l'actual Carmelità i es demostrés que efectivament fou escrit en la data esmentada, sota la supervisió directa d'Arnau de Vilanova amb la pretensió de fer un veritable elenc de les seves obres, l'hauríem de considerar de valor semblant als esmentats. Atès l'estat actual de les coses, per ara aquesta hipòtesi no em sembla versemblant.

JOSEP PERARNAU:

Crec que cal fer una constatació: durant els dies d'aquesta «I Trobada...», no ha estat assenyalat cap nou document relatiu a l'autenticitat de les obres religioses d'Arnau de Vilanova. Per tant, en l'estat actual dels estudis, els únics documents a base dels quals s'ha de provar per crítica externa l'autenticitat arnaldiana de les dites obres són els indicats en les primeres pàgines del primer article ([II, 4-16] = 27-39).

Quant al manuscrit del Convent Carmelità Calçat de Roma, de l'antígraf del qual el prof. Potestà afirmava que era «da collocarsi nel manipolo dei manoscritti [arnaldians] più antichi (e autorevoli)» ([III, 176] = 289), vaig presentar als assistents aquesta nota, que reprodueixo:

«EL MS. CARMELITÀ I ELS MSS. ARNALDIANS PRIMITIUS

«A diferència del Carmelità, el Cors. 40.E.3. només té una obra amb les cartes que l'acompanyen.

«El Vat. lat. 9968 no és un volum arnaldià, ans només ho són els dos plecs centrals, els 4 i 5; i només té una obra [en aquests dos casos, per tant, la comparació no té sentit]

«La comparació pot ésser establerta entre:

Borgh. 205; *Praesent. coram*

Camerario; *Prae. Clementi V*;

i Vat. lat. 3824, d'una banda i

Carmel. III. Varia 1 de l'altra

1. *Alphab. cathol.*

Manca

2. *De prud. cath. scolarium*

Manca

3. *De temp. adv. Antichristi*

De temp. adv. Antichristi

4. *De myst. cymbalorum*

De myst. cymbalorum

5. *Tract. epist. christini*

Manca

6. *Philos. cathol. et divina*

Apologia de versutiis

7. *Apologia de versutiis*

Casus Eulogii - Eulogium

(ací s'acaba el Borgh. 205)

8. *Casus Eulogii - Eulogium*

Philos. cathol. et divina

9. *Denuntiat. Gerundenses*

Manquen

10. *Confessio Ilerdensis*

Manca

11. *Denunt. Massilienses*

Manquen

12. *Gladius iugulans thomatist*

Manca

13. *Carpinatio poet. theolog.*

Manca

14. *Protest. coram Bened. XI*

Manca

15. *Protest. coram Camerario*

Manca

16. *Allocutio christini*

Manca

17

Responsio obiectionibus

18.

Exp. c. XXIV Matthaei

19

Quaedam ex XIII capitibus

20. (cf. n. 3)

Regulae finales De adv. Ant.

21. (cf. n. 6)

Reg. fin. Philos. cath. div.

22. (cf. n. 17)

Princ. evident. Responsionis.»

La comparació entre la compactesa de la primera columna, que recorda

amb totes les garanties la situació de l'obra religiosa arnaldiana en el pas del 1304 al 1305, i les fluctuacions de la segona demostren que el volum carmelità no resisteix ni la més mínima comparació amb els volums i les llistes del mateix Arnau de Vilanova. Per això, si hi hagué un exemplar anterior o antígraf, del qual l'exemplar carmelità fou simple còpia, aquell exemplar o antígraf no fou obra atribuïble a Arnau de Vilanova; ell mai no repeteix els textos de la manera que trobem en el Carmelitanus i, per tant, no se li poden atribuir les repeticions dels núms. 20-22, les quals, de més a més, fan la impressió que qui les col·locà ací no sabia que ja eren copiades.

Però és més que dubtós que el dit antígraf hagi existit. En efecte, la neta separació entre tractats d'una banda (núms. entre 3 i 18 o, potser, 19), i fragments (núms. almenys 20-22, potser també 19), de l'altra més aviat convida a pensar que ací foren copiats per primera vegada un grup de tractats, cada un dels quals s'havia conservat en fascicle separat, i de fulls escadussers, de pergamí o de paper, on eren copiats els tres (o quatre) fragments darrers. De tota manera, crec que difícilment es podrà donar una resposta satisfactòria entorn d'allò que poden representar els tres o quatre números finals de la compilació ara carmelitana, car s'han perdut el o els fulls finals del núm. 18 i els inicials del núm. 19, punt en el qual possiblement (remarco: possiblement) hi havia alguna explicació del compilador que podia aclarir el sentit d'un conjunt, que ara, pel motiu de les repeticions, més aviat fa mala impressió. Certament, a base dels elements de judici de què disposem actualment, res no permet d'implicar de cap manera, ni directament ni indirecta, Arnau de Vilanova en la dita compilació: ja he dit que les repeticions que són els tres darrers números fan la impressió que l'autor no sabia que copiava fragments repetits; i aquest desconeixement no es pot atribuir a Arnau de Vilanova en relació als dos fragments d'obres seves (núms. 20-21).

Ja he dit (ATCA, XII (1993), 606, núm. 8551) que un fons com aquest també es podia trobar a Roma, a casa Orsini, per tant ben a l'abast de la mà de Pierleone da Spoleto, que vivia ben prop, al Campo dei Fiori. Ara, de més a més, voldria proposar una altra hipòtesi relativa a la darrera possible procedència del fons, que, si no m'erro, lligaria tots els caps objectius, el primer dels quals és el fet que les obres arnaldianes autèntiques que hi són copiades no són posteriors a començaments del 1303 (cf. [III, 182] = 296) i que les citades en el *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Antichristi* només arriben al juny del 1304 (cf. [III, 191]; 307). Al cap de poc, Arnau de Vilanova, qui sap si pel camí de Nàpols, marxava a l'illa de Sicília. I Sicília podria ésser el lloc de la nova hipòtesi, que lligaria tots els caps. Però així ja som a les portes del problema de l'autenticitat del *Tractatus...* acabat d'esmentar, tema que tractarem al seu lloc.

Subratllem el resultat propi de la primera pregunta: el manuscrit de l'Archivio Generale dei Carmelitani de Roma, III, Varia 1, de cap manera no es pot comparar amb el manuscrits arnaldians més primitius; el seu antígraf (si és que existí, cosa que no sembla), de cap manera no fou obra d'Arnau de Vilanova; el fons documental que hi fou copiat, que hom diria constituït tant per fascicles independents com per fulls escadussers, també es podia trobar a Roma procedent de Sicília.

II

a) *L'aplicació tant dels criteris externs com dels interns a l'Expositio super Apocalypsi datada a Sant Víctor de Marsella el 1306 resulta a favor o en contra l'autenticitat arnaldiana de la dita obra?*

b) *En cas contrari a l'autenticitat, hi ha algun criteri que pugui contribuir a identificar l'autor?*

JAUME MENSA:

a) Els criteris interns i externs d'autenticitat no només mostren que no existeixen raons sòlides per a atribuir l'*Expositio super Apocalypsi* a Arnau de Vilanova, sinó que, a més, palesen divergències, especialment d'estil, però també de contingut, entre el famós metge català i l'autor del comentari al darrer llibre de la *Bíblia*.

Certament, hi ha alguna coincidència (p. e., la frase «leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda»), que, tal com ja vaig afirmar en l'estudi presentat a la «I Trobada...», de cap manera no demostra la paternitat arnaldiana del comentari a l'*Apocalipsi*.

De més a més, les anàlisis comparatives d'aquells elements no sotmesos normalment al control de la voluntat entre les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova i els de l'*Expositio super Apocalypsi* accentuen les diferències entre l'autor català i l'autor del comentari a l'*Apocalypsi* fins al punt de mostrar que són dos autors diferents. Existeixen, doncs, suficients elements objectius per a refusar la paternitat arnaldiana d'aquesta obra.

b) L'autor de l'*Expositio super Apocalypsi* era una persona ben formada en teologia (en aquest sentit em sembla escaient la expressió de F. Santi «frequentazione scolastica» per a descriure les característiques de l'obra en qüestió), discreta, que molt probablement pertanyia a un «orde regular», que probablement estava relacionada amb el convent de sant Víctor de Marsella, que directament o indirectament coneixia les conviccions religioses d'Arnau de Vilanova i combregava amb algunes d'aquestes conviccions (però no amb totes, certament).

JOSEP PERARNAU:

Resposta a a):

1. L'atribució de l'*Expositio...* a Arnau de Vilanova es basa en l'encapçalament que trobem en el Vat. lat. 5740: *Expositio super Apocalipsi Magistri Arnaldi de uilla noua*. Cal, doncs, que ens detinguem en l'anàlisi comparativa d'aquest encapçalament.

I la primera constatació és que no sols ha falsejat l'atribució de l'obra, sinó que ha començat falsejant-ne el mateix títol. En tots, absolutament en tots, els altres punts en els quals és reportat el títol de l'obra, aquest és constituït exclusivament de dues paraules: 'expositio' i 'apocalypsis', la relació de les quals es presenta de dues maneres. La diguem-ne normal és *Expositio Apocalypsis*; aquest és el títol que trobem en el Vat., Ottob. lat. 536, tant en la fórmula d'intitulació com en la d'èxPLICIT de l'obra; en el mateix Vat. lat. 5740, és aquest el títol documentat en l'èxPLICIT; altra vegada en l'èxPLICIT del Vat. lat. 1305, cosa que ens permet d'afirmar que el seu antígraf de Tortosa coincidia; i tant en l'encapçalament com en l'èxPLICIT del de Florència, Biblioteca Marucelliana, C 279, tal com hom pot veure en [II, 29] = 53. L'altra disposició de les dues paraules, *Apocalypsis expositio*, és documentada en l'inventari de la biblioteca dels beguins de València, tal com hom pot veure en [II, 25, nota 105] = 49, nota 105. La fórmula, doncs, amb què comença l'obra que ens ocupa en el Vat. lat. 5740 falseja l'única tradició textual de la qual donen testimoniatge els altres exemplars tant en l'encapçalament com en l'èxPLICIT, tradició que resulta confirmada àdhuc per l'èxPLICIT del mateix Vat. lat. 5740; la dita tradició textual, altrament unànime, certifica dos extrems: a) el títol de l'obra és *Expositio Apocalypsis* o *Apocalypsis expositio*, no pas el que la recent edició ha popularitzat; b) l'obra no és atribuïda a cap autor que no sigui el mateix Jesucrist, el qual «scribi fecit» i del qual l'autor humà es considera pur 'scriba', tal com hom pot veure en la pàgina 261, línia 24 de l'edició, de manera que l'atribució a Arnau de Vilanova no sols desfigura l'única i unànime tradició textual, ans encara traeix la intenció més profunda de l'autor. Afegiré que en els vocabularis d'obres autèntiques d'Arnau, dels quals podem disposar fins ara, ell no es qualifica de 'scriba' (cf. ATCA, VII-VIII (1987-1988), 125; X (1991), 189; XI (1992), 128; XII (1993), 40). Ben al contrari, en el darrer dels textos citats, l'autor Arnau de Vilanova fa constar ben clar el seu 'ego' (*ibid.*, 25, línia 2).

Sigui'm, encara, permès d'assenyalar un altre petit detall: els tres colofons que han conservada la datació són unànimes en l'any: «...scribi fecit dominus Ihesus Christus anno ipsius M. CCC. VI in monasterio sancti Victoris Massiliensis» [II, 29]. Dos anys abans, Arnau de Vilanova havia presentades a Marsella, a l'autoritat episcopal, les tres *Denuntiationes Massilienses* i en totes

tres havia emprat la fórmula de datació: «Anno Incarnationis eiusdem...» (cf. ATCA, XI (1992), 18-19). Arnau, doncs, actuant a Marsella, considera almenys adient o enraonat de concretar que ell segueix (igual que en aquells moments tothom a Catalunya) el sistema cronològic dels anys de l'Encarnació; l'autor de l'*Expositio Apocalypsis*, no. Arnau i l'autor no segueixen el mateix sistema cronològic.

2. En relació al Vat. lat. 5740, seria possible que hom volgués defensar l'atribució de l'*Expositio Apocalypsis* a Arnau de Vilanova afirmant que només la dita atribució és l'encapçalament primitiu; i intentés d'explicar la diferència amb els altres tres manuscrits en aquest punt de l'atribució pel fet que aquests serien posteriors a la condemna feta els anys 1316 i 1318 de la producció doctrinal arnaldiana. Cal puntualitzar:

a) Si la condemna del 1318 és la prohibició dictada pel Concili Provincial de Tarragona d'aquell any, aquesta prohibició només afectava «libros theologicos in vulgari» i, per tant, l'*Expositio Apocalypsis* no hi era compresa;

b) La condemna inquisitorial de Tarragona 1316 no esmenta per res l'*Expositio Apocalypsis*; per tant, ni la raó anterior ni aquesta no expliquen que hom desfigurés l'atribució d'una obra no condemnada;

c) Els exemplars que no atribueixen l'*Expositio Apocalypsis* a Arnau de Vilanova no són sols els tres manuscrits Ottob. lat. 536, Vat. lat. 1305 i el de Florència, Maruccelliana C 279; ens consta que no l'atribuïen ni l'exemplar que hi havia en la biblioteca d'Arnau de Vilanova, ni el de la biblioteca dels beguins de València, ni l'antígraf tortosí de l'actual Vat. lat. 1305;

d) Pretendre que la no atribució és, per la raó indicada, una desviació de la pretesa atribució arnaldiana primitiva, significa que hom pot demostrar que eren posteriors al 1318 tant l'exemplar de la biblioteca d'Arnau de Vilanova (els inventaris són datats els anys 1311 i 1312 i la comparació amb el publicat per Ramon d'Alòs-Moner en *De la marmessoria...* demostra que l'editat per Roc Chabàs és anterior a la condemna i al pas dels inquisidors per aquella biblioteca [II, 5-6, nota 10] = 28-29, nota 10) com el que hi havia en la biblioteca dels beguins de València, l'Ottob. lat. 536 i el Dertusensis, «de littera multum antiqua», del qual fou copiat l'actual Vat. lat. 1305; espero aquesta demostració; i dic 'demostració', no pas afirmació o suposició sense proves;

e) Les diferències entre l'encapçalament del Vat. lat. 5740 i el dels altres no es redueixen al fet d'atribuir o no l'obra a Arnau de Vilanova, car, tal com ja hem indicat, ultra aquesta, hi ha dues altres diferències:

aa) el títol que, tal com ja sabem, és en el Vat. lat. 5740 *Expositio super Apocalypsi* i en tots els altres (inclòs el colofó de l'acabat d'esmentar) *Expositio Apocalypsis* (o *Apocalypsis expositio*); quin és, doncs, el títol primitiu: el del sol encapçalament del Vat. lat. 5740 o el del seu colofó i de tots els altres, inclòs el de la biblioteca dels beguins de València?

bb) la frase atributiva de l'obra a Jesucrist: «...quam scribi fecit dominus Ihesus Christus...», fórmula que és tècnica per a la indicació de l'autor, tal com hom pot veure en [IV, 230, X] = 232, i que en el cos del volum troba confirmació en el fet que l'autor es considera mer 'scriba' de Jesucrist. No cal subratllar que la dita frase és l'altra cara de la moneda de la no-atribució a cap autor humà. Preguntem, doncs: què és originari i què és fruit d'intervenció posterior: l'atribució de l'obra a Jesucrist i la no atribució a un autor humà, amb la conseqüència que aquest es declara mer 'scriba', o l'atribució a Arnau de Vilanova, amb la conseqüència que aleshores caldria que hom expliqués què hi fa a l'interior del text la qualificació de l'autor com a mer 'scriba'. I caldria que expliqués per què justament el pretès exemplar fidel a la tradició primitiva se n'ha desviat en aquest punt del 'scriba' i en el del títol de l'obra en el colofó.

f) Les diferències entre el Vat. lat. 5740 i l'Ottob. lat. 536 són pertot dins el text, amb lectures d'aquest darrer que tot fa suposar més pròximes a l'original (cf. «Estudis Romànics», XVI (1971-1975), 253-255, en coincidència amb Raoul Manselli). Cal, doncs, que qui defensi que només el Vat. lat. 5740 manté la tradició textual primitiva (on, en l'encapçalament o en el colofó?), també demostrï que, malgrat tot, el text del Vat. lat. 5740 és el més autèntic. És de doldre que no se n'adonessin els editors de l'obra, als quals el fet de descobrir tan tardanament els altres dos exemplars vaticans causà malsdecap i hagueren de defensar, de forma no excessivament airosa, l'opció pel Vat. lat. 5740 [II, 26, notes 108-109] = 50, nota 108-109.

3. Cal tenir en compte un fet objectiu: que una obra com l'*Expositio Apocalypsis* requereix un cert nombre d'anys a fi d'ésser elaborada mentalment i després escrita; i sabem que en la seva elaboració mental hi hagué almenys un moment d'aturada (261/23-26), dada important no pas tant per l'extensió temporal, en aquell cas de pocs dies, com per l'exigència de cohesió doctrinal. Vull dir amb això que l'*Expositio Apocalypsis* conté un cos de pensament de tema apocalíptic madurat durant un temps que per força ha d'ésser d'anys; i això, en una obra que sabem dictada pel Senyor Jesucrist l'any 1306 deu voler dir que la maduració d'aquell cos coherent d'idees en el cap del 'scriba' fou obra d'alguns anys. No podria dir de quants, però només que fos d'un parell o tres (i em sembla que em quedo curt) coincidiria plenament amb l'etapa en la qual Arnau de Vilanova es trobava en plena polèmica de tema escatològic. Partint d'aquesta constatació cronològica, que em sembla mínima, allò que el text de l'*Expositio Apocalypsis* traeix i tradueix del seu autor i de la seva vivència personal en aquells moments és absolutament contraposat a allò que traeixen i tradueixen de llur autor, Arnau de Vilanova, les obres autèntiques. N'hi ha prou de repassar en l'estudi de Jaume Mensa la llarga llista de referències a les peripècies personals i a les obres escrites per Arnau de Vilanova

en les pàgines 149-150, nota 125 = [I, 41-42], d'aquest volum, i contraposar-hi, a continuació, que res d'això no despunta en l'*Expositio Apocalypsis*: el seu autor, doncs, no comparteix les peripècies personals d'Arnau de Vilanova ni són seves les obres escrites per aquest. No cal dir que dins aquest marc personal d'alteritat s'han de col·locar, veure i judicar les profundes divergències tant doctrinals com redaccionals, a les quals ens hem referit tant un servidor [II, 32-38] = 56-63, com Jaume Mensa [I, per totum] = 105-205.

4. Ocupem-nos un moment de les bases hermenèutiques en què es basa l'*Expositio Apocalypsis*, bases que en el seu text són anomenades ,regulae' [II, 31, nota 124] = 55, nota 124; i [III, 216] = 336, i que, per la coincidència en el nombre de tretze, hom podria considerar idèntiques a les que foren copiades en el f. 89 del manuscrit carmelità [III, 178, 9] = 292, 9. Hi faré una doble observació:

a) cal subratllar la diversitat de denominació entre l'*Expositio* i la còpia del manuscrit carmelità, car a diferència d'allí, aquest els anomena ,principium'; amb això ni afirmo ni nego la identitat literal o la coincidència doctrinal entre ,regulae' i ,principia'; em limito a assenyalar una diferència, que fins ara no sembla haver suscitat l'atenció i que caldrà explicar;

b) una obra d'Arnau de Vilanova s'acaba amb una llista de ,regulae': la *Philosophia catholica et divina* (ATCA, X (1991), 157-162; una llista semblant es troba en el *De tempore adventus Antichristi* (ATCA, VII-VIII (1988-1989), 168-169, encara que no hi siguin definides com a ,regulae', sinó com a ,principales assertiones'; però és molt divers el concepte de ,regula' en la *Philosophia...* i en l'*Expositio Apocalypsis*, car ací no són resums o tesis en què hom pot sintetitzar els resultats del raonament presentat en el cos d'una obra, ans principis hermenèutics en els quals el dit raonament es basa. I només un estudi demostrarà si les ,regulae' de l'*Expositio Apocalypsis* realment coincideixen amb els ,principia' conservats en el manuscrit de l'Arxiu Carmelità de Roma.

5. Em referiré, en particular i a tall d',argumentum ad hominem', a dues raons adduïdes a favor de l'autenticitat arnaldiana d'una obra:

a) el coneixement de la trajectòria biogràfica i de les obres d'Arnau de Vilanova és considerada argument d'autenticitat. Però en l'*Expositio Apocalypsis* tal coneixement no compareix enlloc fins al punt que la seva absència és esclatant. No caldria treure'n la conseqüència lògica que no és d'Arnau?

b) el fet que el 24 d'agost del 1305 Climent V acceptés de sotmetre al judici de la Seu Apostòlica les obres de tema escatològic o relatives a la pròxima vinguda de l'Anticrist escrites fins aleshores per Arnau de Vilanova, la llista de les quals aquest li exposava, és considerat argument vàlid per a la datació del *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus...* abans del dia indicat, perquè és impensable que Arnau publicqués qualcom de tema escatològic o de l'Anticrist, trobant-se sota judici de la Santa Seu les seves obres de tema

escatològic o d'Anticrist. Si l'*Expositio Apocalypsis* fos d'Arnau de Vilanova tindríem la demostració flagrant del fet que ell, Arnau, no hauria complerta la dita obligació (obligació, diguem-ho, que seguí pesant damunt ell durant tota la vida, car essent ja difunt seguia vigent l'obligació per a tothom de no posar-se en aquell tema [II, 7, nota 11] = 29-30, nota 11).

Resposta a b):

Crec que hi ha tres o quatre elements concordants (aquests són els que jo conec, possiblement se n'afegiran d'altres) que assenyalen vers l'autor de l'*Expositio Apocalypsis*:

1. La seva localització en els colofons: «...in monasterio Sancti Victoris Massilie» [II, 29];

2. El fet que quatre monjos de Sant Víctor de Marsella, els ,fratres' Hug de Cert Lloc, Hug de Nevers, Guillem Raynau i Guillem de Roca, fossin presents en l'acte de publicació de la *Denuntiatio secunda facta Massiliae* el 28 de febrer del 1304 [II, 27, nota 113] = 51, nota 113; i que potser un d'ells (ací no ,frater', ans ,dominus', i, per tant, potser no idèntic al ,frare'), Guillem Raynau fes d'intermediari entre el mestre i el seu amic canonge de Digna, Jacme Blanc;

3. El fet que en l'*Expositio Apocalypsis* els de llengua d'oc precedeixin els súbdits autèntics del rei de França, els de llengua gàllica («...linguam d'och et gallicanam...» [II, 43, nota 161]), ordre només explicable perquè la llengua d'oc és la de l'autor;

i 4. Perquè el primer dels quatre reis esmentats en el fragment acabat de citar és també rei a Marsella, i, essent el de menor categoria, precedeix els de França, Anglaterra i Catalunya-Aragó; i ho fa, evidentment, perquè és el de l'autor.

Les indicacions d'aquests quatre detalls assenyalen vers un monjo de Sant Víctor de Marsella, llenguadocià o provençal, i súbdit del comte de Provença, el qual també era rei de Sicília i de Jerusalem.

GIAN LUCA POTESTÀ:

Paternità dell'Expositio super Apocalypsi:

Nonostante le obiezioni avanzate da più parti durante il Colloquio di Barcelona, ritengo si debba ancora condividere la posizione di quanti hanno attribuito l'opera ad Arnaldo. Mi limito a fornire in questo senso alcuni argomenti di riflessione.

– In uno dei quattro manoscritti noti l'opera è esplicitamente attribuita ad Arnaldo. Negli altri tre si legge solo che venne composta nel 1306 nel monastero di S. Vittore di Marsiglia. La caduta del riferimento ad Arnaldo è

facilmente spiegabile, tenendo conto che questi manoscritti (diversamente da quelli più antichi contenenti la sua produzione fino al 1305, compreso l'antigrafo del codice dei Carmelitani) vennero allestiti tutti dopo la condanna della sua produzione dottrinale (1316 e 1318). Non deve quindi meravigliare che il nome dell'autore sia caduto in tre casi su quattro. E' viceversa un elemento non trascurabile che proprio in questi tre casi l'explicit dell'opera nomina quale luogo di produzione di essa il monastero di S. Vittore di Marsiglia. Si tratta di un indizio significativo a favore della paternità, tenuto conto dei legami notoriamente esistenti fra Arnaldo e alcuni monaci di S. Vittore proprio in questi anni. Ricordiamo infatti che all'atto della formale presentazione della *Denunciatio secunda* al vescovo di Marsiglia (28 febbraio 1304) sono presenti in qualità di testi quattro monaci di S. Vittore: Ugo de Certo Loco, Ugo de Nivernis, G. Raynaldi e G. de Roca (cfr. V, f. 193rb). Inoltre, nelle righe iniziali della contemporanea *Carpinatio*, Arnaldo, rivolgendosi «ad dominum Marcellum canonicum Cardonensem», lo ringrazia per avergli inviato lo stesso G. Raynaldi, che gli ha mostrato lo scritto composto contro di lui dal domenicano Giovanni Vigorosi (cfr. *Dall'annuncio*, nota 44): «Letificavit spiritum meum, karissime, dominus G. Raynaudi, quem ad me direxit vestra sinceritas, tam suavitate celestis agni quam in eo gustavi, quam etiam presentatione scripture quam edidit quidam ex principibus sacerdotum, ut fertur, contra tractatum meum de misterio cimbalarum» (V, f. 193va).

– L'opera era posseduta da Arnaldo, come dimostra l'inventario della sua biblioteca (cfr. Chabàs, *Inventario*, 201, numero 329).

– L'autore dell'ESA pone la propria opera esegetica all'insegna di certe regole per il commento della Scrittura alle quali si richiama più volte, a partire dal Proemio. Nelle pagine conclusive dichiara quasi incidentalmente che si tratta di «tredecim regulæ» (ESA, ed. cit., p. 286, ll. 161-162): ma proprio tredici sono le regole poste da Arnaldo a conclusione del ESM (cfr. *Dall'annuncio*, descrizione del codice, 9.)!

– Vi si trovano rinvii espliciti a testi profetici cari ad Arnaldo, fra i quali vanno ricordati per la loro rarità:

a) il *Liber de Flore*, designato come *Revelatio Ioachim* (ESA, 214), citato anche nella *Responsio obiectionibus* (C, f. 64ra), nell'ESM (C, ff. 75vb e 76va) e nell'*Antidotum* (V, f. 239ra).

b) l'*Horoscopus*, un testo che, per quanto se ne sa, risulta noto in questi anni solo grazie a lui: oltre che nell'ESA (pp. 105 e 214 dell'ed.) viene citato nell'ESM (C, ff. 75vb, 76vb, 82ra), nell'*Antidotum* (V, f. 239ra) e nell'inedita lettera ad una Bartolomea identificabile con Bartolomea Montaneri (ms. New Haven, Yale Univ. Library, Marston 225, f. 28v: cfr. R.E. LERNER, *On the Origins*, p. 630, nota 44); inoltre, nel commentario al *Liber de Flore* (GRUND-MANN, *Liber de Flore*, 109-110), verosimilmente opera di Arnaldo.

Durante il Colloquio di Barcelona F. Santi ha inoltre richiamato l'attenzione su di una «nota de quibusdam revelationibus» trādita nel ms. Graz, Universitätsbibl. 1226 (sec. XIV). Vi vengono citate diverse profezie, fra cui 'Joachim' e l'*Horoscopus*, designate come «famosse nella Chiesa» (notiamo che è la medesima definizione fornita nell'*Antidotum*). Che la 'nota' sia o meno di Arnaldo, mi pare si resti comunque entro l'orizzonte segnato dalla trasmissione dei suoi testi: nel ms. essa si trova precisamente posta fra l'*Introductio in librum de semine Scripturarum* e la *Presentatio facta Burdegaliae* (f. 32v).

Le obiezioni avanzate nei confronti dell'autenticità dell'ESA fanno leva su numerosi argomenti. Ciascuno di essi meriterebbe un'adeguata discussione, ma non è questa la sede. Mi limito a rilevare che le obiezioni di fondo più significative mi paiono le seguenti: 1) L'ESA non reca alcuna traccia delle dottrine escatologiche avanzate da Arnaldo nel *Tractatus de tempore adventus Antichristi* e da lui successivamente riproposte e difese in numerose occasioni negli anni 1301-1304. 2) Alcune posizioni esegetiche e teologiche affermate nell'ESA sono in aperto contrasto con tesi precedentemente sostenute da Arnaldo.

Queste obiezioni, che hanno senz'altro un loro peso, risultano insormontabili se si parte dal presupposto che in Arnaldo non possano essersi mai prodotte vere e proprie svolte; se si pensa cioè ad un'evoluzione continua e lineare del personaggio, lungo la quale lo si vorrebbe pregiudizialmente al riparo da contraddizioni. Penso però che, da storici, non possiamo escludere la possibilità che in lui si siano prodotti a un certo punto ripensamenti e contraddizioni anche radicali rispetto al suo precedente sentire (altro problema, cui non sapremmo rispondere, è se egli li abbia avvertiti o meno come tali): stiamo appunto considerando il percorso biografico e dottrinale di un uomo, non la coerenza di un sistema teologico dato una volta per tutte.

Come ho cercato di mostrare nella mia relazione —e come in verità già H. Grundmann aveva brillantemente intuito, pur senza conoscere i testi di Arnaldo di cui stiamo discutendo— tale rottura si produsse effettivamente in lui in occasione del suo viaggio in Italia del 1304-1305. Giungendo a Perugia, egli portava con sé materiali profetici (sicuramente *Columbinus*, probabilmente l'*Horoscopus*) che già gli potevano suggerire nuove prospettive escatologiche; ma furono probabilmente l'incontro personale e diretto con ambienti animati da attese escatologiche differenti e la conoscenza dei 'loro' testi (*Vaticinia de summis pontificibus*, *Liber de Flore*) a produrre in lui la vera e propria svolta che noi avvertiamo nel passaggio dalla *Responsio* all'ESM. Non è possibile approfondire qui il discorso su tali cerchie: testi quali i *Vaticinia de summis pontificibus* ci fanno pensare al riemergere in occasione del conclave di una letteratura profetica a fini di propaganda circolante da tempo in ambienti di curia; testi quali il *Liber de Flore* attestano come le attese dei *Vaticinia* fossero

state fatte proprie da ambienti dello spiritualismo francescano, che le ripensarono trovandovi motivo per sé di conforto e di sostegno nella tribolazione. Fra escatologia e propaganda, il tempo del conclave perugino segna dunque una breve fase di intense attese di una svolta nel governo della Chiesa. Fortemente suggestionato da tale clima, Arnaldo imprime una curvatura differente alle proprie idee escatologiche. In un momento di straordinaria effervescenza quale dovette essere il periodo di sede vacante, è del tutto verosimile che egli non si sia sentito vincolato ad esprimersi in continuità e coerenza con ciò che aveva affermato sino a quel momento. La sua propensione a fare proprii e valorizzare dottrine e testi 'freschi' (ben documentata nella sua produzione sia 'spirituale' sia medica), la sua stessa sensibilità di apocalittico e di profeta offrono il terreno naturale per la maturazione della svolta: da 'nunzio' dell'Anticristo, egli diviene araldo della riforma della Chiesa e del papa angelico.

Se così stanno le cose, risulta vano cercare rapporti fra l'ESA e la produzione di Arnaldo nata intorno e a seguito della polemica sul tempo dell'Anticristo. Il confronto è di per sé destinato ad esiti negativi: sia perché l'ESA si inserisce entro un genere letterario diverso, risulta pensata per fini e destinatari differenti, e come tale parla un altro linguaggio rispetto a quello degli scritti nati nel vivo della precedente controversia, sia perché il clima e le posizioni dottrinali sono appunto profondamente cambiati. Gli unici scritti precedenti con cui essa presenta significativi punti di contatto sono l'ESM e la *Confessió de Barcelona* (luglio 1305), entrambi successivi alla 'svolta'.

Non è questa la sede in cui compiere un analitico confronto fra i due lavori propriamente esegetici compiuti da Arnaldo, l'inedita ESM e l'ESA. Va tuttavia quanto meno rilevato che i due scritti attestano la medesima visione, nuova e differente, del succedersi degli eventi finali. In entrambi è prospettata la seguente successione di essi: fase di tribolazione e di rovina della Chiesa, entro cui si consuma la prima tribolazione degli eletti; fase della 'Ecclesie reformatio', con l'avvento del papa angelico; venuta dell'Anticristo, che comporta la distruzione della verità evangelica e la seconda tribolazione degli eletti; quarantacinque 'giorni' di quiete; consummatio finale e giorno del giudizio (per l'ESA cfr. in particolare pp. 59, 106 e 135 dell'edizione cit.; per l'ESM cfr. *Dall'annuncio*, in corrispondenza alle note 149-158).

Quanto ai rapporti fra *Confessió de Barcelona* e ESA, il confronto fra i passi sotto riprodotti offre ulteriori elementi a favore della 'autenticità' dell'ESA:

Confessió de Barcelona (1305)

cit., p. 117

«E d'aquests aytals parla nostre Senyor en l'*Apocalipsi*, especialment en

Expositio super Apocalypsi (1306)

c. XIII, cit., p. 173

«Quantum ad formam vero ipsius dicit quod habebat duo cornua, id est

dos lochs. E en la hun los compara a bèstia pujant de la terra, segons que és declarat en lo *Libre dels falses religions*. E diu axí: que enganaran lo poble dels christians, per ço car hauran en parença los dos corns del àngel, ço és, les dues excellències e perfeccions de nostre senyor Jesuchrist, ço és, sentèdat de vida e de saber la veritat de Déu (...).

p. 118

«En l'altre loch en què parle nostre Senyor en lo *Apocalipsi*, diu que seran lagostes que scuriran lo sol (...) E aquí mateix diu que aquestes lagostes haurien propietat de scurpió, lepan ab la lengua e ferín ab la coha; ço és saber: que en presència de hom plasentejarien per sostraer, e en absència diffamarien e nourien».

duas excellentias, similia agni, id est imitativa vel configurativa Christi, scilicet apparens sanctitas in gestu et habitu et caerimoniis quantum ad religiosos, et apparens scientia divinorum quantum ad doctores sive praecones»..

c. IX, cit., p. 132

«Et data est illis, ut supra, potestas, qualem habent scorpiones terrae, scilicet leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda, quod est palam sermonibus adulari et clam astutiis decipere vel nocere».

Allo stato attuale delle ricerche, siamo ben informati sui movimenti e sulle posizioni di Arnaldo sino al 1304; non altrettanto sugli ultimi anni della sua esistenza. Solo un confronto ravvicinato fra l'ESA e gli 'scripta spiritualia' da lui composti fra il 1304-1305 e la morte (1311) permetterà di stabilire in che misura le concezioni escatologiche avanzate nell'ESM e nell'ESA permangano nella successiva produzione arnaldiana. Un aspetto fondamentale non ancora del tutto chiarito è quello del rilievo e dei caratteri della figura del pastore angelico entro tale produzione. Anche per questo confronto occorrerà naturalmente scontare le differenze di generi letterarii, la varietà degli usi e dei destinatarii in vista dei quali Arnaldo variamente modula il proprio messaggio. Solo quando esso sarà stato compiuto, potremo stabilire se le posizioni avanzate nei due commentarii biblici furono una fiammata rapidamente esauritasi, o si mantennero vive in lui sino alla fine.

III

Les mateixes dues preguntes s'han de formular en relació al Tractatus quidam in quo responderetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Antichristi.

JAUME MENSA:

El *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus...* és una obra inèdita que només conec per mitjà dels fragments publicats per Miquel Batllori, per altres fragments transcrits per Josep Perarnau (i no publicats) i, sobretot, pel resum complet que ofereix l'article de Gian-Luca Potestà. En espera d'una edició d'aquesta obra, absolutament necessària per a aclarir-ne la paternitat, la meua opinió és, doncs, necessàriament superficial. Sí, però, que voldria fer algunes observacions de caire general:

- a) L'obra, en el manuscrit, no és atribuïda a Arnau de Vilanova;
- b) Metodològicament en tractar de la paternitat d'aquesta obra cal distingir dos problemes diferents, per bé que s'impliquen mútuament: el de la data i el de l'autor.
- c) Quant a la data, em sembla difícil que aquesta obra hagués estat escrita abans del 1305, car en aquest supòsit formaria part, com les altres obres «de evangelica veritate» redactades en llengua llatina (algunes de les qual també contenen atacs durs a la jerarquia de l'Església), del Vat. lat. 3824. Em sembla difícil, també, que sigui anterior als anys 1309-1310, car algunes de les «objeccions» a les quals respon aquesta obra («sompniator», «divinator»...) no foren dirigides contra Arnau durant la polèmica (1299-1305) ni, que em consti, entre els anys 1305-1309, sinó molt més tard (penso, per exemple, en l'obra d'Agostino d'Ancona, intitulada precisament *Contra divinatores et sompniatores*, els primers capítols de la qual tenen com a protagonista Arnau de Vilanova.
- d) Quant a la paternitat cal tenir en compte:
 - que hi ha dos nivells diferents de textos superposats (alguns probablement són extrets d'obres d'Arnau de Vilanova i són per tant d'aquest autor);
 - que l'estil no sembla coincidir amb l'utilitzat per Arnau de Vilanova en les seves obres espirituals indubtablement autèntiques;
 - que en aquesta obra trobem una 'mitificació' d'Arnau de Vilanova, que en principi em sembla aliena a la seva manera de fer;
 - que, en general, les autoritats citades coincideixen amb les de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, però observem, també, alguna diferència: la referència a «Fabiam et Sebastianum»; la citació de Mateu XIV, 36, en comptes del paral·lel Marc XIII, 32 (habitual en el metge català);
 - que els coneixements de la vida d'Arnau de Vilanova manifestats en aquesta obra (data de redacció del *De tempore adventus Antichristi...*, fets de París, origen i motivació del *De tempore adventus Antichristi...*) no són totalment exactes.

JOSEP PERARNAU:

En relació al tema de l'autenticitat arnaldiana del *Tractatus in quo respondetur objectionibus*... cal fer una advertència prèvia: la que tal atribució es basa en una equivocació. En efecte, fou Miquel Batllori qui ja en el títol l'article, en què donà coneixement del dit manuscrit, afirmà que tant el *Tractatus*... com l'*Expositio in XXIV caput Matthaei* hi eren atribuïts a Arnau de Vilanova. En allò que fa referència al *Tractatus*..., la dita atribució és inexistente en el manuscrit i, doncs, tota la que en temps posterior hom n'ha fet reposa, qui sap si exclusivament, sobre una inexactitud.

També em cal fer una rectificació amistosa al fet que el prof. Potestà m'atribueix l'haver «ipotizzato che il trattato sia stato composto dopo il 1310 da un intimo discepolo di Arnaldo appartenente a cerchie di beghini catalani sensibili al suo messaggio e a quello di Raimondo Lullo», cosa que un servidor hauria dit en *Dos tratados «espirituales» de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval*, Roma 1976, pp. 5-6, nota 6 ([III, 190] = 305). El lector em permetrà de no reproduir la dita nota perquè és massa llarga i perquè segurament em creurà si recordo que l'única cosa que m'hi atrevia a afirmar de l'autor del *Tractatus*... era ésser no pas Arnau de Vilanova, però sí «alguien muy cercano a Arnau»; en canvi, aquella nota exposa quatre raons per les quals considerava que l'atribució a Arnau no convenia. Per contra, allò que un servidor contestava després de la pregunta: «¿En qué ambientes habría que buscar al autor de estas páginas?» (6), es pot resumir en dues frases: «...en un ambiente parecido [subratllat ara] al que se dibuja, por ejemplo, en Valencia... donde el grupo de los 'pauperes'... era... objeto de las atenciones de Arnau...» (6). «Este es el marco que en toda la franja mediterránea, en Avignon lo mismo que en Barcelona y en Valencia, explicaría perfectamente...» (7). La hipòtesi, a la qual ja m'he referit, i que serà més avall explicitada, no es mourà del marc que és tota la franja de la mediterrània occidental; però no es limita a les «cerchie di beghini catalani».

Dit això, és de justícia agrair al prof. Gian Luca Potestà el resum del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus*..., que ens ofereix en les seves pàgines ([III, 192-193] = 308-320), perquè, gràcies a elles, mentre no arribi l'edició que promet, tenim una visió de conjunt del dit tractat que enriqueix substancialment les notícies que en teníem.

I ara encarem-nos amb el fons del problema, amb quatre apartats:

1) La diversitat o alteritat entre la persona d'Arnau de Vilanova i la de l'autor del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus*... és clarament expressada en un seu passatge, ja conegut des de l'article inicial de Miquel Batllori i després reproduït en [II, 49] = 75. Diu així:

«Ad que omnia respondendo prefatus denuncians [ARNAU DE VILANOVA]

dixit: "Erratis, nescientes Scripturas", neque intelligentes ea de quibus loquimini seu allegatis».

«Ad cuius erroris evidentiam oportet nos [L'AUTOR I ELS SEUS LECTORS] reducere ad memoriam illa que sunt tam fidelibus quam philosophis per se nota...» (cosa que ni havia feta ni feia el ,denuntians').

No crec que pugui ésser dit més clar que una és la persona del ,denuntians' i una altra la persona de l'autor que, amb els seus possibles lectors, constitueix el ,nos'.

I és veritat que la denominació ,denuntians' es troba en la *Interpretatio de visionibus in somniis...* i que allí significa Arnau de Vilanova; però amb matís ben diferent; si ací es refereix a la persona d'Arnau globalment considerada, allí significa Arnau en l'acte de protestar o denunciar i exigir davant Bonifaci VIII i Benet XI. Però sobretot, jo no he sabut trobar en la dita *Interpretatio...* cap forma de contradistinció personal entre el ,denuntians' davant Bonifaci VIII o Benet XI i la persona que estava exposant davant papa i cardenals a Avinyó els seus reals o suposats èxits ,pro evangelica veritate' en les corts de Frederic de Trinàcria i de Jaume II de Catalunya-Aragó.

2. Coincideixo totalment amb el prof. Potestà en el sentit que és impensable que el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus...* hagi estat escrit per Arnau de Vilanova després del 24 d'agost del 1305, en què Climent V acceptà de sotmetre al judici de la Seu Apostòlica les obres arnaldianes de temàtica religiosa en general i escatològica en particular, que el mateix Arnau li presentà.

Però no sols és impensable, ans documentalment demostrat que tampoc no fou escrit per Arnau de Vilanova els anys immediatament anteriors a la data indicada, dins els quals, segons el prof. Potestà, i en concret a partir del juliol del 1304 («...non prima del luglio 1304...» i abans d'acabar el març del 1305 («...non dopo il marzo 1305...»)) ([III, 192] = 308), Arnau de Vilanova hauria escrit el *Tractatus...* que ens ocupa. I és demostrat documentalment perquè les proves són apodíctiques: del fet que ell fos l'autor o hagués escrit el dit *Tractatus...*, Arnau no en sabia absolutament res. I deu ésser, almenys fins ara, impossible que un sigui autor d'un llibre i que no en sàpiguí absolutament res.

La demostració: el 18 de juliol del 1304, en un moment en què havia d'anar amb peus de plom perquè acabava de fer una estada a la presó, Arnau de Vilanova feia la llista de les seves onze obres, a les quals afegia les tres *Denuntiationes Massilienses*, i la presentava oficialment al Cambrer Papal en seu vacant, repetint la protesta i exigència que ja coneixem. En aquell moment, el *Tractatus...*, tot i ésser de la mateixa temàtica que els integrats en la llista (cf. ATCA, X (1991), 216-217) no hi figura. Cap novetat, perquè el prof. Potestà ens ho acaba de recordar. Fins ara estem d'acord. La novetat arriba el

dia 11 de juliol de l'any següent, 1305, en què repeteix que la llista de les obres presentades per ell a la Santa Seu, es redueix a les ja sabudes «xi. obres e moltes cartes públiques» («Els Nostres Clàssics», 53-54, p. 103, línies 1-2; les 'cartes públiques' són les *Denuntiationes Massilienses*). Per tant, l'onze de juliol Arnau de Vilanova no té cap idea que només tres o quatre mesos abans hauria acabat una obra sobre el mateix tema, tan extensa com el *Tractatus quidam...* Hom podria dir que en aquella frase, Arnau només parlava de les obres presentades a l'Església de Roma. Suposem-ho. Però un mes i mig més tard, el 24 d'agost del 1305, tornava a presentar i a exigir a l'Església de Roma en la persona de Climent V (i aquesta vegada la seva petició era acceptada), la revisió i judici dels seus escrits de tema escatològic i en completava la llista d'un mes i mig abans; altra vegada trobem la rècula dels onze ja proposats al Cambrer Papal feia poc més d'un any, completada amb els escrits següents: Protesta davant Benet XI, del 2 juny 1304; Protesta davant el Cambrer Papal, del 18 juliol 1304; l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea...*; i la Presentació de Bordeus davant Climent V, del 24 d'agost del 1305. És la situació presentada pel Vat. lat. 3824 (Cf. ATCA, XI (1992), 12-23). I hom ha de tenir en compte que aquest volum, clarament elaborat bàsicament abans del 5 de juny del 1305, manifesta amb tota la claredat possible una intenció de l'autor: la d'establir un cos de totes les seves obres no sols de tema escatològic, ans de tema religiós en general, en llengua llatina, intenció que féu entrar en aquell aplec les dues obres primerenques, *Introductio in librum De semine Scripturarum*, i *De significatione nominis tetragrammaton*, i tota una sèrie de temàtica religiosa no pròpiament escatològica: l'*Allocutio christini*, el *De non esu carniū*, el comentari a la *Dancia* de Jaume II i una colla de lletres, que no havien entrat en redaccions anteriors. Com s'explica que un tractat tan consistent com el que ens ocupa, sobre el tema màximament controvertit, que de més a més hauria estat acabat de redactar, fos completament oblidat per Arnau de Vilanova en els mesos immediatament posteriors al seu enllestiment (no es tractaria d'un oblit momentari, ans d'un que duraria tant com l'elaboració d'un volum que trigà mesos a ésser enllestit i que encara ho seria anys després amb la inclusió de l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*). Tal extrem només s'explica d'una manera: en la suposició ('dato, non concessio') que el *Tractatus in quo respondetur objectionibus...* ja hagués estat escrit abans del 24 d'agost del 1305, Arnau de Vilanova no tenia ni la més remota idea que ell en fos l'autor.

3. Una hipòtesi només pot ésser considerada plausible quan lliga tots els caps que s'han de lligar (parlo d'hipòtesis, no pas de demostracions; per a aquestes, ultra la coherència lògica cal exigir que provin fets per llur natura comprovables). 'Salva reverentia', doncs, la versió de l'autoria del *Tractatus quidam...* amb la qual dialogo, no em sembla que lligui tots els extrems. Quan,

per exemple, en la pàgina 308 del nostre volum = [III, 193], llegim, a justificació de l'ús del temps pretèrit en el *Tractatus...*, que «L'intera trattazione ha per oggetto polemiche passate come dimostra l'uso dei tempi», hom no pot deixar de recordar que entre el juliol del 1304 i el març del 1305 les polèmiques no són pas cosa passada (l'elaboració del *Antidotum contra Martinum d'Atecha...* n'és la prova) i que, per tant, la hipòtesi és incapaç d'explicar satisfactòriament l'ús sistemàtic del pretèrit per part de l'autor del *Tractatus...* La hipòtesi, encara, és incapaç d'explicar les acusacions de català, 'sompniator' i 'fantasticus' (317 del volum = [III, 200]) i no m'estaré pas de lloar l'honestat del prof. Potestà en reconèixer-ho: «...non [trovano riscontro nella precedente letteratura controversistica di Arnaldo], la terza [accusa] (catalano), la quinta ("sompniator") e la sesta ("fantasticus")». Però, en canvi, les dues darreres en troben (de 'riscontro') en textos posteriors com la ja esmentada *Interpretatio de visionibus in somniis...* i el tractat d'Agostino Trionfo, *Contra divinatores et sompniatores*. Del 'català' ens n'ocuparem en el paràgraf següent.

4. Ja he dit abans que hi ha una altra hipòtesi (remarco: hipòtesi, per tant, cap afirmació) a fer, perquè segurament lliga més caps que la, diguem-ne, de Perusa.

Una de les raons que abonarien l'autoria d'Arnau és el coneixement íntim de les seves coses més personals demostrat per l'autor del *Tractatus...* A Sicília hi ha una o dues persones almenys que ho podrien saber tot: Pere de Montmeló i el rei Frederic de Trinàcria, la mútua relació dels quals era, tal com sabem, de confiança total ([cf. II, 68, nota 241] = 95, nota 241. Ja abans del 1978, en l'edició de l'*Alia informatio Beguinorum*, 114-115, 119-120, vaig assenyalar la importància arnaldiana de Pere de Montmeló). Sense sortir, doncs, de la franja mediterrània, a la qual m'he referit en la introducció a aquesta resposta, és possible de trobar l'explicació de tals coneixements íntims, dels quals s'hauria pogut aprofitar l'autor del *Tractatus...*

En aquells anys del pas del segle XIII al XIV, Sicília sembla ésser fàbrica tant de profecies com de textos veïns a Arnau de Vilanova. Els grups o ambients que expliquen l'elaboració dels textos veïns a Arnau també podrien explicar, 'mutatis mutandis', la composició del *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus...*

La presència d'obres arnaldianes escrites fins al juliol del 1304, a les quals fa referència explícita el *Tractatus...*, és fàcil d'explicar a Sicília: serien les que hi portà el mateix Arnau en el viatge que, sortint de Perusa, ell féu a la dita illa a darreries d'aquell mateix any i començaments del 1305, el viatge al qual pertany l'*Allocutio christini...*

L'illa de Sicília explica amb absoluta facilitat la referència a Ramon Llull. Si el *Tractatus quidam...* hagués estat escrit per encàrrec de Pere de

Montmeló, del rei Frederic, i, a distància, de Ramon Conesa o d'algun d'ells o d'algun altre personatge del grup d'arnaldians incondicionals, o àdhuc sense encàrrec, com a resposta o no a la Sentència condemnatòria de Tarragona del novembre del 1316 a base de les obres que mestre Arnau portà a Sicília en anar-hi a darreries del 1304, no sols explicaria tots els elements abans esmentats, ans encara la referència a les acusacions de 'fantasticus' i 'somniator' que es reflecteixen en la *Interpretatio de visionibus in somniis...* i en el *Contra divinatores et somniatores* d'Agostino Trionfo, obra aquesta que deu haver d'ésser datada entorn del 1310; i àdhuc l'acusació de 'català' (amb el sentit pejoratiu que sembla tenir en el *Tractatus quidam...*), que devia ésser normal a l'illa de Sicília després de les Vespres Sicilianes en boca de tots els partidaris de la dinastia dels Anjou.

Repeteixo que més que una hipòtesi, aquesta és una proposta d'hipòtesi. Posteriors elements de judici, entre els quals la desitjada edició que promet el prof. Potestà, ajudaran a clarificar el problema.

GIAN LUCA POTESTÀ:

Questione della paternità della Responsio objectionibus:

È naturale che solo l'edizione del testo, cui intendo dedicarmi in futuro, consentirà un giudizio definitivo sulla questione. Mi pare tuttavia che, alla luce di quanto ho scritto nella mia relazione, l'opera debba allo stato attuale essere attribuita ad Arnaldo. Sintetizzo qui i principali elementi che depongono in questo senso:

– Per la maggior parte dei casi, le obiezioni elencate nella *Responsio* e le relative risposte si trovano già documentate negli scritti escatologici ed apologetici prodotti da Arnaldo negli anni 1300-1304. Fra la *Responsio* e tali scritti esiste un rapporto ravvicinatissimo, nel senso che si danno in molti casi corrispondenze letterali o quasi letterali fra i rispettivi passi (cfr. [III, note 86-88, 90, 94-97, 99-103, 108, 111-113, 115, 122]] = pp. 310-311, 313, 316, 317, 318, 320).

– Nella *Responsio* si trovano rinvii espliciti, puntuali e precisi a sette opere di Arnaldo, nonché a scritti profetici a lui cari e noti all'epoca entro cerchie limitatissime, quali *Columbinus* e il *Liber de Flore* (cfr. [III, in corrispondenza alle note 76-77] = pp. 306-307).

– Vi sono narrati episodi e circostanze intime della vita di Arnaldo, che lui solo poteva conoscere (cfr. [III, in corrispondenza alle note 109 e 119] = pp. 316, 319)).

Questi elementi sono a mio avviso sufficienti per dimostrare la paternità arnaldiana dell'opera. Si potrebbe tuttavia ancora eccepire che l'opera potrebbe essere stata composta da un suo strettissimo collaboratore o amico, posto

da lui al corrente delle circostanze della sua vita fin nelle circostanze più personali e nelle questioni più riservate, avente accesso alla sua vasta produzione e piena confidenza con essa, nonché precisamente informato su sue concezioni esegetiche e teologiche non attestate nelle opere raccolte nel ms. Vat. lat. 3824. Si può naturalmente eccepire all'infinito. In attesa che giunga qualche elemento in più su questo ipotetico *'alter ego'* di Arnaldo, ci limitiamo ad osservare che per ora non vi è motivo di immaginarne l'esistenza. L'unico argomento che sembra infatti postularla —la *Responsio* si riferisce ad Arnaldo senza mai nominarlo, designandolo sempre in terza persona, come il *'denuntians'*— dimostra in realtà il contrario: è infatti documentato nella produzione spirituale di Arnaldo proprio il suo andare e venire dalla prima alla terza persona verbale e il suo designarsi precisamente con il termine di *'denuntians'* (cfr. [III, nota 123] = pp. 321-322).

A Barcelona si è discusso anche della datazione dell'opera, giacché si è posto in dubbio che la *'sezione arnaldiana'* del codice dei Carmelitani facesse parte dell'antigrafo perduto del 1305. A prescindere dall'antigrafo, vi sono motivi interni alla *Responsio* che consentono di fissarne la datazione con certezza. Il termine *'post quem'* è indicato dal richiamo alla terza scarcerazione. La composizione è quindi successiva alla prima settimana di luglio del 1304 (cfr. [III, note 78-79] = pp. 307-308). Il termine *'ante quem'* è rappresentato in ogni caso dall'inizio del pontificato di Clemente V, per due ordini di motivi: a) dopo l'avvento di Clemente, nel quale Arnaldo ha grande fiducia, è impensabile che egli si esprima in termini così radicalmente negativi nei confronti della gerarchia ecclesiastica a partire dal suo vertice (cfr. [III, note 114 e 121] = pp. 317, 320), quale che sia la cerchia di pubblico cui si sta rivolgendo. b) Clemente avoca a sé l'esame delle posizioni escatologiche di Arnaldo e il giudizio su di esse (cfr. [III, in corrispondenza alla nota 174] = p. 337). Dopo tale decisione del papa, la polemica eresilogica si spegne. Quale interesse avrebbe avuto Arnaldo a riaccenderla, in termini per di più così aspri nei confronti della gerarchia? Indipendentemente dalla prova dell'antigrafo, la *Responsio* non può quindi essere stata composta dopo il 1305.

IV

També en relació a l'Expositio super XXIV capitulum Matthaei;

JAUME MENSA:

Els advertiments previs que he fet en la pregunta anterior també valen per aquesta. Consideracions:

- a) Pel que fa a la data, vegeu també la pregunta anterior;
 b) Personalment no tinc cap raó de pes per a refusar la paternitat arnaldiana. Sí que observo algunes expressions que, en principi, em semblen sospitoses: –expressions com «Església carnal», «tertius status saeculi», «tertio statu ecclesie sive mundi», «sentit carnal i literal» (de l'Escriptura).

Aquest llenguatge joaquimita no és assumit en les obres indubtablement autèntiques d'Arnau de Vilanova: cal, doncs, explicar l'origen i la gènesi d'aquest lèxic!

JOSEP PERARNAU:

Altra vegada ací hem d'agrair al prof. Potestà d'haver-nos enriquit considerablement la coneixença del contingut del dit tractat ([III, 206-217] = 324-336).

Entre les dites noves notícies hi ha la referència al «tercio statu ecclesie sive mundi» ([III, 210, nota 144] = 328, nota 145), terç estat que, en tant que un servidor els conec, és d'una banda explícitament negat, i de l'altra intencionadament evitat en els tracats autèntics d'Arnau de Vilanova, com són el *De tempore adventus Antichristi* ([II, 36, nota 142] = 60-61, nota 142), i la *Philosophia catholica et divina* (cf. ATCA, X (1991, 31-33); i en la *Confessió de Barcelona*, l'onze de juliol del 1305, en aquest punt la situació seguia essent la mateixa que la de la *Philosophia...* («Els Nostres Clàssics», 53-54, pp. 114-15).

Segurament l'edició del text proporcionarà més elements de judici.

GIAN LUCA POTESÀ:

Questione della paternità dell'Expositio super XXIV capitulum Mathei (=ESM):

Anche in questo caso solo l'edizione del testo, cui pure intendo dedicarmi in futuro, consentirà un giudizio definitivo sulla questione. Alla luce, di quanto ho scritto nella mia relazione, mi pare tuttavia che l'opera vada senz'altro considerata di Arnaldo. Ecco in sintesi i principali elementi a favore della paternità:

– L'ESM viene indicata come opera di Arnaldo nell'unico manoscritto noto (cfr. [III, 178, 8] = 291, 8).

– Era posseduta in tre copie da Arnaldo, come dimostra l'inventario della biblioteca compilato subito dopo la sua morte (cfr. [III, 217, nota 172] = 336, nota 173).

– Vi si trovano rinvii espliciti, puntuali e precisi a due scritti di Arnaldo e a numerosi testi profetici, noti in questi anni entro cerchie limitatissime

(*Liber de Flore*) o addirittura, per quanto attualmente ne sappiamo, utilizzati da lui solo (*Horoscopus*) (cfr. [III, 207-208, in corrispondenza alle note 135-137] = 325-326, note 136-138). Sulla presenza di tali testi nel resto della sua produzione si veda più sotto.

– Sono individuabili punti di contatto con la produzione arnaldiana precedente e successiva (cfr. [III, 214 e 216, in corrispondenza alle note 159 e 168] = 333, nota 160; 335, nota 169).

Datazione. Prescindiamo anche in questo caso dall'antigrafo. Vi sono elementi interni all'opera che consentono di stabilirne la datazione con notevole approssimazione. Essa è stata scritta dopo l'inizio del conclave perugino del 1304-1305, anzi quanto meno a conclave già inoltrato (cfr. [III, 212, nota 153] = 331, nota 154). Il termine *ante quem* è rappresentato dall'elezione di Clemente V. Vi si legge infatti che al pastore nerissimo (sicuramente identificabile con Benedetto XI: cfr. [III, 213, nota 155] = 332, nota 156) succederà (tempo futuro! [III, 215, nota 164] = 334, nota 165) immediatamente un pastore angelico. Si potrebbe obiettare che Arnaldo sta scrivendo già durante il pontificato di Clemente V e intende in tal modo attribuirgli, tramite una sorta di profezia ex eventu, i caratteri del papa angelico. A questa obiezione si risponde rilevando che, nel momento in cui scrive, Arnaldo è convinto di essere ancora entro il periodo della tribolazione apertasi con l'inizio del pontificato di Nicolò III e destinata a durare trent'anni (e cioè non oltre il 1306: cfr. [III, 211-212, nota 150] = 330-331, nota 151). Combinando i due elementi, se ne conclude che l'ESM venne scritta mentre il conclave era ancora in corso.

V

al Conflictus iudaeorum;

JAUME MENSA:

No conec globalment el contingut d'aquestes obres (el *Conflictus iudaeorum* i el *Contra passagium*...): ni per fragments ni per resums. En principi, em sembla versemblant l'opinió de Josep Perarnau: caldrà, però, esperar l'edició d'aquestes obres per acceptar o refusar la paternitat arnaldiana.

JOSEP PERARNAU:

En relació a aquest tema, cal fer una constatació: ni durant els dies de la «I Trobada...» ni després no em consta que ningú hagi proposat cap possible

atribució alternativa, ni tan sols com a hipòtesi de treball.

D'acord amb allò que vaig indicar durant la «I Trobada...» tinc la intenció de dedicar un primer treball al tema: *Arnau de Vilanova, polemist a antijueu a Lleida el 1303?*, destinat a la «Miscellània a honor del prof. Eusebi Colomer».

VI

al Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas

JOSEP PERARNAU:

Cal fer extensiva a aquest tractat la constatació feta al començament de la meva resposta anterior.

VII

Hi ha criteris interns d'autenticitat d'obres arnaldianes i, en cas afirmatiu, quins?

JAUME MENSA:

1. Quan els criteris externs no permeten d'atribuir una obra (o de rebutjar-la) a Arnau de Vilanova, els criteris interns esdevenen importants.

Em semblen molt útils els criteris generals indicats per J. A. Paniagua i els assenyalats per J. Perarnau respecte de les obres espirituals.

Si observem les característiques de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova podem distingir dos tipus diferents de criteris interns: els «materials» o idees objectivades i els «formals» o d'estil. El seu valor, a fi de determinar la possible autenticitat d'obres d'Arnau de Vilanova és desigual.

Els «formals», d'«estil» o «de forma de procedir» em semblen més importants: a) perquè són constants en les obres d'Arnau de Vilanova; b) perquè no solen ésser objecte de control directe de la voluntat: sense que a voltes un determinat autor se n'adoni revelen la seva manera d'ésser i d'actuar. Solen formar part de la pròpia personalitat.

2. Em semblaria especialment útil de confrontar els principis d'exposició que fa servir Arnau de Vilanova en les seves obres indubtablement autèntiques amb els d'obres de paternitat dubtosa. En el cas de l'*Expositio super Apocalypsi* —on hi ha repetides allusions a unes «regulae expositionis»— ben segur que

ajudaria a conèixer millor la identitat del seu autor. Tinc el propòsit d'estudiar aquest tema, si les circumstàncies m'ho permeten.

JOSEP PERARNAU:

En aquest punt, la meua resposta tindrà dues parts, negativa i positiva.

En la part negativa crec que cal recordar que:

1. El fet que una obra es trobi en l'inventari dels llibres propietat d'Arnau de Vilanova significa, certament, que la dita obra era propietat d'ell en la seva materialitat, però de cap manera que fos seva en el sentit que en fos l'autor. I això és tan elemental, que fins i tot és demostrable el cas d'un tractat d'altri copiat personalment pel mestre, «de manu Magistri», tal com hom pot veure en [II, 23, nota 87] = 46, nota 87.

2. El coneixement de les obres d'un autor i la coincidència en moltes de les idees demostren, ben cert, coneixement i coincidència, però no que un escrit sigui atribuïble a l'autor de les obres conegudes o d'aquelles amb les quals hom coincideix. L'esforç que hom fa actualment a destriar les obres autèntiques de Tomàs d'Aquino o de Duns Scot de les que no ho són, tot i que aquestes demostrin en llurs autors un coneixement aprofundit de les obres dels dits autors i coincideixin en llurs idees, n'és la prova. No s'hi val a confondre entre dues coses tan diverses com són coneixement i coincidència d'una banda i atribució d'una obra a una persona determinada, de l'altra. Que multiplicar les indicacions de punts de coincidència no és prova d'identitat d'autor hauria d'ésser principi indiscutible, car altrament tots els autors cristians o almenys els d'una mateixa escola serien fantasmes tret d'un. Per això, ultra els que ja coneixem (escorpí, *apparens sanctitas – apparens scientia*'), assenyalaré un altre punt important d'una certa coincidència entre Arnau de Vilanova i l'autor de l'*Expositio Apocalypsis: la referència a allò que un servidor vaig anomenar 'cristianisme sociològic' en l'Alia informatio beguinorum* (168): les frases paral·leles es troben en l'*Expositio...* (64/348-350) i en el *Raonament d'Avinyó* (171/14-21). Un problema d'unicitat d'autor o de duplictat d'autors no es soluciona pel camí de subratllar només les coincidències (que, certament demostraran relacions o zones en les quals unes idees han estat compartides), ans sobretot pel de valorar les possibles incompatibilitats d'idees en els casos en què aquestes positivament divergeixen.

3. El problema de l'autenticitat arnaldiana de les obres discutides és aquest: si Arnau de Vilanova és materialment la mateixa persona que l'autor de l'*Expositio Apocalypsis*, que el del *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Antichristi* i que el de l'*Expositio capituli XXIV Matthaei* (entorn del *Conflictus iudaeorum* i del *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas*, no veig que fins ara hi hagi disparitat de

parers). No repetiré les raons que he exposat més amunt, totes convergents a excloure la identitat i a demostrar l'alteritat personal entre Arnau de Vilanova d'una banda i el o els autors de les tres obres esmentades, de l'altra.

La part positiva s'ha d'encarar directament amb el tema de l'evolució i àdhuc del canvi en les idees d'Arnau de Vilanova:

1. Primer de tot, ni el fet real de la diversitat de gèneres literaris ni el de l'evolució en les idees en l'obra arnaldiana autèntica no pot suplir la manca de demostració positiva de l'autenticitat en el cas de les obres d'autoria controvertida, a les que m'acabo de referir en el núm 3. immediatament anterior.

Arnau de Vilanova certament ha evolucionat en els plantejaments dels seus escrits, ha fet un ús molt personal d'alguns dels seus arguments (el cèlebre tema de la instrumentalització!), segurament ha evolucionat fins a un cert punt quant a algunes idees (vegeu a [II, 58-66] = 85-94, l'evolució quant a la croada). El problema és si ha sostingut simultàniament posicions doctrinals contraposades, si ja no eren contradictòries, en el mateix moment i sobre punts que ell considerava (o que sembla que ell considerava) fonamentals en el seu pensament, com seria, per exemple, acceptar i no acceptar simultàniament la teoria Trinitària dels «tres status saeculi»; o valorar positivament (*Expositio Apocalypsis*, 62-64) i alhora devaluar radicalment ([II, 58-66] = 85-94) l'ús de la sola i exclusiva força militar en les croades.

Aquests dos exemples serveixen per a posar bé el problema: és acceptable un ball tal en les idees bàsiques d'Arnau de Vilanova que el faci insensible a la coherència mental exigible a un autor seriós? És Arnau de Vilanova, mentalment, un baliga-balaga?

Quant a les idees bàsiques (no quant a punts que poden ésser considerats instrumentals, armes defensives o ofensives en el foc d'una polèmica), en aquests moments i gràcies a l'aportació dels metges en la «I Trobada...», crec que es reforça la idea de la coherència d'Arnau en les posicions bàsiques. M'atreiria a dir que pot ésser instructiva en aquest sentit la lectura de les pàgines de Juan Antonio Paniagua en el segon volum d'aquestes actes (si no m'equivoco, la coherència doctrinal és l'únic instrument per a judicar de l'autenticitat d'obres arnaldianes mèdiques), o les observacions de Joseph Ziegler, en resposta a aquesta mateixa pregunta.

I així, posaré un parell d'altres casos, en els quals la coherència mancava de forma total si, per exemple, l'*Expositio Apocalypsis* fos d'Arnau de Vilanova:

—pot un autor com Arnau, que en els anys 1302-1305 presenta certs ordes religiosos com a escamots de l'Anticrist, alhora fer amb abast general la següent equivalència: 'sol = Christus = status regularium'; 'dies = clerus'; 'nox = laicus' (*Expositio Apocalypsis*, 179-180, 195, 198, 200)?

—pot un autor com Arnau de Vilanova, l'apocalíptica del qual és tan condicionada per la jueva contemporània almenys a Catalunya (el mateix prof.

Potestà reconeix ésser «Geremia 8, 7 [*el milà i la coloma*], richiamo assai caro ad Arnaldo» ([III, 195] = 311), desconnectar-se totalment de les seves creixents preocupacions antijueves i escriure tot un llibre on aquell lloc de Jeremies (com el d'Act. 1, 7) no compareix per enlloc?

La meua resposta és, doncs, clara: en Arnau de Vilanova es troba evolució de plantejaments, diversitat de gèneres literaris, i salts dialèctics a l'hora de defensar-se o d'atacar (saltos dialèctics que no sempre l'han fet quedar bé, cosa patent en el cas de les seves explicacions a ,*potentia absoluta*' i ,*potentia ordinata*', per exemple) sempre, però, dins una coherència bàsica en els punts fonamentals, punts que han anat compareixent en les pàgines d'aquest volum.

2. S'ha repetit la paraula ,*svolta-girada*', que seria una ruptura, entre un Arnau anterior i un de posterior al viatge a Itàlia del 1304-1305. El trencament s'hauria consumat i seria perceptible entre el *Tractatus in quo respondetur objectionibus...* i l'*Expositio in XXIV cap. Matthaei*. Si l'entenc bé, ultra l'autoritat d'Herbert Grundmann, el raonament en què es basa aquesta teoria és el següent: entre les dues obres esmentades és perceptible una fractura; per tant en les idees d'Arnau de Vilanova hi ha hagut una fractura. El raonament seria perfecte si les dites dues obres (i d'altres) fossin d'Arnau de Vilanova, «quod est demonstrandum».

Jo també penso que hi ha hagut un canvi de ruta, ja perceptible en la comparació entre el *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* i la *Philosophia catholica et divina* (aquestes sí que són obres autèntiques). Escaldat per les males conseqüències del *De tempore adventus Antichristi*, en la *Philosophia...*, Arnau deixa les disquisicions escolàstiques en les que ell mateix accepta d'haver-se posat amb el *De tempore...* i, com que «in agibilibus est cognitio sterilis, ad quam non sequitur nostrum opus» (em penso que la significació és diàfana: deixem estar les especulacions!), es dedica a una «ars... ex theorica et practica constituta» (ATCA, X (1991), 59/17-19), la d'impulsar «la veritat del cristianisme», és a dir, la seva autenticitat, a la qual anirà destinada (fora d'alguna obra imposada per les necessitats de la polèmica, com és ara l'*Antidotum... contra Martinum d'Atbeca*, o per les circumstàncies, com la *Confessió de Barcelona*) l'obra posterior, almenys la que un servidor conec: l'*Allocutio christini...* i la *Informació espiritual per al rei Frederic*, les *Informationes beguinorum*, el *De helemosina et sacrificio*, el *Per ciò che molti*, l'*Ad priorissam*, *De caritate*. l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*, el mateix *Raonament d'Avinyó*. És aquesta la ,*svolta*' real d'Arnau de Vilanova. I no puc deixar d'alegrar-me que en la resposta a aquesta pregunta Joseph Ziegler consideri «not particularly professional» una de les preteses informacions intrasferibles del *Tractatus quidam in quo respondetur objectionibus...*, i que, en canvi, constati una ,*medical frame of mind*' en les obres autèntiques; i un servidor penso que aquesta mentalitat és la que es manifesta en aquella decisió d'abandonar les especulacions i de dedicar-se a una «ars... ex theorica et

practica constituta», que el farà inclinar en el futur, metge i reformador alhora, damunt el cos empestat de l'Església.

JOSEPH ZIEGLER:

Is it possible to use the 'medical language' in a text as an internal criterion of authenticity? My paper suggests that Arnau's spiritual texts reflect a 'medical frame of mind' which is also expressed by the excessive use of bodily metaphors and frequent allusions to diseases. The content of the metaphor is usually not specifically medical. Arnau could have drawn it from the Bible or the current language of the clerics. What is unique about this language is the density of these metaphors, the fact that they provide almost the sole source of figurative language, and the medical frame of mind they uncover.

I therefore suggest that one cautiously adopt this internal criterion as an auxiliary indication of authenticity. Caution is needed because indiscriminate use of the criterion may lead to pitfalls.

According to the author of *Tractatus quidam...* it was in a state of acute physical suffering (severe pain to the head and the legs as well as chest condition) that the divine word was transmitted to him and freed him from his physical feebleness. Yet the description of the disease with which he was afflicted and the notion that lying on the spleen may cause hallucinations are not particularly professional. Similar 'medical' scenarios frequently appear when laymen and women describe the moment of revelation which legitimizes their prophetic activity. Hence this paragraph cannot bear much weight in the debate on Arnau's authorship of this particular treatise (see note 132 in my paper).

Jaume Mensa i Valls brings in [I, 81-82, note 281] = 194, note 281, of his paper all the 'medical' allusions he has found in the *Expositio super Apocalypsi. Collyrium* (Apoc. 3.18) which cleanses the eye and restores the sight is a term Arnau uses also in his *consilia*. (See Arnau's letter to Bremon the Lord of Montferrer (1304/5) in: J. CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (Barcelona, 1950), p.25 where Arnau prescribes collyrium made of sea-water and seeds of serapine for improving the eye-sight). As for describing physicians (together with lawyers and philosophers) as 'doctores mundani', this is fully compatible with Arnau's opinion in his later authentic texts. Cf. *Per ciò que molti*, in: MANSELLI, *La religiosità...*, pp. 97-98.

Neither of these observations provides a decisive proof of authenticity or otherwise. They merely reduce the number of arguments which form the current debate. So rather than looking for specific medical allusions in a text, one should look for marks of what I called the author's 'medical frame of mind'. However this criterion cannot be the sole determinant of authorship

and it can merely serve in an auxiliary role.

VIII

Pot haver-hi algun dubte de la no-autenticitat d'unes profecies escrites durant el segle XV i atribuïdes a Arnau de Vilanova?

JAUME MENSA:

No hi ha dubte de la no-autenticitat arnaldiana de les profecies atribuïdes a Arnau de Vilanova (publicades per Jaume de Puig).

JOSEP PERARNAU:

No cal dir que Arnau de Vilanova, en tant que autor, no hi té res a veure. Però ultra la de per què hom li atribuïa tals coses, hi ha dues preguntes més: 1) és un sol text o més d'un, elaborat per etapes amb el procediment d'afegir paràgrafs nous a mesura que nous esdeveniments incitaven les dots 'profètiques' d'algun comentarista polític-eclesiàstic; i 2) qui pogué ésser el dit comentarista (o els dits comentaristes, car difícilment pot ésser un sol home el qui pledegi a favor de Benet XIII en la segona dècada del segle XV, a favor d'Alfons dit el Magnànim en les seves dècades centrals, i, sembla, a favor de Ferran el Catòlic ja en entrar al segle XVI; i sobretot, quina era o quines eren les intencions polítiques, al servei de la o de les quals eren publicades les dites 'profecies'.

* *

En la darrera sessió de la «I Trobada...», Francesco Santi proposà una altra pregunta:

Se pare plausibile o almeno accettabile l'idea che nel 'corpus' medico arnaldiano ci siano autore, editore (propagatore), attore, ispiratore.

JAUME MENSA:

Em sembla molt útil preguntar-se per què Arnau de Vilanova va ésser un 'home perxer' i per què algunes de les seves conviccions religioses, en concret, van ésser assumides per grups d' 'espirituals'. Hom té la impressió que en alguns casos aquests 'espirituals' van fer síntesi de tesis arnaldianes amb d'altres de provinents de franciscans 'espirituals' i fins i tot amb algunes de Ramon Llull.

Ben segur que el nivell de responsabilitat personal pot variar poc o molt, segons l'estil i el gènere propi de cada obra: traduccions, resums d'altres obres, comentaris..., etc.

Però això non ha de treure sentit i valor a la pregunta sobre l'autenticitat / no autenticitat arnaldiana (en persona) d'algunes obres de l'autor català.

TAULA DE CITACIONS BÍBLIQUES

Aquesta taula és obra de Jaume Mensa i Valls.

Les referències són als llibres bíblics tal com es troben en la *Vulgata* llatina, versió normalment emprada en el temps que estudien els articles d'aquest volum. Els números que segueixen el signe d'igualtat (=) són els de les pàgines d'aquest volum.

Les abreviatures dels llibres bíblics són les proposades per l'«Obra del Sant Evangeli» en les seves edicions bilingües (latí de la *Vulgata* i català).

<i>Gen</i> = 75	<i>XX</i> , 20 = 315
<i>XLIX</i> , 10 = 83	
<i>Deut</i>	<i>Ecd</i>
<i>XVIII</i> , 20 = 83	<i>VIII</i> , 6 = 311, 312
22 = 83	
<i>1 Reg (1 Sa)</i>	<i>Is</i> = 350
<i>II</i> , 12-25 = 259	<i>XI</i> , 1-4 = 263
<i>IV-VI</i> = 258	<i>LII</i> , 8 = 115
<i>Esdr</i>	<i>Ier</i> = 350
<i>I</i> , 1-4 = 260	<i>I</i> , 14 = 254
<i>VI</i> , 8-10 = 261	<i>IV</i> , 6 = 254
<i>VII</i> , 15-17 = 261	<i>VI</i> , 1 = 254
	<i>VIII</i> , 7 = 311, 405
<i>Neb</i>	<i>Ez</i>
<i>XIII</i> , 4-14 = 261	<i>IV</i> , 6b = 137, 149, 189, 190, 200
	<i>XXXVIII</i> , 16 = 255
<i>Iob</i>	<i>XXXIX</i> , 9 = 248
<i>V</i> , 27 = 115	<i>Dan</i> = 75, 119, 148, 350
<i>Estb</i>	<i>II</i> , 34-35 = 244
<i>V-VIII</i> = 258	<i>VII</i> = 251
<i>Ps</i>	<i>VII</i> , 7-8 = 241
<i>I</i> = 219	20 = 247
<i>XIII (XIV)</i> , 7 = 333	24 = 240
<i>XV (XVI)</i> = 219	27 = 328
<i>XXXVI</i>	<i>VIII</i> , 3-4 = 99
<i>(XXXVII)</i> , 30 = 315	9-11 = 247
<i>XLII (XLIII)</i> = 219	9 = 247, 256
<i>LIV (LV)</i> = 219	14 = 315
<i>LV (LVI)</i> = 335-336	24 = 247
<i>LVII (LVIII)</i> , 7 = 333-334	<i>XI</i> , 34 = 331
11 = 334	<i>XII</i> = 339
<i>LXXIII (LXXIV)</i> = 334	1 = 252
<i>LXXIX (LXXX)</i> = 335-336	4 = 314, 373
<i>XCI (CXII)</i> = 335	7 i ss. = 293
<i>Prov</i>	11-12 = 133
<i>XVI</i> = 335-336	11 = 61, 99, 101, 118, 119,
	133, 135, 137, 141,
	149, 151, 166, 189,
	191, 195, 200, 313, 315
	<i>Os</i> = 350

Ion.

I, 1-2 = 264
 III, 1-3 = 264

Hab = 260

III, 2 = 311, 312

Mr

XXIII, 38-39 = 325
 XXIV = 325, 326, 335-336
 3 = 326
 4-14 = 329
 15 = 135, 137, 141, 149,
 189, 195, 200, 311,
 315, 329
 21 = 252, 330
 27 = 330
 29 i ss. = 331
 29 = 332
 30 = 332
 31 = 332
 32 = 332
 36 = 309, 311, 393
 45 = 333
 XXV = 333
 1-13 = 333
 14-30 = 333

Mc

XIII, 32 = 393

Lc

XIV, 23 = 98
 XXI, 24 = 90

Act

I, 6-7 = 309, 310
 I, 7 = 61, 117, 135, 137, 149,
 151, 166, 189, 191,
 200, 309, 310, 405
 IV, 32 = 330

1 Cor

X, 11 = 60, 311, 312

1 Thess

V = 311
 2 = 309

2 Thess

II = 142

1-2 = 309, 311
 3-12 = 135, 137, 149, 200
 3 = 265, 268

1 Tim

IV, 1 = 60

2 Tim

III, 1-10 = 145

1 Petr

V, 13 = 269

Apoc = 51, 76, 106, 114, 120,
 131, 132, 134, 145,
 161, 204, 228, 231,
 235, 327, 350, 383, 392

I, 6 = 179
 7 = 113-114, 130, 133, 181
 8 = 153
 10 = 177
 11 = 57, 178
 13 = 181
 15 = 181
 20 = 179
 II = 53
 2b = 114-115
 4 = 115, 130, 131, 132
 7 = 116, 130, 132
 7a = 115-116

III, 3 = 130, 133
 3b = 116
 7 = 117, 373
 10 = 117-118, 130, 133, 178
 18 = 406

V, 1 = 152

VI, 4 = 178

8 = 178

13 = 179

VII = 118

1-2 = 130

1 = 355

2 = 180

15 = 180

17 = 181

VIII, 1-2 = 118-119, 130, 132, 133

1 = 118-119

2 = 178

6 = 178

7 = 178

10 = 179

12 = 177, 179, 180

13 = 180

IX, 1-11 = 130

1-11,

especialment 1-3 = 119-120

1-3 = 131, 132

1 = 177-178, 181, 182

2 = 182

3 = 182

8 = 182

11 = 179

17-18 = 127

17 = 182

X = 315, 338, 341-344

1 = 180, 181, 326

5 = 121, 122, 130

6-7 = 118, 122, 130

6-7a = 121

6 = 122, 130, 131

7 = 131

XI, 2 = 180

XII = 231

1 = 179, 180

3 = 182

14 = 180

XIII = 227, 327

1 = 122-123, 126, 130, 132

2 = 130, 182, 231, 259

2a = 124

4 = 179

6 = 125, 131, 132

11-18 = 257

11-15 = 327

11 = 122-123, 125, 126,

130, 231, 254

12 = 122-123, 126, 130

15 = 126

17 = 253

18 = 62, 231, 258, 262

XIV, 2 = 181

11 = 231

14 = 181

XV, 2 = 179

XVI, 5 = 181

12 = 181

13 = 127, 131, 182

XVII-XVIII = 271

XVII = 228

1 = 181

16 = 231, 263

18-19 = 373

18 = 231

XVIII = 231

11 = 263

15-16 = 263

22 = 178

XIX, 6 = 178

21 = 178

XX, 1 = 181

2 = 127-128, 130, 131,

311, 312

3-7 = 231

7 = 231

XXI, 1 = 129

9 = 130

9b = 128-129

10 = 128-129, 130

11 = 128-129, 130

XXII, 5 = 180

17 = 181

TAULA DE FONTS MANUSCRITS I DOCUMENTALS

BARCELONA

- Arxiu de la Corona d'Aragó 40, 67, 96, 102
 Cancelleria
 Pergamins. Jaume II 42
 Cartes Reials Diplomàtiques. Jaume II 44, 45, 66
 Registres 17, 68, 95, 230
 Còdexs Casa Reial 42, 45
 Ordes Militars. Templers 44
 Separat. Original paper 44
 Fons de Ripoll
 Manuscripts 270
 Arxiu Diocesà 38
 Reial Acadèmia de Bones Lletres 222
 Antic Arxiu de Santa Caterina 28
 Antic Arxiu del Palau-Requesens 240
 Biblioteca de Catalunya
 Manuscripts 208-219, 234, 235, 243-269
 Antiga biblioteca Dalmases 209
 Biblioteca de la Universitat
 Manuscripts 240

BERLÍN

- Staatsbibliothek
 Manuscripts 330

BOLONYA

- Biblioteca Universitària 372
 Antiga Biblioteca dels Carmelitans 372

CARPENTRAS

- Bibliothèque Inguimbertaine
 Manuscripts 240

CIUTAT DEL VATICÀ

- Biblioteca Apostòlica Vaticana
 Borgh. 40, 48, 114, 115, 120, 177, 179, 182, 190, 196, 290, 370, 381
 Ottob. lat. 49, 50, 51, 52, 112, 197, 347, 372, 384-386,
 Vat. lat. 27, 29, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 40, 48-52, 53, 55, 71, 72, 95, 98, 102, 103, 106, 114, 115, 117,

- 121, 123, 129, 138, 140-142, 144, 145, 146-150, 166-169, 171, 172, 174-179, 181, 182, 188, 193, 203, 240, 290, 291, 294, 296, 298-302, 316, 317, 321, 324, 327, 347, 353, 358, 370, 373, 380, 381, 384-386

CRACÒVIA

- Biblioteca Universitària
 Manuscripts 17

ERICE

- Biblioteca Comunale
 Manuscripts 356

FLORÈNCIA

- Biblioteca Nazionale
 Manuscripts 370
 Conventi soppressi 38, 39
 Biblioteca Marucelliana
 Manuscripts 52, 53, 347, 357-359, 384, 385
 Antiga Biblioteca dels Carmelitans 370

GÈNOVA

- Biblioteca Universitària
 Fondo A. Gaslini 26, 32, 40, 43, 48, 83, 85, 86, 88-94, 102

GRAZ

- Universitätsbibliothek
 Manuscripts 27, 351, 390

HILDESHEIM

- Dombibliothek 47

LONDRES

- British Library
 Egerton 240

MADRID

- Biblioteca del Palau Reial
 Manuscripts 208, 220-225, 240
 Real Academia de la Historia
 Colección Salazar 44

- Biblioteca Nacional
Manuscrits 240
- MARSELLA
Antiga Biblioteca de Sant Víctor 375
- MORELLA
Arxiu Arxiprestal 38
- MUNIC
Bayerische Staatsbibliothek 52
- NEW HAVEN
Yale University Library
Marston Mss. 389
- OXFORD
Bodleian Library
Manuscrits 361, 362
Merton College
Manuscrits 370
- PÀDUA
Biblioteca Antoniana
Manuscrits 346
- PALERM
Biblioteca Universitària
Manuscrits 19
Biblioteca Comunale 356
- PARÍS
Bibliothèque Nationale
Fonds latin 40, 96, 368, 370
- PENÍSCOLA
Antiga Biblioteca Papal 370
- PRATO
Archivio Datini 357
- ROCHESTER (N. Y.)
University Library 375
- ROMA
Archivio Generale Carmelitani
Manuscrits 10, 15, 25-26, 70, 76,
77, 379, 380-383
Biblioteca Corsiniana
Manuscrits 37, 381
Biblioteca Convento Francescani Irlan-
desi S. Isidoro e S. Patrizio
Manuscrits 102
- SANT CUGAT DEL VALLÈS
Col·legi St. Francesc de Borja
Antic Arxiu de Palau-Requesens 240
- SANT PETERSBURG
Publichnaja Biblioteka
Manuscrits 38, 39, 41
- SCALA DEI
Antiga llibreria 32, 35
- TARRAGONA
Arxiu Històric Arxiodiocesà 28
Biblioteca Pública
Manuscrits 240
- TORÍ
Biblioteca Nazionale Universitaria
Manuscrits 19
- VALÈNCIA
Arxiu del Regne de València
Protocols notarials 28
Arxiu de la Seu
Pergamins 28, 29, 34, 45, 85
Antiga biblioteca dels beguins 357

TAULA DE PERSONES I D'OBRES ANÒNIMES

- Abraham 128, 180
 Abraham Bar Hiyya 190
 Abulafia, David 81
*Advisamenta Concilii Basileensis pro responsio-
ne danda regibus et principibus* 210
 Aegidius Romanus 372
 Agostino d'Ancona = Trionfo, Agostino
 Agustí d'Hipona, s. 127, 128, 131, 136,
137, 138, 141-144, 149, 171, 180, 190,
202, 309-311, 313, 315, 372
 Aimerico di Piacenza 29, 95, 337
 Aitó de Gorigos 86, 214
 Alamany, Joan, fra 235
 Alanus de Insulis 47
 Alberic de Trois Fontaines 357
 Alberto degli Abati 356, 361, 375, 376
 Albi, Jacobus = Blanc, Jacme
 Alessio, G. 112
 Alexander Minorita 114, 119, 120, 125,
179, 190, 197
 Alexandre V 227, 249, 250
 Alfons dit el Magnànim 213, 227-233,
236, 237, 239-241, 253, 256, 257, 259,
407
 Alfons M. de Barcelona 233
 Alòs i Moner, Ramon d' 9, 29, 32, 35, 45,
105, 216, 226
 Aman 161
 Ambrogio di Lorenzo Rocchi 357
 Anastasi IV 47
 Angriano, Michele 370
 Anselmo da Bergamo 295
 Antíoc 161
 Antonio, Nicolás 70, 225
 Aramon i Serra, Ramon 106
 Arcelus Ulibarrena, J. M. 207, 243
 Archetti, Giambattista 371, 372
 Arenys, Pere d' 250
 Aristòtil 136, 196, 372
 Armanyac, Ma(r)ta d' 230
 Arnau d'Aux 369
 Arri 120, 188, 202
 Asdenti 350
 Ashtor, Eliahu 81
 Ateca, Martín de 30, 41, 71, 73, 74, 95,
132, 150, 177, 182, 298, 302, 303, 316,
319, 336, 396, 397, 405
 Ausias de Sabran, s. 97, 99
 Auw, Lydia von 89
 Aux, Arnau d' 30, 33
 Badia i Margarit, Antoni 222
 Bagué, Enric 230
 Balsalobre, Pep 46
 Baluze, Étienne 91, 367
 Baratier, Edouard 374
 Bartholomaeus de Saxoferrato 211
 Bartomeu, Berenguer 209
 Batllori i Munné, Miquel 9, 25, 26, 37,
38, 39, 42, 44, 49-52, 55, 57, 63, 64,
70-73, 75, 77, 78, 82, 89, 90, 106, 107,
110, 111, 112, 124, 144, 194, 226, 236,
287, 290-292, 305, 306, 313, 314, 319,
324, 335, 348, 354, 393, 394
 Battisti, C. 112
 Bazell, Dianne M. 13, 20
 Beccadelli, Antonio 213
 Beda el Venerable, s. 136, 140
 Benet XI 27, 41, 76, 112, 117, 174, 188,
197, 302, 303, 304, 307, 323, 327, 328,
331, 332, 338, 395, 396, 401
 Benet XIII 227, 229, 230, 231, 237,
249, 250, 252, 266, 267, 407
 Benet de Núrsia, s. 145, 147
 Benjamín de Tudela 81
 Benz, Ernst 105, 106
 Bernardí de Siena, s. 213
 Bernat de Castellambròs 222, 223
 Bernat de Claresvalls, s. 136, 222, 223,
353
Bíblia 383, 409-411
 Biget, Jean-Louis 302
 Blanc, Jacme 44, 295, 296, 298, 300,
388
 Blanca d'Anjou, reina de Catalunya-Aragó
37, 44
 Blanch, Josep 28, 98
 Blüher, K. 222

- Boccaccio, Giovanni 221
 Boconthorp, Joannes 353, 363, 370
 Bofarull, Antoni de 223
 Bofarull, Manuel de 68, 230
 Bohigas i Balaguer, Pere 207, 216, 223, 224, 232, 236, 237, 240, 241
 Bonagratia de Bergamo 366
 Bonaventura da Bagnoregio, s. 346
 Bonifaci VIII 27, 31, 37, 40, 42, 65, 66, 73, 76, 112, 117, 147, 188, 197, 289, 295, 302, 303, 304, 324, 331, 332, 354, 395
 Botam i Casals, Joan 11
 Bremon de Montferrer 31, 42, 406
Breviarium practicae 18
Breviloquium de concordia Veteris et Novi Testamenti... 207, 223, 218, 232, 235, 240, 244, 246, 247, 250, 251, 254-260, 262-264, 267, 268
 Briquet, Charles Moïse 52, 209, 220
 Brown, E. A. R. 306
Bullarium Carmelitanum 355, 361, 366
 Bumaldi, Joannes Antonius 371
 Burchardus de Worms 47
 Burdach, K. 147, 334, 351
 Burr, David 315, 319, 339, 340

 Calvet, Antoine 18
 Cambrer papal 395, 396
 Camilli, Giuliana 12, 14, 18
 Campofregoso, Petrus de 213
Capitula Regni Siciliae 43
 Cánovas, Elena 145
 Carbonell, Joan 235
 Cardenal d'Albana = Talayrand de Périgord, Elies
 Carlemany 139
 Carles I d'Anjou 67, 88
 Carles II d'Anjou 69, 70
 Carreras i Artau, Joaquim 9, 25, 36, 37, 47, 49-52, 61, 73, 74, 78, 84, 86, 89, 95, 99, 106-110, 112-114, 124, 129, 141, 142, 144-146, 150, 166-168, 174, 176, 188, 192, 193, 195, 203, 226, 291, 296-298, 301, 305, 310, 311, 313, 341, 348, 362, 406
 Carrossa, Na = Vilaragut i Carròs, Carrossa de
 Cartaregia, Oriana 26, 31, 40, 78, 84, 98

 Cassiodor 315
 Castellani, Arrigo 357
 Castro, Américo 241
 Castro, Gonçal de 96
 Cató 136
 Cebrià, s. 136
 Celestí V 88
 Cellerarius, Petrus = Cellerer, Pero
 Cellerer, Pero 17
 Cerdà, Joan 45
 Chabàs, Roc 9, 28, 30, 34, 37, 38, 39, 45-47, 49, 72, 77, 94, 95, 103, 314, 317, 336, 362, 368, 389
 Chaucer, Geoffrey 19
 Chatelain, Émile 294, 366
Ciprianus 362
 Ciril 48, 136, 138, 144-146, 147, 147, 148, 150, 151, 177, 191, 199, 202, 232, 243, 319, 350, 351, 352, 354, 360, 361, 362, 376
 Ciril d'Alexandria 351
 Ciril de Constantinoble, s. 144, 351
 Cisma d'Occident 226, 231, 234, 235, 237, 238, 241, 246, 249, 260
 Claramunt, Tomàs de 29
 Clareno, Angelo 89, 323, 324, 332
Clementinae 96
 Climent V 15, 30, 32, 33, 37, 40, 42, 44, 72, 85, 86, 91, 188, 190, 204, 303, 323, 324, 331, 336, 337, 340, 351, 353-356, 359-361, 366, 367, 369, 375, 376, 395, 396, 399, 401
 Climent VIII 229, 237
Codicillus 20
Collectio catholicae et canonicae 47
 Colom Mateu, Miquel 194
Colombinus/Columbinus 136, 145, 306, 319, 390, 398
 Colomer i Pous, Eusebi 13, 20
 Colonna, Giacomo 331, 332
 Colonna, Odone 250
 Colonna, Pietro 331
 Combes, André 38
 Compromís de Casp 227, 230, 248, 249
Comptes de marmessoria de Berenguer Bartomeu 209
 Comte d'Empúries 246
 Concili de Constança 227-230, 251, 253

- Concili de Pisa 227, 249, 250
 Concili de Viena 366, 374
 Concili IV del Laterà 318
Conclusió dels consellers de Barcelona 1457
 215
Concordia tribuum duodecim... 48
 Conesa, Ramon 28-30, 32-37, 44, 45,
 94, 95, 398
Conflictus Iudaeorum 12, 15, 26, 61, 78-
 84, 85, 88, 93, 401-402, 403
Coniuratio tempestatis 219
 Conrad de Sicília 67
 Constança d'Aragó 248
 Constanti, emperador 128
Constitutiones Concilii Dertusensis 1429
 211
Constitutiones regni Trinacriae 42, 43, 81,
 82, 102
 Cordici, Antonio 356
 Coroleu i Inglada, Josep 246
 Coromines i Vignaux, Joan 198, 267
 Corrado da Offida 324
 Cossa, Baldassare 227
 Cresques Abraham 244
 Cressonessart, Guiard de 367
 Crisciani, Chiara 322
- D'Amico, J. F. 375
 Damiata, Marino 33
 Daniel a Virgine Maria 364
 Dandalus de Lleida 325
 Dante Allighieri 338, 374
De conservanda inventute 18
De crimine falsi 19
De facto domini Marcelli 47
De nostra Domina 48
De semine Scripturarum 140, 190, 306,
 322
De vestibus et apparatibus dominarum 43
De vita spirituali et de corporea 47
 De Vooght, Paul 364, 371, 373
 Dechanet, J.-M. 346
 Delfina de Sabran, s. 97, 99
 Demurger, Alain 353
 Denifle, Heinrich 250, 294, 366
 Destrez, Jean 358
 Di Giovanni, Vincenzo 81
 Diago, Francisco 302
- Díaz-Plaja, Guillem 222
 Digard, Georges 65, 354
Digestum Vetus 211
Dignum et congruum 85
Dignum reputamus 85
 Dionís Areopagita, pseudo 61, 315, 373
Disputa de Barcelona 1263 190
 Domènec de Guzmán, s. 136, 198
 Donckel, E. 338
 Douais, Célestin 35
 Du Cange, Charles du Fresne 198
 Duc de Bar 258
Dudum ad apostolatus 368
 Duns Escot, Joan 403
 Duran, Eulàlia 208, 235
 Durand, bisbe de Marsella, 298, 300
- Eduard I d'Anglaterra 64, 354
 Ehrle, Franz 301, 357, 366, 368, 369
 Eiximenis, Francesc 245
 Elies 351, 352, 361, 362
 Elionor d'Alburquerque, reina de Catalun-
 ya-Aragó 248
 Elionor de Castella, reina de Catalunya-
 Aragó 230
 Enric VII, emperador 211
 Enric de Gant 365, 373
 Enric de Trastàmara 233
Epilogus christiani 46
Epistola ad Ioachim 48
Epistola quod Christus fuit calceatus 47
 Escot, Miquel 350
 Espinavell, Ferrer d' 45
 Esquieu de Floyran 353
 Eubel, Conradus 367
 Eugeni III 139
 Eugeni IV 212, 262
 Eusebi, pseudo 136, 362
Eusebius 306, 319
Exempla in arte philosophorum 19
Exiit qui seminat 338
Expositio Apocalypsis 12, 15, 25, 48-70,
 92, 103, 105-205, 341-344, 345-376,
 379, 383-392, 391, 392, 402, 403, 404,
 406
Expositio super Apocalypsi = *Expositio Apo-*
calypsis

- Expositio super caput XXIV Matthaei* 12, 15, 25, 70, 77-78, 103, 324-338, 340, 389-392, 399-401, 403, 405
Exurgat Deus 85
- Fàbregues, Arnau de 29
 Fabricius, Ioannes Albertus 139
 Fantoni Castrucci, Sebastiano 365
 Felip de Valois 87
 Felip el Bell, de França 44, 64, 85, 87, 88, 293, 354
 Feliu, Eduard 190
 Ferran I d'Antequera 227, 229, 230, 239, 241, 248, 253,
 Ferran II el Catòlic 236, 237, 240, 241, 407
 Ferran d'Aragó, rei de Nàpols 237
 Ferran de Mallorca (o Morea), infant 247
 Ferran de Tortosa, infant 230
 Ferran, Andreu 300
 Ferrando, infant 248
 Ferrari, Mirella 341
 Ferrer i Bigué, Rafael 225
Filii Ismael 47
 Finke, Heinrich 9, 27, 37, 42, 44, 45, 66, 89, 96, 105, 150, 175, 290, 294, 295, 296, 298, 302, 303, 308, 354
 Fita i Colomer, Fidel 45
 FitzRalph, Richard 362
 Fliche, Augustin 250, 251, 253, 256, 262
 Foix, Pèire de 211
 Folc de Cardona, Joan Ramon 227, 230, 253
Forma deditionis haereditatis cum beneficio inventarii 213
 Forni, A. 365, 372
 Francesc d'Asís, s. 136, 180, 198, 203, 315, 332, 335, 338, 349, 357, 360
 Franchi, Antonino 68
 Franco da Siena 361
 Frederic Barbarroja 67, 232, 307
 Frederic de Trinàcria 31, 38, 42-44, 63-71, 80, 82, 84, 88, 90, 91, 94, 95, 102, 106, 110, 198, 232, 236, 240, 316, 319, 355, 356, 361, 369, 395, 397, 398
 Frederic IV de Trinàcria/Sicília 251
 Frédol, Berenguer 367, 369
 Frédol, Berenguer, jr. 367
 Friedberg, Emil 96
 Fuster i Taronger, Just Pastor 225
 Fuhrmann, Horst 287, 352
- Galè 12
 Galve, Marià 348
 Garcia Ballester, Lluís 12, 17, 22
 Garsias de Santa Cristina 302
 Gebeno d'Eberbach 350, 362, 376
Genus nequam 324
 Gerardo da Bologna 355, 361, 363-376
Gerentes cordi 85
 Gerardo da Bologna 15
 Ghinato, Alberto 89
 Ghirardacci, Cherubino 365, 372
 Gilbert 136, 140, 145, 147
 Giovanni d'Andrea = Johannes Andreae
 Giovanni di Bàle = Joannes de Basilea
 Giral i Raventós, Emili 14, 21
 Giuffrida, Antonino 67, 96
 Giunta, Francesco 64, 67, 96
 Glorieux, Palémon 349, 363, 364, 365, 370, 371
Glossa 309, 315,
Glossa interlinearis antiqua 315
Glossa ordinaria 114, 121, 123, 125, 128, 134, 136, 137, 149, 151, 372
 Gomà i Civit, Isidre 137
 Goñi Gaztambide, José 253
 Gordon, Bernat de 47
 Grabmann, Martin 373
 Gracià, mestre 47
 Graziano di Santa Teresa 38
 Gregori el Gran 136, 263, 372
 Gregori XII 228, 250
 Grossi, J. 364
 Grundmann, Herbert 79, 307, 324, 325, 328, 332, 337, 338, 340, 389, 405
 Guglielmo Durante = Gulielmus Durantis
 Guidonis, Bernardus = Guiu, Bernat
 Guillaume de Saint-Amour 137
 Guillaume de Saint-Thierry 345, 346
 Guiu, Bernat 35
 Gulielmus, Brito 346, 353
 Gulielmus de Lidlington 355, 363
 Gulielmus de Melitona 346
 Gulielmus de Rocha 51, 203, 388, 389

- Gulielmus de Sabran 375
 Gulielmus Parisiensis 287, 288
 Gulielmus Durantis 19
 Gulielmus Parisiensis 26
 Gulielmus Raynaldi 51, 203, 388, 389
 Gunther, P. A. 375
 Gutiérrez del Caño, Marcelino 222
 Guttmann, Julius 190

 Haberkern, Eugen 65
 Hauréau, Barthélemy 45, 105, 106
 Hauf i Valls, Albert G. 89, 214
 Hervé de Nédellec 365
 Hilari 136, 316
 Hildegarda de Bingen 138, 139, 143, 144, 146, 153, 191, 199
 Hildegarda de Bingen, pseudo 136, 137, 146, 351
 Hildegardis 307, 325, 330, 349, 350-352, 354, 360-362, 376
 Hillgarth, Jocelyn Nigel 47
 Hitzfeld, Karl Leopold 43
 Horoscopus 136, 140, 141, 146, 148, 199, 307, 325, 330, 332, 334, 339, 349, 350, 351, 354, 362, 389, 390, 401
 Housley, N. 86
 Hug de Sant Victor 47, 373
 Hugo de Certo Loco 51, 203, 388, 389
 Hugo de Nivernis 51, 203, 388, 389
 Hugo de Sancto-Caro 346

 Icart, Joaquim 28
Index Thomisticus 194, 197
Insurgent gentes 362
Inventarium bonorum mag. Arnaldi 28, 29, 34-39, 40
 Ioannes Parisiensis = Quidort, Joannes
 Isidor de Sevilla, s. 136

 Jacobus Albi = Blanc, Jacme
 Jaume II de Catalunya-Aragó 29, 31, 34, 37, 38, 42-44, 64, 66-68, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 99, 294, 298, 302, 319, 337, 353, 354, 395
 Jaume III de Mallorca 230, 247
 Jaume d'Aragó, primogènit 354
 Jaume d'Urgell 230, 248
 Jeroni, s. 136, 137, 149, 151, 190, 312, 319, 323, 339, 372

 Jessé de Moràvia 253
 Joan I de Catalunya-Aragó 221, 222, 224, 225, 228, 230, 241, 244, 246, 249, 258
 Joan II de Catalunya-Aragó 237
 Joan XXII 33, 356, 369, 375
 Joan XXIII 227, 228, 251
 Joan d'Aragó, infant 230
 Joan I d'Empúries 246
 Joan de l'Orde del Císter 234
 Joan Baptista, s. 86, 161, 319, 330
 Joan Duns Escot 365, 372
 Joan (Oliu), Pèire 40, 47, 113-115, 120, 121, 125, 131, 134, 177, 179, 182, 188, 190, 195, 196, 204, 264, 301, 318, 322, 323, 327, 328, 329, 338, 339, 341-344, 366
 Joana II de Nàpols 227, 228, 256
 Joannes Andreae 19
 Joannes de Basilea 361
 Joannes de Bloxham 363
 Joannes de Hesdino 352
 Joannes de Hildesheim 352
 Joannes de Vernone 363
 Joannes Elinus 363
 Joannes Parisiensis = Quidort, Jean
 Joanes Titheshalus 363
 Joaquim de Flore 26, 46, 57, 63, 79, 140, 141, 146, 147, 147, 148, 178, 224, 232, 240, 243, 264, 287, 307, 308, 314, 318, 319, 322, 323, 325, 330, 331, 349-352, 354, 362, 376
 Joaquim de Flore, pseudo 136, 390
 Joüon, Pierre 190
 Jutge, Pere 29, 36, 46

 Kaeppli, Thomas 303
 Kedar, Benjamin Z. 91
 King, E. B. 315
 Kreuzer, Georg 352

La fi del comte d'Urgell 248
 La Mantia, Giuseppe 66, 81
 Ladislau de Durazzo 227, 228
 Lagumina, Bartolomeo 80, 81
 Lagumina, Giuseppe 80, 81
 Langton, Stephanus 358
 Le Long, Jacques 363

- Lee, Harold 207, 218, 240, 245, 247, 251, 265
 Leonardi, Claudio 347
 Lerner, Robert E. 26, 89, 287, 288, 289, 290, 293, 295, 304, 305, 306, 308, 323, 324, 325, 330, 336, 339, 346, 389
 Lewis, W. 340
 Lezana, Juan Bautista de 352, 355, 361
Liber deflorationis philosophorum 19
Liber de flore 48, 79, 85, 88, 102, 307, 324, 325, 328, 330, 331, 336, 338, 389, 390, 398, 401
Liber mercuriorum 20
 Liberato da Macerata 324
 Lickteig, Franz Bernhard 363
 Lluís II d'Anjou 227-229, 231, 249
 Lluís III d'Anjou 228, 232, 256-258, 260, 261
 Lluís IX de França, s. 79
 Lluís I de Sicília 232, 240, 251, 257, 259
 Lluís d'Orleans 228
 Lluís de Calàbria 257
 Llull, Ramon 57, 60, 88, 89, 91, 194, 305, 319, 323, 394, 407
 Lombardello, Gregorio 361
 Longpré, Ephrem 91
 Lubac, Henri de 373
Lucidari 217
 Luna, Pere de = Benet XIII

 Madre, Alois 57
 Madurell i Marimon, Josep M. 230
 Mahoma 179
 Maïans i Siscar, Gregori 224
 Maier, Anneliese 40, 289
Mallens 47
 Manfred de Sicília 67
 Manselli, Raoul 38, 39, 121, 166, 190, 193, 368, 369, 386, 406
 Maragail i Mira, Pasqual 190
 Maravall, Juan Antonio 241
 Marc, Bartomeu 37, 45
 Marchesi, G. V. 365, 371
 Maria Magdalena, s. 334
 Marinelli Mercacci, Olga 25, 49-52, 107, 323, 341, 348, 358
 Marracchi, Hippolito 371
 Martí V 209, 227, 228, 229, 231, 237, 250, 255, 256
 Martí de Barcelona 9, 42, 89, 105, 294, 300, 317
 Martí, Jaume 28
 Marti, Ramon, fra 84, 301
 Martin, Víctor 250, 251, 253, 256, 262
 Martínez i Romero, Tomàs 222
 Martinus Polonus 358
 Mascó, Domènec 224, 225
 Massó i Torrents, Jaume 216, 222, 225
 Mateu, apòstol, s. 335
 Mazzucchelli di Brescia, Giovanni M. 364, 365, 367, 370-372
 McGinn, B. 339
 McVaugh, Michael 12, 14, 17, 19, 47, 294
 Melis, Federigo 357
 Menéndez y Pelayo, Marcelino 9, 27, 28, 30, 31, 90, 95, 98, 105, 106, 174, 224, 293, 307, 321, 337, 368
 Mensa i Valls, Jaume 6, 9, 11, 15, 51, 56, 100, 105-205, 207, 348, 349, 358, 379, 380, 383, 386, 393, 399, 401, 402, 406, 407
 Merlí 207, 350
Methodius 136, 145, 306, 350, 362
 Meoüillon, Ramon de 301
 Michele da Bologna 353, 363, 372
 Miethke, Jürgen 289
 Migne, Jean Paul 47, 118, 139, 190
 Millàs i Vallicrosa, Josep M. 78, 190
 Minio da Morrovalle, Giovanni 328
Miracula beati Bernardini 212
 Mohler, L. 331
 Mollat, Guillaume 91
 Monsignani, Eliseo 355
 Montaner, Bartomeua 31, 42
 Montmeló, Pere de 32, 43, 95, 397
 Mora i Bartés, Gaspar 14
 Morató i Thomàs, Josep M. 25, 107, 313, 341, 348
 Mordek, Hubert 352
 Morimond, abat de 354
 Moynihan, R. 325

 Nicolau III 330, 337, 338, 401
 Nicolau de Gorran 346, 352

- Nicolau de Lira 55, 56, 63, 103, 353
Nosti, Fili, certa notitia... 65
- Occam, Guillem d' 33
 Odoricus de Pordenone 214
 Olbrechts-Typeca, L. 151, 185
 Oliver, Bernat 36
 Olmos Canalda, Elies 29, 45, 85
 Olzeda, Ponç d' 297
Opiniones baereticorum contra catholicum 47
Opus magistri Arnaldi de Villanova 217, 243-269
 Oració a santa Brígida 219
Oracula Leonis 324
Oraculum angelicum 48, 144, 351, 361
Oraculum Cirilli 137, 147, 298, 306, 319, 325, 330, 331, 334
Ordinationes generales et speciales... 43
 Orosi 136
 Orsini, Napoleone 331, 369
 Ortiz, José Mariano 221, 225
- Palanque, Jean Remy 374
 Paniagua Arellano, Juan Antonio 12, 14, 16, 20, 402, 404
 Paravicini Bagliani, Agostino 295, 355, 356
 Patschovsky, Alexander 287
 Pau de Tars, s. 142, 335
 Pedro el Cruel, rei de Castella 230, 233
 Perarnau i Espelt, Josep 6, 9, 11, 14, 20, 22, 25-103, 107, 108, 110, 113, 115, 117, 118, 121, 122, 124-129, 132, 140-142, 149, 150, 167, 168, 170-175, 178-182, 187-189, 193, 195, 198, 204, 207, 208, 226, 233, 236, 240, 245, 246, 249, 255, 262, 263, 265, 290-292, 294, 296, 303-305, 310, 311, 316, 322, 337, 347, 348, 354, 355, 370, 376, 79, 380-383, 384-388, 393, 394-398, 400, 401, 402, 403-406, 407
 Pere, apòstol, s. 335
 Pere el Cerimoniós 217, 224, 226, 227, 228, 230, 231, 233, 241, 243-249, 251, 257, 258
 Pere el Gran 226, 232, 257
 Pere II de Sicília 232, 240
 Pere d'Aragó, infant, fra 233, 234, 236, 247, 248
- Pere Comestor 136
 Pere Llobard 136, 318, 319
 Pereira, Michela 12, 18, 19
 Perelman, Ch. 151, 185
 Pérez Bayer, Francesc 225
 Peri, Illuminato 81
 Peters Clark, S. B. 295, 310
 Petit, 91
Petitio regum et principum data Concilio Basiliensi 210
 Pi, Bernat des 29
 Piazzoni, A. 346
 Piccard, Gerhard 52
 Pierleone di Spoleto 26, 287, 288, 382
 Pierre d'Auvergne 294, 310, 311, 365
 Piles, Gombau de 29, 32
 Pinu, Bernardus de = Pi, Bernat des
 Piñero, Félix 145
 Pispisa, Enrico 65, 355
 Piur, P. 147, 334, 351
 Plató 136
 Platzek, Erhard Wolfram 319
 Porète, Marguerite 367, 373
 Potestà, Gian Luca 6, 11, 15, 26, 89, 103, 287-344, 379, 381, 388-392, 393-395, 397, 398-399, 400-01, 405
 Pou i Martí, Josep Maria 38, 105, 106, 207, 226, 232, 244, 245, 249, 254, 257
 Pouget, Pèire de 301
Prediccions de mestre Arnau de Vilanova 223-225, 231-238, 243-269
 Priscià 136
 Priulo, Leonardo 370
Privilegia Urbis Panormii 66, 67, 80
 Procés contra els Templers 34
Profecia de fra Joan del Cistell 212, 234
Profecies anònimes en cobles 216
Profecies de Ferran el Catòlic 218
Pròleg de l'Evangeli de Joan 219
Prophetia de Summis Pontificibus 79, 88
 Ptolemeu 136
 Puig i Oliver, Jaume de 6, 9-22, 207-286, 379, 407
 Puigcercós, Bernat de 61, 63, 73, 95, 174, 297, 298, 301, 312
- Quaternus passagii* 48
Quaestiones catholicae 46

- Quidort, Jean 136, 294, 295, 310, 311, 365
Rabanus 48, 325, 330
 Rabanus Maurus 47, 48
 Raimondi, A. 216
 Ramon Berenguer d'Aragó, infant 246-248
 Ramon de Penyafor, s. 35
 Randolph Daniel, E. 314
 Raymond d'Ile 365
 Reeves, Marjorie 207, 240, 245, 247, 251, 265
Regimen sanitatis Salernitanum 18
Regnans in caelis 366, 369
Regulae cancellariae 209
Regulae catholicae 47
Regulae expositionis sacrae Scripturae 55, 103, 336
 Rehberg, Andreas 331
 Reho, Cosimo 116, 119, 127, 141, 142, 144, 146, 150, 167, 168, 172, 174, 176, 178, 179, 181, 182, 193, 195
 Rei d'Aquiló 254
 Renat d'Anjou 228
Repertorium super lectura domini Bartholi de Saxoferrato super Digesto veteri 211
 Requesens, Joan 208, 235
Responsio ad cavillationes adversarii veritatis 72, 73
Responsio obiectionibus = Tractatus in quo respondetur obiectionibus...
Revelacions de santa Hildegardis 138
Revelatio Ioaehim = Liber de flore
 Reynaud, Felix 374
 Ribelles Comín, Josep 225
 Ribot, Felip 372
 Ricard de Sant Víctor 136, 148, 373
 Riera i Sans, Jaume 190
 Riquer, Martí de 222, 259
 Robert I d'Anjou 19, 67, 88, 91
 Robert del Palatinat, emperador 251
 Robertus Pullus 47
 Robles Sierra, Adolfo 302
 Rocafort, Bernat de 89
 Rocalhada, Joan de 19, 62, 64, 224, 226, 232, 233, 236, 240, 244, 245, 249, 251, 252-254, 257, 262, 263, 265, 352
 Rodrigo Lizondo, Mateu 28, 49, 357, 368
 Romeu i Figueras, Josep 222
Rosarius philosophorum 12, 18, 19
 Round, Nicolás G. 222
 Rubén 162
 Rubió i Lluch, Antoni 27, 44, 89, 222, 244, 246
 Rubió i Balaguer, Jordi 222
 Rubio Vela, Agustín 49, 357
 Ruiz i Calonja, Joan 222
 Rusconi, Roberto 325
 Salimbene da Parma 350
 Salmón, Fernando 12, 17
Salms 219, 333-335
 Salvà, Pere 222, 224
 Salvà, Vicent 222, 224
 Samaran, Charles 87
 Samuel, mestre 79, 80, 83, 84
 Sánchez Reyes, Enrique 27, 224
 Sánchez Salor, Eustaquio 12
 Sanchis Guarner, Manuel 49, 357
 Sanfilippo, Mario 81
 Santi, Francesco 6, 11, 15, 28, 52, 54-56, 60, 97, 98, 99, 107, 108, 187, 305, 345-376, 383, 390, 407
 Santos Paz, José Carlos 350
 Schaefer, J. T. 315
 Schein, 91
 Schneyer, Johann Baptist 371
 Segimon d'Hongria 227, 229, 231, 237, 251-254, 266
 Selge, Kurt-Viktor 26, 71, 287, 289, 290, 319
 Sèneca 221, 222
 Sentència de Tarragona 1316 28, 30, 32-34, 36, 38-40, 44, 63, 72, 95, 96, 98, 108, 398
 Serra i Buixó, Eudald 26
 Serrano Calderó, Josep 370
 Servera, Ramon 223, 224
 Sevilla Muñoz, Julia 151
Sextus Decretalium 96
 Sibertus de Beka 365
 Sibil·la 350
 Sibil·la Ebulnea 136, 307

- Sibil·la Eritrea 90, 136, 142, 144-146, 307, 325, 362
 Sicard, Bernat 42
 Silano, Giulio 207, 218, 240, 245, 247, 251, 265
 Silvestre I, s. 128
Símbol dels apòstols 219
 Smalley, Beryl 346, 353
 Smet, Joaquim 351, 366
 Sobrequés i Vidal, Santiago 246, 247
 Soldevila, Ferran 230, 248
 Speciale, Pietro 66, 67
Speculum medicinae 17
 Starrabba, Rafaele 68
 Stegmüller, Friedrich 49, 346, 351, 352, 363, 364
 Strabus, Walafridus 118
 Straing, Adrianus 365, 366
Summa vitiorum 47
Summula seu Breuiloquium = Breuiloquium super concordia...
Super reuelatione Ioachim 47
- Tabarroni, Andrea 33
 Talayrand de Périgord, Elies 244
Talmud 79, 80
Targum 83
 Tasis i Marca, Rafael 230, 246
 Teetaert, Amedée 214
Terra sancta 85
 Terrena, Guiu 365, 375, 376
 Testa, Francesco 43
Testamentum 45
Testamentum novum 45
Testamentum Raimundi 20
 Theiner, Augustinus 253
 Tissier, Bertrand 346
 Titus, emperador 79
 Tomàs d'Aquino, s. 47, 194, 197, 372, 403
 Tomàs d'Aquino, pseudo 358
 Tomàs de Cantilupo, s. 294
 Tomic, Pere 230
 Töpfer, B. 340
 Tractat de Caltabellotta 65, 68, 69
Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas 12, 15, 26, 48, 60, 85-94, 402, 403
Tractatus de finibus paupertatis 47
Tractatus in quo respondetur obiectionibus... 12, 15, 25, 70-77, 333, 337, 338, 341-344, 389, 390, 392-399, 403, 405, 406
Tractatus quod Machometus non fuit propheta 47
Tragèdia d'Hèrcules i Medea 220, 221
 Triadú, Joaquim 14, 21
 Trionfo, Agostino 73, 393, 397, 398
 Trisse, Giovanni 366
 Turell, Gabriel 230
 Turmeda, Anselm 215, 216
- Ubertino da Casale 288, 289, 323, 327, 328, 332, 338, 339, 366, 369
 Ulricus de Argentina 373
 Undecimus rex 227, 239-242, 246, 247, 251, 252, 254, 256, 257, 259, 262, 264, 265, 266
 Urbà VI 237
- Vademecum* 222, 232
Vae mundo in centum annos 136
 Valois, Noël 249
 Valls i Subirà, Oriol 209
 Valls i Taberner, Ferran 35
Vaticinia de Summis Pontificibus 324, 325, 330, 339, 390
 Vartasso, Marcus 47
 Vauchez, André 63, 64, 356
 Ventimiglia, Mariano 351, 356
 Verdeyen, Paul 367
 Vespasià, emperador 79
 Vicenç de Lerins, s. 136, 312
 Vicens Vives, Jaume 237, 241, 249, 256, 259
 Vidal de Four 369
 Vigorós, Joan 63, 147, 196, 203, 300, 301-303, 389
 Vilanova, Arnau de 5-344
 Vilanova, Guillem de 303
 Vilaragut, Antoni 221, 222
 Vilaragut i Carròs, Carrossa de 224, 225
 Villanueva, Jaume 28
 Villiers de Saint-Étienne, Cosmas de 363, 364, 370
 Vinay, Gustavo 347
 Violant d'Aragó 228, 249, 257

- Violant de Bar, reina de Catalunya-Aragó 228, 230, 231, 241, 257, 258
 Viollet, P. 367
Visio fratris Johannis 338
 Vistes de Perpinyà, 1415 231
Vita prima beati Francisci de Senis 361
 Vivianio Marchesio, Giorgio 364
Volumen d'En Estorgat 47
Vulgata 90, 114

 Wachtel, Alois 114
 Wadley, W. B. 315
 Waley, D. 331

 Walsh, Katherine 346, 362
 Wessels, Gabriel 351, 363
 Wieruszowski, Helena 91
 Wood, D. 346

 Xiberta, Bartomeu M. 364
 Ximénez, José Alberto 355

 Ziegler, Joseph 13, 19, 404, 405, 406-407
 Zimmermann, Benedictus 351
 Zorobabel 261

ACTES DE LA
I TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA (I)

Presentació	5
Jaume de PUIG I OLIVER, <i>Crònica de la I Trobada Internacional d'Etudis sobre Arnau de Vilanova</i>	9
Josep PERARNAU I ESPELT, <i>Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals d'Arnau de Vilanova</i>	25
Jaume MENSA I VALLS, <i>Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'Expositio super Apocalypsi: Anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova</i>	105
Jaume de PUIG I OLIVER, <i>Unes prediccions pseudo-arnaldianes del segle XV. Edició i estudi</i>	207
Gian Luca POTESTÀ, <i>Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnaldo di Vilanova nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani</i>	287
Francesco SANTI, <i>Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio dell'Expositio super Apocalypsi</i>	345
Respostes al qüestionari	377
Taula de citacions bíbliques	409
Taula de fons manuscrits i documentals	413
Taula de persones i de títols anònims	415

